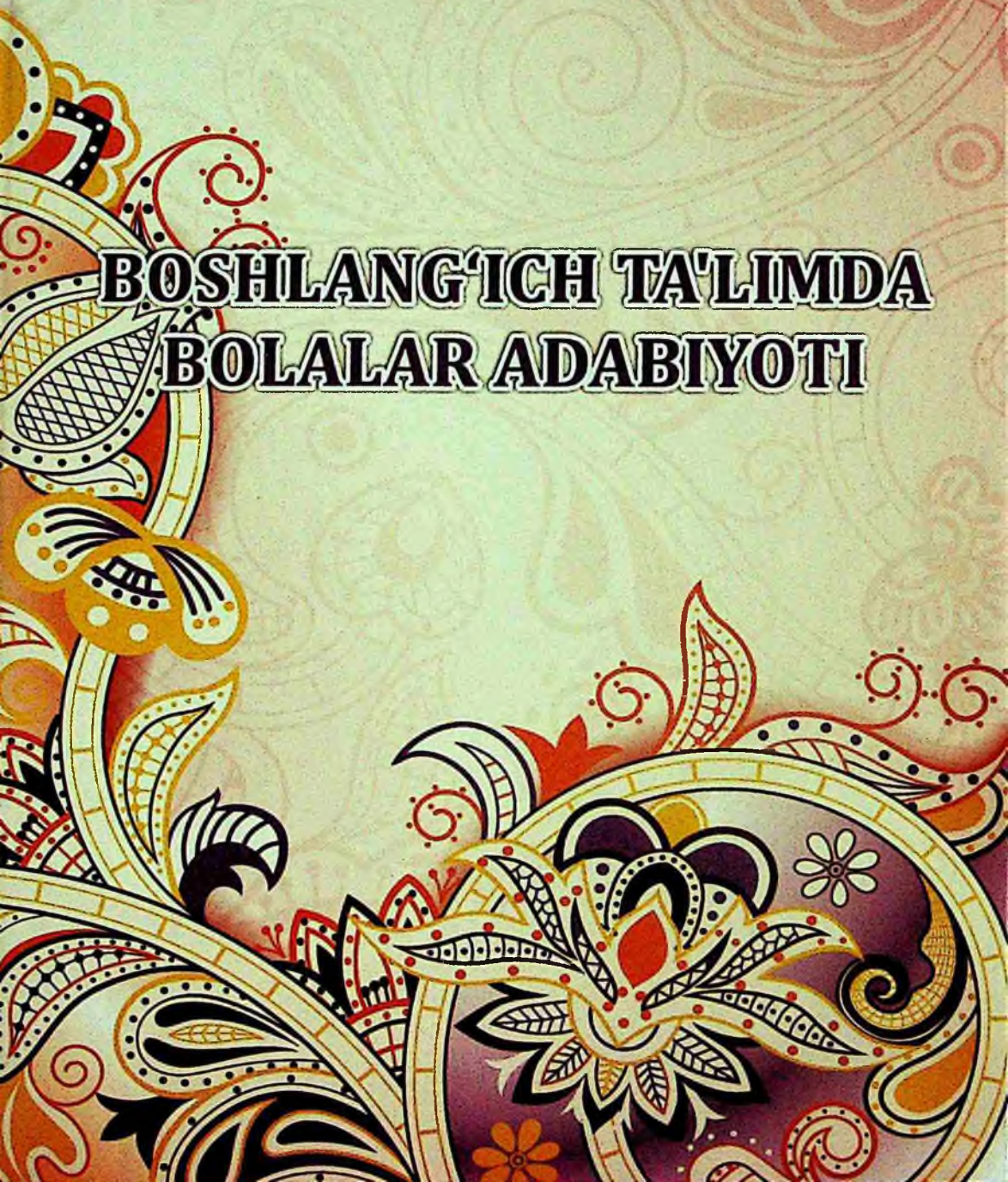


HAMIDOVA MUHAYYOXON OBIDOVNA

**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA
BOLALAR ADABIYOTI**



HAMIDOVA MUHAYYOXON OBIDOVNA

**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA
BOLALAR ADABIYOTI**

(Darslik)



«USMON NOSIR MEDIA»

NAMANGAN – 2022

UO'K: 821.512.133
KBK: 84 (5 O'zb) 7
H – 20

Hamidova, Muhayyoxon

Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti / darslik / Muhayyoxon
Hamidova; Namangan: Usmon Nosir media, 2022. – 436 b.

KBK: 84 (5 O'zb) 7

“Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti” nomli darslik 5111700 – Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan o'quv rejaning “Umumkasbiy fanlar” blokining 2.04 qismida berilgan “Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti” fani asosida olingan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari uchun “Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti” fanidan darslik sifatida tavsiya etilgan.

Darslikda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining paydo bo'lishi, rivojlanishi, bosib o'tgan tarixiy yo'li, uning maydonga kelishida davr, xalq og'zaki ijodi, bolalar adabiyotining yuksalishida katta hissa qo'shgan o'zbek ijodkorlari, betakror iste'dod egalari, o'zbek bolalar adabiyotida muhim rol o'ynagan jahon bolalar adabiyotining ko'zga ko'ringan shoir va yozuvchilar hayoti hamda faoliyati xususida mufassal ma'lumot berilgan.

Mas'ul muharrir:

B.A.Nazarov – filologiya fanlari doktori, akademik
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi

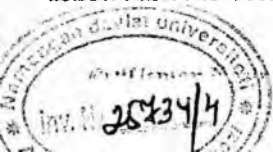
Taqrizchilar:

N.Uluqov – Namangan davlat universiteti “O'zbek tili va adabiyoti”
kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori

O.Tojiyev – Andijon davlat universiteti “O'zbek tilshunosligi” kafedrasi
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

K.Abdullayev – Namangan davlat universiteti “O'zbek adabiyotshunosligi”
kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

ISBN: 978-9943-7063-1-6



© Muhayyoxon Hamidova, 2022
© “Usmon Nosir media”, 2022

KIRISH

Bolalar adabiyoti deganda yozuvchilar tomonidan ularga mo'ljallangan maxsus asarlarni tushunamiz. Shuningdek, kattalar uchun yozilgan badiiy asarlarning ba'zi birlari yoki ularning bolalar dunyosiga mos ayrim boblari bolalar kitobxonligi doirasiga kiradi.

Ijtimoiy ong shakllari, mafkuraviy ishning barcha sohalari kabi bolalar adabiyoti ham voqelik bilan hayotdagi turli ijtimoiy hodisalar hamda insoniyat turmushi bilan yaqindan bog'langan bo'lib, ularni o'ziga xos vositalarda badiiy aks ettiradi. Bolalar adabiyotida aks ettiriladigan voqealar esa hayotiy, realistlik tarzda ularning psixologiyasi va ongiga mos, tushunarli va qiziqarli bo'lmog'i kerak. Bunday asarlarni yosh kitobxon qalbida o'y-fikr uyg'otadigan, uning estetik didini o'stiradigan, yorqin obrazli, yuksak ideallarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan saviyada yaratishni taqozo etadi. Bolalar uchun yoziladigan asarlarda, eng muhimi mavzular tushunarli, sodda, badiiy til orqali aks ettirishi zarur.

A.S.Makarenkoning ko'rsatishicha, bolalar adabiyoti ma'lum ma'nodagi o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Tasvir – hikoyaning soddaligi va jiddiy mantiqiy izchilligidan tashqari, unda ifodalanuvchi yorug'lik va zulmat o'rtasidagi tafovut alohida bir aniqlik bilan, shunga muvofiq yorqin bo'yoqlarda, realistlik asosda ajratib berilishi kerak. Unga hech qanday tushkunlikka xos shaxsiy mayllar kiritib bo'lmaydi, shuningdek, ortiqcha estetik bo'yoqlar ham darkor emasligini alohida uqtiradi.

Darhaqiqat, bolalar uchun yoziladigan badiiy asarlar ularning yosh xususiyatlariga, saviyasiga mos bo'lishi zarur. Rus yozuvchisi M.Gorkiy bunday degan edi: "...Bolalar bilan eng jiddiy mavzularda ham hech qanday didaktikasiz sodda va maroqli so'zlashuv mumkin.

Soddalik va ravshanlikka esa adabiy sifatni pasaytirish yo'li bilan emas, balki chinakam mahorat natijasida erishiladi.

Bolalar adabiyoti sohasida ish ko'rmochi bo'lgan muallif kitobxon yoshining barcha xususiyatlarini nazarga olmog'i lozim. Aks holda uning kitobi bolalarga ham, kattaga ham keraksiz, betayin kitob bo'lib qoladi"¹. Ulug' adib bu yerda bolalar yozuvchilarining vazifasi hamda bolalar kitobining muhim xususiyatlarini g'oyat to'g'ri va o'rinli ko'rsatgan.

Bolalar uchun ijod etish an'analari juda erta boshlangan bo'lib, uzoq tarixga ega. Ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo'shiqlar singari turli janrlarda yaratilgan asarlar, avvalo, xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida paydo bo'lgan.

Yozma adabiyotning vujudga kelishi bilan barobar bolalar tarbiyasi masalasiga bag'ishlangan asarlar ham paydo bo'la boshladi. Ammo bu hali maxsus bolalar adabiyoti vujudga kela boshladi, degan so'z emas. Negaki, bunday asarlarning aksariyati didaktik xarakterda bo'lib, asosan, kattalarning didi va tili bilan yozilgan, ularda kattalarning hayot va tarbiya haqidagi mushohada va mulohazalari ifodalangan. Bu xildagi asarlarga bolalar adabiyoti namunalari tarzida emas, balki bolalar kitobxonligiga taalluqli asarlar sifatida qarash lozimdir. Chunki bolalar kitobxonligi tushunchasi bilan bolalar adabiyoti tushunchasi aynan bir narsa bo'lmay, bir-biridan farq qiluvchi tushunchalardir. Masalan, Sadridin Ayniyning "Esdaliklar" memuari, Oybekning "Bolalik", "Abdulla Qahorning "O'tmishdan ertaklar", Nazir Safarovning "Ko'rgan-kechirganlarim", "Navro'z" singari bir qator avtobiografik janrlardagi asarlari bolalar adabiyotining namunalari sifatida talqin qilinadi. Holbuki, bu asarlarning qahramonlari bolalar (Sadridin, Musa, Abdulla, Nazirqul va boshqalar) bo'lsalarda, aslida voqelik kattalar didi bilan idrok qilingan, zamon va bolalik muammosi kattalargagina xos badiiy tafakkur sintezidan o'tkazilib, mazkur qahramonlar yashagan davr haqida hukm chiqarilgan. Shu ma'noda bu asarlar bolalar kitobxonligi doirasiga kiruvchi asarlar silsilasini tashkil etadi. Bunday asarlarda bosh qahramonlar turli yoshdagi bolalar bo'lsalar-da, aslida hayot ularning qarashlari prizmasidan emas, balki ulg'ayib qolgan muallifning bolaligi kechgan zamonga munosabatlari prizmasidan o'tkazilib tasvirlanadi. Yana ham aniqrog'i, kattalar voqelikni o'zlaricha idrok

¹ Горький М. Адабиёт хақида. – Тошкент: Ўздавбаднийдабнашр, 1962. – Б. 236.

qilib, o'z bolaliklarini xotirlash bahonasida ijtimoiy muhit va davming faol badiiy tasvirini yaratadilar.

Bolalar kitobxonligi tushunchasi, umuman, "kattalar"ning bolalar tarbiyasiga oid qarashlarini aks ettiruvchi turli janr va turli xarakterdagi asarlarni qamrab oladi. Bu tipdagi asarlarda bolalarning yosh xususiyatlari, tushunchasi va dunyoqarashi, bolalar tili va gapirishi manerasiga xos belgilarga rioya qilinmaydi. Bunday o'ziga xoslik xususiyati O'rta Osiyo xalqlari adabiyotlarida, jumladan, o'zbek adabiyotida XX asrning boshiga qadar davom etdi. Buni she'riy asarlarda, ayrim hollarda esa nasriy asarlarda ham (ayniqsa, noma va munozara janridagi asarlar misolida) yaqqol ko'rish mumkin.

Ma'lumki, kishilikning takomillasha boruvi jamiyat oldiga o'z o'rinbosarlari tarbiyasiga befarq qaramaslikni ko'ndalang qilib qo'yadi. Bu hol so'z san'atiga qudratbaxsh didaktikani omuxta qiladi. Natijada didaktika mumtoz adabiyotda alohida mavqega ega bo'lib qoldi. Buni yuqorida sanab o'tilgan asarlar misolida ravshanroq ko'rish mumkin. O'zbek bolalar kitobxonligining bu muhim xususiyati Alisher Navoiyning hikmatga aylangan:

Boshni fido ayla ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.
Tun-kuningga aylagali nurfosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh!
So'zlaridan chekma qalam tashqari,
Xatlaridan qo'yma qadam tashqari! –

degan nasihatlaridan tortib, to otashanas shoir Furqatning "Ko'rar ko'zlarning nuri ilmdandir" deya yurgizgan jo'shqin she'riy tashviqotlarigacha, xullas, ma'rifatparvarlik g'oyalarini tarannum etuvchi asarlarning hammasida bo'rtib turadi. Bu – nurafshon didaktikadir. Uning zamirida O'rta Osiyo xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining uzoq asrlar mobaynida to'plagan hayotiy tajribalari, pedagogik fikri jamuljamdir.

Aslini olganda, bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an'anasi jamiyat taraqqiyotining ma'naviy ehtiyoji tarzida XVII asrning ikkinchi yarmida reallikka aylana boshlagan edi.

Har tomonlama barkamol yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning bugungi kundagi eng muhim vazifalaridan biridir. Bu borada badiiy adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyoti katta rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinflarda dars beradigan har bir pedagog bolalar adabiyotini nechog'lik yaxshi bilsa, o'zi bilganini hayotga tatbiq etsa, demak, yosh avlodni komil inson bo'lib kamol topishiga ko'mak bergan bo'ladi. Buning uchun oliy o'quv yurtlarida ta'lim oladigan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga zamon ruhi bilan sug'orilgan, bugungi kun talabiga javob beradigan darslik kerak.

“Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti” nomli ushbu darslik 5111700 – Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'quv rejasining “Umumkasbiy fanlar” blokining 2.04 qismida berilgan “Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti” fani asosida tayyorlangan.

Darslikda bolalar adabiyoti fanining maqsad va vazifalarini anglay olish; maktabgacha, maktab, o'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligining o'ziga xos xususiyatlarini farqlay olish; bolalar folklori haqida tushunchaga ega bo'lish; bolalar folklorining mumtoz adabiyot namunalari bilan bog'liqligini misollar orqali tahlil qilishi; bolalar adabiyoti fanining yetakchi, o'ziga xos tamoyillarini tushunish; bolalar adabiyoti ijodkorlari hayoti va ijodi bilan tanishishi va so'zlay olishi; o'zbek va jahon (rus) bolalar adabiyoti ijodkorlari asarlarini qiyoslay olishi; o'zbek va jahon bolalar adabiyoti durdonalari haqida hikoya qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi va ularni amaliyotga tatbiq qilishni bilishlari kerakligi xususiyada mufassal ma'lumot beriladi.

Darslikda talabalarda bolalar adabiyoti haqida, taniqli bolalar yozuvchilari va shoirlarining hayoti va ijodiyoti haqida mustahkam bilimlar hamda bolalar adabiyoti asarlarini tahlil qilish malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan didktik material taqdim etilgan.

1-MAVZU. BOLALAR ADABIYOTI FANIGA KIRISH

Bolalar uchun ijod etish an'analari juda erta boshlangan bo'lib, uzoq tarixga ega. Ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo'shiq (allalar, o'yin qo'shiqlari, ovunmaqchoqlar, erkalatmalar, sanoqlama)lar singari turli janrlarda yaratilgan asarlar, avvalo, folklor namunalari sifatida paydo bo'lgan. Rus bolalar adibi M.Gorkiy aytganidek, so'z san'atining boshlanishi folklorda ekan, shubhasiz, bolalar adabiyotining ilk namunalari ham xuddi shu folklor bag'rida shakllana boshlagan. Barcha xalqlar bolalar adabiyotining vujudga kelishidagi mushtaraklik har bir xalqning ma'naviy tafakkuri taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda sodir bo'lgan va rivojlana borgan. Shu tariqa, xalqning o'zi farzandlari uchun maxsus adabiyotni maydonga keltirish tashabbuskori bo'lib chiqqan. Chunonchi, o'zbek xalqi orasida jodugar kampir, yalmog'iz, uchar ilon, To'g'ri va Egri to'g'risidaga ertaklar keng tarqalgan bo'lsa, O'rta Osiyo xalqlarida esa Shiroq, To'maris, Guldursun, Zarina, Sparetra, Odatida haqidagi afsonalar zo'r shuhrat qozongani Gerodot asarlari va boshqa qadimiy manbalardan ma'lumdir. Holbuki, bu ma'lumotlarning aksariyati eramizdan avvalgi VI – IV asrlarga borib taqaladi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyatining keyingi taraqqiyotiga xos hodisa hind va arab folklori namunalarining kirib kelishi, yoyilishi, yerli xalqlar og'zaki ijodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib singa borishidir. Bu, asosan, yangi eraning boshlanishiga to'g'ri kelib, O'rta Osiyo xalqlarida yozma adabiyotining vujudga kelishigacha davom etdi. Keyinchalik esa, yozma adabiyotda ham an'anaviylik muvozanatini ancha muddat saqlab qoldi. Chunonchi, "Panchatantra", "Kalila va Dimna" hamda "Ming bir kecha", "Vitaliyning yigirma besh hikoyasi" ertaklarining tarqalishi ana shunday mohiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ma'naviyat masalasiga alohida e'tibor berib, mana bunday deb yozadi: "Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan

ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin, – deydi va u o'z fikrini davom ettirib yozadi, – Ma'naviyat insonga havodek, suvdek zarur. Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar va qiyinchiliklar bilan ma'naviy chashmasini izlaydi. Er, oila, ota-ona, bolalar, qavm-qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik-ma'naviyatning ma'nosi ana shunday juda keng... Inson o'zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o'ylab, o'qib, mehnat qilib yashagandagina ma'naviyat bilan tutashadi”¹.

Bunday mas'uliyatli vazifani amalga oshirishda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining ham alohida o'rni bor.

Xalqda, – adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga e'tibor, – deyiladigan juda katta ta'lim-tarbiyani o'zida jamlagan umumlashma bor. Bu umumlashmada adabiyotdan xabardor bo'lgan bolaning ilmi, odobi, yurishi, turishi, muomalasi, ota-ona-yu, vatanga mehr-muhabbati risoladek bo'lishi masalasi ilgari suriladi.

Ko'rinadiki, bolalar adabiyoti oldida bajarilishi lozim bo'lgan juda muhim ishlar turadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti 2009-yilda O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisini qabul qilib, uyushma faoliyatining samaradorligini oshirish, milliy adabiyotimizni rivojlantirish masalasi bo'yicha bergan ko'rsatmasida bolalar adabiyoti yuzasidan to'xtalib, – Ayniqsa, biz uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lgan bolalar adabiyotini rivojlantirishga alohida e'tibor berishimiz, mustaqil fikrlaydigan shaxsning shakllanishi, har qanday kitobxonlik, mutolaa madaniyati bolalikdan boshlanishini doimo yodda tutishimiz lozim, deb ta'kidlab o'tdi. Barchamizga ma'lumki, bolalar adabiyoti so'z san'ati va

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B. 4.

tarbiya vositasidir. Kichkintoy uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos, kitobxonlar qalbida o'y-fikrlar uyg'otadigan, yorqin obrazlarga boy, yuksak g'oyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan bo'lishi zarur. Eng muhimi mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda ifodalanishi kerak.

Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-e'tiqodli va ona-Vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir.

Faqat chinakam badiiy asarlarga bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Demak, bunday kitoblar pedagogik va psixologik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Alisher Navoiy "Mahbubul qulub"da tilni "ko'ngil xazinasining qulfi" deb ta'riflaydi. Buyuk shoir kishilarni qisqa va mazmunli, chuqur mantiq bilan so'zlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Demak, bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim. Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar kitobxonning nutqiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, so'z boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni hayotga to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi, ona-diyorimizga, mehnatga muhabbat, zamonamizga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, ularni yurtimizning munosib farzandlari bo'lishga chaqiradi. Kitob bolaning dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi, xarakterini tarbiyalaydi. Ilm-fanga muhabatini oshiradi. Kitob xalqimizning o'tmishi, ilg'or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr-iftixor tuyg'ularini o'stiradi.

Bugungi kunda qudratli qurollardan biri bo'lgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligini o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlariga ajratib o'rganish mumkin:

1. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11 – 12 yoshgacha).
3. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13 – 14 yoshdan 15 – 16 yoshgacha).

BOLALAR KITOBXONLIGI

Odatda, bola olamga kelibdiki, onani taniydi, uning hidini, qadam tashlashini, nafas olishini darhol sezib oladi. Ona bir daqiqa o'zidan uzoqlashsa xarxasha qiladi, ingalab yig'laydi. Chunki bu norasida onaning qomida ekanligidayoq uni o'ziga kashf qilib olgan. Shu onaning ko'magida atrof-muhit bilan, o'zini qurshab olgan olam bilan tanishadi. Onaning allasi, qo'shig'i, ertagi murg'ak qalbida bir umrga muhrlanib qoladi.

Folklor va yozma adabiyot namunalarini tinglab, voyaga yetayotgan bolalarning o'yinlari, sho'xliklari, xayollari, qiziqishlari, gap-so'zlari... Bular bolalarning ma'naviy dunyosini boyitadigan omillardandir. Agarda kattalar bu o'ziga xos bolalar dunyosini tushunib, uni to'g'ri baholay olsalar, bolalarning kelajagi uchun katta ish qilgan bo'ladilar.

Alla, ertak, topishmoq, maqollarda kuzatganimizdek odamlarga, jonivorlarga, tabiatga bo'lgan mehr-muhabbat, do'stlik va o'rtoqlikning ilk tuyg'ulari, yaxshilikka nisbatan uyg'ongan dastlabki minnatdorchilik hissi, har narsaga chanqoqlik bilan qiziqib qarash shularning bari bolaning ma'naviy dunyosini boyitishi, uning xayoli va tasavvurini kengaytirishi lozim.

Biz, kattalar “Bolalik betashvishdir. Bolalik hayotdagi eng baxtiyor damdir. Bolalik inson umrining yorqin, bahoriy tongidir”, degan gaplarni qayta-qayta gapirishni yaxshi ko‘ramiz.

Har bir kishi folklorda zikr etilganidek eng baxtiyor va betashvish bolalik yillarida taxminan quyidagi qobiliyatlarni egallab olgan bo‘lishi lozim. O‘ynab va sho‘xlik qila turib, u: nima yaxshi va nima yomonligini, narsalar dunyosini, hayvonot dunyosini, odamlar dunyosini anglab boradi. Buning ustiga dunyoni bilish-shunchaki yuzaki bir kuzatuv emas: kecha u yomg‘irning nimaligini bilmas edi, bugun esa u ertalab uni ko‘rdi-yu, ayni paytda dunyoda tamovlar bo‘lishini, chumchuqlar sovuqda xurpayib, yum-yumaloq bo‘lib olishini ham bilib oldi. Bu ertalabki kashfiyotlar edi, tushga borib esa, u, mushukchani qo‘rqitib yuborsa, yunglari xurpayib, ko‘zlari yashil rangda chaqnab ketishini ham birinchi bor ko‘rdi. Darhaqiqat, bolalarning o‘yinlariga, chizgan rasmlariga astoydil razm soling, gaplarini tinglang – shunda siz ularning olamni naqadar yorqin, aqlga sig‘mas darajada mo‘jizakor bir tarzda ko‘ra bilishlarini payqaysiz. Ular o‘zlarining sezgirliklari tufayli, hatto, qo‘rqinchli ertaklardan ham qandaydir qiziq joylarini ilib oladilar, kundalik voqealarning esa kattalar sezmay qoladigan muhim jihatlarini ko‘ra biladilar. Mana shu musaffo tuyg‘ulari uchun ham kishilar bolalikni sevadilar va uni butun umr mamnuniyat bilan xotirlab yuradilar. Betashvish bo‘lgani uchun emas, musaffo tuyg‘ulari uchun sevadilar uni.

Shu boisdan kattalar bolalarni quvonchdan mahrum etmasliklari, ularning yangilikka boy bo‘lgan va doimo o‘zgarib turuvchi hayotdan olgan taassurotlarini, xis-hayajonga to‘la hayratli tuyg‘ularini toptamasliklari kerak.

Har birimiz ham bolalikda kunlarning uzoqligi, har bir kunning voqealarga boy o‘tgani, tushda osmonda uchib yurish naqadar yoqimlilik, oddiygina uyning shifti ham naqadar baland, hovli oldidagi bog‘ juda katta, ho‘ naridagi o‘tloqzor esa, qanchalar sirli tuyulganini eslashni istaymiz.

Lekin quyoshdan taraladigan chinakam nur-yog‘duni hammamiz ham yaxshi xotirlay olamizmi? Yangi o‘yinchoq, yangi kitobchalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq

eslaymiz? Oddiy hodisalar ham qanchalar tantanavor va muhim bo'lib tuyulgani va qachonlardir yuz bergan olis voqealar xuddi kechagidek xotiraga mahkam o'rashib qolganini-chi?

Hamma yoqdan anvoyi gullarning o'tkir isi keladigan oppoq, tebranib turuvchi dalalar-chi? Shunda to'satdan uzoq ko'ringan ona... Uning ovozi... Har tomonga go'yo uzun-uzun oltin rang chiziqsamon quvnoq nur taratayotgan saxiy quyosh-chi?

Ularni kattalar sira ko'rmaydilar, bolalar esa ko'radilar. Negaki ular o'zlari tinglagan ertaklarida bunday ajoyib-g'aroyib voqea-hodisalarni ko'p bor eshitishgan.

Hatto, rasmini ham chizadilar. Bolalar chizgan rasmning bo'yog'i juda tiniq bo'lishi ham bejiz emas. Bolalik paytida yaxshilik bilan yomonlik ham mana shunday aniq ko'rinadi. Bolalikda yo sevishadi yoki nafratlanishadi, bolalar xatti-harakatlarining o'rta miyonasi ham bo'lmay, faqat yo yaxshi, yoki yomon bo'lishi mumkin.

Ularda tajriba, bilim hali yetarli emasu ammo chiroyli va xunukni, samimiyat va soxtalikni his etish tuyg'usi esa nihoyatda o'tkir bo'ladi.

Tevarak-olamni mana shunday tiyraklik bilan his etgan odamlar tufayligina biz musiqa eshitib, yaxshi kitoblarni o'qib, chinakam san'at asarlarini ko'rib cheksiz huzur-halovat olamiz. Ular ohanglar, so'zlar, ranglar vositasida dunyoning nafosati-yu, uning donishmandligini bizga yaqqol ko'rsatib beradilar, chunki iste'dodning o'zi aslida bolalik ta'sirchanligidan, oddiy narsadan go'zallik topa bilish hislatidan boshlanadi, bu xislat esa hayotiy tajriba va ma'naviy yetuklik tufayli boyib boradi.

Bu davr bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan butunlay bexabar bo'ladilar. Shunga qaramay, kichkintoylar o'zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o'rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog'chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya'ni ularga badiiy asarlardan parchalar o'qib berishlari lozim.

Bu davr bolalariga o'qib beriladigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko'pchiligini alla, qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'lato'kis javob beradigan ayrim asarlar ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga mos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Bolalar shoiri Anvar Obidjon o'zining "Suhbat" degan she'rida bolalar yaxshi ko'radigan g'ozlar to'g'risida so'z yuritadi. Ma'lumki, bolalar jonivorlar, xususan, qushlarga ilk yoshlaridan boshlab qiziqadilar. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, "Suhbat" bola hayotida muhim rol o'ynaydi. Voqea juda oddiy va sodda. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o'yin vositasida ifoda etadi:

– *G'ozlar, bir so'z deysizmi?*

– *G'a, g'a-g'a!*

– *Totli suli yeysizmi?*

– *Ha, ha-ha*

– *Nega patni silaysiz?*

– *G'oq, g'oq-g'oq*

– *Mendan nima tilaysiz?*

– *Boq, boq, boq!*

Bu xildagi she'rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to'plab, ulardan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jajji qizchalarning sevimli mashg'ulotlaridan biri qo'g'irchoq o'ynashdir. Yo'ldosh Sulaymonning "Qo'g'irchoq" she'rida

qo'g'irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o'yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e'zozlash masalasi o'rtaga tashlanadi:

*Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo'g'irchoq, qo'g'irchoqjon.
Qo'ldan qo'ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo'g'irchoqsan bizlarga.*

Har qanday yozuvchi maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga o'qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e'tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar ularga hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga zavq-shavq bag'ishlaydi. Masalan, Shukur Sa'dullaning "Lola va mushuk" she'rini olib ko'raylik. Bu asar juda oddiy. Misralari ham sodda. Ammo u bir o'qishdayoq kichkintoy mehrini o'ziga tortadi, uni barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo'lishga o'rgatadi. Shuningdek, ularni uy hayvonlariga, jonivorlariga mehribon, g'amxo'rliklarini oshiradi:

*Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo'limni yuvaman.
Mushugim bor qora mosh,
O'zi judayam yuvosh
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo'lini yuvadi.*

Xulosa qilib aytganda, bolalar o'zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona-yurtga mehr-oqibatli bo'lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o'rganadilar.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning har bir ma'ruzalarida va kitoblarida bolalar kitobxonligi, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning o'qish-u xulq-odoblari tilga olinadi. Bularga ko'proq e'tibor berish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan muttasil shug'ullanish, asosiy masalalardan biri deb hisoblanadi.

Bu masala I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ham ta'kidlanadi. Ha, bu bolalarda moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi o'z-o'zidan bo'lmaydi. Balki kichkintoylarni bu ruhda tarbiyalashda ota-onalar, maktab o'qituvchilari, mahalla ahillik bilan ish olib borsa, o'qish, tarbiya to'g'ri izga qo'yilsa, ko'zlangan maqsadga, albatta erishiladi.

Bir donishmand safarda yurgan paytida o'g'liga mana shunday nasihat qilib maktub yo'lladi:

– Sevikli o'g'lim! Vijdoning lavhasini insof, adolat gavhari bilan bezat, chunki insof, adolat insoniyat olamining porloq quyoshidir. Bu quyoshdan fayz olgan odamlar baxtiyordirlar.

Belimning quvvati o'g'lim!

Qalbing oynasini yoshlik g'ururi bilan xoinlik, g'arazlik kabi behuda bema'niliklar chang-g'ubori bilan xira qilma. Agar shunday be'maniliklarni qilsang, insoniy vazifangni suiste'mol qilgan bo'lasan.

Ko'zimning nuri!

Davlat va xalq qoshida izzatli va obro'li bo'lishni istasang, jamiyat tomonidan senga berilgan vazifani chin ixlos bilan bajar, vazifashunos bo'l. Vazifasini tanimagan, ado qilmagan odamlar sharmanda, sharmisor va nafratga sazovordirlar.

Ko'zimning qorachig'i.

Senga jonidan ham ortiq muhabbati bo'lgan otangning rizosi va qalbining xush bo'lishi sening zulm, jabr va adolatsizlikdan saqlashing bilan xolis bo'ladi. O'g'lim, jabr, zulm, adolatsizlik yashinga o'xshash bo'lib, tushgan joylarni yangidan ta'mir qilish mumkin bo'lmagan darajada, yoqib, yondirib, parishon

qiladilar. Sening asl zotingda bo'lgan poklik, oliyjanoblik, o'tkir zaharli yaramas hislarga yo'l qo'ymaydi, deb ishonaman. Doimo, adolatli, muloyim, tavozeli, shafqatli bo'l.

Hayotim sarmoyasi!

Shu kunlarda o'z tengdoshlaring bilan urishib, ba'zi vaqtda, hatto, yoqalashganingni eshitib, ko'nglim parishon bo'ldi. Jon o'g'lim, qahru g'azabli bo'lma, muloyim, shafqatli va marhamatli bo'l. Go'zal hislatlaring bilangina hammani o'zingga rom qilasan, senga ozor berganlarni xushmuomalang bilan uyaltirasan.

Senga uzoq umr, baxt-saodat tilab, so'zimni tamom qilaman, aziz o'g'lim.

Azaldan ma'lumki, chin, mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor yetkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramaydi, yolg'on so'zlamaydi, rostgo'y bo'ladi. O'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafodir qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi, ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan o'zini saqlaydi.

Bu yerda shu narsani ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan bir oz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi va bilim saviyasi bilan bog'liq. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar asosan tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang'ich sinf o'quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag'ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

11 – 12 yoshdagi bolalar sehrli, fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni sevib o'qiydilar. Olloyorning “Fazogir chumoli” (ertak-qissa), Anvar Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon” (ertak-qissa), Quddus Muhammadiyning “Erkinjon oyga chiqibdi” (doston), Yusuf Shomansurning “Oydan kelgan bolalar” (doston) kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo'ljallab yozilgan.

Bu yoshdagi bolalar o'zlari mustaqil ravishda kitob o'qib qolmay, balki o'qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o'rganadilar, zarur bo'lsa ular ko'rsatgan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

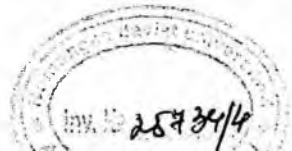
Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish; mehnat qilish; kasb-hunar o'rganish; yurish-turishda o'zgalarga o'rnak ko'rsatish; sport olamida chiniqish; mardlik va dovyuraklikni o'zida jo qilish kabi muhim vazifalar turadi. Oddiy bir misol. Keltirishlaricha, zabardast, bilagida kuch-quvvati to'lib-toshib turgan bir yigitning tomirida ishyoqmaslik, dangasalik oqib qoladi. O'zi, bola-chaqasi och, yupun, bir parcha nonga muhtoj.

Ana shu yigit o'rmon bo'ylab yurib ketayotganida uning qarshisidan bir donishmand chol chiqib qoladi. Bularnig o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javob har qanday kitobxonning g'ashiga tegadi, uni o'ylashga, mehnat qilib, peshona teri to'kib yashashga undaydi. Yigit donishmandga murojaat qilib:

- Otaxon, ochman, non bering, – dedi.
- O'ng ko'zingni bersang, bir parcha non beraman, – dedi donishmand.
- Yo'q, o'ng ko'zim o'zimga kerak, – dedi yigit.
- Unday bo'lsa, chap ko'zingni ber, – dedi donishmand.
- Chap ko'zim o'zimga kerak, – dedi yigit.
- Mayli, o'ng qo'lingni bera qol, – dedi donishmand.
- O'ng qo'lim o'zimga kerak, – dedi yigit.
- Bo'lmasa chap qo'lingni ber, – dedi donishmand.
- Chap qo'lim o'zimga kerak, – dedi yigit.

Donishmand shu zaylda yigitning jamiki a'zolarini so'rab chiqdi. Yigit hammasini rad etdi. Shunda donishmand:

- To'rt muchang sog' ekan ishla, biror kasb-hunar o'rgan. Tog'ni ursang talqon qiladigan yigit ekansan o'zingning kallang, onging, mehnating, hunaring bilan non top, tirikchilik o'tkaz, – dedi.



Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. “Shiroq”, “To‘maris” kabi afsonalar, “Uch og‘a-ini botirlar”, “Ur to‘qmoq”dek ertaklar bilan birga, Oybek, G‘afur G‘ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur Sa‘dulla, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Jahon bolalar adabiyotining A.Pushkin, L.Tostoy, S.Servantes, D.Defo, J.Swift, E.Voynich, K.Chukovskiy, S.Marshak kabi namoyandalari yaratgan asarlar bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Ko‘rib o‘tganimizdek, bolalar adabiyoti o‘ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Zotan, bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali bolalarni olg‘a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur anglashga va sevisishga yordam beradi.

Tayanch iboralar:

1. “Bolalar adabiyoti” fanining predmeti.
2. “Bolalar adabiyoti” fanining maqsad va vazifalari.
3. Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalar kitobxonligi.
4. Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi.
5. O‘rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Bolalar adabiyotining vazifasi nimadan iborat?
2. Bolalar adabiyotida ma‘naviyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bolalar adabiyotining boshqa fanlar bilan yaqinligini asoslab bering.
4. Bolalar adabiyoti – so‘z san‘ati deganda nimani tushunasiz?
5. Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
6. Bu davr bolalar kitobxonligi kimlar tomonidan amalga oshiriladi?
7. Bu davr bolalari tinglaydigan asarlar nomini ayting.

8. Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi, ma'no va mazmunini tushuntirib bering.

9. Kichik maktab yoshi davri bolalar kitobxonligining avvalgisidan farqi nimada?

10. Ota maktubidan maqsad nima?

11. Bu davr bolalarining orzu-intilishlarini yoritib bering.

12. Qanday yozma adabiyot namunasini ularga o'qish uchun tavsiya etish mumkin?

13. O'rta va katta yoshdagi davr bolalar kitobxonligining avvalgisidan farqi nimada?

14. Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish, mehnat, vatanparvarlikni asoslab bering.

15. Bu davr bolalar adabiyotida tarix deganda nimani tushunasiz?

16. Jahon bolalar adabiyoti xususida fikr yuriting.

2-MAVZU. BOLALAR FOLKLORI

Ijodkor xalq badiiy soʻzning yosh avlod tarbiyasidagi kuchi va jozibasiga qadim zamonlardayoq ishongan. U oʻzining eng noyob asarlarini soʻz moʻjizasi bilan bunyodga keltirgan. Badiiy soʻz-xalqning barcha madaniy boyliklarini abadiylashtirgan. Hali yozuv nimaligini bilmagan vaqtlarda ham odamlar oʻyinkulgini, surat chizishni bilardi.

Xalqimiz bagʻridan ajoyib isteʼdod sohiblari: mutriblar va naqqoshlar, roviylar va sngtaroshlar yetishib chiqqan. Ana shunday olis tarixning izlari, aksadolari xira boʻlsa-da, xalq termalari va dostonlarida, ona allalari va bola oʻqinlarida saqlanib qolgan. Maqol va matallar, ertak va afsonalar, latifa va chistonlar hamda qahramonlik dostonlariga xalqning aql-zakovati, orzu-havasi, ruhi va irodasi singdirilgan. Xalq ijodi shu xalqning birgalikdagi donoligi, sanʼati mahsulidir. Bularning hammasidan bolani aqliy va jismoniy jihatdan sogʻlom qilib oʻstirishda, murgʻak qalbni chiniqtirishda samarali foydalanilgan.

Bola endilikda dunyoga kelgan kundan boshlab onaning ardogʻini, yoqimli allasini eshitadi. Bolalar uchun maxsus yaratilgan bu alla kishi ongiga ona suti bilan kiradi. Keyinchalik u tobora kengayadi, rang-barang ohanglar, xilma-xil obrazli soʻzlar bilan toʻla boshlaydi. Asta-sekin kattalarning bolalarga ataganlari, ertaklar, allalar, ermaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar shaklida toʻplanib, kichkintoylar uchun kattagina ogʻzaki badiiy adabiyot yuzaga keladiki, shu adabiyotning barakali taʼsirida bolaning maʼnaviy dunyosi shakllanadi. Bunday adabiyot bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan, bola ruhiyatining hamma qirralarini oʻzida aks ettirgan boʻladi. Bolalar ermaklari, oʻyinlari, qoʻshiqlari esa ularning kelgusidagi amaliy xatti-harakatlari uchun poydevor hozirlaydi. Bolalar oʻz harakatlarida, mashgʻulotlarida kattalarga taqlid qiladilar, tezroq ulgʻayishni orzu qiladilar. Bolani yoshligidayoq foydali ishlarga oʻrgatish, oʻyinlari, qoʻshiqlari, mashgʻulotlari orqali boʻlsa-da uni ommaning oddiy, lekin munosib aʼzosi qilib oʻstirish, tez oʻsuvchan, bitmas-tuganmas faoliyatini jamiyat uchun

foydali ishga yo'naltirish butun insoniyat oldidagi eng muhim vazifa bo'lib kelgan. Bunda bolalar folklorining xizmati beqiyos kattadir.

Bolalar folklori bolalarda eng yaxshi insoniy fazilatlarni-vatanparvarlik, mehnatga muhabbat, kishilarga ishonch, do'stlarga sadoqat tuyg'ularini, kattalar bilan birgalikda tabiat o'zgarishlariga qarshi kurashish va ularni yengish malakalarini tarbiyalaydi. Turgan gap, bu omillarning hammasini bolalar kayfiyatini, didini, xarakterini bilmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi.

Onaning bola bilan bo'lgan muloqotidan boshlangan lirik hislar, shoirona lavhalar bola o'sgani sari o'sadi, kengayadi, turlarga ajraladi. Allalagan onajodchining qo'shiq yaratish jarayoni o'zga xos-u beshik ustida bugun aytgan so'zlarini ertaga bo'lakcha qilib takrorlaydi, nimanidir o'zidan qo'shib, kechagini bugun boyitib aytadi. Shu yo'sinda allalar, ermaklar, ertaklar, qo'shiqlar, termalar, topishmoqlar, xullas kichik irmoqlar yig'ilib daryo hosil qilganidek, jajjilarga atalgan butun boshli katta og'zaki adabiyot-bolalar folklori paydo bo'ladi. Bu janr so'zi, kuyi, ritmi, dinamikasi, obrazlilik bilan mutlaqo original bo'lib, u faqat bolaga-bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, o'yiniga, qo'shig'iga moslashgan. Bolalar folklori bola uchun ilk tarbiya darслиgi, ma'naviy boyliklarning bitmas-tuganmas xazinasidir. Bolaga atab yaratilgan og'zaki she'riy asarlar xalqning ming yillar mobaynida yosh avlodni tarbiyalashda xizmat qilib kelgan buyuk pedagogik merosidir.

Folklor hamma zamonlarda ham ijod sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham insoniyat alla, qo'shiqlar, afsonalar, ertak va dostonlarda o'zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavqi-yu, kurashlarini ifodalagan. Xalq og'zaki ijodi o'zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilganligi bilan yozma adabiyotdan ajralib turadi.

Bolalar folklori ko'pincha kattalar tomonidan ijod qilinadi, ba'zi hollarda bolalar o'z o'yinchoqlari asosida o'zlari ham alla, qo'shiq va ovunmachoqlar to'qiydilar. Bularning hammasi bir bo'lib faqat yaxshi tarbiyani targ'ib qiladi. Bolalar xalq og'zaki ijodining pedagogika bilan bog'lanishi alladan boshlanadi.

ALLA – QO'SHIQ

Qo'shiqlar xalq poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy shakllaridan biri hisoblanadi. Qo'shiqlar o'zining ohangdorligi, musiqiyliги bilan lirikaning boshqa turlaridan farq qiladi. Qo'shiq shoir, bastakor va xonandaning hamkorligida tug'iladi, so'ngra ommalashadi. Qo'shiq ham xalq poetik ijodining boshqa janrlari kabi ma'lum bir ijtimoiy davr sharoitida shu xalqning mehnati, kurashi, ma'naviy ehtiyojlari natijasida vujudga keladi. Shunga ko'ra har bir davr o'z mohiyatini ifodalovchi qo'shiqlar yaratadi. Masalan:

Oshqovoqni qaynatib yog'ini olgan xo'jayin.

Mehnatkashni ishlatib jonini olgan xo'jayin.

Qo'shiqlar ham g'oyaviy-mavzusi va janr xususiyatlariga ko'ra xilma-xil bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit-turk" kitobidan qo'shiqlarning eng qadimiy turlari ma'lum: ov qo'shiqlari, mavsum, marosim qo'shiqlari, marsiya, madhiya va boshqalar. Xalq juda qadimdan lirik qo'shiqlarning ko'p xillarini yaratgan. Davr o'tgan sari qo'shiqlarning mavzu doirasi ham, mazmuni va shakllari ham kengayib, boyib boradi.

Hozirgi kunda yangi-yangi qo'shiqlar yaratilgani bizga ma'lum. Qo'shiqlar bolalar uchun ham boy material beradi. Bolalar dastlab mushfiq onalarning mehr to'la allalarini eshitadilar. Ular asta-sekin ovunchoq qo'shiqlar, o'yin qo'shiqlari bilan tanishib boradilar. Masalan, "Boychechak", "Oq terak", "Ko'k terak" kabi qo'shiqlar bolalarga katta zavq-shavq bag'ishlaydi, ularning faoliyatini yanada faollashtiradi.

Qo'shiqlarning didaktik qimmati katta. Ular bolalarda go'zallik tuyg'ularini shakllantiradi, bolaning diliga orom bag'ishlaydi, vatanga sadoqat, xalqqa muhabbat ruhida tarbiyalashga yordam beradi. Umuman, zavq va shavqqa to'la bolalar hayotini qo'shiqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ma'lumki, og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bo'lmasdan ilgari, uzoq o'tmishdayoq mavjud bo'lgan. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir. Xalq og'zaki ijodi turmush tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, mehnat jarayoni bilan chambarchas bog'langan.

Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va o'ziga xos shart-sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Ularni bolalar juda sevib tinglaydilar va o'qiydilar.

Ota-bobolarimizning asrlar davomida to'plagan hayotiy tajribasi, diniy, axloqiy, ilmiy, adabiy qarashlarini ifoda etadigan bu kabi tarixiy yodgorliklar orasida bundan qariyb uch ming yil muqaddam Xorazm vohasi hududida yaratilgan, "Avesto" deb atalgan bebaho ma'naviy obida alohida o'rin tutadi. Avvalambor, shuni aytish joizki, olis ota-bobolarimizning aql-zakovati, qalb qo'ri mahsuli bo'lmish bu noyob yodgorlikning zamon to'fonlaridan, qanchadan-qancha og'ir sinovlardan o'tib, bizning davrimizgacha yetib kelganining o'zida katta ma'no mujassam. Bunday o'lmas osori atiqalar bu ko'hna o'lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda qadimdan buyuk madaniyat mavjud bo'lganidan guvohlik beradi.

Ana shunday tarixiy yodgorlik namunalari bilan yaqindan tanishar ekanmiz, ularda ifoda etilgan teran fikr va g'oyalar, hayot falsafasi bizni bugun ham hayratda qoldirishiga yana bir karra amin bo'lamiz.

Xonadondagi har bir narsa – daraxt va o'simliklar bo'ladimi, turli o'yinchoqlar, uy hayvonlari bo'ladimi – bularning barchasi bolaning ko'ziga go'yoki olamning beqiyos mo'jizasi bo'lib ko'rinadi va shu tariqa u yorug' dunyoni o'zi uchun kashf qiladi.

Taassufki, ba'zi ota-onalar o'z farzandining ana shunday qiziqishi va intilishlariga, uning ongu tafakkurida har kuni bir o'zgarish ro'y berib, ko'zida yangi-yangi savollar paydo bo'layotganiga ahamiyat bermaydi. Boz ustiga, agar ota oilada o'zini tutishni bilmasa, axloq-odob bobida farzandlariga o'mak bo'lish o'miga qo'pol muomala qiladigan bo'lsa, bu holat, tabiiyki, bola ma'naviy olamining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, vaqti-soati kelib, uning xarakterida inson degan nomga noloyiq, xunuk bir odat sifatida namoyon bo'ladi.

Yoki oilada qo'ni-qo'shnilarni ko'rolmaslik, fisqu fasod, ig'vo muhiti hukmron bo'lsa, hech shubhasiz, bularning barchasi bolaning xotirasida tuzatib bo'lmaydigan og'ir asorat qoldiradi. Umuman, oiladagi ma'naviy muhit va tarbiya

tufayli bola yo mehribon va rahmdil, yoki xudbin va bag'ritosh bo'lib voyaga yetishini tushunish qiyin emas.

Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxtu saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxtu saodat faqat boylik, molu mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon, mehnatsevar, iymon-e'tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katga boyligidir.

Shu haqiqatdan kelib chiqqan holda, yoshlarimizni har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalash, hayot abadiyligi, avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan ma'naviyat qo'rg'oni bo'lmish oilani mustahkamlash bugungi kunda barchamizning nainki asosiy vazifamiz, balki insoniy burchimizga aylanishini istardim. Shu sababli biz yoshlarga ma'naviy tarbiya bermas ekanmiz, ular haqiqiy inson bo'lib shakllanmasa kerak. Biz o'z farzandlarimizning baxtu saodatini, iqboli va kamolini ko'rishni istar ekanmiz, nafaqat oiladagi, balki mahalla-ko'ydagi odamlarning xatti-harakati ham bolaning shakllanib kelayotgan sof qalbi va ongiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida doimo o'ylashimiz, bu masalada zimmamizda qanday ulkan mas'uliyat borligini unutmashimiz zarur.

Xalq og'zaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar. Xalq og'zaki poetik ijodidagi obrazlarning yorqinligi, so'z ma'nolarining aniqligi, musiqiylik kabi xususiyatlar bola ruhiyatiga orom, huzur bag'ishlaydi, uni o'ziga mahliyo etadi. Yana bir narsani alohida ta'kidlab o'tish lozimki, kichik va o'rta yoshdagi bolalar qahramonlik dostonlarini zavq-shavq bilan o'qishadi, ertak, qo'shiq va topishmoqlarga g'oyat qiziqishadi. Xalq og'zaki poetik ijodida yaxshilik yomonlik ustidan, to'g'rilik egrilik ustidan, g'alaba qiladi, mehnatkash xalqning intilishlari, turli orzu, istaklari haqqoniy va favqulodda qiziqarli ravishda hikoya qilinadi.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodida mehnat ahlining urf-odati, tabiat va jamiyat hodisalariga bo'lgan munosabati, baxtli hayot haqidagi ezgu tilak va orzulari, qayg'u va shodlik xislari, ularning qahramonlik, vatanparvarlik va

insonparvarlik tuyg'ulari, dushmanga nisbatan g'azab va nafratlari, yengilmas iroda-yu haqiqat, adolat, baxt haqidagi o'y va tushunchalari aks ettiriladi.

Maktablarning boshlang'ich sinflarida xalq og'zaki ijodining quyidagi namunalari berilgan. Masalan, 2-sinfda quyidagi qo'shiq berilgan:

Laylak boradi toqqa,
Quloqlarida xalqa.
Halqasi tushib qoldi,
O'tirdi yig'lamoqqa.
Men bobo xoji edim,
Qizlarga boshchi edim.
Qizlar o'yin tushganda,
Men nog'orachi edim.
Laylak keldi, ilon qoch,
Bola chaqang olib qoch.
Yangi to'ning kiyib qoch
Eski to'ning tashlab qoch.

Qo'shiqlar bilan birga, boshlang'ich sinflarda dostonlar ham beriladi. Masalan, "Rustam", "Avazxon" dostonlaridan parchalar berilgan. Masalan:

Haybat bilan kelayotir ajdarhar.
Yaqinlari Rustambekday zo'rabor.
Ajdarhar chopinib damga tortganda,

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida berilgan qo'shiqlar bolalarning yoshiga mos tarzda berilgan. Bu qo'shiqlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash ham mumkin. Sababi, boshlang'ich sinf o'quvchilarini dastlabki darsga kelgan kundan boshlab ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor berib kelinadi. Chunki bolani biz bir nihol deb tasavvur qilsak, shu niholni to'g'ri parvarishlasak, u to'g'ri rivojlanib, mustaqil tomir orttiradi. Ulkan daraxt bo'lib yetishadi. Shuning uchun nafaqat qo'shiqlar, balki o'qish darslarida berilgan har xil janrdagi asarlar orqali ham o'quvchilarning to'g'ri ta'lim-tarbiya olishlarida, ularning yurtimizning barkamol shaxsi bo'lib voyaga yetishishda biz

pedagoglarning tinmas mehnatimiz borligini inkor etmasligimiz kerak. Xullas, boshlang'ich sinf o'qish darslarida berilgan xalq qo'shiqlarini o'quvchiga qiziqarli tarzda tushuntirishimiz, ularda bu janr xususida to'liq tasavvur hosil qilishlariga erishishimiz mumkin.

Bola tarbiyasida qo'shiqning roli katta. Qo'shiq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, kuylashga mo'ljallangan bir necha bandli she'rdan iboratdir. Qo'shiqlar kuy-obang bilan aytiladi. Ba'zan qo'shiq o'yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo'shiq uchun she'r va eng ko'p tarqalgan ommalashib ketgan janrlardan biri hisoblanadi.

Asosan mustaqil to'rtliklardan tashkil topgan, tugal fikrni badiiy ifodalovchi, el orasida keng tarqalgan va kuylangan xalq she'ri namunalariga qo'shiq deyiladi. Qo'shiq termini keng ma'noda bo'lib, xalq she'riyati, lirik qo'shiqlar, xalq lirikasi, ashulalar degan umumiy nomlar ostida yoritilib kelinadi. Shu bilan birga, uning qo'shiq namunalarining o'z nomlari bor. Masalan, "Yor-yor", "O'lan", "Lapar", "Lirik terma", "Alla", "Kelin salom", "Yig'i" va boshqalar. Qo'shiqlarni ijro etuvchilar qo'shiqchi, go'yanda, ashulakash (ashulachi), laparchi, o'lanchi deb nomlanadi. Qo'shiqlarda ham kollektivlik, og'zakilik, variantlilik, anonimlik kabi xususiyatlarni ko'ramiz.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo'l qo'ymaydi. Hamma narsa o'z o'rnida, o'z yo'lida bir me'yorda bo'lishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig'ini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum misolida bilib olish ham mumkin.

Mana bolaning tishi ko'rindi. Bu voqea ota-ona uchun ham shu oila a'zolari uchun ham katta voqea.

Bahor keldi. Qish chiqdi.

Chaqaloqqa tish chiqdi.

Kichkintoy deb o'ylamang,

Unga ham yumush chiqdi.

Ovqatini chaynashda

Har kuni bir ish chiqdi.

Birinchi qadam qo'yganda esa quyidagi qo'shiqni aytishadilar:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin,
Ko'zi qattiq bandalar
Ko'zi shunga kirmasin.

Kiyim-kechak, lattaning umri qisqa deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo'shiqlarida o'z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirayotgan paytda aytiladigan qo'shiqlarda xalq gapning lo'ndasini aytib qo'ya qolgan:

Tepa-tepa to'zdiray,
Mingan otim o'zdiray.
Sen bir yillik,
Men yuz yillik.
Yoqasi moyli bo'lsin
Etagi loyli bo'lsin,
Mayli bir yilda to'zsin,
O'zi-chi, yuz yil kulsin.

Xalq qo'shiqlarida rasm-rusumlar rang-barangdir. Hammasi o'rinli, hammasi zarurdir. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib taraganda aytiladigan qo'shiqlarda sochning uzunligi, qalinligi, ko'rsa-ko'rgudekligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko'rkamligi obdon maqtaladi. Ayrim qo'shiqlarda sochning ta'rifi oyu-quyosh bilan bog'lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho'zsa oy va quyoshga ham yetib borishini quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda – quloch,
Kunda – tutam.
Senga – kuyov,
Menga – palov.

Shu zaylda beshik qo'shiqlari kenja avlod kamolotida o'ziga xos tarbiya rolini o'taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta'sirli alla, qo'shiqlar tinglab, tillari biyron, o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayar ekanlar endilikda o'zlari ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiqlar qanotida o'sib-

ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliy namunasi "Chittigul" turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. "Chittigul"da mavzu nihoyatda rang-barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik,
Yaxshi kunga saqlaylik,
Ha-yu, chittigul!
Ha-yu, chittigul.

Singari misralarga nazar soladigan bo'lsak, turi, rangini eslatish orqali sholi hosilini juda mo'l bo'lganligini: bu mo'l-ko'l sholini pala-partish qilib yeb tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligini bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, otabobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma, shum qorayaloq!
Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing, cho'loq.
Ha-yu, huvv!

Qo'shiq termini birinchi marta, XI asrda yozilgan, ilmiy adabiyotlarning bizgacha yetib kelgan eng qadimiysi hisoblangan Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qo'shug' shaklida berilgan bo'lib, bu so'zning izohi she'r, qasida deb ko'rsatilgan. Shuningdek, "qo'shiq" so'zini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida, XII asrda yozilgan Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatul-adab" lug'atida ham xuddi shu ma'nolarda uchratampz.

Ayniqsa, alla qo'shig'i yetakchi o'rinda turadi. Beshik qo'shig'i – allada kichkintoyning dastlabki tabassumi, ilk bor qo'l-oyoqlarini qimirlatishi, imo-ishorani tushunishi kuylanadi. Ona endigina olamga kelgan do'mbog'idan shod,

xursand holda berilib alla aytadi. Garchand norasida allaning mohiyati nimadan iborat ekanligini hali uncha his etmasa-da, baribir ona alla aytaveradi.

Ona o'z allasida atrofni qurshab turgan olamni qo'shib aytadi. Butun borliq kechasi uxlashi – orom olib dam olishi va shu jumladan, kichintoyi ham uxlashi zarurligini berilib aytadi:

Yot bolam, uxla, qo'zim,
Uylarda o'chdi chiroq.
Uxlar asalarilar, uxlar baliqlar tinchroq .
Ko'kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko'zlaring yumgin qo'zim,
Yot, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Suv sepganday, uylar tinch...
Qorong'u hujralar tinch...
Hech darvoza tiq etmas.
Ko'zlaringni yum, qo'zim,
Quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Qushcham g'amsiz yashaydi,
Uning har dam vaqti chog' .
Shirinliklar mo'l-u ko'l,
Ko'pdir qiziq o'yinchoq.
Bari sengadir, qo'zim!
Yig'lama, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Alla, alla, alla-yo.
Uxla qo'zim alla-yo.
Yum ko'zingni, yulduzim,
Yum-yum ko'zingni, qunduzim.

Ona uchun bolaning ovunishi, tinchligi, tabassumi kerak. Norasida chehrasida paydo bo'lgan dastlabki kulgu ona uchun katta shodlik, bayram hisoblanadi, uning butun vujudini nurga burkab yuboradi:

Dilimdagi qimmatim alla,
Og'zimdagi novvotim alla.
Daryo suvga to'layotir alla.
O'g'lim menga kulayotir alla.
O'g'lim menga qarab kulsa alla.
Ko'nglim nurga to'layotir alla.

Ovuntirish – allani hamma onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta-sekin ommaviy qo'shiqqa aylanadi. Qo'shiqlar uzoq yillar mobaynida davom etadi. Aytaylik chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo'shiqlarda, avvalo, beshikka ta'rif-tavsif beriladi. Aslida beshik yog'och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg'akka huzurbaxsh joy bo'lishi har bir beshik qo'shig'ida chiroyli ifodaga ega:

Alladir hayotda sevimli qo'shiq,
Onalar kuylaydi yurakdan jo'shib.
Bolasin umriga umrlar tilar,
Allaga dildagi niyatin qo'shib.
Bu qanday sinoat, men bilolmadim,
Ta'rifiga so'zlar topa olmadim
Allalar eshitib, o'sib-ulg'aydim,
Dard cheksam, allani tinglab sog'aydim!

Bu hammaning gapi, hammaning dil so'zi, hammaning allaga, onaga iqrornomasi, ta'zimi. Yoshi ulug'mi, kichikmi alla eshitgan, alla og'ushida, ta'sirida o'sgan, ulg'aygan, esini tanigan, kamol topgan, inson bo'lgan.

Alla xalq og'zaki ijodining eng oliy namunasi hisoblanadi. Allada onaning o'yi, xayoli, ezgu niyati, porloq kelajak uchun intilishi, kurashi o'z ifodasini topgan bo'ladi. Alla millat tanlamaydi, uning matnini tushunmasa-da, ohangi-kuyini eshitgan har bir inson bosh chayqaydi, beshik kabi ohista tebranadi, orom

oladi, o'zini-o'zi taniydi, xayoli bolaligiga ketadi, hayotda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini tuzatib olishga intiladi. E'tibor bering:

Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo'shig'in.
Qo'shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.
Bu beshikda ulg'ayar
Necha ming, millionlar.
Ona mehri ziyosi
Yuraklarga yo'l olar.
Bu beshikda tinglashar
Mayin-mayin allalar.
Uchib o'tgan el bilan
Olam bo'ylab taralar.
Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo'shig'in.
Qo'shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.

Alla qadimiy xalq qo'shig'i. Alla va beshik hamohang yuradi. Bu haqda buyuk alloma Abu Ali ibn Sino, – ...Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi, – deb alla va beshikning norasida kamolotida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tgan. Buni dildan his qilgan ona chaqalog'ini o'zi suyugan, e'zozlagan har narsadan yuqori qo'yib alla aytadi:

Sen bog'imning bahori,
Sen umrimning nahori,
Sen qalbimning ohori,
Onajoni shunqori, alla-yo, alla.

Odatda, onaning orzu-armonlari bir talay bo'ladi. Dilidagi ezgu niyatlarini allaga qo'shib jo'shib kuylaydi. Bola birinchi navbatda sog'lom fikrli, el-yurt o'g'loni bo'lib kamol topishi kerak. Mana bu allada shu g'oya yaqqol ko'zga tashlanib turadi:

Onasining erkasi,
Uxlab qolsin, alla-yo.
Bo'lsin inson sarasi,
Obro' olsin, alla-yo, alla.

Inson birdaniga yuqori martabali, o'qimishli, oq-qorani ajrata oladigan bo'lmaydi. Buning uchun qunt bilan o'qish, o'rganish, ilmi bo'lish kerak. Mana bu alla ham juda jozibali chiqqan:

Ko'chalarda o'ynab yursin,
Maktablarda o'qib yursin.
Mulla-yu, mudarris bo'lsin,
Martabasi ulug' bo'lsin.

Chaqaloq olamga kelishi bilan dastlab ota-onani taniydi. So'ng oila a'zolari, jonivorlar, parranda-yu, darrandalar bilan oshno bo'ladi. Tabiat insonga xizmat qiladi. Inson uni ehtiyot qilishi, parvarishlashi, o'stirishi, ko'paytirishi lozim. Shu ma'noda inson ruhiga o'z kuyi, qo'shig'i bilan quvonch bag'ishlaydigan qush-bulbulni ham ehtiyot qilishi zarurligi bir qator allalarning asosini tashkil etadi:

Bulbul sayrar yozina, alla-yo, alla,
Qulluq qush ovozina, alla-yo, alla.
Bermang bulbula ozor, alla-yo, alla,
Bulbul beozor qushdir, alla-yo, alla.

Qadimda och-yupun hayot kechirgan mehnatkash xalq o'z farzandini kelajakda mard-pahlavon, botir bo'lib kamol topib yurt himoyachisiga aylanishiga umid bog'lagan. Shu bois ham alla-qo'shiqlarida farzandlarini yo'lbars yurakli, qoplon bilakli bo'lib kamol topishlari uchun allalar to'qib farzandi ongiga, shuuriga quyib tarbiya qilganlar:

Yo'lbarslarday yuraklim, alla,

Qoplonlarday bilaklim, alla.

Yaxshi-yomon kunimda, alla,

Menga juda keraklim alla.

Ona allasida bolasining ertasi, kelajagi porloq ekanligiga qattiq ishonch ko'pgina allalarda o'z ifodasini topganligini ko'ramiz. Quyidagi alla ana shulardan biri sifatida kitobxonda katta taassurot qoldiradi:

Alla, bolam-ey,

Guli lolam-ey.

Tezroq katta bo'l,

Mushtoq olam-ey.

Alla, alla-ey,

Yorqin kelajak,

Seni kutajak.

Toza qalbingga

Sevinch to'lajak.

Alla, alla-ey.

Alla, erkatoiy

Og'zing to'la moy,

Baxting munavvar,

Sharofatga boy,

Alla, alla-ey.

Alla erkatoiy,

Mushtoq senga toy,

Uxlasang, qalbing

Ochadi chiroy,

Alla, alla-ey.

Ovuntirish – allani hamma aytadi – onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta-sekin ommaviy qo'shiqqa aylanadi. Qo'shiqlar uzoq yillar davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo'shiqlar. Aslida beshik bir yog'och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg'akka huzurbaxsh joy bo'lishi har bir beshik qo'shig'ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,

Orqasi paxta.

Egasi keldi,

Kuchugi qoch.

Ichida yotganni

Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxlab, orom olib bo'lgach, norasidani beshikdan olayotganda aytiladigan qo'shiq ham nihoyatda muxtasar aytilgan. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa-dushman uning uyqusini buza olmasligini quyidagi to'rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo'lsin,

Dushmani ovora bo'lsin.

Uyqusi beshikda qolsin,

Dushmani eshikda qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo'shiqlarda ta'kidlanadi. To'qqiz kunlik bo'ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo'lib olganligi, do'st ustiga do'st orttirib shu xonadonning haqiqiy a'zosiga aylanib qolganligi mana bu qo'shiqda to'la-to'kis ifoda etilgan:

To'qqizdan o'tdi bu bacha,

Endilikda o'lmas bu bacha.

Bog'larning g'o'rasi bu bacha,

Bolalar jo'rasi bu bacha.

Shu uyning to'risi bu bacha,

Shamsu qamaru sitora

Hamrohi shu bacha.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo'l ham qo'ymaydi. Hamma narsa o'z o'mida, o'z yo'lida bir me'yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig'ini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum misolida bilib olish mumkin. Mana bolaning tishi ko'rindi. Bu voqea ota-ona uchun ham shu oila a'zolari-yu, butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta voqea. Negaki, endilikda bola o'zi mustaqil ovqat yeydi, hayot uchun, yashash uchun kurashadi:

Bahor keldi, qish chiqdi,

Chaqaloqqa tish chiqdi.

Kichkintoy deb o'ylamang,

Unga ham yumish chiqdi.
Ovqatini chaynashga
Har kuni bir ish chiqdi.

Bolaning o'tirishi ham hammaga katta quvonch bag'ishlaydi. Bu haqda xalqning to'qigan mana bunday hazilomuz qo'shig'i hamon xonama-xona, oilama-oila ko'chib yuradi:

O'tirsin-o o'tirsin,
Boshini guldand to'ldirsin.
Shuginani ko'rgan qizlar,
O'zini osib o'ldirsin!

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib birinchi bor oyoq chiqarganda aytiladigan qo'shiq ham juda jozibali:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko'zi qattiq bandalar
Ko'zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo'shiqlarida ham o'z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo'shiqlarda xalq gapning lo'ndasini aytib qo'ya qolgan:

Tepa-tepa to'zdirmay,
Mingan otim o'zdirmay.
Sen-bir yillik,
Men-ming yillik.
Yoqasi moyli bo'lsin,
Etagi loyli bo'lsin,
Mayli, bir yilda to'zsin,
O'zi-chi, ming yil kulsin!

Xalq qo'shiqlarida rasm-rusumlar rangba-rang. Hammasi o'rinli, hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda sochning uzunligi, qalinligi, ko'rsa-ko'rgidakligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada

ko'rkamligi obdon maqtaladi. Ayrim qo'shiqlarda sochning ta'rifi oy-yu, quyosh bilan bog'lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho'zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda – quloch

Kunda – tutam.

Senga – kuyov,

Menga – palov yo'q.

Shu zaylda beshik qo'shiqlari kenja avlod kamolotida o'ziga xos tarbiya rolini o'taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta'sirli alla, qo'shiqlar tinglab tillari biyron, o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayar ekanlar endilikda o'zlari ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiq qanotida o'sib-ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliy namunasi "Chittigul" turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. "Chittigul"da mavzu nihoyatda ranba-rang va juda jozibali. Chunonchi,

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik
Yaxshi kunga saqlaylik,
Hayu, chittigul,
Hayu, chittigul, –

singari misralariga nazar soladigan bo'lsak, bu qo'shiqda asosan g'alla-sholi to'g'risida gap ketadi. Sholining turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo'l bo'lganligini; bu mo'l-ko'l sholini pala partish qilib yeb-tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Qarang, bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, ota-bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o'z farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma shum qorayaloq!

Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq.
Haq, huvv!

Ko'rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bo'lsa, qush-qumursqalar yeb ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod – bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo'ladi. "Agar qo'nsang, urayin, bo'lar oyog'ing cho'loq" deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz!

Bolalarning aytishuv – oq terakmi, ko'k terak qo'shiqlari ham hamma zamonlarda katta shuhrat qozonib kelgan. Bu qo'shiqda ko'pincha o'ziga xos obro'-e'tiborga muyassar bo'lgan bolalar tilga olinadi. Ularning ibratomuz jihatlari bolalar o'rtasida ta'kidlanishi qo'shiqning yanada jozibali chiqishini ta'minlaydi. Ayniqsa, bu aytishuv qo'shig'i bugungi kun, bugungi bolalar to'g'risida bo'lsa yanada ajoyib bo'lishini quyidagi parchadan bilish mumkin:

Oq terakmi, ko'k terak,	Ko'm-ko'k, ko'm-ko'k,
Bizdan sizga kim kerak?	Bizdan sizga kim kerak?
Erkin qo'zichoq kerak!	O'zi a'lo o'qiydi,
Ola-bula kapalak,	Tartibli, ham odobli.
Orqa sochim jamalak,	Hammani sevar,
Oq terakmi, ko'k terak,	Tikishda chevar,
Bizdan sizga kim kerak?	Barchadan chaqqon,
Xayri qizaloq kerak!	Hammaga yoqqan
Oppoq-oppoq oq kurak,	Go'zal Ozoda kerak!

Bu kabi aytishuv qo'shiqlari bolalarni mehnatkash, odob-axloqli, o'qimishli bo'lib kamol topishga da'vat etaveradi. Bunday qo'shiqlar qanotida o'sgan har bir bola sog'lom fikrli, elsevar bo'lishiga hech shubha yo'q.

MAQOLLAR

Bolalar xalq og'zaki ijodida maqollar yetakchi o'rinda turadi. Xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur va tugal ma'noli gaplar maqol, deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aqlu farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mabsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko'zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, olijanob, mehnatkash kishining biror voqea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (ko'proq bolalar uchun) yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatining badiiy ifodasi sifatida yaratilib kelinmoqda.

Maqollar chuqur ma'noni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og'zaki ijodining boshqa janr turlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, o'zaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik hislatlari, o'y-fikrlari o'ziga xos shaklda aks etgan bo'ladi. Shu sababdan ular bolalami to'g'ri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lo'nda bayon etishga o'rgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va so'z boyligini ham oshirishga ko'maklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi. Kuzatishlarimizdan shunday xulosaga keldikki, deyarli barcha maqollarda birinchi navbatda bola tarbiyasi – odob yotar ekan. E'tibor bering:

Avval salom, ba'daz kalom; Avval o'yla – keyin so'yla; Bola aziz – odobi undan aziz; Inson odobi bilan, osmon oftobi bilan; Odob bozorda sotilmas; Odobning boshi til; Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l; Yaxshi xulq kishining xusni; Ustozingga tik qarasang, to'zasan; Hurmat qilsang, asta-sekin o'zasan; To'g'ri o'zar, eгри to'zar bunday iboratomuz maqollar ro'yxatini yana cho'zish mumkin.

Bola to'g'ri so'z, odobli, aqli bo'lib kamol topmog'i lozim. Ana shunday bola bor ovozi bilan:

– Ong ko'zimiz ochamiz,
Tong ko'zimiz ochamiz.
Boqamiz keng olamga,
Barchaga teng olamga! –

deydigan bo'ladi. Ularning harakat, intilish, kurashlarida yuqoridagi maqollarning o'rni, albatta katta bo'ladi.

Bola kamolotida birinchi navbatda salom-alik turadi. Salom-alikni o'rgangan, uni kanda qilmaydigan har bir bolaning ishi yurishadi, omadi chopaveradi. Axir xalq, – yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi, degan gapni bekorga aytmagan. Har qanday holatda ham salom og'irni y qiladi, oldindagi to'siq va g'oyalarni zabt etishda madodkor bo'ladi.

Ko'plab ertaklarimizda uchraydigan odamzod dushmanlari – devlar, jinlar, yalmog'iz kampirlar, ajdarlar ular huzuriga odamzod borganda, ularga salom berganida – Haq saloming bo'lmaganida ikki yamlab bir yutar edim, – degan gapni qiladilar. Yuqorida eslab o'tganimizdek, salom-alikni dillariga jo qilib olgan bolalar hech qachon kam bo'lmaydilar.

Inson hamisha biror qarorga kelishi, fikr bildirishi, gapirishi uchun dilidagi so'zini nechog'lik to'g'ri-noto'g'ri ekanligining mag'zini chaqib, so'ngra aytishi lozim. Aksincha, bo'lsa, o'ylamay-netmay, og'ziga kelgan gapni aytsa, do'stlari, muallimlari, odamlar o'rtasida izza bo'lib qolishi hech gap emas:

O'ylamasdan so'zlash qanday?

Menimcha, bu mumkin emas.

Odam o'ylab so'zlaydi,

O'ylamasang so'z unmas.

O'ylamasdan so'zlagan so'z

Odamni qilar xafa.

Yo'q, bugina emas, quruq valdirayveradigan bola, – quruq so'z – quloqqa yoqmas, deganlaridek, o'zini-o'zi hijolat qiladi, el o'rtasida uyatga qoladi:

So'zi lop-lop, havoyi,

So'zining yo'q mag'iz-moyi.

Shunday bola so'zin el
Degan puchak, quruq el
Yoqmas degan quloqqa,
Bormas degan uzoqqa.

Mehnatkash xalq to'g'ri so'zlaydiganlarni, o'rnida gapiradiganlarni bog'bonga va u parvarish qiladigan daraxtga ham qiyoslashadi:

Egri shoxni bog'bon ham
Kesib tashlar ko'rgan dam.
Shu sabab to'g'ri o'zar
Egri esa ozar, to'zar.

Bunday g'oya bir qator ertaklarda, rivoyatlarda ham ilgari surilgan bo'ladi. Luqmoni Hakim bilan bog'liq "Sukunatning xosiyati" rivoyati necha asrlardan beri kenja avlod tarbiyasida muhim o'rin egallab keladi:

Luqmoni Hakim kunlardan bir kuni hazrati Dovudning oldiga boribdi. Dovud odatdagidek, sovut zirhli kiyimlar tayyorlash ya'ni – temir-tersaklar orasida ishlab o'tirgan ekan.

Luqmoni Hakim dunyoga kelganidan buyon bunday ustaxonaga kirmagan, bunday kiyimlarning tayyorlanishini ko'rmagan ekan. Shu boisdan bunday zirhli kiyimlar qanday kiyimlar ekanligini, uni kimlar kiyishini so'ramoqchi bo'libdi. Ammo ustoz: "Avval o'yla, keyin so'yla", "Sabr qil-sabrning tagi oltin", – deb o'rgatgan ekan. Shunga amal qilib, sabr qilibdi. Kiyimning tayyor bo'lishini kutib turibdi. Hazrati Dovud kiyimni tayyorlab, kiyib olibdi-da, shodlanib Luqmoni Hakimga shunday debdi:

– Luqmoni Hakim, mana ko'rdingizmi, men sovuq temirdan qanday issiq kiyim tayyorladim. Buni kiyib, bemalol jangga kirib, bosqinchi dushmanning dodini berish mumkin.

Bu gapni eshitgan Luqmoni Hakim: "Sukut qanday buyuk aqililikdir. Ustozimning aytganini qilib, sukut saqladim-da, qo'pol xatodan saqlandim", – debdi ichida.

Har bir bola ilmli, uquvli, kasb-hunarli bo'lib kamol topishi lozim. Agar inson bunday xususiyatlarga ega bo'lsa, birinchi navbatda o'zi hayotda qiynalмай, o'zgalarga muhtoj bo'lmay umr kechiradi. Ikkinchidan, bunday zotlar o'z oilasini ham qiynalмай boqadi, ona-Vataniga ko'mak beradi. Xalq bu haqda bekorга mana bunday maqollar to'qimagan:

Bilim – kuchda,
Kuch – bilimda.
Go'zallik – ilmu ma'rifatda.
Davlat tugar, bilim tugamas.
Ilm-aql bulog'i,
Aql – yashash chirog'i.
Ilmlining so'zi – o'q,
Ilmsizning so'zi – yo'q.
Oltin olma, bilim ol,
Bilim olsang, bilib ol.
Hunar oshatar, mehnat yashnatar.
Hunari borning oltin bilagi bor.

Bolalar xalq og'zaki ijodining, ayniqsa, maqollar janrida kichikntoylarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga mo'ljallangan asarlar alohida o'rinda turadi.

Bu mavzudagi maqollarning katta-ko'pchiligi bola hali maktabga chiqmasidan oldinoq ularga tanishtiriladi. Ko'pincha, bu davr bolalariga vatanni sevish, unga hurmat qilish g'oyasi jonivorlar, parranda-yu, darrandalar misolida bo'ladi.

Vatani borning – baxti bor; Tug'ilgan yering – vatanning; Ot aylanib qozig'ini topar; Vatansiz inson – kuysiz bulbul; Ko'lning otini balig'i chiqarar; Baliq suv bilan tirik, odam – el bilan; Bulbulga bog' yaxshi, kaklikka tog'; Har ko'katning o'z suygan tuprog'i bor; Har toycha o'zi suv ichgan bulog'ini maqtar; Har gulning o'z isini bor, Har elning o'z tusi bor; Qush ham ketsa keladi, o'z elini sevadi va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Xalq maqollarida yaxshilik, halollik, to'g'rilik hamda rostgo'ylik ulug'lanib, yomonlik, yolg'onchilik va qalloblik qoralanadi.

Yuqoridagi sharhlardan ko'rinadiki, xalq maqolini qo'llab, yetti o'lchab bir kesib yashagan inson hech qachon kam bo'lmaydi.

Shu tariqa maqol janri rivojlanib, bolalarning ong-tushunchalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

TOPISHMOQLAR

Qadim-qadim zamonlarda ham o'zbek xalqi o'z bolalarini kuchli, epchil, aqlli qilib tarbiyalashga katta ahamiyat bergan. O'sha paytlarda hali bolalarga ta'lim-tarbiya beradigan maktablar yo'q edi. Ana shuning uchun ham xalq turli o'yinlar va boshqa vositalar o'ylab topgan. "Bekinmachoq", "Chillak"ka o'xshash o'yinlarda ishtirok etuvchi bolalarda chaqqonlik, epchillik kabi jismoniy hislatlar paydo bo'la borgan. Xo'sh, endi bolalarning zehni charxlash uchun nima qilish kerak edi? Topishmoq, jumboq singari aqliy o'yinlar ana shu savolga javob izlash jarayonida xalq tomonidan yaratilgan. Topishmoqlarning ham ijodkori xalqdir.

Yuzaki qaraganda kattalar bilan bolalar, bolalar bilan kattalar o'rtasida topishmoqlar aytish, shunchaki bir ermakday tuyuladi, zerikmaslik uchun, vaqtni tez o'tkazishga qaratilganday ko'rinadi. Aslida esa topishmoqlar fikr qayrovidir, ular orqali bola obrazli fikrlaydigan va obrazli so'zlaydigan bo'ladi. Topishmoqlar bolada so'z boyligini orta borishiga va nutqining o'sishiga yordam qiladi. Bolaga topishmoq topishni o'rgatish bilan unda fikrlashning asta-sekin yuksalishiga sabab bo'ladi. Demak, xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va eng faol janrlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, hammavaqt real voqelikka asoslanadi. Unda atrofimizni o'rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go'zal, obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi. Bu janr ikki kishi yoki jamoa o'rtasida berilgan jumboqli savolga javob qaytarish tarzida ijro etiladi. An'anaviy topishmoqlarning savol qismi tabiat, tabiat hodisalari, umuman har bir obyektga badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o'xshatish orqali

jumboqlanadi. Javob qismi esa obrazlar orqali jumboqlangan obyekt-narsa yoki tabiat hodisalarning otini aytib berish, ma'nosini topish, yashiringan narsani yechish, bilishdan iborat.

Shu narsa diqqatga loyiqki, har bir topishmoq turmush bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Topishmoqda atrofimizdagi narsalarning badiiy-estetik tomonlari, xalqning urf-odatlarini aks etadi. Unda tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni bir-biriga taqqoslash, o'xshatish orqali borliqni, undagi mavjud narsalarning mohiyatini yaxshiroq tushunishga katta yordam beradi.

Xalq og'zaki ijodining eng boy janrlaridan biri bo'lgan topishmoq ikki qismdan iborat bo'lib, topishmoqning asosiy qismi bo'lgan javob obrazlar orqali jumboqlangan obyekt-narsaning otini aytib berishdan iboratdir. Uning savol-jumboq qismi tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni, umuman, obyektning badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o'xshatish orqali jumboqlashdan tashkil topgan. Topishmoqning jumboq qismi bilan javobi birlikda bir butunlikni tashkil etadi.

Topishmoq o'z ichiga borliqdagi hamma narsa va hodisalarni, ularning turli-tuman ko'rinishlarini qamrab oladi. Osmon, ko'k, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat hodisalari; odam va uning a'zolari; hayvonot dunyosi; qushlar, hashoratlar; daraxt, har turli o'simliklar, meva, sabzovotlar; uy-ro'zg'or buyumlari; mehnat qurollari, umuman, hamma narsalar haqida ko'plab topishmoqlar yaratilgan.

Zero, topishmoq hozirgi vaqtda ham o'zining g'oyaviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas. Hozirgi kunda ham har xil narsa va hodisalar haqida yangidan-yangi topishmoqlar yaratilmoqda. Topishmoqlar ayniqsa, kichikintoylarning fikrlash qobiliyatini o'stirishga, ularni muayyan bir fikrni badiiy tusda ifodalashga va ziyaliklikka, topqirlikka o'rgatadi.

Yaxshi tarbiya – bolalarni istagan paytda o'zini himoya qilishga tayyor turuvchi insonparvar kishilar sifatida voyaga yetkazishdan iboratdir. Bolalikda bu – hayvonlarni himoya qilishdan, hatto, ninachilar, kapalaklar va gullarga rahmdil bo'lishdan boshlanadi.

Deylik, deraza oldida ikki bola turibdi. O'g'il bola – ikki yoshda, qiz esa to'rtta. Ular oynaga burunlarini taqagancha ko'chani tomosha qilishayapti. Oxiri

ko'chaga qarash jonlariga tegib, oynaga urilayotgan kapalakni tutib olishdi-da, qanotlarini yulib tashlab, uning o'rmlashini tomosha qila boshlashdi. Ularga bu juda qiziq tuyulardi. Avval uchib yurgan edi, endi bo'lsa o'rmlayapti.

– Dada, oyi, – deyishdi ular hayajonlari oshib-toshib. – Bu yoqqa kelib, mana buni ko'ringlar!

Ularning bu o'yiniga dadasining negadir qaragisi ham kelmadi.

– Kapalakning qanoti ham xuddi sizlarning qo'llaringizga o'xshaydi, – dedi u. – Mabodo kuchli bir odam sizlarni ham kapalakka o'xshatib o'ynaganda yaxshi bo'larmidi? Hech kimning va hech narsaning jonini og'ritmaslik kerak.

Tabiiyki, bolalar nima qilishlarini bilmay, bir-birlariga tikilib qolishadi. Ana shunda ota jahldan tushib, avval o'zi aytib bergan, bolalarning o'zlari o'qigan tabiatni – jonivorlarni, parranda-yu, darrandalarni, qurt-qumursqalami o'ldirmaslik, parvarish qilish, ko'paytirishdek vazifalarni ularning eslariga solsa va shu yo'sinda jozibali topishmoqlar aytishni boshlab yuborsa, ayni muddao bo'lardi.

Uy hayvonlari, jonivorlar orasida hamma uchun yaqini, suyuqliki, e'zozlisi sigir hisoblanadi. Har qanday holatda ham sigir oila boquvchisi, yordamchisi hisoblanadi. U parvarish qilinsa, o'z vaqtida o't-yemi berib turilsa u sutu qaymoq bilan mehmon qilaveradi. Uning haqidagi topishmoq ham juda hayratlanarli:

Erta ketar laylixon,

Kechda kelar laylixon,

Turli-tuman bog'chalardan,

Yig'ib kelar laylixon.

Bolalar uchun hayvonlar ichida qiziqarlisi tuya hisoblanadi. Bizning elimizda tuya o'troq hayvonlardan bo'lishiga qaramay, bu jonivor hamisha bolalarni o'ziga rom qilib keladi. Uning tuzilishi, o'rkachlari, tuyoqlari, og'zidan oq ko'pikni chiqarishi, yantoq yeyishi, suvsiz, o'tsiz bir qancha vaqt hayot kechirishi, kuch-quvvatda tengsizligi xalq tomonidan to'plangan ko'plab topishmoqlarda o'z aksini topgan. Tuyalar to'g'risidagi har qanday topishmoqni bolalar zo'r mamnuniyat bilan tinglaydilar va zukkolik bilan yechadilar:

– *Bir qiziq hayvon, –*
Yelkasida tog'.
Fil emas, ammo
Izlari yalpoq.
Ipakdek mayin
Junlari yumshoq.
Bo'yni kamalak
Yemishi yantoq.
Yurar sahroda
Haftalab chanqoq.
Top-chi Ruqiya
Bu nima?

Bolalar ayniqsa, o'g'il bolalar otni ham yaxshi ko'radilar. Ular hamisha ot boqish, uni parvarish qilish, cho'miltirish, minish, o'z chavandozliklarini ot poygalarida, uloqlarda namoyish qilish fikri bilan yashaydilar. Shu ma'noda ot haqidagi mana bu jumboqni ham osongina yechib oladilar:

To'rt oyoqlik,
Temir tuyoqli.

Uy hayvonlari va jonivorlari ichida qo'y o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. U nihoyatda nozikta'b bo'ladi. O't-yemni haddan tashqari saralab yeydi. Hatto, har qanday o't-maysani bir tishladimi, tamom, ikkinchi marta unga qayrilib qaramaydi ham. Bu xususiyat xalq maqolida to'la o'z aksini topgan:

Kishi ko'rsa kishnamas,
Yerdan cho'p tashlamas.

Topishmoq-jumboqni hamisha aqli, esli-hushli, bilimdon, dono bolalar yecha oladilar. Chunki har bir topishmoqda kishini o'ylantiradigan, chuqur xayolga-o'yga boradigan jihatlar mavjud bo'ladi. Yo'lbars to'g'risida to'qilgan quyidagi topishmoq xuddi shu haqda bahs yuritadi:

Man-man, maniki,
Har tirnog'i o'n ikki.

*Qildan ola to'ni bor
Quyrug'ida xoli bor.
Uni topgan yigitning
Aqlining koni bor.*

Biz yuqorida topishmoqlarning mavzui juda rangba-rang ekanligini aytgan edi. Buni ari, kapalak, chigirtka, qo'ng'iz, chayon, chumoli, o'rgimchak, pashsha, chivin misolida ham ko'rishimiz mumkin. Bular orasida kechasi-yu, kunduzi ishlab charchamaydigan, o'zaro ahil chumoliga bag'ishlangan topishmoqlarning o'zियोq fikrimizga asos bo'ladi:

*– Yerdagi jonivorlarning,
Eng kichigi, mittisi.
Dalaga chiqar uydan,
Kelsa bahorning isi.
Tizilishib barchasi,
Mehnatga tushar shaxdam.
Tashir ushoq donu has.
Zahmatkashdir bilmas dam.
Yashash zavqin mehnatdan,
Ekanligin biladi.
O'ngu-so'lga yugurib,
Tolmay mehnat qiladi.*

Xalq topishmoqlari orasida inson a'zolariga bag'ishlangan ko'plab topishmoqlar kichkintoylar quvonchiga-quvonch qo'shib kelmoqda. Shu narsa ham jozibaliki, chevar xalq o'zi to'qigan asarida inson a'zolariga alohida urg'u beradi. Har bir a'zoning inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etishini pardoz-andoz bilan tinglovchi ongiga yetkazadi. Ana shunday a'zoldardan biri – tish topishmoqda yuksak darajada ta'rifga ega:

*Biz-biz edik, biz edik,
O'ttiz ikki qiz edik.
Ikki safga tizildik,*

Birin-ketin uzildik.
Shov tegirmonning toshi,
Oltin egarning boshi.
Shuni topgan bolaning
Yuz yigirma ikki yoshi.
Bir uychada turadi,
O'ttiz ikki pahlavon.
Birdek kiygan libosi,
Birdek ahil-jonajon.

Topishmoq janri yozma adabiyotning rivojiga ham barkali hissa qo'shgan. Chunonchi, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Qudrat Hikmat, Anvar Obidjon va boshqa qalamkashlar tomonidan yaratilgan nazm va nasrda o'z ifodasini topshganligini ko'ramiz.

Masalan, G'afur G'ulom "O'ylashni o'rganamiz", "Buni toping, qizlarim" asarlarida topishmoq janrini yuksak qadrlaganligini ko'ramiz. Chunonchi, "Buni toping, qizlarim" topishmoq asari kichkintoylarning ong, tushuncha, fikrlarini rivojlantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

– <i>To'ni silliq, tuki yo'q.</i>	– <i>Malla tukli, sap-sariq,</i>
<i>Hammasi to'q, po'ki yo'q,</i>	<i>Murabbosi mazalik.</i>
<i>Ichi qizil, ko'ki yo'q,</i>	<i>Palovga bossa bo'lar,</i>
<i>Uni cho'qolmas chumchuq,</i>	<i>Podvalga ossa bo'lar.</i>
<i>Bu nima, qizim Qunduz?</i>	<i>Tishlab ko'rib, ayt, Mehri,</i>
– <i>Bumi, dadavoy? Tarvuz.</i>	– <i>Bumi dadavoy? Behi.</i>
– <i>Marjon-marjon yumaloq,</i>	<i>Mayda yoqutday qizil,</i>
<i>Yaproqlari shapaloq,</i>	<i>Shirin, nordon, xilma-xil,</i>
<i>Qora, qizil, sariq, oq,</i>	<i>Qalin, taxir po'sti bor,</i>
<i>Yeb ko'rmasdan o'ylab boq.</i>	<i>Hamma yerda do'sti bor,</i>
<i>Sen ayt, Mamlakat qizim</i>	<i>Sen ayt-chi, qizim Gulnor.</i>
– <i>Bumi dadavoy? Uzum.</i>	– <i>Bumi, dadavoy? Anor!</i>

Topishmoq janri bugungi matematika darslarini tushunarli, ta'sirli, qiziqarli qilib o'tishda, bolalarning o'y-fikrlarini jamlashda soha muallimlariga ham juda qo'l kelmoqda. Topishmoq vositasida matematikani o'zlashtirishga bag'ishlangan bir muallimning bir soatlik darsi quyidagicha bo'ldi:

– Men bir savol o'yladim, o'ylagan songa 8 ni qo'shsak, 12 bo'ladi. Men qanday son o'ylaganman? – deb boshlaydi muallim o'z mashg'ulotini.

– Siz barmoqlaringiz bilan men o'ylagan sonni toping. O'quvchilar 4 ta barmog'ini ko'taradilar. Bu vaqtda o'qituvchi to'g'ri ko'rsatgan hamma o'quvchilarni qutlaydi va xato qilganlarga esa yonidagi o'rtog'ini yordam berishga undaydi. “Bolalar, kim tez katta bo'lmoqchi?” deb so'raydi. “Men, men” degan javoblar eshitiladi. “Unday bo'lsa, hammamiz 2-sinf o'qish kitobidagi jumboqlardan yechamiz” deb quyidagi she'riy masalani o'qiydi.

– *Bordir 10 ta quyonim,*

Juda yuvosh muloyim.

Dildan sevib qaraydi,

Jajji singlim Guloyim.

Ikkitadan o'novin,

Bor yigirma qulog'i.

Sanab boqchi Nodirvoy

Nechta ekan oyog'i?

Bu jumboq-masalani yechishda bolalar ancha qiyalishadi. O'qituvchi yordamida 40 oyog'i borligi aniqlanadi

Shunda o'qituvchi, “Ha bolalar, birdaniga katta bo'lish, 2-sinfda o'qish ancha qiyin. Buning uchun nima qilish kerak?” deb so'raydi.

Bu savolga ham o'qituvchi yordamida, avval birinchi sinfda yaxshilab o'qish, o'rganish kerakligi tushuntiriladi.

Yuqoridagi sharhlardan ko'rinadiki, bola topishmoqsiz o'smaydi. U kattalar, bolalar davrasida ko'plab fikrlar qayrovi – jumboq tinglaydi, o'zi ham qatnashadi va yechadi. Bu esa uning kelajakda o'ziga pishiq-puxta, aqlli, zakovatli inson bo'lib kamol topishi uchun mustahkam zamin bo'ladi.

TEZ AYTISHLAR

Insoniyat odobining va odamiylik asosining ulug' qasri ustunlaridan biri – so'zlash va nutqning qimmatbaho gavharini muloyimlik va odob parmasi bilan teshmoq hisoblanadi. Axloq arkining yuqorisida o'tiruvchilarning aytishicha, insoniyatning kamoloti va bilimining baland martabalaridan biri chiroyli gapirish va chiroyli so'zlash bo'lib, bu bog'ning guli ilk bahoristonning nasimi bilan ochiladi va saodatning yorqin javohir dasturxonini aql savdogarigina yoza oladi. Yoqimli va qimmatbaho so'zlari donolik va iqbol arbobining toji bo'lgan yunon hakimlarining aytishlaricha, til har bir aql sohibi fazilati xazinasining kalitidir va har kimsaning bilimi miqdori uning so'zlari orqali ma'lum bo'ladi. Inson yuragidagi fikrini, yutuq va quvonchini, dard va alamlarini o'zgalar bilan dardlashishi, baham ko'rishini lozim. Chiroyli, burro, dona-dona qilib gapirish ham bir mahorat, san'at hisoblanadi.

Xalqda chaqaloq olamga kelishi va unga parvarish ishlari boshlanishi bilanoq ota-ona, buvi-bobolar birinchi navbatda uning ko'zi, tiliga ko'proq e'tibor beradilar. Ko'zlarining nurafshon, tilining burro bo'lishi uchun bor kuch, mahuratlarini ayamaydilar. Inson gapirmasa, soqov bo'lsa bu og'ir ish, mushkul savdo hisoblangan. Shunga ko'ra qadim-qadim zamonlarda bolaga alla-qo'shiq aytishda onalar bu haqdagi ezgu niyatlarini mana bunday misralarda ifoda etishgan:

Uyingga bug'doy to'lsin,

Tiling burro bo'lsin,

Alla, bolam, alla-yo,

Jonim bolam, alla-yo.

Ko'rar ko'zim, alla-yo,

So'zlar so'zim, alla-yo!

Xalqda buni tez aytish deyiladi. Demak, xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va muhim janrlaridan biri tez aytish ekan. Tez aytish bolaning tilini ravon, burro qilishdan tashqari, aqliga-aql qo'shadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, o'zini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod har gal

o'zidan avvalgi avlodlar kashf etgan narsalarni hisobga oladi, o'zlashtiradi. Bu yo'l, shubhasiz, boshqalariga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yo'lidir.

Tez aytishni qayta-qayta mashq qildirish, berilgan matnni osongina diliga, tiliga jo qilib olish har tomonlama foyda so'z o'yini bilan ijro etiladigan har bir tez aytish zamirida bir nechta vazifalar yotgan bo'ladi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi chiqadi, tili ravon bo'ladi. Bularning hammasi yig'ilib bola tarbiyasiga bog'lanadi. Bola olamga kelishi bilanoq uni kelajakda komil inson bo'lib o'sishi uchun mana shunday chora-tadbirlarni qo'llashga to'g'ri keladi. Aks holda bu ish kechiktirilsa, ko'zlangan natija chiqmay qolishi mumkin.

Novvoy non yopar,

Nonni novvot deb sotar, –

deyilgan tez aytish shu asosda yuzaga kelgan.

Asal eng shifobaxsh, hamma birdek suyib iste'mol qiladigan taomlardan biri. Ko'pchilik bolalar asal qanday qilib paydo bo'lishini ham bilmaydilar. Bunga bag'ishlangan mana bu tez aytishda asal bunyodkori – asalarini boqish, parvarish qilish tufayli bu mahsulot paydo bo'lishi haqida gap ketadi:

Mamadali, Asadali,

Asqarali boqishadi asalari,

To'plagani asal bari.

Kichkintoylar uy jonivorlarini, ayniqsa, mushuk, kuchuk, buzoq, uloq, qo'zichoqlarni xush ko'rishadi. Bular haqidagi topishmoqlarni jon-dillari bilan tinglashadi hamda o'zlari ham takror-takror aytishadi. Mana bu tez aytish ularning qalblarida bir umrga muhrlanib qoladi:

Yosh mushuk,

Mosh mushuk.

Mosh mushuk,

Bosh mushuk.

Insonning o'zi, uyi – oilasi, ona-Vatani tinch bo'lsa, bu bitmas-tuganmas shodlik, baxt. Mana shu baxt uchun kurashish g'oyasini kichkintoy qalbiga

singdirib borish foydadan holi bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda quyidagi topishmoq muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

Ona yurtning omon bo'lsa,

Rangi ro'ying somon bo'lmas.

Mehnatkash xalq o'z ijodida hech narsaga befarq qaramagan. Hatto, insonning kiyim-kechagi, boringki, dastro'molu sochiqlar to'g'risida ham munosabat bildirgan. Masalan: Sodiq sochini sochiqqa artdi. Bu tez aytishga asos bo'lgan narsa birinchi navbatda, inson yuvinib-taranib, pokiza bo'lib yurishi lozim. Ikkinchidan, o'zi tutadigan buyumi ham risoladagidek bo'lmog'i kerakligi tez aytishda ko'zga tashlanib turibdi.

Tirik jon borki ovqat yeydi. Ovqat iste'mol qilmaydigan narsaning o'zi yo'q. Insonlarning oziqasi yer bilan. Yerga ishlov berish, mehnat qilish orqali g'alla, sabzavot, zirovor ekinlari yetishtiriladi. Buning uchun hosili yig'ishtirilib olingan yerni dam olsin, o'ziga ko'p kuch to'plasin, keyingi yilda mo'l-ko'l hosil bersin, degan niyat bilan kuzda yer haydab-chopib qo'yiladi. Shu ish bo'lmasa, yaxshi natijaga erishish mumkin emas. Buni bolalar kichikliklaridan bilib, amal qilib o'smoqliklari lozimligi, – Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda, – tez aytishida ilgari surilmoqda.

Odamzod ota-ona, buvi-bobolar yordami, ularning aytib beradigan alla-qo'shiq, maqol, masal, topishmoq, ertaklari bilan kamol topadi, o'sadi, ulg'ayadi. Odob, o'qish, kasb-hunarni egallash ham shu zaylda kamolot cho'qqisiga ko'tariladi. Inson qanchalik og'ir-bosiq bo'lsa, u hamisha ezgulik sari intilsa, kurashsa; kam gapirib ko'p o'qisa, o'rgansa, o'z sohasining yetuk kishisi bo'lsa shu kishi baxtiyordir. Ana o'shanda xalq to'qigan mana bu tez aytish ham zoye ketmagan bo'ladi:

Ko'p so'zning ozi yaxshi,

Oz so'zning o'zi yaxshi.

O'zbekistonning yer osti va usti boyliklari juda ko'p. Biz bu bilan har qancha faxrlansak, g'ururlansak arziydi. Marmar toshimizning sifati, chidamliligi,

ko'rkamligi jahonga mashhur. Shu mavzuga bag'ishlangan tez aytish bolalarda ona-Vatanimiz boyligiga faxr hislarini yanada jo'sh urdirib yuboradi:

Yuzg'onning marmari jahonga mashhur,

Bizning g'ozg'onchilar shuning uchun mag'rur.

ERTAKLAR

Xalq og'zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Xalq tomonidan yaratilgan ko'plab ertaklarda bolalarning o'ziga xos hayoti chetlab o'tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko'p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlar bilan chambarchas bog'lanishi, insonlarga axloqiy va ma'naviy yo'ldosh bo'lib ketishidadir. Ertaklar insonning ma'naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o'ziga dushman bo'lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g'olib chiqadi. Xalq ertaklarida uni yaratuvchilarning dunyoqarashi, axloq normalari va boshqa ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo'lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. Ular orqali ham insonning ijtimoiy axloq normalari shakllanadi.

Bu hol ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklarda aks etgan. O'tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchilik kurashi o'zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo'lgan komil ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g'alabasi, yorug'likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g'oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklarida el-yurtmi ko'z qorachig'iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug'lanadi; ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi; uzoq masofalar yaqin qilinadi; kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma'qul illatlar tanqid ostiga olinadi; mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g'oyalari ulug'lanadi.

Xalq ertaklari o'z xususiyatlariga ko'ra bir necha turga bo'linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli – afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi. Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi asosan oiladan, bolalar bog'chalaridan, mahalla ertakchilari tomonidan amalga oshiriladi. Yana bir gap. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lishi foydadan holi bo'lmaydi.

Bu davr bolalariga "Chivinboy", "Qizg'anchiq it", "Tuyaqush bilan qoplon", "Maqtanchoq quyon", "Rostgo'y bola", "Arilar g'azabi", "Tulki bilan turna", "Sholg'om", "Qumursqa", "Kaptar sovg'asi" kabi ertaklarni o'qib, hikoya qilib berish mumkin.

Bog'cha tarbiyachilari, ota-onalar, mahalla ertakchilari oldida turadigan ishlardan eng muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bu tarbiya bola hayotida alohida o'rinda turadi. Shuning uchun ham bolani yoshligidan boshlab bir ishga o'rgatish, kichkina vaqtidanoq unga bir yumish berib, ish qilishga o'rgatish lozim. Tili chiqib, u yerga, bu yerga yura boshlagan vaqtida ham bolaga biror ish berish lozim. Unga beriladigan bu ish ahamiyatsiz. Hatto, "ish" nomi berishga loyiq bo'lmasa ham, undan keladigan foyda zo'rdir. Chunki bunday yumishlar bolani mehnatni sevishta o'rgatadi.

Bu borada xuddi inson kabi tinib-tinchimas mehnatkash qumursqalar va ular haqida xalq to'qigan "Qumursqa" ertagini shu yoshdagi bolalarga o'qib, hikoya qilib, aytib berish yaxshi samara beradi.

Kichkina bolalar u yoqda tursin, hatto, kattalar ham uncha mensimaydigan qumursqaning ishchanligini, kechasi-yu, kunduzi tinmay mehnat qilishini uni kuzatgan odam sezadi, xolos.

Hayotda shunday: kim ko'p ishlasa, tinim bilmay mehnat qilsa sog'ligi yaxshi bo'ladi, boy-badavlat yashaydi, hech kimga hech qachon xor-zor bo'lmay

umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu oddiyligi, soddaligi, mehnatkashligi bilan ajralib turadi.

Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg'ir, yer, o't, mol, bo'ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Qumursqaning o'ziga berilgan ta'riflarda ham bu ma'no ko'zga yaqqol tashlanib turadi:

– *Qorning nima uchun katta?*

– *Jigarim zo'r, – dedi qumursqa.*

– *Beling nima uchun ingichka?*

– *Mehnatim zo'r!*

– *Kallang nima uchun katta?*

– *Davlatim zo'r! Mehnatim zo'r, savlatim zo'r,*

men zo'r, men zo'r!

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to'g'ri so'z, halol, pok bo'lish, yolg'on gapirmaslik, birovlarini aldamaslik kabi mazmundagi asarlar tashkil etadi. Masalan, "Rostgo'y bola" (turkman xalq ertagini) olib ko'raylik. Ertak qahramoni to'g'ri so'zligi, kattalarning pand-nasihatlariga quloq solishi bilan yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi, ko'p bolalarning havasini keltiradigan ish qiladi.

Qaroqchilar azaldan yomon odamlar. Ular har doim zo'ravonlik qilib, bosqinchilik qilib birovlarining mol-mulklarini tortib olishgan.

"Rostgo'y bola"da ota karvon bilan yo'lga chiqqan o'g'lining qo'lga qirq tanga oltin berib:

– O'g'lim, hecham yolg'on gapirma, halol bo'lgin, – deb nasihat qilibdi.

Karvon yo'lda qaroqchilarga duch keladi. Qaroqchilar noinsoflik, bosqinchilik bilan hammani talaydi, mol-mulkini tortib oladi. Ammo bolaga mutlaqo e'tibor bermaydilar. Ota nasihatini olgan bola to'g'ri so'zligi bilan qaroqchi, bosqinchi, yo'lto'sarlikda nom chiqargan bir necha muttahamni tarbiyalaydi, ularni halollik-u to'g'ri so'zligi bilan mag'lub qiladi:

Savdogarlar yo'l yurishsa ham mo'l yurishibdi, bir joyga yetib borishganda ularga qaroqchilar hujum qilishibdi. Qaroqchilar o'zaro maslahatlashib "mana bu yalangoyoqqa u-bu narsa bersakmikan" deyishibdi.

Qaroqchilardan biri bolani mashara qilib so'rabdi:

– Ey, yalangoyoq, sendan nimani ham olish mumkin?

– Menda qirqta oltin tanga bor, – deb javob beribdi bola.

– Senda qirqta oltin tanga nima qilsin? – deyishibdi qaroqchilar kulib.

Shunda bola choponining yoqasini yirtib, oltin tangalarni ko'rsatibdi.

– Nega bularni bizga ko'rsatding? – deb so'rashibdi qaroqchilar.

– Biz senga pul bermoqchi edik, endi bo'lsa buni ham olib qo'yamiz.

– Hech qisi yo'q, otam halol bo'l, yolg'on gapirma, deb o'rgatgan, – deb javob beribdi bola.

Bundan hayron bo'lgan qaroqchilar savdogarlarga mol-mulklarini, pullarini qaytarib berib, halol mehnat qilish uchun qaroqchilikdan voz kechishibdi.

"Sholg'om" (rus xalq ertagi) bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o'rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo ma'no va mazmuni, asarning tarbiyaviy ahamiyati kutilganidan ham ziyoda.

Ertak juda jo'n. Boboning sholg'om ekishi va bo'liq sholg'omni ko'plashib yulib olishi zikr etiladi. Ertakda ortiqcha so'z yo'q, qahramon yo'q. Hammasi risoladagidek. Ammo "Sholg'om"da kichkintoylar bilib, quloq solib o'sadigan jihatlari ko'p. Birinchidan, boboning mehnatkashligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Moboda bobo sholg'omni yerga ekib tek qo'yib qo'yganida u mutlaqo kattakon bo'lib o'smagan bo'lar edi. Boboning o'yi-xayoli sholg'omda. Kechasiyu, kunduzi sholg'omga ishlov beradi, peshona teri to'kib ko'p mehnat qiladi. Demak, ertakda bolani mehnatkash bo'lishga, xuddi shu bobo kabi dalada ishlashga chaqiriladi.

Ikkinchidan, bola beshikdan boshlab ahil, do'st bo'lib o'sishi kerak. Kimki do'stlar bilan, jamoa bilan hamfikir, hamkor bo'lib o'ssa o'ziga ham, o'zgalarga ham yaxshi.

Yana ertakka murojaat qiladigan bo'lsak. O'sha bo'lig', kattakon sholg'omni yerdan tortib, sug'irib olish masalasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlarning bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishlari bolalarni xursand qiladi. Ularda shunday qilib kuch-birlikda tushunchasi paydo qilinadi.

Ertakning uchinchi jihati maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning orzuniyati bo'lmish tabiatni sevish, jonivorlarni asrash, avaylash o'ziga xos o'rinda turadi. Kichiktoylar kuchuk, mushuk, hatto, sichqonni ham boqish, asrab-avaylash lozim ekanligini bu ertak orqali bilib oladilar.

Xuddi bobo singari mehnatkash bo'lish, kuch birlikda tushunchasini dilga jo qilib kamol topish, ayniqsa, ertak tinglovchining dil to'ridan joy olishi ertakning tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o'rtasidagi o'zaro ahillik va do'stlik kabi xislatlarni bilishni istashadi. Hayvonot olamida ham do'stga mehribonchilik qilish, bir-biriga g'amxo'r bo'lish, yordam qo'lini cho'zish bor ekanligi "Arslon bilan it", "Tuyaqush bilan qoplon", "Echki, qo'y va bo'rilar" kabi ertaklarda beriladi. "Tuyaqush bilan qoplon"ga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu ertakda xuddi odamlar orasida bo'lganidek hayvonlar o'rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga ofat tushganda yurakdan, samimiy ko'maklashish g'oyasi yotadi.

Qoplonning boshiga musibat tushdi. Tomog'iga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush qoplonga yordamga kelib:

– Osmonga qarab og'zingni ochib tur, men suyakni olib qo'yay, – debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og'zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug'ini qoplonning og'ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug'irib tashlabdi.

Qoplonning ko'zlari ravshan bo'lib, o'limdan qutilibdi.

Bir oz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

– Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi kel ikkalamiz do'st bo'lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, – debdi.

Tuyaqushga bu gap ma'qul bo'libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do'st bo'libdilar.

Xalqda, - o'zga bilan do'st bo'ldingmi, bir umrga bo'l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko'rsatma, – degan gap bor. Tuyaqush bu yo'ldan bormaydi. Oradan ko'p vaqt o'tadi. Kunlardan bir kun u qoplanni sinamoqchi bo'lib jo'rttaga:

– Voy dod, o'lyapman, qoplon meni qutqar! – deya bor ovoz bilan qoplanni yordamga chaqiradi.

Qoplon chin so'zli, do'stga sadoqatli, g'amxo'r va mehribon bo'lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga “shox, butoqlar orasidan ustidagi junlari yulilib, harsillab yetib kelibdi”. Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko'rib hayron bo'ladi. Tuyaqushning surbetlik bilan “ko'rmanimga ancha vaqt bo'ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi deb, sinab ko'rmoqchi edim”, degan gapidan qattiq ranjiydi, dili og'riydi, do'stidan ko'ngli qoladi.

Do'stni aldagan o'zini aldagan bo'ladi. Sen bironi bir marta aldadingmi, tamom u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuyaqushda ham xuddi shunday bo'ladi. Boshqa kuni bo'ri uni ushlab yeb qo'ymoqchi bo'lib turganda u har qancha baqirib chaqirmasin, qoplon uning ovozini eshitsa ham do'stim jo'rttaga dodlayapdi, deb o'ylaydi va uning oldiga kelmaydi. Tuyaqush bo'riga yem bo'ladi. Kaptar azaldan inson bilan yaqin yashagan, insondan panoizlagan, insonga ko'mak bergan. Kaptar qadimda bir yurtdan ikkinchi yurtga, bir odamdan ikkinchi odamga maktublar olib borib berib aloqachilik vazifasini ham o'tagan ma'lum. “Kaptar sovg'asi” (tamil xalq ertagi)da inson va kaptar taqdiri haqida gap boradi.

Kijavanning ahvoli og'ir, kimsasiz o'rmonda bir parcha nonga muhtoj bo'lib hayot kechiradi. Uning qushlar, hayvonlarning tilini bilishi, ular bilan xuddi insonlar bilan gaplashgandek suhbat qurishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xush yoqadi. Kichkintoylarning ham o'sha Kijavan kabi qushlar bilan, hayvonlar bilan suhbat qurgilari keladi. Kijavan sog'lom, to'q, tetik jonivor, qushlar bilan gaplashsa xo'p yayrab xursand bo'ladi. Ba'zi hollarda och, zaiflarning yurak dardlarini tinglab, ularga qo'shilib aziyat chekishi, ko'z yoshi

to'kishi bolalarning qalblariga yaxshilik urug'ini sochadi, ular ham xuddi Kijavan kabi bo'lishga xavasmand bo'ladilar. Kijavanning majruh kaptarga g'amxo'rlik qilishi kichiktoylarga quvonch ulashadi:

Bir kuni Kijavan juda qattiq och qolibdi. Biror narsa tamaddi qilay desa, hech vaqosi yo'q. U o'ylab-o'ylab, oxiri tayoq olib, o'rmonga jo'nabdi. O'rmonni aylanib-aylanib, u yerda hech narsa topolmay, uyiga qaytibdi. Yo'lda ketayotib:

– Menga yordam ber, – degan zaif bir tovushni eshitib qolibdi. Kijavan bunday qarasa, u yerda bir kaptar yiqilib yotgan emish.

– Men ucholmayman, qutqargin, – deb yalinibdi u Kijavanga.

Kijavanning bechora kaptarga rahmi kelibdi. Uni yerdan avaylab ko'tarib olib, bag'riga bosganicha, yo'lida davom etibdi. Kapasiga kelib, qushni ehtiyotlik bilan yumshoq o'ringa yotqizibdi.

– Tuzalib ketguningcha menikida yashaysan. Hech narsadan qo'rqmagin, seni xafa qilishlariga yo'l qo'ymayman. Qo'limdan kelganicha senga yordam beraman. Lekin hozircha senga ovqat beray desam, uyda yeydigan hech vaqo yo'q, – debdi xafa bo'lib Kijavan.

– Qayg'urma, – debdi kaptar uni tinchlantirib, – o'rmonda mango daraxti bor. Daraxt kavagining ichida guruch bor, borib ana shu guruchni olib kelgin.

Daraxt kavagining ichida guruch bilan birga oltin, kumush, olmos, dur va boshqa qimmatbaho toshlar yog'du sohib yotgan bo'ladi. Kijavan o'sha yerdan bir siqim guruchni oladi, xolos. “Bu toshlarni nima qilardim, axir o'zimni bezatish niyatim yo'q-ku?” – deb ularga tegmaydi. Guruchni majruh kaptarga yedirishidan kitobxon xursand bo'ladi. Saxiy, qo'li ochiq, ko'ngli to'q Kijavanga nisbatan bolalarning mehr-muhabbatlari oshadi. Kijavanga kaptarning uzuk sovg'a qilishi, uzuk oddiy emas, balki sehrli ekanligi, Kijavan nimaiki so'rasa uzuk uning istagini muhayyo qilishi ertak tinglovchini qoyil qoldiradi. Ularda yaxshilikka yaxshilik qaytar ekan-da, degan fikr paydo bo'ladi.

Qo'li ochiq bo'lish, saxiylik qilish, do'stga sodiqlik namunasini ko'rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. “Tulki bilan turma” ertagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu holning butunlay teskarisini

ko'ramiz. Dunyoda tulki zotidek mug'ombir, pismiq, aldamchi, riyokor bo'lmasa kerak. Ko'p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko'maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko'rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug'ombir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib:

– Albatta kelgin, jonginam, albatta azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman!
– debdi.

Ba'zan yangi do'stning fe'l-atvori qanday ekanligini o'zi yaxshi bilmay yuradagi borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamga meni mehmon qilar ekan-da, degan o'y-xayol bilan uning uyiga mehmonga keladi. Va tulki shirguruch pishirib, turnaning oldiga taqsimchada qo'yadi. Uzun tumshug'i bilan taqsimchaga taq-tuq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o'zi yeb bo'ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki tulki o'zi pishirgan taomni o'zi yeb, yana xushomadgo'ylik qilib, – Aybga qo'shmaysan-da, jon do'stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! deb surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g'azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko'z, aldamchi bo'lmaslikka da'vat etadi.

Ertakda tumaning ham bo'sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo'ndiga o'zi tayyorlagan ovqatni qo'yib, uni bir zumdayoq uzun tumshug'i bilan o'zi yeb qo'yishi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovga nima qilsang, senga ham o'sha qilganing albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil qiladi.

Xullas, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilib o'saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Avval ta'kidlab o'tganimizdek, bu davr bolalari maktabga boradigan, o'zlari mustaqil ravishda ozmi-ko'pmi kitoblar o'qiydigan darajada bo'ladilar. Bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko'p qismini ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o'qish haqida bo'lishi talab etiladi. "Zumrad bilan Qimmat", "Oltin tarvuz", "Dehqon bilan ayiq", "Non va tilla" (arab xalq ertagi), "Haqqush" (tojik xalq ertagi), "Danak" (qirg'iz xalq ertagi), "Qizg'anchiq Pak" (koreys xalq ertagi), "Kuch va topqirlik" (latish xalq ertagi), "O'tinchi yigit", "Bo'ri bilan echki" singari ertaklar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o'qiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko'proq ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan yiroq bo'lgan ertaklar yoqadi. Negaki, chin, mukammal tarbiyali bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramasligini, rostgo'y bo'lishini kitobxonlar avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, o'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Ig'vo, g'iybat munofiqlikdan o'zini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni o'zidan rozi qilishga sa'y-harakat qiladi. Qarindosh-urug'laridan aloqasini uzmaydi, ularga mehr-oqibatli bo'ladi. Yomon yo'llardan, yaramas ishlardan, nojo'ya harakatlardan o'zini saqlaydi. Mana shularga o'xshash go'zal xislatli bolalarni el sevadi, e'zozlaydi. "Zumrad bilan Qimmat" ertagidagi Zumrad xuddi shunday hislatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e'zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zurraddan qancha ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqlli, mehnatsevar bo'lishsa arziydi. Qarang, - yo'lda lolalar, rang-barang gullar uni ko'rib boshlarini egib, unga salom berar ekan. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida, gullar uni olqishlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berar ekan. Xo'sh, bunday maqtov, bunday e'zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar bo'lish uchun esa, tinimsiz mehnat qilish,

kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o'git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o'shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boyli-gu shon-sharafga, hurmatga muyassar bo'lishi mumkin.

Zumrad aslida kim? U bir o'gay ona qo'lida so'kish, qarg'ish eshitib bir burda nonga muxtoj bo'lib yurgan qizcha. Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqlli. Uni bir ko'rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko'rsam, suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko'radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu, o'tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hammasiga muloyim boqib, qo'li bilan silab-siyalab erkalaydi. Bundan gullar, o't-o'lanlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berishadi.

Ammo shu gullar kampirning arzandasini sevmas, uni erkalamas ekanlar, bu qiz gullarga ozor berar, ularni yulib tashlar, tepkilar ekan, lolalar, gullar Qimmatning kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib olarkanlar. Yovuz kampir bundan g'azablanar ekan va buni Zumraddan, ko'rar ekan. Bir kuni kampirning niyati buzilibdi, u Zumraddan qutulmoqchi bo'libdi, cholni chaqirib olib, unga dag'dag'a qilibdi. "Qizingni o'rmonga olib borib adashtirib kelmasang, men sen bilan turmayman!" – debdi.

Ota nochor. U o'ta kampirga itoatkor. Negaki, kampir uni so'kib, haqorat qilib yuragini olib qo'ygan, o'ziga itoatkor qilib olgan. Chol Zumradni aldab, qorong'i, shovqinli, qo'rqinchli o'rmonda adashtirib keladi. O'rmonda yolg'iz zor qaqshab qolgan qizchaga gullar shu'la sochib, uning yo'lini nurafshon qilib turadi. Zumrad sehrgar huzuriga kirar ekan unga egilib salom beradi, boshidan kechirgan voqealarni bir-bir bayon qiladi. Qushchalarning Zumradni maqtab sayrashlari kampir qalbini shodlikka to'ldiradi.

Zumrad mehnat bolasi. Mehnat qilgan elda aziz, deganlaridek, uning yelib-yugurib ishlashi kampirga xush yoqadi. "Oppoq qizim, shirin qizim, do'mbog'im, munchog'im!" – deya uni erkalaydi, peshonasidan o'pib, sochini silaydi.

Zumrad halol-pokligi, shirin soʻzligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni eʼzozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boylilik bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

Mehnatkash xalq oʻz farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat boʻlishini orzu qilgan. Lekin Qimmat kabi erka, tanti, ishyoqmaslarni yomon koʻrishgan. Qimmat obrazi har tomonlama hech narsada yoʻq, ishlaymay tishlashga oʻrganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va ayniqsa, ertaklarda oʻzidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni eʼzozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tugʻiladi. Xoʻsh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yoʻq.

Mana, ota Qimmatni ham kimsasiz oʻrmonda adashtirib tashlab ketdi. Sehrgamikida yashar ekan unga onasi birorta ham shirin soʻz oʻrgatmaganligi, mehnat qilish nimaligini bilmaganligi sababli kampirga qoʻpol-qoʻrs muomalada boʻladi. Tekin tomoqligi unga qattiq pand beradi. Sehrgar qizni sevmaydi, ertak ham aytib bermaydi, kitob va qoʻgʻirchoqlar ham hadya qilmaydi.

Ertakda sehrgar kampir juda muloyim, haqiqiy onalarga xos fazilatga ega. Mana, uning Qimmatga murojaatini olib koʻraylik:

– Tomdan oʻtin olib tush, qizim! Qizning javobini eshiting:

– Oʻzingiz olib tusha qoling, malayingiz yoʻq!

Bu oʻzbekona gap emas, tarbiyasizlik, odobsizlikning oliy namunasi, xolos.

Xalqqa bunday oʻzboshimcha qizu farzandiga toʻgʻri tarbiya bera olmagan onaning keragi yoʻq, degan gap yuradi. Shuning uchun har ikkalasi ham oʻlimga mahkum – ajdar yutib yuboradi. Bu xolga xalq aslo achinmaydi, aksincha, toʻgʻri boʻlibdi, deb mamnun boʻladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun oʻzlarini oʻnglab olishga, mehnatni sevishga, koʻproq dars qilishga, kitob oʻqishga intiladigan boʻladilar. Axir Qimmat ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli uni juda koʻp narsalar xush koʻrmaydi. Hatto, uning yurish-turishi, xatti-harakati, kuchugu

sehrarg kampirlarga ham ma'qul bo'lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo'rs-qo'polligi o'zining boshiga yetadi.

O'tmishda bir donishmand o'g'lini kelajakda sog'lom, jasoratli, bo'lishini istab ko'p yaxshi ezgu-tilaklar bildirgan ekan:

– Aziz o'g'lim, dunyoda odam yenga olmagan narsa bo'lmaydi, shuning uchun aslo qo'rqma, o'zingga berilgan quvvat va g'ayratlaringni sarf qilib, olg'a intil. Baxt va saodat osmondan tushadi yoki kutilmagan holda qo'qqisdan vujudga chiqadi, deb o'ylama. Shu o'yg'a borsang, dunyoning nodon odamlaridan biri hisoblanasan. So'zimga diqqat bilan quloq sol, baxtim yo'q, deb zorlanuvchilar qatoridan joy olma. G'ayrat qilsang, muroding hosil bo'ladi. Inson o'z saodat yozmishini o'zi vujudga chiqaradi. O'zingni tuban darajaga tushirma. Ehtimol ba'zi ishlaring tilagingcha muvaffaqiyatli bo'lib chiqmasligi mumkin, lekin sen bunga qayg'ulanib, noumid bo'lma, g'ayrat va jasoratingdan ajralma. Zohirda og'ir, mashaqqatli bo'lib ko'ringan narsadan haqiqatda ko'p muhim va xayrli natija hosil bo'lishi mumkin.

Ahamiyatsiz narsalarga, moddiy bezaklarga ko'p aldanma, taraqqiy etishga, faol, kamol egasi bo'lishga intil. Ko'zingni och, atrofga qara. Zamonning ulug' olimi-yu, fozillarining tarjimai hollarini, unuman insonlarning qadimgi va yangi tarixini diqqat bilan ko'zdan kechir. Bular seni zavq-shavq, fazl, kamol hosil etishga yo'naltiradilar, hayotiy yo'lingda haqiqiy rahbaring bo'ladilar.

O'zbek xalq ertaklaridan biri "O'tinchi yigit va sher"da qahramon o'sha donishmand orzu qilganidek bo'lganligi uchun kichik maktab yoshidagi bolalarda bu ertakka qiziqish katta. Yigit birinchidan, mehnatkash; ikkinchidan, qo'rqmas, dovyurak; uchinchidan, ishbilarmon va tadbirkor.

Voqea oddiy va sodda. O'tinchi dalada o'tin terib yurganda uning oldiga bahaybat sher kelib sendan kuchliman, jasoratliman deb unga do'q qiladi. O'tinchi ham o'ziga pishiq va puxta. Sher yigitni kurashga, bellashishga chaqiradi. Ammo inson tadbirkor – kuchimning yarmi uyda qolib ketibdi, sen shu yerda turib tur, men uni uydan olib kelaman deya hiyla ishlatadi, tadbirkorlik qiladi:

– Sen qochib ketma! – debdi. Sher unga:

– Yo‘q, qochmayman, sherning gapi bir, – debdi. Yigit:

– Yo‘q, senga ishonmayman, seni bog‘lab ketaman, – debdi.

Sher: “Bog‘layqol!” deb o‘zini bog‘latibdi. Yigit sherni mahkam bog‘labdi. Toldan yaxshi bir tayoq qilib olib kelib gursillatib sherni ura boshlabdi.

Sherning: “Jon odamzod, meni urmang, endi odamzodga yo‘liqmayman!” deb yalinganiga ham qaramay uni uraveribdi.

O‘tinching bunday ishi yosh kitobxonni mudom qo‘rqmas, sheryurak bo‘lishga chorlayveradi.

Bu yoshdagi bolalar dov-daraxtlar ekish, uni parvarish qilishda kattalarga dastyor-ko‘makchi. Ko‘pincha o‘zlari ham bog‘bonchilik ishlariga berilib ketishadi. “Danak” ertagidagi Bahromning bir dona danakni yerga ekib, uni ko‘kartirishi, u mevali daraxtga aylangunicha parvarish qilishi yosh kitobxonlarda Bahromdek bog‘bon bo‘lishga havaslarini keltiradi.

Bahromning danagi daraxtga aylanib, meva bera boshlagach, alvasti bolani yeb, daraxtga ega bo‘lib olish niyatida uni qopga solib uyiga olib ketibdi. Bahrom qo‘rqmas, dovyurak bo‘lganligi uchun o‘zi omon qoladi, el-yurt mevasidan yeb turgan daraxtini ham saqlab qoladi.

Alvasti hovlisiga yetib kelibdi-da, qopini supaga qo‘yibdi, qozonga yog‘vsolib, olov yoqibdi.

Bahrom qopni amallab teshib, oq terakning tepasiga chiqib olibdi. Alvasti kelib ko‘rsa, bola yo‘q.

– Bolaginam, qayerga ketding? – deb so‘rabdi u.

– Men bu yerdaman! – Bahrom terakning ustidan ovoz beribdi.

– Bolajonim, u yerga qanday chiqding?

– Temir kurakni olovda qizdirib, ustiga o‘tirdim. Kurak yuqoriga uchdi, qaragam, daraxt tepasida turibman, – debdi Bahrom.

Kampir Bahrom aytganidek qilgan ekan, kuyib qolibdi.

Bahrom shunday qilib, o‘zini ham, daraxtni ham alvastidan qutqarib qolibdi.

Mehnatkash xalq becharaxollik bilan hayot kechirgan, ko‘pincha ochlik, yupinlik ularning bir umr xamrohi bo‘lgan. Uzun tunlari bir-birlarini ovutish,

ko'ngillarini ko'tarish maqsadida ertaklar aytishgan. O'zlari to'qigan ertaklar zamirida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko'rish, baxtiyor bo'lish va boshqa ko'pgina g'oyalar yotadi.

O'rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo'lib, behisob boylik bilan el-yurtini, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezgu tilagi bo'lib kelganligi hech kimga sir emas. "Oltin tarvuz" ertagi xuddi shunday o'y-xayol, oliy istak bilan to'qilgandir.

"Oltin tarvuz" yosh kitobxonni ko'p narsaga o'rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo'lish – chunki dehqon o'z yeriga qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu, darrandaga g'amxo'rlik qilish, negaki dehqon majruh, laylakni oyog'iga taxtakach bog'lab, davolaydi. Uchinchidan, ochko'z bo'lmaslik – dehqonning uyda eydigan hech vaqosi yo'q. Laylakni so'yib eyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi.

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, o'tgan zamonda bir kambag'al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon shu yerda kecha-kunduz tinmay mehnat qilib kun ko'rar ekan. Bahor kelib qolibdi. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo'lib yaqinidagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib kelayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. Dehqon qarasa: laylakning qanoti siniq ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxtakach bog'lab, bir qancha vaqt uni boqibdi. Laylak sog'ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag'ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo'laman, degan xayol uning o'yiga ham kelmagan. Laylakning tashlab ketgan tarvuz urug'ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu – oltin degan tushunchaning o'zi unda bo'lmagan.

Dehqon ochko'z emas, bir parcha nonni ham o'zgalar bilan, qo'ni-qo'shni, o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan baham ko'radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdon pishishini, etilishini kutgan dehqonning "yaqin qarindoshlarini, oshna-og'aynilarini ham mehmonga chaqirishi" va tarvuz so'yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o'zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og'aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo'yib ikkinchisini so'ymoqchi bo'libdi, pichoq o'tmabdi, uchinchi ham shunday bo'libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo'lishibdi. Yerga bir urib yorib qarasarlar, ichi to'la tilla emish. Qolgan ikkitasini ham yorib ko'rishibdi. Ularning ham ichi tilla emish. Kambag'al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo'lib, uy-uylariga tarqabдилar. Uch tup tarvuzning har biri o'ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig'ib olibdi. Shunday qilib kambag'al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq behisob boylikka ega bo'lgan o'z ertagida voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofdagilarni, kambag'allarni boyib ketganlarni ko'rolmovchilarni hech bo'lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch hayotlari-yu, ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing'ir ishlarga ham qo'l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo'shni – xasis boy obrazini to'qigan.

Dehqon oyog'i sinib to'dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog'iga taxtakach bog'lab tuzatgan va laylakning in'omi bilan behisob boylikka ega bo'lgan bo'lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog' laylakning oyog'ini sindirib, davolaydi. Bu ham tarvuzning urug'ini boy dalasiga tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovoq ari chiqib, ko'pchilikni chaqadi. Boyning halok bo'lishi yosh kitobxonni unga nisbatan achinish hissini uyg'otmaydi. Aksincha, tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga behisob boylikka erishmoq uchun laylakning oyog'ini sindirganligi sababli bu ish to'g'ri bo'ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O'rta va katta yoshdagi bolalarga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklar

Maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar yuqorida ko'rib o'tganimizdek hajm jihatidan kichkina, mazmuni sodda bo'lishidan tashqari rasm va bo'yoqlar bilan boy bo'lishini ham ta'kidlab o'tgan edik. Bu ikki guruh kitobxonligidagi ertaklar vositasida

kichkintoylarga tabiat, ona-Vatan, hayvonot olami haqida to'g'ri so'zli, odobli bo'lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e'zozlash singari masalalar ularning ong-tushunchalariga yetkazilishini eslatib o'tmasak ham bo'ladi.

Endilikda bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning katta-ko'pchiligi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo'lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat bo'ladi. "Pahlavon Rustam", "Birlashgan o'zar", "Uch og'a-ini botirlar", "Egri bilan To'g'ri", "Ona yer farzandi", "Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo'lgani" (turk xalq ertagi), "Ilon terisini yopingan pahlavon" (no'g'ay xalq ertagi), "Donishmand qiz" (xitoy xalq ertagi), "Qadrdon uyingning mixi" (shved xalq ertagi), "Chollar, ho'kizlar, bo'rka va pop" (gruzin xalq ertagi) singari ertaklarni o'qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-boblarimizdan qolgan ibratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o'ziga bog'liq. U nechog'li to'g'ri so'zli, aqlli, tadbirli, pok ko'ngilli bo'lsa; do'stga, vatanga xiyonat qilmasa; yolg'on gapirmasa; topshirilgan ishni va'da qilgan kunida bajarib va'dasiga vafo qilsa bunday zotni el yurakdan yaxshi ko'radi.

Kimki zolim va takabbur bo'lsa, bir kuni buning jazosini tortadi. G'arib, bechoraning ko'nglini og'ritmasa, dangasalik qilmay mehnat qilsa, katta davlat va qudratga ega bo'ladi. Beva-bechoralarga rahm-shafqat qilmaganlar yo'qchilik, kambag'allik o'tida qovuriladilar. Ertaklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo'lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo'lgan, o'stirgan, tarbiya qilgan otanalарimizga doimo muhabbat, hurmat, rioyat va xizmat qilish – bo'ynimizdagi sharafli burchdir. Bu sharafli burchni ado qilib, ota-ona olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo'lib yashaydi. Buning yorqin namunasini "Uch og'a-ini botirlar" ertagida ko'rish mumkin. Ertakda ota uzoqni ko'zlab ish ko'radiganlardan. O'g'illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o'g'illari ota izidan komil insonlar bo'lib kamol topadilar. Ota duosi, o'git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun ular hayotda kam bo'lmaydilar.

Uch zabardast o'g'il. Uchchovlarining qo'llari ko'ksida, otaga ta'zimda. Aql, kuch-jasoratda tengi yo'q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradi. Negaki, ta'lim va tarbiya shunday bo'lgan. Ota birinchidan, kambag'al, ikkinchidan, botir-pahlavon o'g'illarini ko'zining tirikligida hayotda o'z yo'llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o'zga odamlar bilan do'stlashganda; ko'pincha safarga chiqqanda; mard-pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o'y bilan farzandlarini uzoq safarga jo'natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo'qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o'qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo'lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko'ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytadigan so'zi – nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma'nosi, ta'siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo'limlarga ajratib o'rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-ona o'z farzandi olamga kelishi bilan unga yaxshi, o'ziga munosib ism qo'yib, to'y-tomoshasini o'tkazib, o'qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

– O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o'zimdanda keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar, deb sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim. Voyaga yetkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo'limida bola tarbiyasi haqida so'z boradi. Bolani chinakamiga sog'lom, tetik, kuch-quvvatli qilib o'stirish, shuningdek, jismoniy tarbiya bilan oshno qilib voyagay etkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko'nikmalariga e'tibor berish yosh bo'g'in kamolotida muhim o'rinda turishi zikr etiladi:

– Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog'lom vujudli qilib tarbiyaladim – quvvatli bo'ldingizlar. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim – yarog' ishlatishga usta bo'ldingizlar. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim – qo'rqoq bo'lmay, botir bo'ldingizlar.

Nasihatning uchinchi bo'limi juda muhim. Unda to'g'ri, halol, pok insonlar bo'lish, o'zgarlar mol-mulkiga ko'z olaytirmaslik, kamtarin bo'lish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

– Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmanglar. To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasa bo'lmang – baxtsiz bo'lmaysiz.

“Uch og'a-ini botirlar” ertaginging qahramonlari mehribon, o'z vaqtida qattiq qo'l, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yo'lda o'zlariga duch kelgan barcha to'siq va g'ovlardan g'olib chiqadilar. O'zlarining botir va dovyurakliklari bilan el-yurtini lol qoldirib, baxtiyor bo'ladilar.

Hayotda kimki yaxshi ishga qo'l ursa, yaxshi narsalarga ega bo'ladi, kimki yomonlik qilsa, yomon ko'rinib, el nazaridan qoladi. Har bir bola dunyoda olim va fozil bo'lishga, o'zini soflik va to'g'rilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishga harakat qilishi shart. Ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga, ilm o'rganishga intilgan, to'g'ri so'z va sofdil inson doimo el-yurtning olqishiga muyassar bo'lgan.

Yoshlar kelajakda yaxshi xulq egasi, ezgu niyat va go'zal fazilatlar sohibi bo'lishlari uchun nima qilishlari lozim? Buning uchun yaxshi ishlar yo'lida hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmasliklari, ota-onalari va tarbiyachilarning o'gitlariga amal qilishlari, vaqtini faqat foydali ishlarga sarf qilishlari butun kuch-g'ayratlarini ilm o'rganishga qaratishlari kerak. Ha, bolalar uchun hayotda eng buyuk va sharafli bir yo'l bor. Bu yo'ldan aslo chiqmaslik va adashmaslik kerak. Bu yo'l insoniylik yo'lidir. Bu yo'lga amal qilgan kishi hamisha baxtu saodat sohibi bo'ladi, bu yo'l odamlarga ma'naviy kuch-quvvat beradi, kishini to'g'ri yo'ldan chiqarmaydi. Shuningdek, xalqiga va qarindosh-urug'lariga qo'lidan kelgan barcha yaxshilikni qilish, ularning hurmatini joyiga qo'yish ham kishining insoniylik burchidir.

“Egri va To'g'ri” ertagi bu fikrimizning dalilidir. To'g'riboy, halol, pok, yaxshi niyatli inson. U ro'zg'or tebratishda qiynalgan. Tirikchilikni o'nglash uchun mardikorchiilik qilishga majbur bo'lgan. Ana shunday o'y bilan shaharga otlangan. Bisotida bitta oti bor, xolos.

To'g'riboyning o'zi halol-pok bo'lganligi, birovlarini aldash, ularga riyokorlik, ko'rsatishdek yomon niyat o'y-xayolida bo'lmaganligi uchun yo'lda Egriboy bilan xamroh bo'lib qoladi. Xalqda, - samimiyat va sadoqatga asoslangan do'stlik hamisha, har yerda va har qanday sharoitda ishonchli bo'ladi, zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo'lgan do'stlik esa bunday bo'lmaydi. U daryo kabi goh toshib, atrofini bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi, – deganlaridek bular o'rtasidagi do'stlik ham uzoqqa bormaydi. To'g'riboy – sherigim charchadi. Otni navbat bilan minaylik. Bo'lmasa bu do'stlikdan emas, deb otni Egriboyga berishi bilanoq Egriboy otni minib qochadi. Qarang, donolar oltinning sofligini o'tda, hayvonning kuchini og'ir yuk ortilganda, insonning to'g'riligini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo'ladi, deb bekorga aytmagan ekanlar. Egriboy egriligini qilib do'stiga sadoqatsizligini ko'rsatdi.

To'g'riboy yo'lda ko'p adashadi, o'rmonga kirib qoladi va bir eski tandir ichiga kirib tunaydi. Kechasi o'rmon yirtqichlari arslonshoh boshchiligida tandir atrofiga to'planishib, bir-birlariga maqtanishadi:

Tulki doston boshlabdi:

– Og'aynilar, men sizlarga aytсам, o'n yil bo'ldiki, o'rmon yoqasidagi g'orda yashayman. O'n yildan beri davlat yig'aman. Mendagi asbob-uskuna, mol-dunyo hech kimda yo'q.

Navbat chiya bo'riga kelibdi:

– O'rmonga tutashgan katta tepalik ostida yashayman. U yerda bir sichqonim bor, har kuni tush payti inidan chiqadi, uning qirq bitta tillasi bor, shuni o'ynagani o'ynagan. Tillani o'ynab-o'ynab yana iniga olib kirib ketadi.

Ayiq uning so'zini bo'libdi:

– Bu ham uncha qiziq emas. O'rmonda bir tup sadaqayrag'och bor. Qayrag'ochning pastida ikkita shoxchasi bor. Shoxlardagi barglar bir qancha

kasalga davo. Uni ezib ichilsa, har qanday jonivor o'sha zamonAQ dard ko'rmaganday bo'lib ketadi. Men bolalarimni shu bilan davolayman.

Uning orqasidan bo'ri kulib yuboribdi:

– Og'aynilar, bizning ham qiziq hikoyamiz bor, – deb gap boshlabdi u, o'rmon yoqasida o'ng ming qo'y boqiladi. Har kuni ikkita bo'rdoqini yeyman, meni ushlaysh uchun cho'ponlar qopqon qo'yishadi, tuzoq solishadi, ammo pisand qilmayman. Lekin qirda Kimsan chol degan dehqonning bir kuchugi bor. Shu kuchukni cho'ponlar sotib olishsa bormi, – mening sho'rim quriydi. Yo'lbars unga qo'shimcha qilibdi:

– Rost aytasan. Qo'ylarga o'xshab o'n ming yilqi ham o'rmon atrofida o'tlab yuribdi. Men har kuni o'shlarning birovini yeyman. Ular orasida bir ayg'iri bor. Kimki o'shani minsa va bir qo'lga qildan eshilgan kamon, bir qo'lga uzun gavron olib, meni quvsa, darrov tutadi, kamonni bo'yninga solib, gavron bilan ursa bormi, bir umr yilqilar oldiga yo'lamas edim.

Tadbirkorlik, aql bilan ish ko'rgan To'g'riboy bu suhbatda eshitganlarini amalga oshiradi. Hatto, yetti yil bemor yotgan shoh qizini davolab, malikaga uylanadi. U umr bo'yi ishlab, mehnat qilib, peshona teri to'kib tirikchilik o'tkazganligi sababli podshoning in'omidan voz kechadi:

– Menga beklik to'g'ri kelmaydi. Men sodda va to'g'ri odamman. O'rmon yoqasidagi tepalikdan bir uy qurishga ruxsat bersangiz bo'lgani. O'sha yerda dehqonchilik qilib, kun o'tkazaman, – deb javob beribdi.

Tog' tog' bilan uchrashmaydi, odam-odam bilan uchrashadi, deganlaridek To'g'riboy o'rmon yoqasidan o'ziga imorat qurib, shoxona hayot kechirib yurganida noo'rin xatti-harakati, yolg'onchiligi bilan hayotda ezilgan Egriboy bilan duch kelib qolibdi. U Egriboyga turmushda nimagaki erishgan bo'lsa, o'sha tandir sababchi ekanligini gapirib beribdi.

Eskilar bu dunyoni toqqa o'xshatadilar. Uning orasida turib nima deb baqirsang, o'sha so'zning aksi sadosini eshitasan. Ha, hayot shunday. Egriboyning egriligi, aldamchiligi, o'zining boshiga yetadi, tandir ichida yirtqichlarga yem bo'ladi.

“Egri bilan To‘g‘ri”da to‘g‘ri so‘z, halol va mehnatkash bo‘l, umring uzun, rizqing ulug‘ bo‘ladi; ishyoqmas, aldanchi bo‘lsang darz ketasan, odamlar nazaridan qolasan, hech qachon biring ikki bo‘lmaydi, degan g‘oya yotadi. Bu ertak yigit-qizlarimizni hayotda o‘zlariga to‘g‘ri yo‘lni tanlab olishlarida katta yordam beradi.

O‘zbek xalqining eng mashhur va ta’sirli ertaklaridan biri “Ur to‘qmoq” dir. Bu ertakda o‘zbekona soddalik, odamlarga ishonish, dushmanga qarshi nafrat va boshqa fazilatlar mujassamlangan.

Ertakda umidvorlik, orzu-istak, ezgu niyat kuchli. Bir parcha nonga zor xalq turli o‘y, xayol bilan xuddi tushida ko‘rgani kabi boy-badavlat bo‘lish, unga bu yo‘lda kimki to‘sqinlik qilsa, uni yer bilan yakson qilish ishqini bilan yashaydi. Bu orzu-tilakni amalga oshirishda hayvonot olami-yu, parrandalardan keng foydalanish oliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Hamma gap laylakning faqir, juda ham kambag‘al ovchi cholning tuzog‘iga nogaxon tushib qolishidan boshlanadi. Na boy, na yurtga hokim bo‘lish o‘yida ham yo‘q cholga laylakning xuddi odamga o‘xshab gapirishi, va‘da berishi “laylaklarning boshlig‘iman, nima so‘rasang beraman”, deb aytishi qashshoq cholning xayolini buzadi.

Laylakni qo‘yib yuborgan chol ertasiga sovg‘a-salom olish uchun uning oldiga safarga otlanadi. Undan “Qaynar xumcha”ni so‘raydi, “Ochil dasturxon”ni tilab oladi. Bularning birortasi ham mo‘jiza ko‘rsatmaydi – na oltin, na taom bermaydi. Negaki, yo‘lda chol uxlab qolganida qishloq bolalari bu sehrli buyumlarni boshqasi bilan almashtirib qo‘yishgan bo‘ladi. Axiyri “Ur to‘qmoq”ni olganidan keyin ertaklardagidek u boy-badavlat bo‘lib ketadi. Ro‘zg‘orini o‘nglaydi, chiroyli imoratlar quradi, xonni ziyofatga chaqiradi. “Men xon bo‘lsamu o‘sha kambag‘al, qashshoq cholning uyiga mehmondorchilikka boramanmi?”, deb uni mensimaganligi uchun xonni jangga chaqiradi. “Ur to‘qmoq” yordami bilan xonni yenggan cholning yurtboshi bo‘lib ketishi – dardli xalqning armoni ro‘yobga chiqqanligi o‘quvchini mamnun qiladi. Ertak bolalarni hayotda xuddi o‘sha ovchi kabi dadil harakat qilishga, o‘mi kelganda jasoratli bo‘lishga mudom chorlab turadi.

“Ur to‘qmoq”da, halol, poklik, o‘zgarlar haqiga xiyonat qilmaslik, birovlarini aldamaslikdek olijanob fazilatlar yaxshi tasvirlangan. “Qur’oni karim”da ham, Hadislarda ham bir-birovlaringiz bilan uchrashganingizda, xonadonlaringizga kirganingizda salom-alik qiling, deyilgan gap bor. Buning oliy namunasini ertakda ham kuzatdik. Ovchi har safar laylak huzuriga borganida salom berishi va laylakning cholni ogohlantirib alik olishi o‘quvchini sergaklantiradi, uni salom-aliksiz yurmaslikka o‘rgatadi:

“Assalomu alaykum”, debdi chol.

Laylakvoy:

– Haq saloming bo‘lmasa, ta‘ziringni berardim, – deb alik olishi yuqoridagi fikrimizga asos bo‘la oladi.

Shuningdek, birovlarining haqiga xiyonat qilish, o‘g‘irlik qilish yaxshi oqibatlariga olib kelmasligi, cholning buyumlarini yashirib qo‘ygan qishloq bolalarining to‘qmoq zarbiga bardosh bera olmay cholga yalinishlari har qanday kitobxonni o‘ylantirib qo‘yadi:

– Chol ota, to‘qmoqni to‘xtating, biz sizning xumchangizni, dasturxoningizni olib, o‘miga boshqa xumcha, boshqa dasturxon qo‘ygan edik. Tavba qildik, ota! To‘qmoqni to‘xtating, deyishdi. Chol: “Tur to‘qmoq!” deb baqirgan edi, to‘qmoq urishdan to‘xtadi. Bolalar yugurib borib, uylaridan “Qaynar xumcha” bilan “Ochil dasturxon”ni chiqarib berdilar.

Xullas, kimki xalq og‘zaki ijodiga mehr qo‘ysa, ayniqsa, ertaklarni ko‘proq o‘qisa, albatta, yomon bo‘lmaydi.

Tayanch iboralar:

Folklor, alla, maqol, topishmoq, tez aytish, ertak.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Alla-qo‘shiq kimlar tomonidan aytiladi?
2. Alla-qo‘shiqlarda ezgu niyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bu janrda mehnatga, tabiatga muhabbat qanday aks ettirilgan?

4. Alla-qo'shiqlarda o'yin deganda nimani tushunasiz?
5. Maqol nima?
6. Maqol vositasida bola odobi qanday aks etgan?
7. Maqolda mehnatga qanday ta'rif berilgan?
8. Vatanparvarlik haqida maqollardan namuna keltiring.
9. Topishmoq qanday janr?
10. Topishmoqning ba'zi fanlar bilan yaqinligini tushuntirib bering.
11. Topishmoq aqllarni charhlashda tutgan o'rni qanday?
12. Topishmoq va yozma adabiyot deganda nimani tushunasiz?
13. Tez aytish qanday janr?
14. Tez aytishning vazifasi nima?
15. Tez aytishning maqol janriga yaqinligi nimda?
16. Tez aytish vositasida odob, mehnat, vatanga muhabbatni asoslab bering.
17. Ertak, uning turlari, ertak tinglash, o'qishdan maqsad?
18. Odob haqidagi ertaklarning nomlarini ayting.
19. Mehnat, hunar haqidagi ertaklardan namunalar keltiring.
20. Qahramonlik ertaklaridan qaysilarni ayta olasiz?

3-MAVZU. ALISHER NAVOIY VA GULXANIY IJODI

O'zbek xalqining ulug' mutafakkiri, ma'rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e'tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o'rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo'lida sarf qilish zarurligini uqtiradi.

Alisher Navoiy ilm, ma'rifat haqida ajoyib fikrlarni olg'a surdi. U aql, ilm-insonning eng go'zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisoblaydi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o'qish-o'rganish kerak. "Yoshligingda yig'gil bilimni, qarigach sarf qilg'il ani", – degan shoirning o'zi ham juda yoshligidan ta'lim oladi, o'qishga beriladi. U yoshligidanoq ko'p she'rlarni yod bilgan, jumladan, Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" ("Qush nutqi") asarini bolalik chog'laridayoq qayta-qayta o'qib, yod olgan. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida, podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o'g'il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qiladi, shaxsan o'zi madrasalar qurishda tashabbus ko'rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to'g'ri yo'l ko'rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o'zining "Ixlosiya" madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o'qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo'lgan mablag' ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni mudarris "abjadxonalar"ga, hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini o'zi yaratgan badiiy asarlarida ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarda bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning xislati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki "Hayratul-

abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag’ishlaydi. “Hayratul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) falsafiy-ta’limiy dostonidir. Navoiy bu asarida o’zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta’lim – o’g’it berish masalalariga katta e’tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarlik, ota-onaga hurmat, rostgo’ylik va to’g’rilik, ilmning foydasi va kambag’al bu yo’lda chekkan azoblari haqida batafsil to’xtalib o’tadi.

“Hayratul-abror” asarining bir necha boblari odob-axloq va ta’lim-tarbiya masalasiga bag’ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolatida odob va kamtarlikni ulug’lab, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilishi bilan birga takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolatida bola tarbiyasi, uni o’stirish, o’qitish va balog’atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo’lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh, deb ta’riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig’a,

Jismni qil sadqa ano boshig’a...

Tun-kuningga aylagali nurposh,

Birisin oy angla, birisin quyosh...

Dostonning sakkizinchi maqolasida Navoiy yolg’izlikka nisbatan ko’pchilik – jamoatni ulug’lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do’st bo’lishlarini istaydi:

...Yo’q hunari yolg’uz esa, o’z kishi,

Qayda kishi sonida yolg’uz kishi?

Fard kishi davrda topmas navo,

Yolg’uz ovchidin kim etmish sado?..

“Hayratul-abror”ning o’ninchi maqolati rostgo’ylik, halollik va to’g’rilikka bag’ishlangan. Navoiy to’g’rilik va rostgo’ylikni ulug’lash bilan kishilarni rostgo’y va to’g’ri bo’lishga chaqiradi, yolg’onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini

keskin fosh etadi. Shoir yolg'on so'zlashning yomon oqibatini "Sher bilan Durroj" masalida ovchining tuzog'iga tushgan Durroj obrazi orqali bayon qiladi.

Dostonning o'n birinchi maqolatida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi, kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o'sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo'lida chekkan azoblaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amaliy ishlar uchun foydalanish zarurligini ta'kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,

Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Navoiyning yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, olijanob insoniy fazilatlamini qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo xulqli bo'lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo'lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta'limiy qarashlari hozirgi kunda ham o'z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

"Farhod va Shirin" dostonida shoir chin sevgi va vafo, do'stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g'oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko'pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag'ishlangandir. Shoir dostonida Farhodning bolalik chog'laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo'lgan muhabbatini zo'r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e'tibor bilan qaraganligini ko'rsatadi.

Farhod yoshlik chog'idanoq juda aqlli, zehni bola bo'lib o'sadi. U maktabda zo'r havas va qunt bilan o'qiydi. Tabiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o'rganib oladi. Yosh Farhodning ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'radi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turli fanlardan saboq beradilar. Natijada eng murakkab va pinhoniylar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor

berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda otanoning roli nihoyatda katta ekanligini, bolalarga dunyoviy ilmlarni berish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

*Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'nqliga yozib,
Dema ko'nqliki, jahon lavhiga kozib.*

U davrda bolalar quruq, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi.

*O'qib o'tmak, o'qib o'tmak shiori,
Qolib yodida, safhasafha bori...*

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

*Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqqini kasb yetmagan ilm.*

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonda Farhod jismoniy tomondan ham chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

*Demon ham ko'nqli poku, ham ko'zi pok,
Tili poku, so'zi poku, o'zi pok, –*

deb har tomonlama mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga zo'r havasli,

sangtaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, Farhod mazlumlarga Qamxo'r, sofdil, mard va olijanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorna mehnati natijasida katta kanal ("Hayot daryosi") va hovuz ("Najot dengizi") qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib Armanistonga borganda, arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tufroqqa ketkumdir oxir! –

deya o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtning obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasi.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy jihatdan tasvirlar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,

Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.

Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari yosh kitobxonlar ma'naviyatiga ham chuqur ta'sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o'qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini "Layli va Majnun" dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g'oyalari targ'ib etgan Navoiy maktablarda o'g'il bolalar bilan bir qatorda qizlarni ham o'qishini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o'zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlar orqali bolaning voyaga ytishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirming 1500-yilda yaratgan "Mahbubul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") asarida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari bayon etilganligi bilan xarakterlidir. Navoiy unda ijobiy fazilatlarining namoyon bo'lishida avvalo ulardagi halollik va soddalik, samimiylik asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi va bu mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi.

"Mahbubul-qulub" 3 qismdan iborat. Kitobning 1-qismi "Xaloyiq ahvoli va af'oli va atvorining kayfiyatida", ya'ni kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib qiladi, malakali, iqtidorli o'qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O'qish ham, o'qitish ham og'ir va mas'uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o'rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qitish ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Kitobning 2-qismi axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Bu bobda asosan yaxshi fazilat va yomon illatlar tahlil qilinadi. To'g'rirog'i, insonda bo'lishi kerak bo'lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qanoatli bo'lsa, unday odamni el sevishini, e'zozlashini ta'kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa – chashmaga o'xshatadi. Negaki, buloq suvini qancha olgan bilan u qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug' izzat va shafqat

hosilini beradi. U bir daraxtdirki, unda hurmat mevasi bordir. Bu boboda sabr, tavoze' haqida ham ko'p ibratli gaplar aytiladi.

Asarning "Turli foydali maslahatlar va maqollar", deb nomlangan 3-qismida turli tashbehtar berilgan. Bu qismda ko'proq o'qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo'lish va boshqa masalalar o'rtaga tashlanadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida xalq og'zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o'zi ham ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan maqollarga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan:

Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q.

Tilga e'tiborsiz – elga e'tiborsiz.

Oz-oz o'rganib dono bo'lur,

Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.

Bilmaganni so'rab o'rgangan olim,

Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

Shunday qilib, otashnafas shoir qariyb olti asr davomida o'z poeziyasining bepayon maydonida yangi-yangi avlodlarni kutib olarkan, mehru shafqatdan, adolatdan, do'stlikdan saboq berib keldi. Har qaysi asrda ma'rifat va adolat uchun kurashning oldingi saflarida turib, ikkiyuzlamalik va jaholatni, loqaydlik va takabburlikni, ig'vogarlik va yolg'onchilikni fosh qildi, olijanob inson shaklini jo'shqin misralarda tasvirladi.

Navoiy zamondoshlariga juda kerak, hech kim aytolmagan, ammo xalqqa g'oyat zarur katta fikrlarni aytgan qudratli san'atkor edi. U keyingi asrlar, avlodlar uchun ham aziz va mo'tabar bo'lib qoldi. Navoiyning buyukligi shunda ediki, u o'z davrini keng ko'lamda, to'la ifodalab berdi. Qahramonlari obrazida ahamiyatini aslo yo'qotmaydigan chinakam insoniy, umumbashariy xislatlarni aks ettirdi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hech qaysi davr bizning mustaqillik davrimiz kabi ulug' shoirning qadriga yetmagan va xalq ommasiga shunchalik yaqinlashtirmagan edi.

Ha, bugun Hazrat Navoiy har bir uyga kirib keldi. Uning nuroniy siymosi bilan birga bizning zehnimizga va qalbimizga bitmas-tuganmas ruhiy boylik va hayajon abadiy xamroh bo'lib qoldi. Odatda badiiy adabiyot orqali xalq o'zini taniydi, tarixiy ahvolini, jamiyatda tutgan o'mini tushunib oladi. O'zbek xalqi ham Navoiy asarlarida o'zini tanidi va qadimdan beri, o'z kuchi, talantiga komil ishonch bilan qarab kelganini anglatadi.

MUHAMMAD SHARIF GULXANIY

Isyonkor kuychi Muhammad Sharif Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan o'zbek mumtoz shoiri va yozuvchisidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra Gulxaniy XVIII asrning 70-yillarida hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi.

Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlarni o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan va so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozirjavobligi hamda hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va qiyinchilik bilan yashaydi. U o'zbekcha she'rlariga Gulxaniy, tojikcha she'rlariga Jur'at deb taxallus qo'yadi. Xullas, u yoshligidan badiiy adabiyot bilan jiddiy shug'ullanib, Qo'qon adabiy muhitida e'tiborli o'rinni egallagan. Gulxaniy forsiy va turkiy tilda mahorat bilan qalam tebratgan zullisonayn shoir edi. O'zbek mumtoz adabiyotida badiiy tasvir uslubiga ko'ra Gulxaniy xalq tilini bilishda, uning so'z boyligidan foydalanishda, nozik ifoda imkoniyatlarini ishga solishda yuksak mahorat sohibidir.

Gulxaniy nazmda ham, nasrda ham yaxshi badiiyat namunalari yaratib qoldirgan buyuk iste'dod egasidir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, shoir "Gulxaniy" va "Jur'at" taxalluslari bilan ijod qilgan. Ba'zi manbalar uning

hammadda go'lax-o't yoquvchi bo'lib ishlaganligi tufayli "Gulxaniy" taxallusini olganligini tasdiqlaydi. "Majmuai shoiron" tazkirasining muallifi Fazliy esa shoirming devonavor fe'li, otashin tabiati "Gulxaniy" taxallusini olishiga asos bo'lgan deb hisoblaydi:

Xusho Gulxaniy shoiri purnafast,
Chi gulxanki, zebotar az gulshan ast.
Zi devonaxo'yiyu otashfani
Taxallus nihoda ba xud Gulxaniy.

Mazmuni: "Gulxaniy gulxandek shu'lavor, san'atkor shoirdir. Gulxan nima bo'libdi, u gulshandan ham go'zalroqdir. U devonavor fe'l, otashin tabiatga ega bo'lganligi uchun ham o'ziga "Gulxaniy" deya taxallus qo'ydi".

Shoirming "Jur'at" taxallusini ham olganligi esa uning jur'atli, jasur, jo'mard bo'lganligi, masalan, navkarlik faoliyati davrida amirga "bideh" (ber!) radifli g'azal yozganligi asos bo'la oladi.

Gulxaniy bir necha yil Qo'qon xoni Olimxon saroyida navkar bo'lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko'rsatgan bo'lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo'lib qolaveradi.

Gulxaniyning "ber menga" radifli she'ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G'azal och qolgan kishining o'z xo'jayinidan non so'rashi bilan boshlanib, lirik qahramon – navkarning qalb alamlari so'nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g'azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan bitta shaxs haqida gapirilmay, balki katta ijtimoiy masala – Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gapiriladi. G'azalda lirik qahramonning obrazi umumlashma obraz darajasigacha ko'tarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor bo'lolmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon – navkar o'z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo'shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O'z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish ko'rishga da'vat etadi:

Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga,
Kofir o'lg'ayman agar desamki, bahmon ber menga.

Moshu bug'doyu guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiqu la'lu marjon ber menga.

Egnima yopiq berib, qornimni to'yg'az non bilan,
Senga billohkim demasman: dinu mon ber menga.

Navkaring ochlikdan o'lsin, nega hayfing kelmagay?
Ey tabibi hoziqim, doruyu darmon ber menga.

Nonu to'n ber, benavolik dardidin qutqar meni,
Men qachon aytdimki, qorun ganjidek kon ber menga.

Gulxaniyni er yigitlar to'pidan kamsitmagil,
Fo'ta ber, ot ber, qilich ber, to'nu chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qo'qon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniyning turmushida hech qanday o'zgarish bo'lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo'larmikan, qornim nonga to'yarmikan, degan o'y-umidlar bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo'shiladi. Xonni maqtab qasida va g'azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtadi, xonga unda bo'lmagan yaxshi sifatlarni taqdi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirladi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo'lishga da'vat etdi. Ammo Umarxon saroyidagi fisqu-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek xassos shoiming saroy ahliga bo'lgan munosabatini o'zgartirib yubordi: endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda va ba'zan payravlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi, o'z e'tirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy adabiy merosini, asosan, ikki turdagi asarlar – forsiy va turkiy tillardagi lirik she’rlari hamda “Zarbulmasal” tashkil etadi. Shoir, “Zarbulmasal” dagi singari, lirik she’rlarida ham o’ta an’anaviylik va kitobiylikdan qochgan, xalqona soddalikka intilgan:

Va’dalar qilib erding: “Shod etay sani g’amdin”,
Ushbu g’amda jon berdim, qani ahdu paymonlar?!
San nechuk paridursan, topmadim so’rog’ingni,
Kezmisham quyon yanglig’ vodiyu biyobonlar.
Gulxaniyni qon tortdi – azmi ko’yi yor etti,
Qatl etarga mijgonlar chekti tig’i uryonlar.

Azbaroyi tushunarli va samimiyligidan ushbu g’azalni bugungi muxlislar ham bemalol mutolaa eta oladilar.

Zullisonaynlik bobida shoir shunday mahorat qozonganki, zamonasining zabardast g’azalnavisi va amir Umarxon Amiriy bilan ham forsiy g’azalchilikda bellasha olgan. Masalan, Amiriy g’azallaridan birida shunday bayt bor:

Amir kishvari har’am, livoyi adl dar dastam
Ki, miftohi dari fathu zafar boshad dar angushtam.

Mazmuni: “Men shariat mamlakatining amiri ekanman va adolat bayrog’i mening qo’limda ekan, zafar va g’alaba eshigining kaliti mening barmoqlarimda bo’lmog’i tayin”.

Gulxaniyning shu g’azalga javoban yozilgan g’azali uning o’z dunyoqarashi va sarguzashtlari ifodasi bilan yo’g’rilgan. Lekin badiiylik jihatidan Amiriy g’azaliga aslo izoh bermaydi:

Ba izzu davlat sulton Umar nozamki, dar ahdash,
Ba farqam toji iqbol ast chun noxun bar angushtam...
Hunar har chand injo metarovad az har angushtam,
Zi baxti noraso kore nadorad bo zar angushtam.
Ba xushki rondaam kishtiyu umre zindaam, Jur’at,
Nasshud z-in bahri behosil sari mo’ye tar angushtam.

Mazmuni: “Men sulton Umar davlati bilan faxrlanaman, chunki uning zamonasi zayliga binoan, barmog’imdan hunar tomadi, ammo baxtimning norasoligidan barmoqlarimning oltin bilan ishi yo’q. Tiriklik umrim kemasini quruqlikka tomon haydadim, ey Jur’at. Oqibatda, bu hosilsiz ummondan barmog’im boshimning biror tukicha ham bo’lmadi”. Hukmdorning faxriya g’azaliga javoban o’zining ayanchli qismati va afsus-nadomati singdirilgan g’azal bitishi ham uning otashinlik hamda jur’at nishonasi edi.

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari XVIII – XIX asrlar o’zbek nasrining nodir namunasidir. Mazkur asar xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o’tkir satirik asardir. Gulxaniy o’zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so’zlari va qochiriq gaplaridan mohirlik bilan foydalandi. U feodal hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo’li bilan o’tkir satira ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og’ir, mashaqqatli hayotini o’z ko’zi bilan ko’rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo’lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko’zini ochdi. Natijada, unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir sharoitga ko’ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi “Zarbulmasal” asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirning maqsadi, hayotga, uni o’rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo’lgan munosabati to’g’ridan-to’g’ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o’xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o’zi yashagan zamon uchun aniq va xarakterli voqea-hodisalarni, ularga o’zining munosabatini, qarashlarini tasvirlaydi.

Muallif o’z masallarida majoziy obrazlar orqali o’sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o’zaro feodal urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o’z zamonasida sodir bo’layotgan talon-tarojlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan-ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo’li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunadi. Shuning

uchun Yapaloqqush va Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to'y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko'rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho'ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo'g'lilar yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko'z va qonxo'r bo'ri, aldamchi va shayton tulkilarga o'xshaydi. Bularning o'y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo'lishi uchun bayramdir.

Asarda Yapaloqqush bilan Boyo'g'lining quda-anda bo'lishi, Yapaloqqushning o'g'li Kulonkirga Boyo'g'lining qizi Gunashbonuning olib berilishi sarguzashtlari majoziy, o'tkir hajviya tarzida tasvirlanadi. Gulxaniy qushlarning o'zaro murakkab munosabatlari asosida o'z davri ijtimoiy hayotining tanqidiy manzarasini yaratadi.

Asarning "Zarbulmasal" deya nomlanishiga sabab, unda yozuvchi xalq tilidagi maqol va masallarni tasvirlayotgan hayotiy voqealarga mutanosib ravishda zarblash usulida ish tutgan. "Zarbulmasal" mundarijasiga "Toshbaqa bilan Chayon", "Tuya bilan bo'taloq", "Maymun bilan najjor" kabi masal va 400 dan ortiq maqol, talay xalqona iboralar voqealar izchilligiga singdirib yuborilgan. "Zarbulmasal" badiiy asar bo'lishi bilan birga, mumtoz nutqiy xazina hamdir. Undagi "tesha tegmagan" iboralar va mazmundor maqollardan bugungi adabiy tilimizni boyitishda ham foydalanish mumkin.

Umuman, jamiyat tushkun bir jarayonni boshidan kechirganiga qaramay, bu davrda ko'plab yetuk san'atkorlar yetishib chiqdi, ulkan ma'naviy meros maydonga keldi. Zotan, so'z san'atkorlari faqat o'zi yashab turgan zamon nafasi bilan emas, balki porloq kelajak orzulari bilan yashab ijod etadi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi.

"Zarbulmasal" asari haqida nimalarni bilasiz?

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Gulxaniy lirik she'rlari va "Zarbulmasal" nomli yetuk prozaik asari bilan tanilgan talantli adibdir. Bizgacha uning o'zbek va

tojik tillaridagi 12 g'azali, Qo'qon xoni Amir Umarxonga bag'ishlangan bir qasidasi va "Zarbulmasal" asari yetib kelgan.

1822-yilda Gulxaniy mashhur "Zarbulmasal" asarini yozadi.

Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari majoziy timsollar – Yapaloqqush va Boyo'g'li o'rtasidagi qudachilik mojarolari orqali turli toifadagi, har xil fe'l-atvordagi tabaqalar, kishilar munosabatini, mamlakatdagi vayronagarchilikni tasvirlaydi. "Zarbulmasal"da qushlar o'zaro masal, maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirish orqali mavjud haqiqatni ifodalaydi. Mazkur asar 1980-yilda alohida kitob holida nashr etildi.

"Zarbulmasal" xalq og'zaki ijodi durdonalari-maqol, masal va hikmatli so'zlar asosida yaratilgan. Asaming maroqli syujetini tashkil etgan qoliplovchi hikoya xalq ertaklariga o'xshab ketadi. Undagi Yapaloqqush hikoyasiga bir necha mustaqil syujetli masala qoliplash yo'li bilan bog'lanib keladi.

Gulxaniy Yapaloqqush bilan Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lish voqeasini bayon qilish orqali o'sha zamon uchun xarakterli voqea-hodisalarni va ularga o'z munosabatini aks ettiradi. Yozuvchi asardagi Yapaloqqush, Boyo'g'li, Ko'rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho'ranul va Kordonlarning bir-biriga aytgan masalalari, maqollari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ochadi.

"Zarbulmasal" ning personajlari, asosan, qushlarning kinoyaviy-allegorik obrazlaridan iboratdir.

O'z davr voqealarini majoziy usulda badiiy ifoda etgan axloqiy-pandnoma va tanqidiy-hajviy yo'nalishdagi "Zarbulmasal" asari Gulxaniyga favqulodda shuhrat keltirdi. Unda ijtimoiy hayot muammolari, turli toifadagi odamlar o'rtasidagi munosabatlar, xalq turmush tarzi va udumlari haqida majoziy uslubda so'z yuritiladi. Insonga xos xususiyatlar boshqa jonli va jonsiz narsalarga ko'chirib tasvirlansa, majoziy asar deyiladi. Gulxaniy ham, qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit qabilida qushlar misolida o'z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Toju taxt talashlari, mamlakat urushlar natijasida yurt vayron, xalq xarob bo'lgan. Buxoro va Qo'qon xonliklari o'rtasidagi munosabat yomon bo'lib, ular o'zaro urishib yurganlari uchun ham asarda Buxoro go'yoki vayronalarga boy muzofot

singari tasvirlansa-da, Qo‘qon ham undan obod emas edi. Adib aytmoqchi, xonning atrofini Boyo‘g‘li, Yapaloqqush, Ko‘rqush, Kordon, Kulonkir sulton kabi yomon odamlar o‘rab olgan. “Holo, bu turg‘onlarning navola do‘stlari, piyola hariflari, taom yemakka hozir, maslahatga aqli qosir”. Bu ketishda mamlakat vayronaga, shoh uning ustidagi Boyo‘g‘liga aylanib qolishi hech gap emas. Gulxaniyning yirtqich va asosan, tunda ov qiladigan qushlarni o‘z asariga qahramon qilib olishida nozik ishora mavjud. Shuning uchun Ko‘rqush tilidan nasihat qiladi: “Ulug‘ni borgohinda xiradmandi donish va aqli xiradi bohush har qancha ko‘b bo‘lsa ham, oz bo‘lur. Xususan, podshohi odilg‘a uch toifadin guzir yo‘qdur: avval, odamni boamalki, podshohning oxiratlik asbobini tarabdudida bo‘lsa. Ikkinchi vaziri sohibi ra‘ykim, podshohning dunyolik yarog‘ini tarabdudida bo‘lsa. Uchinchi, munshiyi rostnavis, qalamzanu nigohdoru shamshirzan bo‘lsa”.

“Zarbulmasal” arabcha “zarb” va “masal” so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, “masallar yig‘indisi” ma‘nosini beradi. Masal so‘zi o‘tmishda biz hozir qo‘llaydigan maqol ma‘nosida ishlatilgan. Zarbulmasal so‘zga maqol qo‘shib gapirish, o‘xshashi va dalilini keltirish ma‘nolarini ham anglatadi. Zarbulmasal bo‘lish – el og‘ziga tushish, afsona bo‘lish, mashhur bo‘lish ma‘nolarida ham keladi. Ma‘lum bo‘ladiki, Gulxaniy o‘z davri va zamondoshlarini asarda zarbulmasal qilgan.

Asar qahramonlari o‘z nutqlarida vaziyatga mos ko‘plab maqollarni keltiradilar, to‘g‘rirog‘i, maqollar yordamida gapiradilar. Shu bilan birga, ular birlariga turli masala va hikoyatlarni aytib beradilar.

“Zarbulmasal”da 400 ga yaqin maqol, matal, naql va 15 dan ortiq katta-kichik masal va hikoyat mavjud. Bu muallifning xalq hayoti, turmush tarzi, an‘ana va marosimlari, og‘zaki va yozma adabiyotni chuqur bilganligidan dalolat beradi. U mashhur hind eposi “Kalila va Dimna”, Abdurahmon Jomiyning “Silsilat uz-zahab” asarlari, shuningdek, Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So‘fi Olloyor kabi ulug‘ so‘z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Bularning barchasi asarning ta‘sirchanligi va o‘qimishlilikini oshirgan.

“Zarbulmasal”ning g’oyaviy mazmuni va obrazlari xususida nimalarni bilasiz?

“Zarbulmasal” majoziy asar bo‘lishiga qaramay, unda XIX asr muhiti voqealari tasvirlanadi. Yozuvchi bu asarida o‘zaro o‘sha davrda bo‘lib o‘tayotgan urushlarning dahshatli oqibatlarini ochib tashlaydi. Asarda bu kabi urushlarning el-yurtga keltirgan qashshoqlik va xarobalıkları karakterli tafsilot va imo-ishoralarda yorqin aks ettirilgan.

Yapaloqqush o‘zaro to‘qnashuvlarda boyligi qo‘ldan ketgan, qo‘rg‘oni buzilgan, Gulxaniy aytganidek, “oti ulug‘, suprasi quruq” boylarning kinoyaviy obrazidir. Buni biz dastlab uning xatti-harakatlarida va atrofdegilar bilan munosabatida kuzatamiz, chunonchi, u o‘g‘liga Kulonkir sulton deb balandparvoz nom qo‘yadi. Yoki Boyo‘g‘liga quda bo‘lmoqchi bo‘ladi, o‘zini katta tutib “Har qanchalik qalin bo‘lsa topilur”, deb maqtanadi. Yapaloqqushning tushkunlikka uchragan “usti yaltiroq, ichi qaltiroq” boylarning kinoyaviy obrazi ekanligi, atrofdegilar, jumladan, unga qarshi qo‘yilgan Ko‘rqush bilan muomalasida ham yaqqol ko‘rinadi: Ko‘rqush sovchilikka ketayotganida Yapaloqning maqtanchoqliga qarshi “Bor maqtansa – topilur, yo‘q maqtansa – chopilur”, “Chumchuq semirsa botmon bo‘lurmi?” kabi maqollarni keltiradi.

Yapaloqqush “...bolamning asbobi kulonkirliги minqori bilan changalidan ma‘lum va ravshan emasdurmu?” degan so‘zlar bilan o‘ziga o‘xshash boylarning zo‘ravonligiga ishora qiladi. Lekin bu o‘rinda ham Ko‘rqush Yapaloqning quruqligini fosh etib, “Chuchvarani xom sanabsan”, “Halvo degan birla og‘iz chuchimas”, “Oti ulug‘-suprasi quruq”, “Uyida chaksa uni yo‘q, tom boshida qo‘sh tandir”, “Sichqon sig‘mas iniga, g‘alvir bog‘lar dumiga” degan iboralar senga mos keladi, deydi.

Shunday qilib, Yapaloqqush misolida o‘sha davrdagi boylarning shuhratparastligi, ochko‘zligi, maqtanchoqligi ochib tashlanadi.

“Zarbulmasal” xalq orasida “Yapaloqqush hikoyasi” nomi bilan mashhur bo‘lib, qissaxonlik kechalarida uni eshitgan shinavandalar asarning chuqur hayotiy mazmuniga qoyil qolishgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Farg'ona iqlimida Qayqubod degan podshohdan qolgan bir vayrona bor edi. Unda yashovchi Boyo'g'lining Gunashbonu ismli qizi bo'ladi. Shu atrofda manzil tutgan Yapaloqqush uni o'g'li Kulonkir sultonga olib bermoqchi bo'lib, Ko'rqushni sovchilikka yuboradi. Ko'rqush yo'lda Hudhudga duch kelib, o'zaro munozara qiladi. Keyin Kulonkir sulton bilan gaplashib oladi. Boyo'g'linikiga kelsa, u qarindoshlari bilan kengashib, so'ng javob bermoqchi bo'ladi. Buni yaxshilikka yo'ygan Yapaloqqush do'sti Sho'ranul degan qarg'a orqali qushlar shohi Malikshohindan suyunchi oladi. Malikshohin o'zining pahlavoni bo'lmish Kulonkir sultonning to'yini podshohlik hisobidan o'tkazib bermoqchi bo'lib, o'z xazinachisi Kordonni to'y xarajatlarini aniqlash uchun Boyo'g'linikiga jo'natadi. Boyo'g'li qizining qaliniga mingta vayrona so'raydi. Kordon Umarxon davrida mamlakat obod bo'lib, vayronalar kamaygani, shuning uchun uning sonini 600 taga tushirishni so'raydi. Boyo'g'li ko'nmagach, ortiga qaytib ketadi. Uni eshitgan Ko'rqush oting Kordon – ishbilarmon bo'lsa-da, aslida qo'lingdan hech ish kelmas ekan deb, o'zi Boyo'g'lining yoniga kelib, Qo'qondan topilmasa ham, mingta vayronani Buxoro muzofotidan topib berishga va'da beradi. Shundan keyin dabdabali to'y qilib, kelin-kuyov murod-maqsadlariga yetadilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mazkur to'y bo'lishidan oldin Ko'rqush sovchilikka borgan edi. U sovchilikka keta turib yo'lda Hudhud (popishak)ga duch keladi. Ko'rqushning Boyo'g'lining qiziga sovchilikka borayotganini fahmlagan Hudhud unga: "...qo'lidan kelmas ishga uringan... maymunga o'xshab rasvo bo'lma", – deydi. Shu o'rinda Gulxaniy "Maymun bilan Najjor" masalini voqeaga bog'lab keltiradi.

"Hunar-zar" deb, Najjorning ishini davom ettirmoqchi bo'lgan Maymunning dumi yog'ochning orasiga qisilib qoladi, qutulmoqning ilojini topolmay sharmanda bo'ladi:

Ketdi hunar shavqi bila g'ussasi,
Tushdi yag'och ayrisig'a dumchasi.

Bal keynidin bo'ldi tutulmoqlig'i,
Mumkin emas o'ldi qutulmoqlig'i.

Odami jinsida yo'q qissasi,
Qoldi aning dumchasining hissasi.

Gulxaniy kishilarni bilim va hunar o'rganishga, o'z kasbini to'liq egallashga chaqiradi:

Aydi: "Ulus ichra bu bir kasbdur,
Kasbni boshina kiysang nasbdur".

Bu fikr qissadan hissa tariqasida uqtiriladi.

Gulxaniy "Maymun bilan Najjor" masalida hunar va hunar ahlini ulug'laydi, qo'lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo'lma, ko'r-ko'rona bировga taqlid qilib falokatga yo'liqma, degan fikrni maymunning qismati orqali ko'rsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug'ullanishni har narsadan yuqori qo'yadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini tasvirlar ekan, hattoki, Maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg'a suradi.

O'z navbatida, Ko'rqush ham Yapaloqqush uni majbur qilib sovchilikka yuborayotganini ta'kidlamoqchi bo'lib, "Sen tevaning bo'tasi onasi birla munozara qilganidan bexabarga o'xsharsan", deydi va "Tuya bilan Bo'taloq" masalini hikoya qiladi.

Bunda sorbon tuyani cho'ktirganda bo'talog'i onasiga yetib olib, uning ilgari lab ketganidan ranjib:

Bo'zlanib aydi: – Ayo berahm onam,
Kuydi-yu, yondi-yu tutoshti tanam.

Asta-asta yursang, bo'lg'ay na g'am,
Siyna sutidin emayin dam-badam,

deydi.

Holbuki, ona tuya bo'talog'ining oh-zoriga qaramay, tuyakash- sorbonning qistovi bilan tez yurishga majbur edi. Tuya bo'talog'iga:

– Ko'rki, burundiq kishining qo'lida,

Bu kishining ko'zlari o'z yo'lida.

Menda agar zarra kabi ixtiyor

Bo'lsa edi, bo'lmas edim zeri bor,

deb ixtiyori o'zida emasligini tushuntiradi.

Tuyaning majoziy obrazi misolida muallif erku ixtiyoridan mahrum etilgan kishilarning alamli qismatini aks ettirgan.

Mehnatkash xalqning og'ir hayoti va mehnati, huquqsizlikgi va nochorligi, bir so'z bilan aytganda ayanchli qismati “Tuya bilan Bo'taloq”da o'ziga xos badiiy tasvirga ega.

Gulxaniyning tasvirlashicha Tuya hayotda ezilgan, tutqun, erksiz, og'ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy obrazidir. Bo'taloq esa, ona sutiga ham to'yolmay, og'ir, mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang'ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Shunday qilib, Yapaloqqushning Boyo'g'liga quda bo'lish mojarosi qoliplovchi hikoya bo'lib, Gulxaniy “Maymun bilan Najjor” hamda “Tuya bilan Bo'taloq” kabi mustaqil syujetli masallarni asosiy (qoliplovchi) voqeaga ustalik bilan bog'lab keltiradi. Shu tarzda, ertaklarda bo'lganidek, hikoya ichida hikoyalarning san'atkorona kompozitsiyasi qoliplash san'ati deyiladi. Bu esa muallifning mahoratidan dalolat beradi. Buni biz syujetning yanada rivojlantirilishi misolida ham ko'ramiz: “Alqissa, Ko'rqush yiqila-surila Kulonkir sulton dargohiga ravona” bo'ldi.

Kulonkir sulton usti yaltiroq, ichi qaltiroq amir-amaldorlarning kinoyaviy obrazidir. Asarda Kulonkir sultonning zo'raonlik bilan el-yurtini talab orttirgan boylklari hisobiga shohona saroy qurib, tashqi dabdaba va zeb-ziyatga berilishi qattiq tanqid qilingan. Ko'rqushga “ilgarigi mehmondin qolg'on” sarqit oshni tortishi Kulonkiring o'ta pastkashligidan dalolat beradi. Ko'rqush – “Osh egasi

bilan totli” desa, Kulonkir tortinmay: “Bir yemog’lik qildikim, tabaq tubiga tushdi”. Shuning o’zi uning quruqligi va ochko’zligiga dalildir.

Muallif Kulonkir sulton toifasidagi hukmron doiralarga “oshxo’ri jomadaronlar” deb haqqoniy baho beradi, ularning noshudligi va layoqatsizligini “taom yemoqqa hozir, maslahatga aqli qosir” degan lo’nda iborada aniq va ravshan ifodalaydi. Bunday toifadan yaxshilik kutish mumkin emasligini bayon qilib: “Bu toifaning oz xizmati, ko’p minnati bo’lur, har kim bu toifadan muruvvat tilabdur, go’yo tol yog’ochdin zardolu tilabdur!” – deydi. Bu bilan Gulxaniy sultonlar el-yurt manfaatini o’ylashdan uzoq turishlarini uqtiradi.

Boyo’g’li ham asardagi tushkun boylarning kinoyaviy obrazidir. U o’zini Qayqubod xarobalarining podshosi deb hisoblaydi. U mol-dunyoga o’ch. O’z mulki (chordevori) bilan qanoatlanmay, yana yangi joylarni egallab olmoqchi bo’ladi. Chunonchi, u avval o’zidan ko’ra martabasi pastroq Yapaloqqush bilan quda bo’lishdan nomus qilsa ham, qalinning ko’ngildagidek bo’lishini eshitib, qizini berishga ko’nadi.

Qalin voqeasi bilan yozuvchi Boyo’g’lini faqat mustabid feodal ekanligini emas, balki qizini mol-dunyoga sotgan shafqatsiz, bemehr ota ekanligini ham fosh etadi. Yozuvchi Boyo’g’lining ziqnaligini sovchilikka borgan Ko’rqush tilidan ochib tashlar ekan, “Ko’rqush ko’rdikim, Abdurahim sudxo’r baqqol mumsikdek ko’p xasisdur, agar ming chordevordan bir chordevor kam bo’lsa, o’ttiz tishini sindirur...”, – deydi.

Sho’ranul o’ta firibgar mulozim (kichik amaldor) larning kinoyaviy obrazidir. Muallifning ta’riflashiga qaraganda: “Sho’ranul qushlar ko’ziga go’l, o’z ishiga pishiq, haromzodai tarror, o’g’ri mishiqlik, xarifi ayyor, har murda ustida tayyor, yigirmaning beshini mustahiqqa berib, o’n beshini qo’ynig’a urgan, tumshug’i Zokirboy jomafurushning tumshug’iga o’xshar ekan”.

Asardagi kinoyaviy obrazlar qarama-qarshi qo’yish priyomi bilan o’zaro bog’lanib keladi. Masalan, Malik Shohin Yapaloq nomasini topshirgan Sho’ranulga: “Seni yubormasa bo’lmasmudi?” deb uni kamsitsa, Qarg’a ham

Malik Shohinni tanqid qilib: “Ey podshohi olam panoh, o‘zlari ma’no poyasidan bebahra ekanlar”, – deydi.

Kordon – Malik Shohinning xazinachisi, **Turumtoy** esa uning xizmatchisidir. “So‘z kelganda jilov saqlamay ro‘baro‘ etguvchi” Turumtoy Kordonga qarshi qo‘yilgan: “Siz o‘z nafsingizni bitkazing, yo sulton amrin... Ikki suyuqlik bir ko‘ngilga sig‘mas”, desa, “Sen kamsafarlikdin bu so‘zlarni aytding”, – deb “Toshbaqa bilan Chayon” masalini bayon qiladi va “Yaxshi rafiq birla safar qilsang, saodat toparsan va yomon rafiq birla shaqovat” degan fikrni isbotlaydi.

Gulxaniyning “Toshbaqa bilan Chayon” masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: Toshbaqa-aqli, farosatli, safarlarda ko‘p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qarddon do‘st timsoli. U o‘z hamrohi Chayonning suvdan o‘ta olmasligini bilgach, unga yordam qo‘lini cho‘zadi. Lekin u Chayonning xiyonatini ko‘rgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o‘xshagan odamlar bilan do‘st va hamroh bo‘lmaslikka, kishi o‘zini va taqdirini o‘shanday kishilarga topshirib qo‘ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri davomida birovlariga yomonlik qiladigan, ularga ziyon-zahmat yetkazadigan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy obrazidir.

Yo‘lda Chayonga hamroh bo‘lib qolgan Toshbaqa ro‘baro‘laridan chiqqan suvdan suzib o‘tgach, hamrohiga yordam berishni lozim topib: “Ey birodar, seni daryodan o‘tkazib qo‘ygani keldim, ustimga min, lekin bejo harakat qilma, o‘z joningga jabr qilasan”, – desa ham, Chayon: “Har kim o‘z maslahatini o‘zi bilir”, – deb Toshbaqaning orqasiga minib borar ekan, bejo harakat qila boshlaydi va: “Sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi, xoh do‘stning ko‘ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo‘lsin, nish urishdir”, – deydi.

Yaxshilikka yomonlik qilgan Chayonning razilligidan g‘azablangan Toshbaqa bir sho‘ng‘ib, Chayonni suvga cho‘ktirib yuboradi.

Gulxaniy bu masal orqali kishilarni xushyorlikka, zolimlarga qarshi qattiqqo‘l, sezgir, shafqatsiz bo‘lishga undaydi; do‘stga do‘st, dushmanga ayovsiz bo‘lish kerakligini uqtiradi. Masalda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki xarakter

gavdalanadi: bulardan biri – Toshbaqa rahmdil, kishilarga yaxshilik qiluvchi, ulardan yordamini ayamaydigan, dushmanga shafqatsiz kishilar obrazidir. Chayon esa yaxshilikka yomonlik qiluvchi, to‘g‘ri kelgan kishiga ozor beruvchi Chayonsifat kishilarning achchiq kinoyaviy obrazidir.

Gulxaniy olimlik, donishmandlik da‘vo qilgan, aslida o‘taketgan savodsiz, har bir so‘zida xatoga yo‘l qo‘yadigan din ahillarini ham savalagan. Bu hol Kordon bilan Boyo‘g‘lining munozarasida ham yaqqol ko‘rinadi: “Anda Boyo‘g‘li aydi: “Siz aytgan Muhammad Amin muftidirki, mudom har ishda o‘zidan bemaza va befahm va beidrokroq odamga maslahat qilur erdi. Xoh forsiy, xoh arabiy, har kitobki bitsa, sahv va g‘alatdin xoli emas erdi, bovujudi bu hama noqisligi birla o‘zini hammadin mullo va donishmandi ro‘zg‘or ko‘rar erdi...”

Gulxaniy yengil kulgi bilan Yodgor po‘stindo‘zning o‘z kasbini yaxshi egallamagani holda maqtanchoqlik qilishidan ham kuladi.

“Zarbulmasal”da Xolboqi misgar, eshon kalla, Niyozcha og‘alik, Otaboy amin, mullo Sodiq va boshqa bir necha kishining nomi bilan bog‘liq lavhalar borki, yozuvchi ular orqali o‘sha zamondagi hukmron doiralarga xos bo‘lgan tekinox‘rlik, zo‘ravonlik, qalbakilik, munofiqlik, xushomadgo‘ylikni qattiq qoralaydi.

Masal haqida o‘z fikr-mulohazalaringizni bildiring.

Biz Gulxaniyning “Zarbulmasal” asaridagi syujet (voqea) ipiga san‘atkorona bog‘lanib kelgan va har birini mustaqil asar deyish mumkin bo‘lgan “Maymun bilan Najjor”, “Tuya bilan Bo‘taloq”, “Toshbaqa bilan Chayon” masallarida “qissadan hissa” tariqasida axloqiy-ta‘limiy fikr va ma’nolar ifodalanganini ko‘rib o‘tdik.

Masal tuzilishi jihatidan xilma-xildir: ba‘zi masallar she‘r bilan yozilsa, ayrimlari nasriy yo‘l bilan yoziladi. Chunonchi “Maymun bilan Najjor” she‘riy formada, “Toshbaqa bilan Chayon” nasriy usulda yozilgan.

Obraz badiiy asarning o‘ziga xos xususiyatidir. Masalda ko‘rib o‘tganimizdek, maymun, tuya, bo‘taloq singari hayvonlar, toshbaqa, Chayon kabi jonivorlarning majoziy-kinoyaviy obrazlari ma‘lum bir ijtimoiy ma‘noni bildiradi.

Masalan, toshbaqa bilan Chayon obrazida fe'l-atvori bir-biriga zid kishilar ustida bahs yuritgan yozuvchi, toshbaqaning harakati orqali bir-biriga yordam, do'stlik, hamkorlik, mehr-shafqat singari insoniy tuyg'u va fazilatlarini ma'qullasa, Chayonning nojo'ya qilmishida insoniy qiyofasini yo'qotgan, kishilik jamiyati uchun tamomila zararli bo'lgan yaramas fe'l-atvorni fosh etgan. Gulxaniy bunday kishilardan nafratlanib, do'st bilan dushmani ajrata bilish, dushmanga o'z vaqtida qaqshatqich zarba berishga chaqiradi. Insonparvar kishi sifatida tasvirlangan toshbaqa tomonidan cho'ktirib yuborilgan Chayonning halokati misolida masalning g'oyaviy mazmuni ochiladi. Gulxaniy yovuz xoinlar mahv etilishi muqarrar degan xulosa chiqaradi.

Masaldagi bunday ibratli fikr va xulosalar qissadan hissa deyiladi. Qissadan hissa, ko'rib o'tganimizdek, ko'pincha, masalning oxirida, ba'zan esa boshida keladi.

Gulxaniy “Zarbulmasal” asarini yozishda xalq og'zaki ijodidan unumli foydalanganmi?

Mehnatkash xalq hayotini yaxshi bilgan hajviy asarlar muallifi Gulxaniy xalqning orzu-umidlarini, uning og'zaki ijodini juda yaxshi bilar edi. U o'zbek va tojik tillaridagi bir qancha maqol, masal va hikmatli so'zlardan san'atkorlarga xos badiiy mahorat bilan ijodiy foydalandi. Keltirilgan barcha maqollar asarning g'oyaviy mazmunini ochishga yordam beradi. Masalan, Yapaloqqushning o'g'liga o'z qizini berishni lozim ko'rmagan Boyo'g'li sovchi bo'lib kelgan Ko'rqushga qarab shunday deydi:

“Sen menga nasihat o'qig'ali keldingmu?”. “Anglamay so'zlagan og'rimay o'lar...”

Gulxaniy xalq og'zaki ijodi materiallarini qayta ishlash bilan birga, uning g'oyaviy yo'nalishini, shakli, uslubi va badiiy xususiyatlarini to'la saqlab qolishga intiladi. Shuningdek, ayrim maqollarni ko'chma ma'noda ham qo'llaydi. Bu esa istiora yoki metaforik iboralardir. Masalan, “Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo'lmas” iborasi bir ishni bitkazish uchun mashaqqat chekishga to'g'ri keladi, degan ma'noda ishlatilgan.

Gulxaniy "Zarbulmasal"da ijodiy foydalangan ko'pgina maqol, matal, masal, hikmatli so'zlar ham xalqimizning jonli tilida va yozma adabiyotida qo'llaniladi. Bu maqollarda kishilarning mehnatsevarlik, har bir masalaga aql-idrok bilan yondashish, to'g'rilik, sofdillik, sabotlilik kabi ajoyib fazilatlarini ulug'lanadi. Masalan, "Bugungi ishni ertaga qo'yma", "Uyat o'limdan qattiq", "Evi bilan so'zlaganning qurboni bo'l", "Yolg'on masal turmas", "Bo'ynida illati borming oyog'i qaltirar", "Yaxshi bilan yurding – yetding murodga, yomon bilan yurding – qolding uyatga" kabi o'rinli qo'llangan maqollar xalq donoligini ifodalab keladi.

Maqollar "Zarbulmasal"ning tilini boyitib, uning g'oyaviy-badiiy qimmatini, shiradorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqollarga juda katta e'tibor bergan Gulxaniy o'z asarlarini "Zarbulmasal" deb nomlaydi. Zarbulmasal maqol demakdir.

Maqol xalq og'zaki ijodining eng ixcham, lekin nihoyatda sermazmun janridir. U xalqning ko'p yillik tajribasi natijasida orttirgan donishmandligini namoyish etadi.

Umuman, maqol va hikmatli so'zlar, A.M.Gorkiy aytganidek, xalqning o'ziga xos hayotini, tajribalarini namunaviy yo'sinda ifodalaydi.

Gulxaniy "Zarbulmasal"da: "Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim", "Bor erdi Farg'onada bir sorbon", "Murod-maqсадlariga etdilar" kabi xalq rivoyatlari va xususan, ertaklar, qissalarga xos an'anaviy muqaddima va xotima gaplardan juda o'rinli foydalangan. Bu esa asar tili va uslubining sodda va maroqli bo'lishiga xizmat qilgan.

Yozuvchi "Zarbulmasal"da aksar xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan saj, ya'ni nasriy ifodaning qofiyalanishidan ham foydalangan. Misol uchun "Farosatning oyog'i oqsoq", "Tevadek yegani sho'ra va yantoq", "Oyog'idan osilgan sutqoq, oqqushga o'xshagan Jalol bo'qoq..." kabilarni eslatib o'tamiz. Bunday prozada vazn bo'lmasa ham, lekin ichki qofiya mavjud. Prozadagi bunday qofiya saj deyiladi.

Shunday qilib, satirik yozuvchi Gulxaniy “Zarbulmasal”da xalq og‘zaki ijodi imkoniyatlaridan unumli va o‘rinli foydalanish bilan o‘z asarining g‘oyaviy-badiiy jihatdan pishiq va xalqqa manzur bo‘lishiga erisha oldi.

Gulxaniy asarlarining tili va badiiy vositalari haqida nima deya olasiz?

Gulxaniy asarlari faqat g‘oyaviy mazmuni bilangina emas, balki badiiy tili va uslubi bilan ham o‘sha muhitdagi adabiyot vakillari ijodidan keskin farq qiladi. Chunki Gulxaniy asarlarining, ayniqsa, “Zarbulmasal”ning tili o‘sha vaqtlardagi jonli xalq tiliga yaqin bo‘lishi bilan diqqatga sazovordir.

Gulxaniy xalq ommasiga manzur bo‘lgan asarlarini yozishda faqat xalqning jonli tili va og‘zaki ijodiyotiga tayanib qolmadi, balki o‘zbek mumtoz adabiyoti vakillari Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy tajribalaridan, nasrdagi mahoratidan bahramand bo‘ldi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning nasriy asari – “Mahbub ul-qulub” Gulxaniyning “Zarbulmasal”ni yaratishiga samarali ta’sir etdi.

“Zarbulmasal”ning tili va muallif uslubi ustida so‘z borar ekan, “Echkining oti Abdulkarim bo‘larga so‘z kerak”, “Sening kordonlig‘ing kulol mo‘ndida suv ichgandek ekan”, “Og‘zi oshga yetganda burni qonagan men bo‘ldim”, “Xom tarvuzni qo‘ltig‘ingga olma” kabi iboralarni eslatib o‘tamiz. Bunda Gulxaniyning maqol va masallardan aniq ifodalar va iboralar ijod etishdagi mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi, ko‘rinadi. U xalq askiya va yumori tajribasidan foydalanib, qiziqarli lavhalar ham chizdi. Buni Boyo‘g‘li uyidagi bazmning tarqalishi tasvirida ravshan ko‘rish mumkin: “Alqissa, zamondin keyin bazmlari tuganib, mug‘anniylar olganlariga quvonib, oroyish uzilib, ma‘raka buzilib, el oyog‘i tinib, orom uchun etikdan oyoq... chiqardilar”. Bundan tashqari, “Zarbulmasal”dagi voqealarning mantiqiga bog‘lanib kelgan “Yapaloq sha‘n-shavkatlar bilan to‘y olib keldi”, “Og‘zingizdan o‘rgulay, to‘ram”, “Bo‘rimisiz, tulki?” kabi iboralar aniq hamda “teva”, “tushov”, “palos”, “taqiya” kabi xalq orasida keng tarqalgan nomlar Gulxaniyning katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lganini, asar tilining boyligi, ommabopligi va uslubining ravonligini ravshan ko‘rsatadi.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da tabiat manzaralarini turli badiiy bo‘yoqlarda ustalik bilan tasvirlab bera olgan:

Bor edi ko‘p ne‘mati alvonlari,
Xurramu ma‘mur edi hayvonlari.
Zulf kabi sunbuli xushbo‘ylari,
Rohatijon erdi oqar suvlari.

“Tuya bilan Bo‘taloq” masalidagi tabiat tasvirini ko‘zdan kechiraylik:

Fasli tamuz erdi, havo ko‘p isig‘,
Yo‘lda temurdek edi qumlar qiziq...

Gulxaniy voqea tasviriga ustalik bilan yumorga xos ruhni kiritadi. Masalan, yozuvchi Xolboqi misgaming “Ey tosh kemirgur nafas... meni namozxon aylading”, deb o‘z nafsigga qilgan malomati, Muhammad Qosimning mardikor do‘ppisini tortib olib: “Mening do‘ppimning tovonini sen berursan” deb qilgan da‘vosi, Yodgor po‘stindo‘zning “Chokdan musht o‘tmasa yaxshi tikish” degan javobi yengil kulgiga sabab bo‘ladi. Bu hol muallifning yumordan ham ustalik bilan foydalana olish mahorat egasi ekanligidan dalaolat beradi.

“Zarbulmasal”ning kompozitsiyasi hikoya ichida hikoyalar san’atkorona ulanib kelgan ertaklarning kompozitsion qurilishiga o‘xshab ketadi. Bir qator masallar asosan voqea bilan bog‘lanadi, syujet qismlari (voqea tuguni, rivoji, kulminatsion nuqtasi va yechimi) ixcham va bir butunlikni tashkil etadi.

Gulxaniy atoqli masalchi yozuvchidir. Butun hayotini mehnat bilan o‘tkazgan Muhammad Sharif Gulxaniy mehnatkash xalq bilan birga bo‘ldi, unga sodiq qoldi. O‘z ijodini xalq hayotini, uning orzu-armonlarini aks ettirishga bag‘ishladi.

Gulxaniy ijodining xalqchiligi shundaki, u xalqni talovchi xon va beklarni el va yurtga xarobalik keltirgan “boyqushlar”, “yapaloqlar” deb achchiq kulgi ostiga oladi.

Gulxaniy ijodi to‘xtovsiz o‘sib, rivojlanib borar ekan, shoir dastlabki izlanish davridagi saroy adabiyoti ta‘sirida paydo bo‘lgan qasidachilik va taqlidchilik illatlaridan qutulib boradi. Xalq hayoti va ijodi unga katta mahorat

maktabi bo'ldi. Bu esa Gulxaniy ijodining g'oyaviy-badiiy takomilida o'z ifodasini topadi.

Gulxaniy o'zining "Zarbulmasal" asari bilan kamolot bosqichiga ko'tariladi. Bu asarida u real hayot voqealarini mavzu qilib oldi, ekspluatator guruhlarning hajviy obrazlarini yaratdi. Voqeyiy epizodlarda o'z davri hayotining manzaralarini yanada aniqlashtirishga intildi.

"Zarbulmasal"da tanqid bilan kulgi, hajv bilan nasihat uyg'unlashib ketadi.

Gulxaniy o'zbek badiiy prozasining rivojiga katta hissa qo'shgan adib, mohir masalchidir. Uning xalq orasida keng shuhrat qozongan "Zarbulmasal"i hozir ham kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri bo'lib kelmoqda. Bu asar o'quvchilarda boylar, xonlar yashagan muhitga qarshi nafrat va g'azabni uyg'otadi, ularni mehnat ahliga muhabbat, do'stlik, sadoqat, rostgo'ylik va to'g'rilik ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadi.

Umuman olganda, Gulxaniy hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida o'z asarlari bilan salmoqli o'rinni egallagan va hissa qo'shgan adibdir.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Nima uchun Alisher Navoiyni buyuk shoir deb bilamiz? Uning o'zbek bolalar adabiyotiga qo'shgan eng buyuk xizmatlari nimada deb bilasiz?
2. Alisher Navoiyning umumturk adabiyoti va madaniyati rivojidadagi o'rni haqida nima deya olasiz?
3. Alisherning tug'ilishi, oilasi va Iroqqa ketishigacha bo'lgan davr haqida so'zlab bering.
4. Yosh Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashish voqeasi haqida so'zlab bering.
5. Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asari bo'lajak shoirga qanday ta'sir ko'rsatdi?
6. Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarida qanday masalalarni ilgari surgan?
7. Alisherning Abulqosim Bobur Mirzo podshohligi davridagi o'qish yillari haqida so'zlab bering.

8. Alisher Navoiy va Lutfiy munosabatlari haqida to'xtalib, yosh shoirning mavlono Lutfiyning hayratga solgan g'azali matlaini tushuntiring.

9. Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatida olib borgan faoliyati haqida fikr bildiring.

10. "Xamsa" dostonida odob-axloq, mehnat, ona-Vatanga muhabbat tuyg'usining ifodalanishi xususida fikringizni bayon qiling.

11. Alisher Navoiyning odob-axloq haqidagi asarlari xususida to'xtalib, fikringizni bildiring.

12. Gulxaniyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida qisqacha so'zlab bering.

13. Gulxaniy she'rlari to'g'risida so'zlab bering.

14. "Zarbulmasal"dagi Yapaloqqush, Boyo'g'li, Kulonkir sulton kabi kinoyaviy obrazlarni tahlil qiling.

15. Masal deb qanday asarga aytiladi?

16. Qoliplash nima?

17. "Maymun bilan Najjor", "Tuya bilan Bo'taloq masallarining Yapaloqqush hikoyasiga ulanib kelishini tushuntirib bering.

18. "Toshbaqa bilan Chayon" masalida qanday g'oya ilgari surilgan?

19. "Zarbulmasal" asarini yaratishda Gulxaniy xalq og'zaki ijodidan qanday foydalangan?

20. Asarning tili va badiiy xususiyatlari haqida so'zlab bering.

4-MAVZU. O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI (UMUMIY TAHLIL)

O‘zbek xalqi qadimdan mehnatkash, savodxon xalq bo‘lgan. Bunga erishmoq uchun esa farzandlar tarbiyasiga juda qattiq e‘tibor bergan. Bolalarga ta‘lim-tarbiyada ko‘proq xalq og‘zaki ijodi bilan ta‘sir qilish yo‘lidan borgan. Boy va rangba-rang xalq og‘zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta‘kidlab o‘tish kerakki, badiiy adabiyotning taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog‘liqdir. Bu jihatdan Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarini eslab o‘tish o‘rinlidir. XI asming buyuk tilshunos olimi o‘zining bu kitobida bizga ko‘p ma‘lumotlar beradi. Kitobda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo‘lib, og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga ko‘chib yurgan qo‘shiq va lirik she‘rlardan namunalar ham kiritilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo‘shiqlari haqida batafsil ma‘lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga olib boruvchi bilim”), Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul haqoyiq” (“Haqiqatlar armug‘oni”) dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqurg‘oniyning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarning adolatsizlik va zulmi qoralash, oddiy insonning og‘ir ahvoriga achinish, orzu-armonlarini qisman bo‘lsa-da, yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol o‘ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g‘azallari timsolida XV asr o‘zbek she‘riyati hayotiy voqelikni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to‘pladi. Bu tajriba Alisher Navoiy va Zahridin Muhammad Boburdek buyuk san‘atkorlarning voyaga etishi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING VUJUDGA KELISHI

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o‘zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san‘at va adabiyot taraqqiyotiga bag‘ishladi. U

adolatparvar, donishmand davlat arbobi, o'zbek klassik adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori bo'lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san'at va adabiyot ahllariga homiylik ko'rsatdi, ko'plab shogirdlar yetishtirdi.

XV – XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning “Bobumoma” asarida o'sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatları, tili, san'ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og'zaki ijodi asosida yaratgan “Husnu dil” dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag'ishlangan. Shu narsa diqqatga loyiqki, dostonida har biri mustaqil asar bo'la oladigan “Shohboz va bulbul”, “Gul va Daf”, “Nay va Shamshod”, “Kosai Chin Nargis”, “Binafsha va Chang” kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasi el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo'lmaslik, ortiqcha kibr – havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun ibratlidir.

Gulxaniy ham “Zarbulmasal” asarida o'zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodaladi.

Munis mehnatkash xalqning og'ir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg'urdi. Shoir kishilarni bilim olishga, kitob o'qishga, johil va yomonlardan uzoq bo'lishga chaqirdi. Munis “Savodi ta'lim” risolasi orqali bolalarni o'qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo'shdi. Uning ma'rifatparvarlik g'oyalari o'zidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi shoirlarga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Ma'rifatparvarlikni bayroq qilib ko'targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqonilar tomonidan yozilgan darslik va qo'llanmalarda bolalar hayoti, o'qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniy (“Birinchii muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yoxud axloq”), Hamza Hakimzoda Niyoziy (“Yengil

adabiyot”, “Axloq hikoyalari”, “Qiroat kitobi”) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O'tgan asrning 20-yillarida Fitrat, Cho'lpon, Usmon Nosir, G'afur G'ulom, G'ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o'rin oldi. Keyinchalik bu safga Z.Diyor, D.Oppaqova, M.Fayziy, I.Muslim, A.Rahmat, Sh.Sa'dulla, S.Jo'ra, M.Oqilova, Q.Muhammadiy, H.Nazirlar kelib qo'shildi. Ular bolalarni yaxshi o'qishga, ilm, fan nurlaridan bahramand bo'lishga, davrning haqiqiy o'g'il-qizlari bo'lib kamol topishga targ'ib etdilar.

O'TGAN ASRNING 30 – 40-YILLARIDA O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

Bolalar adabiyotimiz yildan-yilga rivojlanib bordi. 30-yillarga kelib, o'zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo'ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar, Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Elbek, Shokir Sulaymon va G'ayratiy ham o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning “Qo'shiqlar” (1933), “Tantana” (1936), “She'rlar” (1939), “Muborak” (1940), “She'r va hikoyalar” (1940) to'plamlari va “Mashinist” (1935) dostoni, “Baxtli yoshlik” dramasi, “Jo'natish”, “Nojo'yaliklar” hikoyalari; A.Rahmatning “Dum” (1938), “Baxtli yoshlik” (1939), “Zavqli allalar” (1940), “She'rlar” (1940), “Hiylagar tulki” (1940) kitoblari; Sulton Jo'raning “Fidokor” (1940); Ilyos Muslimning “O'suv” (1932), “Zaharxandalar” (1932) to'plamlari, “Miqti keldi” dostoni (1934); Shukur Sa'dullaning “Hayqiriq” (1932), “Uch ayiq”, “Ayyor chumchuq” (1937), “Yoriltosh” (1938) to'plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko'plab sara asarlar o'zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o'zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi.

Ayniqsa, "Yosh turkistonliklar", "Bolalar yo'ldoshi", "Bolalar dunyosi", "O'zgarishchi yoshlar", "Yosh kuch" kabi jurnallar nashrining yo'lga qo'yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Xullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona-yurt tabiati, xalqlar do'stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o'rin oldi.

Xalqimizda: "Ona yurtning omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", degan naql bor. Sobiq ittifoqqa nemis-fashist bosqinchilarining xiyonatkorona bostirib kirishi o'z baxtini, kelajagini halol mehnati bilan bunyod etayotgan xalqning oromini, tinchligini buzdi.

Urushning birinchi kunlaridanoq Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Uyg'un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G'ayratiy, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo'ra va boshqalar fashist bosqinchilarining, albatta, yer bilan yakson bo'lishiga komil ishonch g'oyasi bilan yo'g'rilgan asarlar yaratdilar. Urushning birinchi kunlaridayoq yaratilgan Uyg'unning "Xayrlashuv", Zafar Diyorning "Kichkina jangchi", Ilyos Muslimning "Yovni tutday to'kamiz", Sulton Jo'raning "Tekstil kombinati to'quvchilari", Ra'no Uzoqovanning "Talpin, yurak" she'rlari bolalar adabiyotida urushni la'natlovchi dastlabki asarlardan bo'ldi.

Bu davr adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga to'la kurashi "Xat" (Hamid Olimjon), "Men yahudiyman", "Sen yetim emassan" (G'afur G'ulom), "Vatan haqida", "Yigitlarga" (Oybek), "Kurash nechun?", "Kapitan Gastello" (Maqsud Shayxzoda), "Vatan haqida qo'shiq" (Uyg'un), "Vatan", "Chavandoz" (Temir Fattoh), "Qurol bering menga ham", "Bizning oila" (Zafar Diyor), "To'pchi Muhammad" (Sulton Jo'ra), "Onamning aytganlari" (Adham Rahmat), "Biz yengamiz" (Hasan Said) kabi asarlarda o'z ifodasini topdi.

1941-yilning iyul oyidayoq “O‘lim yovga” adabiy to‘plami bosilib chiqdi. To‘plamdagi she‘rlarda jangda mardlik, jasorat namunasini ko‘rsatish hamda g‘alabaga bo‘lgan komil ishonch jo‘shib kuylanadi.

“Vatan uchun” to‘plami ham shu yilda yuzaga keldi. Undagi she‘rlar mavzu jihatdan yanada kengaytirilganligi, qahramonlik, ona-Vatanga sadoqat g‘oyasi yetakchilik qilishi xarakterlidir.

Ayniqsa, Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh bo‘lishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-g‘azab bilan la‘natlaydilar. Binobarin, ona-Vatanni sevish, ardoqlashning o‘zi yetmaydi. U Vatanga munosib o‘g‘lon bo‘lib, uni himoya qila olish zarur, degan muqaddas tuyg‘u bilan nafas oladilar. Shuning uchun ham shoirning qahramonlari qo‘lda qurol bilan nemis-fashist bosqinchilariga qarshi sherday hamla qilishga tayyor. Zafar Diyor “Qurol bering menga ham!” she‘rida qahramon tilidan shunday misralar bitadi:

*Meni kichik demangiz,
Kamstimangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgumdir
Xalq qasosi – o‘chimni!*

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko‘llar bo‘yida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o‘yin-kulgi bilan yashashlaridan mahrum yetdi. Shuning uchun ham vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo‘lib, qo‘lida qurol bilan dushmanidan o‘ch olishga shaylanadi:

*Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g‘am, –*

deya shijoat ko‘rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo‘lib qolgan edi. Zafar Diyorning “Maktab – sening fronting”, “Poyezd ketar frontga”,

“Temirchilar minbari”, Shukur Sa’dullaning “Yoshlik”, “Sen nima qilding?” kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo‘ladi.

“Sen nima qilding?” she’rining qahramonlari o‘zlariga ham, o‘zgalarga ham talabchan bolalar. Ular har bir kun, har bir daqiqani mehnat muvaffaqiyati bilan o‘tkazishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yganlar. Shuning uchun ham ular bir-birlariga jiddiy savol beradilar:

– *Front uchun ne qilding?*

Navbat senga! So‘yla qani,

Nimalarni yep bilding?!

Javob ham aniq:

...O‘ylab topdim: uyga kirdim,

Kezdim har yonni bir-bir.

Bog‘lar oshdim, ko‘p yo‘l yurdim,

Yig‘dim tersagu temir.

“Bular front uchun!”

– *deya eltdim maktabim sari, –*

Shu zaylda har bir bolaning qo‘shgan ulushi besh o‘rtoq o‘rtasida muhokama qilinadi. Va nihoyat ular: “Bundan o‘qu tank bo‘ladi!”, deya o‘z ishlaridan qanoat hosil qiladilar.

She’rda har bir bolaning fikri-o‘yi, orzu-umidi, harakati, mehnati ishonarli tarzda ifoda etiladi.

Urushdan so‘nggi davr bolalar she’riyatida ona-Vatan, go‘zal diyori, hur o‘lkamiz to‘g‘risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. “Yashna, Vatan” (I.Muslim), “Obod o‘lkam”, “Yurtimizning yuragi” (P.Mo‘min), “Mening Vatanim”, “Baxtli bolalar” (Q.Hikmat), “O‘lkamizning tongi otmoqda” (A.Rahmat), “Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi” (A.Oripov), “Ona degan so‘z” (O.Matjon) va boshqalar. Bu mavzuda yaratilgan she’rlarni sanagan bilan tamom bo‘lmaydi.

Bu mavzuda yaratilgan asarlar ichida Abdulla Oripovning “Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi” she‘ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo‘lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan biri bo‘ldi.

O‘zbek bolalar she‘riyatida O‘zbekiston haqida ko‘plab asarlar bor. A.Oripov ularni takrorlamasdan o‘ziga xos original asar yozgan. She‘r qahramonlari o‘n ikki viloyatdan chiqqan a‘lochi, jamoatchi o‘quvchi bolalar. Ular o‘z joylarining tarixini bilishadi. Poyezdda o‘zlariga hamroh bo‘lgan boboning savollariga lo‘nda-lo‘nda qilib aniq javob berishadi. O‘zbekistondagi har bir viloyatning o‘ziga xos boyligi, shaharlari, bag‘ri keng odamlari kitobxon ko‘z o‘ngida bir-bir gavdalanadi.

O‘zaro suhbat asosiga qurilgan bu she‘rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To‘rt misra she‘r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o‘ziga mustaqil bo‘lib, o‘z taqdirini o‘zi bunyod etayotgan diyorumizning husn-jamoli, qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

Siz atagan har bir joy

Bitta bo‘ston bo‘ladi,

Hammasini qo‘shsangiz,

O‘zbekiston bo‘ladi.

O‘zbek xalqi azaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga ota-bobolarimizdan meros bo‘lib qolgan. Q.Muhammadiyning “Etik”, “Buvimning hikoyasi”, H.Yoqubovning “Sirdaryo oftobi”, Shukur Sa‘dullaning “Hovlimizning bolalari”, “Dastyor qiz”, “Bog‘bon qiz”, Ilyos Muslimning “Oyxon va rayhon”, “Ishchan asalarilar”, “Sening sovg‘ang”, Po‘lat Mo‘minning “Dalalarga qaragam”, “Oftob chiqdi olamga”, Quadrat Hikmatning “Bobo va nabira”, “Jo‘jam, yurma laqillab”, Tolib Yo‘ldoshning “Vaqt qadri”, Yusuf Shomansurning “Baraka”, “Tikuvchi”, Tursunboy Adashboyevning “Shanbalik”, Rauf Tolibning “Bobo xursand, Nodira xafa”, Qambar Otaning “Mehnatdan zavq olaman” she‘rlari bevosita mehnat mavzusiga bag‘ishlangan.

Iste‘dodli shoir Qambar ota uzoq yillardan beri bolalarni mehnatsevarlikka chorlab she‘rlar yozib keladi. “Mehnatdan zavq olaman” asari shulardan biri.

Asarning lirik qahramoni sog'lom va tetik bola. Buning asosiy sababi uning mehnatkashligida. Bola ishlashni, ayniqsa, kattalarning yumushlariga astoydil yordam berishni yaxshi ko'radi. Lirik qahramonning mehnati, orzu xayoli yosh kitobxonning ezgu niyatiga mos tushadi:

*Sog'lom, quvnoq bolaman,
Mehnatdan zavq olaman.
Agarda ish qilmasam,
Tez zerikib qolaman.
Kattalarga dastyorman,
Xizmatiga tayyorman.*

Mehnat – baxt. O'sha baxtni qo'lga kiritish, mehnat unumdorligini oshirish uchun esa eng avvalo ilm-fanni puxta o'zlashtirib olish kerak. Q.Muhammadiyning "Kichkina michurinchilar" she'rida mehnatning zoye ketmasligi alohida ta'kidlanadi:

*Ilmni bilib olsang,
Mo'ljaling xato ketmas.*

Mehnat dunyoda buyuk ish. Kimki bu ishning etagini tutsa, u hech qachon kam bo'lmaydi. Bugun ham shoirlarimiz o'z asarlarida bolalarni mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e'zozlashga, asrab-avaylashga da'vatkor she'rlar ijod qilmoqdalar.

Bolalarni bog'cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida e'tibor beradilar. "Kichkina bog'bon haqida doston", "Suv bilan suhbat", "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa" (Zafar Diyor), "To'rt fasl" (Sh.Sa'dulla); "Bizning boqqa kelinglar" (G'.G'ulom); "Boychechak", "G'uncha" (Uyg'un); "O'rik gullaganda" (H.Olimjon); "Yurtimiz tabiati", "Tilla qo'ng'iz" (I.Muslim); "Tabiat alifbosi", "Qanotli do'stlar" (Q.Muhammadiy); "Bahor", "Tog' manzarasi", "Suv" (Q.Hikmat); "Toshbaqa" (Yu.Shomansur); "Bir cho'ntak yong'oq" (M.A'zam); "Baholar", "Maqtanchoq chumoli" (T.Adashboyev); "Bahor

va men”, “Qushcha so‘zi” (R.Tolib); “Kamalak afsonasi” (O.Matjon) va boshqalar shular jumlasidandir.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o‘ziga o‘zi talabchan qalamkashlardan biri. U o‘zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy tomondan mukammal bo‘lishiga katta e‘tibor beradi. “Kapalak” she‘rini olib ko‘raylik. To‘rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta‘sirchan. Bu she‘rda insonlar u yoqda tursin, hatto, hashorat-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo‘ladi:

– *Kapalakjon, beri kel,*

Buncha parvoz etasan.

– *Meni quvma Erkinjon,*

Gulni bosib ketasan.

Tinchlik va do‘stlik! Bu ikki so‘z bir-biriga egizak. Bolalar adabiyotida bu mavzu muhim o‘rinlardan birini egallaydi. G‘afur G‘ulom (“Kaptar uchar, g‘oz uchar”, “Tinchlik arafasi”), Q.Muhammadiy (“Urushga yo‘l bermaymiz”), Sh.Sa‘dulla (“Tinchlik qushi haqida men o‘qigan she‘r”), I.Muslim (“Do‘stlik”), Q.Hikmat (“Tinchlik haqida qo‘shiq”), Shuhrat (“Tinchlik allasi”, “Do‘stlik guli”), Yusuf Shomansur (“Orzular bir”), Safar Barnoyev (“Biz bolalar”) kabi shoirlar kitobxonlarni tinchlik va do‘stlik ruhida tarbiyalashga barakali hissa qo‘shdilar.

Quddus Muhammadiyning “Urushga yo‘l bermaymiz” she‘ri bolalarning sevimli asarlaridandir. Unda yetuk insonlarning asosiy maqsadi tinchlik va osoyishtalik ekanligini bolalar ruhiga singdirib, ularni tinchlik uchun kurashga chaqiradi:

Deysan, tanda jonim bor,

Tinchlik uchun kurashay,

Urushga hech yo‘l bermay,

Vatan, xalqim yashnatay.

Quddus Muhammadiy bu bilan chegaralanib qolmay, tinchlik tarafdorlarining yengilmas kuch-qudratini, astoydil harakat qilinsa tinchlik urushni yengishi muqarrar ekanligini shunday ifodalaydi:

*Tinchlik bo'lsin hamma yoq.
Buning uchun hamma vaqt,
Kurashar jam bo'lib xalq.
Urushga yo'l bermaymiz,
Tinchlik yengar, tinchlik haq.*

Bolalarning suyukli shoirlaridan biri bo'lgan Quadrat Hikmat “Do‘stlar, bering qo‘lga qo‘l” she‘rida Quddus Muhammadiyning fikrini davom ettirib, shunday yozadi:

*Tinchlik doim saqlanar,
Qasd qilgan majaqlanar.
Do‘stlar, bering qo‘lga qo‘l,
Urushga hech qo‘ymang yo‘l!*

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida tinchlikning asosiy garovi bo‘lmish do‘stlik mavzusi tobora kengayib bormoqda. Bu mavzuda ayniqsa S.Jabbor, E.Raimov, A.Obidjon va boshqalar g‘oyaviy-badiiy mukammal asarlar yaratmoqdalar.

Bugungi o‘zbek bolalar she‘riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to‘xtalib o‘tish kerak. Hamma narsa o‘qishga, maktabga bog‘liq. Maktab mavzusida yozilgan she‘rlarda tarbiya o‘chog‘i – maktab, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo‘lishga intilishidek ijobiy fazilatlari ifodalanadi.

Ilyos Muslimning “Maktabim”, “Kitobcham” she‘rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga mo‘ljallangan. “Maktabim”ni o‘qigan bolada o‘qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo‘lishga intilish yanada o‘sadi:

*Ona kabi mehribon –
Ilm – fanlarga makon
Yayrab o‘qiyman har on.
Qadrdonim, maktabim!
Senda darslar xilma-xil
Ongim o‘sar yilma-yil*

Sevinchlarga to'lar dil.

Qadrdonim, maktabim!

A'lochi o'quvchining maqsad va niyati ham a'lo darajada. Uning maqsadi o'sib, ulg'ayib xalq uchun, ona-o'lka uchun haqiqiy farzand bo'lib voyaga yetish:

A'lo o'qishdir burchim,

Sarf etaman bor kuchim.

Ishlayman xalqim uchun,

Qadrdonim maktabim!

Bolalar rostgo'y, halol, poklikni yaxshi ko'rishadi. Aldamchilik, yolg'onchilik, xushomadgo'ylik ularning xarakterlariga to'g'ri kelmaydi. Rauf Tolib bolalardagi bunday xususiyatni "O'rtoq'imiz yo'qoldi" she'rida yaxshi yoritgan. Valijon o'zining yengiltakligi, yolg'onchi va xushomadgo'yliги, faqat o'z foydasini ko'zlab ish ko'rishi bilan sinfdagi obro'sini yo'qotgan:

O'z foydasin oylar u

Do'st bo'lsin qandoq?

Oramizdan yo'qoldi,

Eh, bitta o'rtoq.

Bugungi kun bolalar she'riyatida harbiy vatanparvarlik mavzusi ham ancha mukammal. Urush davri she'riyati tasvir markazida turgan jangovarlik, fashist bosqinchilariga kuchli nafrat, Vatan himoyasiga chaqiriq baynalmilal do'stlik g'oyalari so'nggi davr she'riyatida ham asosiy mavzulardan biriga aylanadi. Ammo endi davr bilan bog'liq ravishda tasvir uslubining birmuncha o'zgarganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, urush davri she'riyatida lirik qahramonning bevosita jang maydonlaridagi kechinmalari ifodalansa, keyinchalik jang qahramonlarining esdaliklaroi yoki u haqda boshqalarning taassurotlari, tinchlik uchun kurash g'oyasi, urushning faqat halokatli oqibatlarini ifoda etishi birinchi o'ringa chiqarildi. Bu xol she'riyatda harbiy vatanparvarlik tuyg'usining, tushunchasining tobora kengayib, yangi-yangi qirralari namoyon bo'layotganligini, davr talabi asosida ijodiy an'ananing davom etayotganini, boyitilayotganini ko'rsatadi.

Urushdan keyingi harbiy vatanparvarlik she'riyati uchun xarakterli xususiyatlar urush qahramonlari jasoratining ko'proq ikkinchi shaxs tomonidan hikoya qilinishida ham ko'zga tashlanadi. Urushga munosabatning bu shaklini Asqad Muxtor ("Tinchlik soldati") kabi kekxa avlod vakillaridan tortib, Tursunboy Adashboyev ("O'g'limga"), Safar Barnoyev ("Dadamning qo'llari") singari keyingi avlod qalamkashlari ijodida ham uchratish mumkin.

O'zbek bolalar she'riyatining urushdan keyingi davrda yaratilgan namunalari ko'zdan kechirilganda, harbiy vatanparvarlik mavzusiga turlicha yondashilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldoshlar urush sababchisi bo'lgan fashistlarni folklordagi ya'juj-ma'jujlar kabi an'anaviy obrazlar tasviri orqali urushni la'natlaydilar. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari Ilyos Muslim va Shuhratlar fashistlarning kirdikorlarini o'sha voqealarning bevosita shohidlari sifatida hayotiy, ta'sirchan gavalantirsalar, Tursunboy Adashboyev, Qambar Ota, Aziz Abdurazzoq, Shamsi Odil, Rauf Tolib, Qutbi Nosirova va boshqalar ko'proq otalar va bolalarning achchiq xotiralari tarzida qalamga oladilar.

Tolib Yo'ldoshning "Bobom ertak aytsalar" she'ri bevosita urush qatnashchisining nevaralariga jang-jadallar haqidagi ertagi tarzida bitilgan. Bolalarga ertak tuyulgan bu voqealar aslida ertak emas, oddiy jangchining ko'rgan – kechirganlaridir.

"Qilich botir", "Alpomish", "Aldar ko'sa" dostonlarining jon qulog'i bilan tinglagan bolalarning fashist bosqinchilari to'g'risidagi hikoyadan vujudlari larzaga keladi.

Bobo o'z gapini Gitlerning ta'rifidan boshlaydi:

Qo'ng'iz mo'ylov, chalabosh,

Gitler degan alvasti.

Qilgan mudhish jinoyat,

Hech yoddan chiqmas asti.

Tag-tugi yo'q bu maxluq,

Odamxo'r ekan bilsak,

Nimalar qilmas edi,

Erkiga qo'yib bersak!

Bobo nutqidagi nozik o'xshatishlar, ayniqsa, Gitlarning odamxo'rliqi, tashqi ko'rinishining beo'xshovligi bolalar qulog'ini ding qiladi. She'rdagi bolalarni hayratga solgan narsa Gitlarning ko'rinishigina emas, balki unga hikoyachining nafratli munosabati hamdir. Boboning Gitler boshliq fashistlar haqida hikoya qilayotib g'azabdan yuzlarining oqarib, o'zgarishi tinglovchilarda ham, kitobxonda ham Gitlerga nisbatan nafrat uyg'otadi.

Yuqorida Vatan posbonlarining jasorati ko'proq o'zga shaxs, xususan, otalar, ukalar va bolalar tilidan hikoya qilinishiga to'xtalgan edik. Ota-onalarning farzandlari yoxud farzandlarning ota-onalari, ukalarning akalar bilan faxrlanishi, o'zlarini ular jasorati uchun qay jihatdandir daxldor hisoblashlari tabiiy holdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davr ichida o'nlab dostonlar, ertaklar, ertak-dostonlar maydonga keldi. Oybekning "Zafar va Zahro", "Bobom", Q.Muhammadiyning "Dunyoda eng kuchli nima?", "Solijon", Shukur Sa'dullaning "Laqma it", "Ikki donishmand", Po'lat Mo'minning "O'rinbosarlar", "Eh, rosa shirin ekan", "Xolning jiyron velosipedi", "Oltin nay", "Jalil eshitgan ertak", Qudrat Hikmatning "Toshbaqalar hujumi", "Bobo dehqon hangomasi", "Chovkar", "Chirchiq farzandi", Ramz Bobojonning "Cho'pon o'g'li", Safar Barnoyevning "Biz dehqon bolasimiz", "Oltin shahar haqida afsona", "Oltin oshiqlar", Miraziz A'zamning "Aqlli bolalar", "Bedananing buvisi", Tursunboy Adashboyevning "Dovonlar", "Harflarning sarguzashti", Toshpo'lat Hamidning "Asrorqulning qo'chqori", Ergash Raimovning "Bir dona yaproq", Rauf Tolibning "Sehrgar do'stim bor", "Maqtanchoq", Azim Usmonning "Faroyib Ajdarho", Kavsar Turdiyevaning "Toshkesarlar mamlakatida" kabi ertak va ertak-dostonlari yaratildi.

Shoir Po'lat Mo'min "Ko'ngil istar yaxshilik" asarida bolalar o'rtasidagi do'stlik, birodarlik, o'qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik masalalarini ilgari suradi. Bolalar hayotida sodir bo'ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo'yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib beriladi. Bir so'z

bilan aytganda, maktab o'quvchilarining jozibali hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Shoir eng avvalo yangi "mahallaning chiroyi" bo'lgan jonajon maktab binosi haqiqatan ham "bilim saroyi"ga aylanib ketganligini maroq bilan tasvirlaydi. Ana shundan keyingina o'quvchini bu yerda ta'lim-tarbiya olayotgan o'z qahramonlari bilan tanishtiradi. Dostonning har bir sahifasida ezgulik, olijanob insoniy fazilatlar qabartirilgan holda yoritiladi. Asarning asosiy syujet chizig'ini tashkil etgan O'ktam obrazi yosh kitobxonni o'ziga maftun etib oladi. U juda sho'x, olov qalbli. Tomda varrak uchirib yurib yiqilib tushgan, shuning uchun "miyasi sal lat yegan". Natijada asab kasaliga giriftor bo'lgan. O'ktam oqko'ngil, rostgo'y, haqiqatchi bola. U hayotga haqiqat ko'zi bilan qaraydi, boshqalarning ham shunday bo'lishini istaydi. Ammo o'zi o'qiydigan sinfda Tolibga o'xshagan ba'zi o'yinqaroq, qitmir, shoir so'zi bilan aytganda "olifta" bolalar uning jig'iga tegadi, asabini buzadi, kasalini qo'zg'aydi, bemorligi sababli sinfdan-sinfga o'tolmaganini yuziga soladi.

Yaxshi gapning shaydosi bo'lib qolgan O'ktamning kasali qo'zg'ab, yiqilib qolishi yosh kitobxonda O'ktamga nisbatan chuqur achinish, Tolibga nisbatan esa nafrat hissini uyg'otadi.

Bir necha kundan so'ng tuzalib ketgan O'ktam o'qishga sho'ng'ib ketadi.

Tolib o'qituvchi Shokir akaning kasal bo'lib qolganini eshitib, xursand bo'ladi, darrov o'yin-kulgi, bekorchilik haqida og'iz ko'pirtirib gap sotadi:

Shokir akamiz bu gal

Yaxshiyam bo'bdi kasal.

Darsga kelmasmush ancha,

O'ynaymiz xohlagancha, –

deb bemor bo'lib qolgan ustoziga achinish o'miga xursandchiligini bildiradi. Bu gap O'ktamga qattiq botadi. Shunda u Tolibni yaxshilikka chaqiradi, bemor odamga, o'qituvchi-ustozga bunday munosabatda bo'lmaslik kerakligini uqtiradi. Ammo janjalkash Tolib bu gaplarga quloq solish o'miga O'ktamning jig'iga tegadi, asabini buzadi, uni musht ko'tarishga majbur qiladi. Kasali qo'zg'agan

O'ktam yana shifoxonaga tushib qoladi. Sinfdagi ayrim o'quvchilar Tolibni urib qochib ketdi, degan gap tarqatishadi. Faqat samimiy do'st Qodirgina bu gapga ishonmaydi. O'ktamning beozor, sofdil ekanligini isbotlashga urinadi.

Tolib O'ktam ustidan o'qituvchi-ustozlarga arz qiladi. O'ktamning uyiga otasini boshlab boradi. Lekin voqea davomida kitobxon Tolibning chaqimchi, o'qishga xushi yo'q, gerdaygan bola ekanini bilib oladi.

Dostonda jamoat tarbiyasining ahamiyati g'oyatda chuqur ifodalangan. O'ktam sog'ayib o'qishga qaytadi. O'ktam va Tolib janjali muhokamasiga bag'ishlanib o'tkazilgan sinf majlisi dostonning eng avj nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda haqiqatgo'ylik, a'lo o'qish, do'stlarni, kattalarni hurmat qilish, axloq-odobda boshqalarga o'mak bo'lish kabi masalalar targ'ib etiladi. Yolg'onchilik, beodoblik, o'zgalarni mensimay xudbinlik qilish qoralanadi.

Qodirning yig'ilishdagi so'zi ayniqsa, xarakterlidir. U haq gapni aytadi. O'ktamning gunohsiz, Tolibning esa aybdor ekanligini birma-bir isbotlaydi, hammani o'z fikriga ishontira biladi.

Natijada Tolib dakki yeydi, o'z qilmishini bo'yniga olib, bemor o'rtog'ini nojo'ya xafa qilib yurgani uchun ichi achiydi.

Asarning oxirida Tolib avvalgi gerdaygan, olifta, dimog'dor bola emas, aksincha, oddiy, shirinsuhan o'quvchiga aylanadi:

Bir qarang-chi Tolibga

Emas uncha olifta.

Gaplashsangiz agarda

Ancha tushgan egardan...

“Ko'ngil istar yaxshilik” dostoni ba'zi nuqsonlardan qat'iy nazar qahramonlarning hayotiyiligi, jonliligi, ularning olg'a intilishlari, haqiqiy inson bo'lib kamol topishga harakat qilishlari bilan qimmatlidir. Zotan, turmush tarzi, ijtimoiy muhit o'zgarishi natijasida bolalar tasavvurlari, fikrlari, tushunchalari, qisqasi, onglari ham o'zgarishi tabiiy ekanligi shu zaylda ochib beriladi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari

kamol topdi. Ayniqsa, himoyachilik o'sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboy G'oirov, Rahmat Azizxo'jaev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Xusanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko'chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning bolalarga mo'ljallangan o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otoboyevning "Itolg'i" hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka itolg'ini jiyani Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ulamikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu mahluq ozod va erkinlikni qo'msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko'plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo'lsak, ularning soni nihoyatda o'sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Mirzakalon Ismoiliy, Xudoyberdi To'xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po'latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Xusanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abuusaid Ko'chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov, G'affor Hotamov va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari ("Yonar daryo"); ikkinchi jahon urushida ishtirok etish ("Rustamjonning sarguzashtlari"); tobora gullab-yashnab borayotgan go'zal shaharlarimiz va bag'ri keng, insonparvar odamlarimiz ("Komandiming boshidan

kechirganlari”); o‘tmishda zulmkorga qarshi kurash, baxtli va yorug‘ kun uchun intilish (“Kachal polvon”); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati (“Changalzordagi sharpa”); yetim-yesir bolalarning turmushlari (“Ulug‘ kun”, “Sen yetim emassan”); chorvadorlarga ko‘mak (“Oq otl”); o‘quvchilarning dalachilik brigadalari (“Zamon”); sho‘x va o‘zboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi (“Bizning roman”) kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o‘rinda turadi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan juda erta judo bo‘lgan. Adib boshda bolani ancha sho‘x, onaning gapiga quloq solmaydigan, yaxshi o‘qimaydigan, bir oz o‘zboshimcha qilib ko‘rsatadi. Bolaning bunday salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina ko‘zga tashlanib turadi:

“Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib o‘tinxonaga o‘tdim. U yerda tovuq katagi bor edi. Mo‘ralab ko‘rdim. Tovuq tuxum qo‘yibdi-yu, chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoq-bu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yog‘ini cho‘p bilan chumchuq ko‘ziday teshib, og‘zimga xo‘p etuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq non bo‘lsa, yeb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bulkachani cho‘ntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga o‘tirdim. Birdan hiqichoq tutib qoldi. Hiqichoq bosilarmikan deb vodaprovoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim to‘yganga o‘xshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qo‘yib, o‘z o‘rniga qo‘ndi. Lekin qo‘ngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yig‘i aralash ovozi eshitilayotgan edi. U buvimga derdi:

– Bu meni quydiradiganga o‘xshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, bo‘lmasa yo‘q. Peshonam sho‘r bo‘lmasa...”

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urg‘u beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Bo‘ron va Qo‘ldoshlarning axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilishi ko‘rsatiladi.

Rustam Rahmonov “Changalzordagi sharpa” qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush

dahshatlari uzoq Toshota qishlog'ida ham aks-sado bergan edi-da. Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay dushman bilan g'oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o'jar, o'z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta'rif beradi: – o'jar odamning, ayniqsa o'jar bolaning tabiati qiziq. Undaylarni bir narsaga o'chakishtirib bo'lmaydi. Qilaman desa qiladi, o'laman desa o'ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo'lmasa, Otash onasining issiq bag'rini hecham tark yetmasam deydi. Lekin, o'jarlik! Ha hammasiga uning shu o'jarligi, shart kesarligi aybdor.

Otash nega bunchalik o'jar. Uning o'jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog'ingan. U otasini ko'rmoqchi, nemis-fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko'maklashmoqchi. Ammo ota uzoqda. Unga yeta olmagan bolaning fe'l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to'plab juda ajoyib-g'aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmasu dangasalar, turli alvasti-yu, jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish bilan band. U chakalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin "bor, Gitlerni tutib kel deyman. Uni tutib keladi, o'shanda Gitlerni uchastkovoy militsionerga beraman. Keyin, rosa qiynab o'ldirishadi. O'shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman..." – demoqchi.

Otash ana shunday o'y-andishlar bilan Qo'turbuloq tomon yo'l oldi. Bu chakalakzor to'g'risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to'qilmagan. "Chakalak" so'zining o'zi bolalarnigina emas, hatto, kattalarni ham seskantirib, qo'rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig'loqi bolalarini, "gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman" degan po'pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy – alvastilar makoni, ins-jinlar bazm quradigan maydon! Bu yerda jin-alvastilarni o'z ko'zi bilan ko'rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay u o'z baxtini sinab ko'rmoqchi.

Bola o'sha dahshatli chakalakzor bag'rida kechasi uzoq o'tirdi, qorni och qoldi, sovqotdi. Ajinalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi – kipriklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayoqdan dang'ir-dang'ir childirma chalishib bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Bir pastda o'rtaga gulxan yoqib, atrofida o'ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jajji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo'ladimi! U nuqul qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o'tdi-da, o'yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo'lsa har biri panshaday panjalari bilan bo'g'a ketishdi. Otash ajinalar to'dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo'ldi. Biroq qarasa oyoqlari yo'q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsiras edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo'ydi. Chunki Rohat kampingning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli yetdi. Ammo Otash hayotda bo'sh keladigan bolalardan emas. O'zicha sirli bu chakalakzorni o'zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko'mak berishdi. Chakalakzor o'mida mo'l-ko'l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg'asi bo'ldi.

HOZIRGI DAVRDAGI O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To'xtaboyev ("Sariq devni minib", "Qasoskorning oltin boshi", "Shirin qovunlar mamlakatida"), Hojiakbar Shayxov ("Samo mehvaridagi namoyish", "Shom kamari", "Ajdodlar xotirasi"), Mahkam Mahmudov ("Yevropaning o'g'irlanishi"), Anvar Obidjon ("0099 nomerli yolg'onchi", "Dahshatli Meshpolvon"), Olloyor ("Fazogir chumoli"), Oqiljon Husanov ("Tog'da o'sgan bola") va boshqalarning qalamiga mansub asarlar shular jumlasiga kiradi.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o'ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po'lat Mo'min, Mamarasul Boboyev, Turg'unboy G'oyibov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajon,

Ravshan Yoriyevlarning pyesalari o'zining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qo'shib kelmoqda.

So'nggi yillar bolalar dramaturgiyasida Ravshan Yoriyevning "Oq buloq" (bir pardali) pyesasi alohida ajralib turadi. Asar qahramonlari Quدرات, Jasur, Gulshan, O'rmonchi bobo, Go'zal qiz, Olmaxon, Qora dev, Qari shayton, Maymoq shayton, Kichik shayton va boshqalar.

Bolalar o'rmonda karnaval o'tkazishmoqchi. Hamma bu marosimga hozirlik ko'rmoqda. Ammo ichi qora, qizg'anchiq Qora dev-u shaytonlar bunga qarshi, nima bo'lganda ham kamavalni o'tkazmaslik, odamlarga pand berish rejalarini tuzadilar. Shifobaxsh, hammaning dardiga malham bo'ladigan ko'zachadagi Oqbuloq suvini zaharli suvga almashtirib, bolalarni nobud qilmoqchi bo'ladilar. Shu payt bolalarga Olmaxon yordam qo'lini cho'zadi. Shaytonlar o'zlari yasagan ko'zadagi zaharli suvni ichib, halok bo'ladilar.

Shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so'z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O'zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Tayanch iboralar:

O'zbek bolalar adabiyoti, tarixi, bolalar she'riyati, hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya, bolalar adabiyotida o'qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do'stlik mavzularini yoritilishi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. O'zbek bolalar adabiyotining bosib o'tgan tarixiy yo'li haqida nimalarni bilasiz?
2. Bolalar she'riyati xususida fikr yuriting.
3. Bolalar adabiyotida hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya janrlariga ta'rif bering.
4. Bolalar adabiyotida o'qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do'stlik mavzularida yaratilgan asarlardan namunalar keltiring.

ABDULLA AVLONIY ISLOHOTCHI PEDAGOG

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojiga juda katta hissa qo'shgan allomalardan biri Abdulla Avloniy bola ta'lim-tarbiyasiga alohida muhabbat bilan qaragan edi.

– Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim..., deydi u, – Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o'zlari ilmlariga olim bo'lib, shogirdlariga ham bergan darslarini amal ila chaqishtirib o'rgatmamlari lozimdir. Bu ravsh ta'lim ila berilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilib, ular ilimli-odobli bo'ladi...

Eng yomon kishilar ilmga amal qilmaydirgan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta'sir ko'rsatadi...

Abdulla Avloniy bola kamolotida zakovat va fikrning ijobiy ta'sir kuchiga g'oyat zo'r baho beradi. Uningcha, zakovat – insonning eng yaxshi fazilatlaridandir. Zakovatli kishilar biron ishni boshlamoqchi bo'lsalar uni har taraflama o'ylab ko'radilar. Shuning uchun ham ular katta hayotiy tajriba orttirib, kamolotga erishadilar. Zakovat hayotning barcha mushkul va jumboq masalalarini hal qilishda odamga hamrohdir: – Fikr tarbiyasi, – deb yozadi Avloniy, – eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan vazifadir. Fikr insonning sharofatli, g'ayratli bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun Avloniy bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirishda muallimning roli katta ahamiyatga ega deydi. Uning ta'kidlashicha, bolaning fikrini biron narsaga yo'llash va uning o'sha narsa haqida o'ylashiga erishish uchun uning diqqatini aniq narsalarga yo'naltirish, uning oldiga aniq bir masala qo'yish va unga javob topish uchun unda ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda bola fikrini muayyan tomonga yo'naltiruvchi aniq vazifalar belgilab berishda muallim katta rol o'ynaydi: Bu tarbiya deb yozadi Avloniy, – muallimlarning yordamiga so'ng darajada muhtojdirki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning

tarbiyasiga bog'liqdir. Dars bilan tarbiya orasida bir oz farq bo'lsa ham ikkisi bir-biridan ayrilmaydigan, birining vujudi birovga bog'langan jon ila tan kabidir. Masalan, joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldirib ziynatlangan eski imorat ham o'ltirishga yarog'limas. Basharti, o'ltirsa, insonlar. "Eski uyga yangi zardevor", "xir ko'ylakka jun jiyak", "Mis qozonga loy tuvoq" deb kulgu qilurlar.

Bayt:

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,

Xanjar olmosdan bo'lur o'tkir.

Fikrning oynasi o'lursa zang,

Ruh ravshan, zamir bo'lur benur.

Ha, bu ulug' pedagog Abdulla Avloniyning dil so'zlari. Bunday buyuklarning el-yurtga xizmati singan mo'tabar kishilarning nomlari manguikka dahldor bo'ladi. Asrlar osha bunday odamlarning xizmatlari ko'z-ko'z qilinaveradi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ham ta'lim-tarbiya haqidagi ma'ruzasida albatta, Abdulla Avloniy haqida to'xtaladi. Uning ibratomuz so'zi va ishini misol qilib aytadi, – men Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat, falokat masalasidir" degan fikrini ko'p mushohada qilaman", – deb bu aziz ustozning bosib o'tgan hayot yo'lini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatadi.

Ana shu mo'tabar inson o'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkent shahrida to'quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang'ich diniy maktabda va madrasada o'qidi, ilm-fanga ixlos qo'ydi. O'zbek va boshqa sharq xalqlari adabiyotini berilib o'rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan she'rlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she'rlari o'sha davr vaqtli matbuot sahifalarida bosilib turadi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o'zining birdan-bir burchi deb bildi va 1904-yilda o'zi yashab turgan joyda – Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o'ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo'lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o'quv jihozlarini o'zgartiradi. Bu yerda o'qiydigan bolalarning asosiy ko'pchiligini kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do'stlarining ko'magida "Jamiyati xayriya" tashkil etadi. Bu bilan bolalarga kiyim – bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam bepul berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'paya boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga qaratib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand etishga harakat qildi. U bolalarga jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

1907-yilda "Shuhrat" deb nomlangan ro'znoma tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, ro'znomaning birinchi sonida: "Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol olamdan xabar beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalarini yoyuvchidir", deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" deb nomlangan to'rt qismdan iborat bo'lgan darsligida yoshlarni maorif madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarini esa tanqid qiladi.

O'sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" – "Alifbo", "Ikkinchi muallim" – "O'qish" kitoblari katta rol o'ynaydi.

Bu kitoblarda Avloniy o'tmish adabiyotimizning eng yaxshi an'alarini davom ettirdi, ilm va ma'rifatning ahamiyatini yangicha talqin etdi.

"Birinchi muallim"da Avloniy dastavval 32 harfni yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifada alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'z boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatgan, so'ng alifni barcha "bosh harflar"ga qo'shib, bo'g'inlar hosil qilgan.

“Ikkinchi muallim”da axloq, odobga doir, halollik va poklikka oid turli she’rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik obrazlardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob “Maktab” she’ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o’qisa, savodxon bo’lsa, juda ko’p narsalarga erishishi chiroyli ta’riflanadi:

*Maktab duru gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G’ayrat qilib o’qing, o’g’lon!
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g’ami vayron qilur,
G’ayrat qilib o’qing, o’g’lon!..*

Darslikda ko’plab ibratomuz she’r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904-yildan umrining oxiriga qadar o’qituvchi bo’lib ishlaydi. U o’nlab she’rlar, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi darsliklari bilan o’zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo’ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”, Nosir Xusravning “Saodatnoma”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo’ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Ahmad Donishning “Farzandlarga vasiyat” tipidagi o’ziga xos tarbiyaviy asardir. Unda Abdulla Avloniy o’zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so’z boshisida muallif bu haqda shunday yozadi: “Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta’lim bermak ila barobar ulug’ adabiyot muhoblari – axloq xavaskorlarining e’tiborlariga taqdim qildim”.

Darslikdagi har bir bo’lim ta’lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag’ishlangan bo’lib, ularning biri ikkinchisini to’ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo’limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she’riy parchalar yoki hikmatli so’zlarda qissadan hissa chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og’zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning “Bahor keldi”, “Bulbul”, “Bola ila gul”, “Yolg‘onchi cho‘pon”, “Tulki ila qarg‘a” kabi juda ko‘p she‘rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan.

“Maktab bolasi” she‘ri bosqlang‘ich sinf o‘quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida o‘qishga muhabbat uyg‘onishi umumiy yo‘sinda bayon etiladi:

*Yo‘lga soldi til ila yo‘ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin.
Soldi o‘rtog‘ining so‘zina quloq,
Bosdi ul ham o‘quv yo‘lina oyoq.
Ikkisi birga bo‘ldilar mullo,
Chiqdi xatu savod ham imlo.*

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, “Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga” g‘oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o‘zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shdi. Uning “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va siz” pyesalari adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934-yilda vafot etgan. U ma‘rifatchi, shoir, dramaturg, jumalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

Atoqli ma‘rifatparvar, iste‘dodli shoir Abdulla avloniy (1878 – 1934) Toshkentda to‘quvchi oilasida dunyoga kelgan. Eski maktabda ta‘lim olgan Abdulla Avloniy o‘z tarjimai holida shunday yozadi: “12 yoshimdan O‘qchi mahallasidagi madrasada dars o‘qiy boshladim, 13 yoshimdan boshlab yoz kunlari mardikor ishlab, oilamga yordam qilib, qish kunlari o‘qir edim. 14 yoshimdan esa o‘sha zamonga muvofiq har xil she‘rlar yoza boshladim. Bu zamonlarda “Tarjimon” gazetasini o‘qib, zamondan xabardor bo‘ldim”.

Madrasani bitirib, maktab ishlari bilan shug‘ullandi. O‘qish va o‘qitish usuliga isloh kiritib, yangi tipdagi maktab tashkil etgan yosh pedagog

o'quvchilarga zamonaviy bilimlar berish, sharq va g'arb tillarini o'rgatish kabi muhim ta'lim-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirdi.

1906-yil "Taraqqiy", 1907-yilda o'z uyida (Toshkentda) "Shuhrat" gazetalarini chiqargan.

Abdulla Avloniy maktablar uchun "Birinch muallim", "Ikkinchi muallim", "Tarix", "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi zamonasi uchun hodisa bo'lgan darsliklarni yozgan. Avloniy Hijron, Nobil, Indamas, Shuhrat, Tangriqul, Shapaloq, Chol, Chig'aboy, Abdulhaq taxalluslari bilan tanqidiy va ilmiy maqola, 4000 misradan ortiq she'r ijod qilgan. Avloniy "Turon" teatr truppasini tashkil etib, o'z asarlari va qardosh xalqlar tillaridan tarjima qilgan qator dramalarni sahnalashtirdi.

Abdulla Avloniy O'rta Osiyo davlat universitetida dars berish bilan birga, qator adabiyot darsliklarining mualliyai bo'lgan.

TA'LIMDA JORIY ETILGAM O'QISH KITOBLARINING SHAKLLANISHIDA HAMZA HAKIMZODA NIYOZIYNING O'RNI

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qo'qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagoglik faoliyati 1911-yildan boshlanadi. U dastlab Qo'qon shahrining Hojibek guzarida kambag'allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o'qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta'minlashni nazarda tutib, "Yordam jamiyati" tashkil qiladi. Shu jamiyat orqali u o'quvchilarni o'quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta'minlab turdi.

1914-yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo'ladi. Urush ta'sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda yashaydilar. Bu hol Hamzaga ta'sir qiladi. Shoir ularning og'ir ahvolini ifodalovchi she'r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914-yilda "Sadoi Turkiston" ro'znomasida bosilgan she'rida xalq ahvolini shunday ta'riflaydi:

*...Kambag'allar titrashib yurgay yalong'och izg'ushub,
Oh, bu faqiru asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag'ri xun, ko'zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.*

Shunday sharoitda Hamza “bir iloj qilib kambag'al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o'quvga boshlarini band qilmoq...” choralarini izlaydi, she'r va maqolalarida bolalarni o'qishga chaqiradi. Bu g'oyani Hamza “O'qi” she'rida bayon etadi. O'sha yili u yetim va kambag'al bolalar uchun “Doril yetim” (“Yetimlar maktabi”)ni ochadi va o'zi o'qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o'quvchilari uchun “Yengil adabiyot”, 2-sinf uchun “Axloq hikoyalari” o'qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915-yilda Marg'ilonga borib, kambag'al bolalari uchun maktab ochadi. 1918-yilda esa Farg'onaga borib o'qituvchilikni davom ettiradi va u yerdagi yosh san'atkor-ixlosmandlarni to'plab, “Sayyor dramtruppa” tashkil qiladi. 1919-yilning boshlarida Hamza Qo'qondagi boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o'zi o'qituvchilik qiladi. 1922 – 1924-yillarda shoir Qoraqalpog'istonning Xo'jayli tumanidagi bolalar uyi mudiri va o'qituvchisi bo'lib ishlaydi. 1925-yilda esa u Farg'onaning Avval qishlog'iga o'qituvchi qilib tayinlanadi va g'oyat og'ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi badiiy ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928 – 1929-yillarda Shohimardonda o'qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to'ldiradi. Uning tarbiyaviy mavzuda yaratgan “Ilm ista”, “Maktab”, “Kitob”, “O'qi”, “Qalam”, “Hikoya”, “To'g'ri so'z bola”, “Hikoyat”, “Toshbaqa bilan Chayon”, “Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi” kabi she'rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914-yilgacha bo'lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqdir.

Hamza xalqni o'qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi. Maktablar uchun darslik va qo'llanmalar yozishni o'ziga maqsad qilib olgan bolalarning chin do'sti Hamza bu yo'lda ancha ishlarni amalga oshiradi. Hamza

yozgan darsliklar uning o'sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushunishi haqida ko'pgina ma'lumot beradi. Bu g'oya "Yengil adabiyot"da o'z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o'rin olgan "Maktab xususida" asari alohida ajralib turadi. U bu she'rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog'iga o'xshatib ta'riflaydi:

*Maktab millat quyoshi,
Balki ko'z ila qoshi.
Ko'zsiz, qoqsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.
Maktab millat saroyi,
Ilmu adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarganlarning joyi.
Maktab millatning guli,
Millat aning bulbuli,
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning guli...*

"Birinchi sinf bolasining so'zi" she'rida shoir o'sha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o'quvchining yozuv va chizuvni o'rganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan,

*– Mening o'qib, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go'yo qanot yozganim, –*

kabi misralarda bayon qiladi.

Hamza xuddi shu darslikdan o'rin olgan "To'g'ri so'zla" she'rida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham to'g'ri so'z bo'l, deb o'z o'quvchisini, yosh kitobxonni to'g'ri so'z bo'lishga undaydi:

*To'g'ri so'zla ey o'g'ul,
Til burmagil yolg'onga hech.*

Bir masal bor: to'g'ri so'zlar

Boshini kesmas qilich.

Hamzaning "Yengil adabiyot"ga kiritgan she'rlaridagi bosh qahramonlarning belgisi xususiyatlaridan biri – to'g'ri so'zlik. Shoir bolalarni to'g'ri va rostgo'y bo'lishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib ijobiy ishlar bilan shug'ullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqiradi. "To'g'ri so'z bola"da bu fikr yanada jonli chiqqanini ko'ramiz. Hamza bu she'rida barcha narsa pul va boylik bilan o'lgangan jamiyatda hamma narsadan ko'ra haqiqatni ustun qo'ygan bola obrazini yaratadi.

Bir bola o'qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to'sib, biri dedi: "Tanga berurman senga, so'zla bir ozgina yolg'on menga".

Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

So'zlang, aka, qomatingizga qarab,

Bu so'zingiz aslida yolg'on erur,

Tangaga yolg'onni kim olgan erur.

Sizda ko'p erkan o'zi yolg'on aka,

Siz ani avval sotib aylang ado.

Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,

O'rtog'ingizda ko'p erur bizdanam.

Ofarin aytdilar aning so'ziga

Tangani holis berubon o'ziga.

Hissa: kimki to'g'ri so'zi har qachon,

Teguzadur doimiy bo'yla hison.

Hamza bu she'rida bolalarni yoshligidanoq rostgo'ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg'onchilik va aldanchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda "Qimorning boshi" degan bir she'r bor. Bu asarda Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimning "To'ptosh", "Juftmi-toq" degan o'yinlarni o'ynashdan asta-sekin qimor o'ynashga o'rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxirida bor-

yo'g'ini boy berganini, nihoyat uning go'loxlikka tushib, xorlikda o'lib ketganini ifoda etadi.

“O'qish kitobi” Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to'qqizga dars bo'lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag'ishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarini o'zida mujassamlantirgan maktab o'quvchisidir. “Bir aqlli maktab bolasining o'z-o'zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so'zlari” sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta'rifi vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza o'zi orzu qilgan o'qituvchini bola tilidan bunday ta'riflaydi:

*O'ylasak, bizning erurlar chin otamiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birla onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni ko'rsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda bo'lgan har yomon, shum fe'lni,
Har kuni aylab nasihat yo'qotur ustodimiz.*

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehru muhabbat qo'yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish Hamzaning fikricha, yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. “Ul aqllik bola otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan so'zi” sarlavhali uchinchi va “Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari” nomli to'rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta'riflaydi. Onani esa “Otamizdan ham muqaddas onamiz” tarzida ulug'laydi. Ayni choqda, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas'ul ekanligi ta'kidlanadi.

“O‘qish kitobi”dagi bir necha she‘rlar o‘qish, ilm, maktab hamda kitobning ta‘rifiga bag‘ishlanadi. Jumladan, “O‘qi” she‘rida shoir o‘qish natijasida kambag‘al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san‘atdan bahramand bo‘lishi turgan gap, deb uqtiradi. O‘qishning qadrini muallif o‘qituvchi – ustozlar tilidan shunday ta‘riflaydi:

*Gar dilingda o‘ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmagil bexudaga bekor, o‘qi!..
Ey o‘g‘il! Dunyoda bo‘lmoq istasang olijanob,
O‘qigil maktab kelib, zinhor o‘qi, ming bor o‘qi!*

U “Maktab” she‘rida “O‘qub ilmu adab bo‘lgay garang hushyor maktabdin” deb “Insonni inson qatoriga qo‘shish”, insonni kamolotga yetkazish va uni olijanob fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko‘rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko‘rsatadi.

Hamza bolalarni ilmi, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini “Kitob” she‘rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o‘z she‘rida kitob bilim manbai, “ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...”. “Har balodan asrag‘uvchi eng muhim qimmat yaror” kabi sifat va ta‘riflar bilan kitobni yuksakka ko‘taradi. Shu bilan birga har bir kishi ko‘nglidagi orzuga yetishi uchun “Ilm manbai bo‘lgan kitob”ni sevishi, savodli bo‘lishi lozimligini uqtiradi.

*Har ko‘ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob..
Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidir,
Har qorong‘u dilga go‘yo mohi-tobondir kitob..
Har kimki yoshlikda qilsa ozgina g‘ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo‘lmog‘i osondir kitob.*

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko‘p falsafiy she‘rlar yozilgan. Hamzaning “Qalam” deb nomlangan she‘ri ham ana shunday asarlardan

hisoblanadi. Shoir qalamni ma'rifat ramzi sifatida "Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o'zi" deya qadrlaydi.

Hamza "Ilm ista" she'rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko'zlagan murod-maqсадiga erishishida ilm olishning ahamiyati katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o'rganishga da'vat qiladi. U ilimli kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib ilimli kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong'u kechaga o'xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o'rganishga undaydi:

*...Har murodu maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko'z ochib bedor bo'l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oyiniga sayqal istarsan
Nihon, ilm ista, ilm ista, istag'il zinhor ilm!*

Shuningdek, shoir ilm-fanni quruq o'rganib olishnigina targ'ib etmaydi, balki uning xalqqa xizmat qilishini yangi-yangi kashfiyotlar uchun kerakligini nazarda tutadi va buni bolalarga uqtiradi:

*Ilm bizni yeturgay har muroda,
Bizam ilm o'lsa uchgaymiz havoda
Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv osti kezib,
Ham ucharmiz havoda.*

Shoir ilm-fanning quch-qudratini, kishilar ongini o'stirishdagi bag'oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

*...Olim bo'lsak qancha biz,
Har bid'atni yanchamiz.
Jahl otlig' dushmanni,
Ko'ksina tig' sanchamiz.*

Shoir "Hikoya" asarida bolalarni yolg'on gaprimaslikka, rostgo'ylikka chaqiradi. Bu g'oya xolasining pulini o'g'irlagan oiladagi katta o'g'ilning siri fosh

etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo'lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

Hissa, kimi bo'yla xiyonat qilur,

Bir kun o'zin sho'yla hijolat qilur.

“Toshbaqa bilan Chayon” masalining syujeti xalq og'zaki ijodida juda mashhur. Gulxaniy bu masal mazmunini nasriy yo'l bilan bergan bo'lsa, Hamza unga qayta sayqal berib, nazmda bayon etgan. Hamza masalda do'stlikni ulug'laydi, firibgarlik, tilyog'lamalikni esa qattiq qoralaydi. Toshbaqa orqali rahmdil, chin do'st obrazini yaratadi. Chayon obrazida esa yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi, tilyog'lama, o'z so'zida turmaydigan kishilar fosh etiladi.

Shoir bolalarni tanlab, bilib do'st bo'lishga, yomon niyatli kishilar bilan hamroh bo'lmaslikka chaqiradi, kimda-kim yaxshilikka yomonlik qaytarsa, uning boshiga kulfat tushishi turgan gapligini uqtiradi. Masalda bunday xulosa chiqariladi:

Hissa, kimi g'ayrni ulfat etar,

O'z-o'zicha boshig'a kulfat yetar.

“O'qish kitobi”dagi asarlarning ko'pchiligida o'z zamonasi uchun g'oyat ilg'or fikrlar olg'a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o'qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she'rlar, “Toshbaqa bilan Chayon” kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo'lgan va ma'rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g'oyaviy va badiiy yuksak, o'quvchilarga manzur bo'lgan asarlar “O'qish kitobi”ni o'zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo'ladi.

Hamza 1925-yilda “Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi” darsligini yozdi. Bu kitob g'oyaviy mavzui jihatidan Alisher Navoiyning “Hayratul-abror” asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo'l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar – “Ilm”da ma'rifatlilik, ilimli bo'lish shunday sharhlanadi:

“Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo'lgan narsa olamda ilmlik o'lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...”

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so'ng bir bayt she'r keltiriladi:

Ilmsiz har kishi uchsa havoga

Ko'ngil berma aningdek xudnamoga.

Hamza ilm haqidagi hikoyalardan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag'ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to'la ko'zda tutilgan, fikr sodda, ixcham, Ayni vaqtda, jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshdan-oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma'rifatga da'vat etish ruhi bilan sug'orilganligi Hamzaning haqiqiy ma'rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915-yilda Hamzaning "Milliy ashulalar" to'plami bosilib chiqdi. Bu to'plamdagi she'rlarning ko'pchiligida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she'rlarida ilmi va yaxshi xulqli kishilarni ma'rifatparvar deb ko'rsatgan bo'lsa, endi u o'z xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma'rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik ta'sir etganini, ijodkorning g'oyaviy tomondan o'sganini ko'rsatadi.

Shoir "Milliy ashulalar", "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul" va boshqa to'plamlaridagi qo'shiqlari bilan xalq ommasini madaniyatli bo'lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o'qitish, ma'rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o'zining butun iqtidorini, umrini bag'ishladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Abdulla Avloniy qanday dars sistemasini yaratdi?
2. Abdulla Avloniy kimlarning ko'magida qanday jamg'arma tashkil qildi?
3. Abdulla Avloniy 1904-yili qayerda maktab ochdi?
4. Abdulla Avloniy kichik maktab yoshidagi bolalarga atab yozgan she'rlarni ayting.
5. Abdulla Avloniy qaysi janrning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi?
6. Abdulla Avloniyning qanday pyesalari bor? Biror pyesaning ma'nosini aytib bering.
7. A.Avloniy 1907-yili qanday ro'znoma tashkil etdi?
8. Abdulla Avloniy qaysi asarida "Biz Turkistonliklar taliq sotib, chandir chaynaymiz, qaymoq sotib sut oshaymiz" deb yozgan?
9. Abdulla Avloniy qanday darsliklar yaratgan?
10. Maktab millatning guli
Millat aning bulbuli
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning guli.
Ushbu parcha kimning she'ridan olingan va shu jumlar orqali shoir nima demoqchi?
11. Abdulla Avloniyning "Yolg'onchi cho'pon" asarining ma'nosini aytib bering.
12. A.Avloniyning qaysi asari so'z boshida quyidagi jumlar keltirilgan. "Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot muhbirlari-axloq havaskorlarining e'tiborlariga taqdim etdim".
13. Ma'rifatchi shoir, dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qolgan shoir kim va uning asarlaridan aytib bering.
14. "Man xastayamu, millatim o'lmish nega bemor" deya Abdulla Avloniyning qaysi asari boshlanadi?
15. A.Avloniy tashkil etgan teatr to'garagi va gazeta nomi qanday ataladi?

16. A.Avloniyning taxalluslarini sanang.
17. A.Avloniy ijodi bo'yicha kim ilmiy izlanishlar olib borgan?
18. Afg'onistonda elchi bo'lib, turli o'quv yurtlarida dars bergan shoir kim?
19. A.Avloniy tashkil etgan qaysi gazetaga "Yashasin xalq jumhuriyati" degan shiorni tanlagan?
20. "Advokatlik osonmi?" pyesasi kimning qalamiga mansub va qahramonlarini ayting.
21. A.Avloniyning "Advokatlik osonmi?" pyesasida qanday illatlar qoralangan?
22. 1907-yili otasi haj safariga ketishi munosabati bilan Qashqargacha kuzatib borib, "Vaqt", "Bog'chasaroy" gazetalarini o'qishga o'rganib kelgan shoir kim?
23. Millatim nasli bashardir, vatanim kurrai arz, ikkisin xizmati farzdir, ikkisidan jon qarz. Ushbu misra kimning qalamiga mansub?
24. Hamza 1908-yilda Namanganga borib 7 – 8 oy tahsil olgandan so'ng maorif rahbaridan yaxshi rahbarlik oldi. Ana shu maorif rahbari kim?
25. Hamzaning havosiz operali romani nomini ayting.
26. Hamza 1910-yilda Qashqar darvoza mahallasida qanday maktab ochgan?
27. Hamza 1910-yilda Qashqar darvoza mahallasida, 1911-yilda esa qayerda maktab ochadi?
28. 1911 – 1915-yillarda Hamza qayerda maktab ochadi?
29. "G'ayrat" nomli kutubxona ochdirgan shoir kim?
30. 1929-yil 18-martda toshbo'ron qilib o'ldirilgan shoir kim va u qayerda toshbo'ron qilingan?
31. Hamza o'zi tashkil qilgan maktab yonida kuchli kurs ochdi. Bu maktab haqida u qanday fikrlarni aytgan?
32. Hamza qayerda "Sayyor dramtruppa" tashkil qiladi?
33. "Doril yetim" maktabini ochib, o'zi o'sha yerda o'qituvchilik qilgan shoir kim?
34. Hamza I-sinf bolalari uchun qanday darslik yozgan?

35. Hamza 2-sinf bolalari uchun qanday darslik yozgan va unga qanday hikoyalar kiritilgan?

36. Hamza 3 – 4 sinf o‘quvchilari uchun qanday darslik yozgan?

37. “Hech qachon tanimagan joyingga borma, u yerda yotib qolma, hech qachon yolg‘on gapirma”. Bu so‘zlar Hamzaning qaysi asaridan olingan?

38. “Inqilob kuychisi” nomini olgan shoir kim?

39. Hamzaning Turkiston ahlini uyg‘onishga, xotin-qizlarni ilmga chorlovchi she‘rlarining nomini ayting.

40. “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” asaridagi bosh qahramonlari kimlar?

41. Hamzaning boshlang‘ich sinf kitobiga kiritilgan asarlarini sanang.

42. Hamzaning she‘rlaridan yod olganinigizni aytib bering.

43. H.H.Niyoziy qachon, qayerda va qanday oilada tug‘ilgan?

44. Hamza 1915 – 1917-yillarda xalq qizlariga bag‘ishlangan she‘rlarini jamlab “Milliy ashulalar uchun milliy she‘rlar majmuasi” degan umumiy nom ostida nechta to‘plamda nashr etdi?

5-MAVZU. SULTON JO'RA VA ZAFAR DIYORNING IJODIY FAOLIYATI

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa qo'shgan Sulton Jo'ra 1910-yilning 15-yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Yetti yoshda otanasidan yetim qolgan Sulton har kimlarning eshigida xizmat qildi. U dastlab boshlang'ich maktabda o'qib, 1924-yilda Buxoroga keldi va bu yerda erlar pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi, uni 1930-yilda bitirdi.

Sulton Jo'ra 1931 – 1938-yillarda Buxoro pedagogika institutining ishchi fakultetida o'qiydi. 1938 – 1941-yillarda Andijondagi o'qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942-yilda Sulton Jo'ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan jang olib bordi. 1943-yilning 14-noyabrida Belorussiya tuprog'ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933-yilda Buxoro yosh shoirlarining "She'rlar" to'plamida nashr etildi. Uning 1939-yilda "Fidokor", 1941-yilda "Moskva" she'riy to'plamlari, 1942-yilda "Iroda" nomli pyesasi nashr etildi. Shoir vafotidan so'ng 1951-yilda rus va o'zbek tillarida "Tanlangan asarlar", tinch qurilish yillari davrida iste'dodli shoirming "Havo rang gilam", "Zangori gilam", "Bruno", "Parvoz", "Qaldirg'och", "Tanlangan asarlar" kitoblari bosilib chiqdi.

Uning ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlanadi.

"To'pchi Muhammad", "Pulemyotchi ovozi", "Chavandoz", "Uch og'ayni botirlar", "Nayzamiz" (1941), "Qahramon Qo'chqor" (1942), "Jahon seni olqishlar", "Berlin aptekasida" (1943) she'rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo'ra kattalar uchun jo'shqin lirik she'rlar, yirik dostonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sul-ton Jo'ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e'tiqod tuyg'ularini ifodaladi. Ayni chog'da, u yaxshi va a'lo baholarda o'qish uchun kurash, rostgo'y va intizomli bo'lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta'lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g'oyalar shoirming "Yozgi yomg'irdan so'ng" (1936), "Qizlar", "A'lo" va "Yaxshi"ning maqtovi", "Zangori gilam" (1939), "Lola", "Oy nechta?", "Tinish belgilarining majlisi", "Cho'ntak", "Sirkda" (1940), "Qarzdor", "Qaldirg'och", "Yolg'onchi", "Dengiz tagida" (1941), "Sog'inib" (1942), "Sog'inchli salom", "Salom xat" (1943) kabi asarlarida o'z ifodasini topdi.

U o'z asarlarida bolalar va maktab hayotini, ularning o'qishi, ko'cha va oilada o'zini tutushini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini o'ziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan san'at asarlarini ham sevib o'qiydilar. Sul-ton Jo'ra bunday mavzuda ham ancha asarlar yozdi. Shunday asarlardan biri "Oy nechta?". Bunda shoir kichkintoylarning orzu – umidlarini xarakterli parcha – ona va bolalarning dialogi orqali ifoda etadi:

Ona dedi:

– Yotinglar endi.

Faqat bitta osmonning oyi!

Katta bo'lgach, aylanaylarim,

Oyning o'zin minib ko'rarsiz.

– O'shanda-chi, oyijon, bizga

Katta to'ti olib berarsiz.

Mehnatkash xalq azal-azaldan jamoa bo'lib, birlashib, bir-birlari bilan hamjihat, hamfikir bo'lib umr kechirgan, jamoaga suyanish u bilan bamaslahat ish yuritish doimo omadlar kaliti bo'lib kelgan. Bunday hol barcha katta-kichikka baxt, shodlik, omad keltirgan. Agar aksincha bo'lsa, kishi omadsizlik, baxtsizlikka muhtalo bo'lgan.

Bu g'oya shoir Sulton Jo'raning "Mamatning kechirmishi" asarining asosini tashkil etadi. Shoir Mamatning jamoadan, do'stlaridan ajralib, yolg'izlanib qolishini shirali til bilan tasvirleydi. Ayniqsa, Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ishyoqmasligi, yalqovligi, to'ngligi orqasida darslardan qoloq bo'lib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uyg'oq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganligini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon tasvirleydi.

Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonning o'zidan qidiradi va buni Mamatning o'zini gapirtirish orqali ochadi.

Darsdan qoloqligi orqasida ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat o'jarligi, o'zboshimchaligini tan olib, do'stlari yordamida oyoqqa turib, endilikda astoydil o'qishga ahd qiladi:

*– Bo'ldi... Men bas qildim yalqovlikni
Do'stlarimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning o'zi saboq,
Ol darsxonam ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu "yomon"
Yondoshmasin menga ertadan.
Nomim Mamat bo'lmay ketsin agar
Va'da qilgan bo'lsam jo'rttaga!*

Sulton Jo'ra qissadan hissa chiqarib, a'lo o'qish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalar qulog'iga quyadi:

*A'lo o'qish o'zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.*

She'rd a barcha tasviriy vositalar g'oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalari, go'zal hayotiy tasvirlar vastasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta'sirchanlikka erishadi:

*Barcha uxlar...
Kumush ariqchanning
Eshitilar shildir-shildiri,*

Yaproqlar ham "alla" deb tebratar

Sirtlariga qo'ngan oy nurin.

"Mamatning kechirmishi"da yalqovlikni tashlab, a'lo o'qishga mahkam bel bog'lagan bolarning ijobiy namunasida jamoaga suyanish, do'stlar davrasida bo'lish, bundan tashqari o'z kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g'oyat katta kuch degan ta'lim-tarbiyaviy, pedagogik o'git ilgari suriladi.

Ta'lim-tarbiya sohasida yozma nutq san'atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba'zi o'quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug'ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o'qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib xunuk xat yozishdan tashqari, turli holatlarga yo'l qo'yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo'ra ta'lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o'quvchilarga yordam berish maqsadida "Kimning xati chiroyli", "Tinish belgilarining majlisi", "Harflar paradi" she'rlarini yozdi.

"Kimning xati chiroyli"da bolaning sog'lom, baquvvat bo'lib kamol topishida, yozuvining go'zal bo'lishida partada to'g'ri o'tirish qoidasiga qat'iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqtirib o'tadi:

O'tirishim to'g'ri, soz,

Qoidaga juda mos.

Ko'kragimni men sira

O'ltirganim yo'q tirab!

Chiroyli yoz, yozsang xat!

Chunki bu ham zo'r san'at...

Shoir ijodiy faoliyatida "Tinish belgilarining majlisi" katta ahamiyatga ega. She'rda o'zbek tilining eng muhim qoidalari – tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda jonlantirish badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo'llanishiga mos tarzda gapirtiriladi va o'ziga xos joyiga qo'yiladi. Bu hol kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi. Bu esa shoimning pedagoglik va badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she'rda o'xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka; so'roq belgisini o'roqqa. Zirak taqqan quloqqa,

vergulni kichik to'qmoqqa, qo'shtirnoqni qiziqchilarga, tireni gugurtga o'xshatib shoirona tasvirlaydi. Gapda esa nuqta "fikrlarning stantsiyasiga", vergul "fikrlarning razyezdi"ga o'xshatiladi. Bunday o'xshatishlar tinish belgilari qoidasini oson o'zlashtirishga yordam beradi.

So'roq belgisi:

O'qidingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o'zim so'rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gap kelsa qoq o'rtada,

Uning ikki yonboshida men jo'rttaga,

"Qani endi undalmaxon, qochib boqchi" –

Deb bo'lurman yubormayin unga soqchi,

Gar undalma gap so'ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo'yilarman, tushun o'rtoq!

Qo'shtirnoqlar:

Mana rais: – "Vaqt tamom, to'xtangiz!"

Tire:

Biroq shartim-so'z qolmasin o'lda-jo'lda.

Ko'rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, balki unga muvofiq misollarni ham she'riy yo'l bilan ko'rsatgan. Shuning uchun bu she'rni ko'rgazmali she'r deyish va darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

"Yolg'onchi" dostonida bolalarni rostgo'y bo'lishga, yaxshi va a'lo o'qishga chaqiradi. Doston qahramoni No'mon maktabda ta'lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o'qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi yolg'onchi bola sifatida gavdalanadi. Shoir No'mon qoniqarsiz o'qishiga qaramay, o'zini tuzatish o'miga o'qituvchiga zarda qilishi, yolg'on gapirishi, o'jarligi, dars tayyorlamasligini va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli ochadi. Chunonchi, No'mon o'qituvchi yozib bergan xatni yirtib tashlab, "2" baholarini yashirib, o'zini a'lochi qilib ko'rsatib, beodobligini ko'rsatadi.

No'mon o'qituvchi va ota-onasi ta'sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o'qishga va'da beradi va va'dasining ustidan chiqadi. Doston o'z kamchiliklarini anglab, o'qishga astoydil berilgan No'monning ijobiy xatti-harakatini ulug'lash bilan tamomlanadi.

O'zbek bolalar she'riyatida "Qaldirg'och" ertagi katta o'rinda turadi. Unda mamlakatimizning tinchliksevar yurt ekani qaldirg'och sarguzashti orqali hikoya qilinadi.

Shoir chet mamlakatlardagi urushlarni, uning dahshatli oqibatlarini qaldirg'och obrazi orqali ochadi. "Qaldirg'och" chet ellardagi ayanchli hayotni juda jonli, obrazli tilda bolalarga hikoya qiladi. Ona-diyorimiz tinchlik makoni ekanini esa shoir qaldirg'och vositasida, ta'sirli ifodalaydi:

*Qirq kunduzu qirq kecha
Bulutni kecha-kecha,
Qaldirg'ochim par qanot
Endi baxtiyor qanot.
Bizga kelib yetibdi
Va sayrab shunday deпти:
– Eh... Hur Vatan! Jon Vatan!...
Qishda ham jonajonsan,
Illituvchi nuring bor,
Bizga issiq o'rning bor!*

Bu ertak bolalarning urushga qarshi nafratini oshirishda, Vatanimizning tinchlik tayanchi ekanini yanada chuqurroq tushunishda, uni sevishda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Sulton Jo'raning "Havorang gilam" ertagida ijobiy qahramon Rahimdir. U o'tmishda og'ir kulfatlarni boshidan kechiradi.

Rahim zindondan qochib, uyiga kelsa, na xotini, na qizi bor. Uning xaroba uyini shoir:

*Uy o'rmida bir devor!
Atrofi o't-tikanzor, –*

deb tasvirlaydi. G'azab bilan yongan Rahim boylarga qarshi kurashga bel bog'laydi. Ertakda shoir asar qahramoni Rahinning hayoti haqida hikoya qilar ekan, uning xarakteridagi eng muhim belgini-xalq bilan chambarchasligini ko'rsatadi.

Dostonda yovuzlarga qarshi bir tan, bir jon bo'lib kurashgan xalq ozodlikka chiqadi, zulimkorlarni tag-tubi bilan yo'q qilib baxtli hayotga erishadi. Shoir "mozorday jimjit", "Qushlar uchsa qanoti, inson yursa oyog'i" kuyadigan bepoyon dasht-cho'llarda endi yangi hayot qaynayotganini tasvirlab, bularning hammasi rahimlarning kurashi, mehnati tufayli yuz berganligini bolalarga hikoya qiladi:

Cho'l o'rnida bog'-bo'ston,

Rang-barang bir guliston...

Qo'ng'iroqday shalola,

Oy kabi nurli dala...

Daryoni qilib qamal

O'tkazishgan zo'r kanal...

Xullas, go'yo bu-sara

Va ajoyib manzara

O'xshardi boqqan sari

Gilamchaki-zangori!...

Ko'rdi: ko'mko'k keng dala,

Unda ishlar bir gala

Son-sanoqsiz er-xotin,

Ekardilar zar-oltin...

Xalq ommasining mehnati tufayli ajoyib shaharlar, cho'l o'rnida bo'stonlar yaratilishini tasvirlash orqali shoir kattalar mehnatiga bolalarning havasini oshiradi.

Sulton Jo'ra bu ertakning maktab yoshidagi bolalar saviyasiga mos, tushunarli bo'lishi uchun ancha kuch sarflagan, bunda u tojik xalq og'zaki poetik ijodidan samarali foydalangan.

Sulton Jo'ra "Sog'inchli salom" she'rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g'alabaning muqarrarligini tasvirlaydi. Shoir nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklarini, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlarini, jabr-zulmini "guli g'unchalari", "oltin yulduzchalari", "girgitton qizchalari"ga sog'inchli salom yozar ekan, ularga fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og'ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi. Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o'z ko'zi bilan ko'rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so'zlab voqeaning ta'sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta'minlaydi. Kampirning qalbi dardga to'la. Ham alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning so'zlaridan fashistlar tomonidan otib o'ldirgan qizi va nevarasining fojiasigina emas, umuman, dushmanning yovuzligi, rahm-shafqatsizligi ro'yirost ochib berilgan:

Ko'zim ochsam ne ko'ray:

– Voy! "Qo'rqinchli manzara"

Ko'krigidan qon oqib,

Yerda yotar Varvara...

Fashist jallod nayzasin

Sanchibdi ko'krigidan,

Bolaning hali yoshi

Ketmagan kiprigidan,

Bir tomonda onasi,

Bir tomonda bolasi,

Qon ichida yotibdi.

E-voh, har ikkalasi!..

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg'ak dilida urush olovini yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg'ularini qo'zg'atadi. Ular qalbida tinchlik, do'stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug' maqsad, buyuk orzu hislarini uyg'otadi.

Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog'lagan g'azabkor otaning hayqirig'i tubandagi misralarda zo'r mahorat bilan tasvirlangan:

*Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo'stonida
Ochilgan lolalarni
Xalq yetgan peslardan –
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,
Qon uchun qon olaman.
Xullas, fashist yovlarni
Tor-mor etib batamom
So'ngra, jigarbandlarim,
Yoningizga qaytaman!*

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og'zaki ijodidan o'rinli foydalangan:

*Hay, janubga uchgan qush,
Kel, yonimga bir pas tush!
Qizlarimga xat beray,
Andijonga qarab uch!*

Shoiming “Sog'inchli salom” she'ri bolalarni Vatanga, uni jon-dilidan sevuvchi va mehribon otaga muhabbat, dushmanga la'nat-nafrat ruhida tariyalashda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo'ra o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o'zining ana shunday qimmatbaho asarlari bilan munosib hissa qo'shgan.

ZAFAR DIYOR

(1912 – 1946)

She'riyat bizni jamlashga qodir¹.

Richard

Paul H. Fry. Theory of literature

Bolalarning jo'shqin kuychilaridan biri Zafar Diyor 1912-yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsoqtepa qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. 1916-yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko'chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927-yilda Zafar to'liqsiz o'rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o'qishga kiradi. Texnikumda ko'proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo'lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she'riy mashqlari shu bilim yurti devoriy ro'znomasi sahifalarida ko'rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillar oxiri va o'ttizinchi yillar boshlarida uning yoshlar gazeta va jumallarida ilk she'rlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she'ri yosh shoirlarning "Qurilish kuylari" degan to'plamida bosilib chiqdi. Ko'p o'tmay, uning birinchi she'rlar to'plami ham "Qo'shiqlar" nomi bilan 1933-yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933-yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o'qituvchi bo'lib ishlay boshladi. Bu hol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo'lishida ijobiy rol o'ynaydi. Uning bunday ruhdagi she'r, hikoya va ocherklari 1928-yildan boshlab matbuot sahifalarida tez-tez bosilib turdi.

1934-yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi "Tong yulduzi" gazetasida adabiy xodim, keyinroq ro'znomaning mas'ul kotibi bo'lib ishlaydi. Shu bilan birga, u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, o'qishni davom ettiradi. O'zbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o'rganadi. Zafar Diyor kichkintoylar

¹ Richard Theory of literature Yale University, 2012. – Chapter 6. – Page 74.

uchun she'rlar yozar ekan, izlanish, o'qish, o'rganish zarurligini dildan his etadi. "Bolalar uchun asar yozishni men o'zim uchun juda qiyin va mas'uliyatli vazifa deb bilaman. Bu mas'uliyatli vazifaning uddasidan chiqish uchun tinmay ijodiy izlanishdaman".

O'sha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o'z esdaliklarida shunday yozadi: "Men Zafarni o'ylasam uni nuqul shod-hurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she'r durdonalari taralayotganday ko'raman. Chindanam u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog'chalarda bot-bot bo'lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she'rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o'qib berar, ayrim she'rlarini yoddan juda o'xshatib deklamatsiya qilar, bolalarga ham she'r o'qitib eshitardi. Shunda u o'zining qaysi she'rlari bilan bolalar ko'rigidan yaxshi o'tganini, qaysi she'rini ko'proq sevib qolganlarini ko'rar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she'rlar yozish lozimligini faxmlab olardi. "Biz bolalarga nuqul o'rgatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak", derdi.

Zafar Diyor 1935-yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Mashinist" dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag'ishlangan.

O'tgan asrning boshlarida yoshlarni o'qitish, ilmi, kasb-hunarli qilib etishtirish muhim ishlardan biri bo'lib turgan bir paytda "Mashinist"ning maydonga kelishi bolalar adabiyotida muhim voqea bo'ladi.

Dostonning asosiy qahramoni Ashur g'irt yetim. Ko'cha-ko'ylarda sarson-sargardon bo'lib yurgan, o'g'irlik qilib tirikchilik o'tkazib yurgan bola dostonda yaxshi insonlarning ko'magi, yordami bilan katta bir kasb egasi – mashinist (poezd haydovchi) bo'lib kamol topishi kitobxon bolalarda katta taassurot qoldiradi.

Davr, zamonning tuhfası bois Ashur kasb-hunar egasi bo'lishdan tashqari, uning ongi va tushunchasi ham o'sadi. U Vatanga sadoqatli, har doim olg'a intiluvchi ilg'or yoshlardan biri bo'lib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni o'z umrini Vatan yo'liga tikishga tayyor turadi:

Sevinaman, hali yoshman, ko'p yashayman

Bu o'lkaning saodati – baxti uchun.

Yana o'qib, yana kulib ko'p yashayman

Shu ko'plarning biri bo'lib o'lkam uchun.

Ha! Mamlakat shunday va'da beray senga:

Butun umrim sening porloq hayotingga!

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalanishlarida muhim o'rin tutadi.

Zafar Diyorning o'ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg'ularini aks ettiruvchi asarlarining ko'pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o'ynab kelmoqda.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabati mavzuidir. “Binafsha”, “Navbahor”, “Qushlar haqida qo'shiq”, “Kapalak” singari she'rlari shular jumlasiga kiradi.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur ta'lim etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi, yoshlarni mehnatdan zavqlanishga o'rgatadi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg'ota oladigan quvnoq vazn, o'ynoqi misralar yaratadi. Shoir shu maqsadda so'zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa Mayakovskiychasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

Hoy qushlar, qushlar, qushlar,

Qanot qoqib kelinglar, sa'va,

Mayna, bulbullar

Sizga termular ko'zlar...

Bizga ortiq yoqadi

Quvnoq qo'shiq – kuyingiz!

(“Qushlar haqida qo'shiq”).

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharotu jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, mehr-muhabbatini kichkintoylarga xos soʻz va ohangda ifodalab, hayotga diqqat-eʼtiborlarini oshiradi, kuchli zavq uygʻotadi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuygʻularni shakllantirishga harakat qiladi:

*Uch, ucha ber, ucha ber,
Goʻzal bogʻcham – gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak,
Doʻst boʻlaylik ikkimiz,
Toʻxta, soʻzlayin andek!*

(“Kapalak”)

Zafar Diyorning “Binafsha” sheʼrini yoddan bilmagan oʻquvchi boʻlmasa kerak. Sheʼr oʻzining ravon oʻqilishi, qofiyalarining jarangdorligi bilan oʻquvchini oʻziga tortadi:

*Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli;
Bogʻimizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.*

Shoirning “Mamlakat”, “Kazbek”, “Tilsiz oʻrtoq”, “Madridan kelgan mehmon” kabi sheʼr va dostonlari Zafar Diyor ijodining har tomonlama yuksalishidan dalolat beruvchi liroepik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan boʻlsak, uning “Kel, uchaylik shimolga” sheʼri gʻoyat xarakterlidir. Bunda shoir “Quyosh tushmaydigan” qutbni borib koʻrishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalandiradi. Yosh bolaning murgʻak hayoti shimoliy qutbni borib koʻrishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulugʻ maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash

jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga – qahramonlikka havas uygʻotadi:

*Yosh boʻlsam ham mayliga
Qanot bogʻlab uchayin;
Muz sahrosi – Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyakli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!*

Shoir dovyurak uchuvchilarning tarixda birinchi boʻlib qutb yoʻlini ochganligi bilan bolalarni tanishtirib, ularni chkalovlar kabi mard uchuvchi boʻlishga undaydi.

Shu narsa xarakterliki, sheʼrda Zafar Diyor bolalarning yangilikka intilishi va qiziqishini qizgʻin qoʻllab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuygʻularni oʻstirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib toptirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuygʻularni badiiy sodda, taʼsirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

*Butun dunyo anglasin
“Bir modelist kepti, – deb
Yangi avlod bayrogʻin
Qutb uzra tindi, – deb”.*

Sheʼr bolaning kelajakda orzu-umidiga erishishga boʻlgan zoʻr ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olgʻa intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qoʻriq va boʻz yerlarni oʻzlashtirish, moʻl-koʻl hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishida olib borayotgan kurashlari “Yuksak togʻ, keng oʻtloq va mard oʻrtoq haqida qissa” dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-choʻllardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, kitobxon diqqatini asarga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir saholarning “Qashqir kabi uvillovchi”,

“Boyqush kabi kuvlovchi” dahshatli shamollari odam – tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Bundan keyin shoir hayotni go‘zal, sahro-cho‘llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o‘tloqni jonlantirib so‘zlatadi va u yerlarda “gul hayot” qurish g‘oyasini olg‘a suradi.

*Ne bo‘larmish bizning ham
Ko‘ksimizdan ketsa g‘am.
Bu g‘am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak eldan o‘ch olsam,
Uzoq yillar xo‘rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko‘ksim bo‘lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur tog‘,
Ber suvingdan jon o‘rtoq!*

Yuksak tog‘ ham chorasizlikdan o‘z dardini – suvni keng o‘tloqqa eltib berolmasligini o‘kinch va alam bilan so‘zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga – dunyoda aql-ongga, qudratga ega bo‘lgan inson va uning ta‘rifiga buradi. Zafar Diyor insonning quch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

*Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo‘ldoshdir,
Ularga xos qo‘ldoshdir.
Butun borliq – tabiat
(Bu so‘zlarim haqiqat)
Bo‘ysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.*

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag'aga zo'r beradi, insonni hatto, tabiatni ham o'ziga bo'ysundiruvchi kuch sifatida ta'rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg'unlik davrining oqibatidir. Negaki, "Sirdaryoning jilovlanishi" bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so'z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz o'ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg'ulari bo'lishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul – tog' va o'tloqlarni jonlantirishdan foydalanadi:

– Hoy, mard o'rtoq, mard o'rtoq...

Qara qancha keng o'tloq

Suvsizlikdan dili dog',

Uning ohin o'chirib,

Chamanzorga aylantir,

Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning azaliy orzusi – cho'l-biyobonlarni bog'rog'larga aylantirish o'zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g'oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning kompozitsion tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan xarakterlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya'ni g'oyat ta'sirchan, o'qimishli bo'lishini ta'minlash uchun sodda, ajoyib badiiy – tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng o'tloq, sahro, cho'llarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi "Bitta to'yib suv ichsak", "Suv ber, menga suv bergin", "Ko'ksimdan so'ng gul tergin"; sahro va uning shamoli to'g'risidagi "Eng g'azabli, eng o'chli, xarsang toshday qotaman, misdek qizib yotaman"; davr kishilarining quch-qudratiga oid "Chinordek zo'r qomati, Go'ro'g'lidek savlati" kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning dalilidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko'pgina asarlari mehnat mavzuiga bag'ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri "Kichkina bog'bon haqida doston"dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g'oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birgalashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, "Qo'lda kichik ketmon" bilan bog'larni yashnatishga mehr qo'yib, mehnatda o'zini ko'rsatadi.

Zo'r g'ayrat va katta ishtiyoq bilan ishga kirishgan Shotursunning o'zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo'l-ko'l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo'yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib uning so'zlari orqali bolalarga ibrat bo'ladigan fikrni aytadi:

*Bu yil esa Shotursun
G'ayrating yo'q unchalik;
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik
Ahvolimni so'rmading,
Oqlamading tanamni;
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.*

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta'sir qiladi va u o'z xato-kamchiliklarini to'la anglaydi. Olmaning tilidan aytilgan, "Ish yoqmasga, yalqovga men ham endi dushmanman" deb, g'ayrat bilan ish olib boradi. Zafar Diyor o'quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg'otadi, undan o'rnak olishga chaqiradi.

Zafar Diyor o'zining "Amudaryo bo'yida" she'rida o'lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She'rda bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas'uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

Zafar Diyor ko'p she'rlarida vatanparvarlik, vatanga muhabbat g'oyalarini ilgari suradi. Bolalarni vatanning munosib farzandlari bo'lib etishishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbai bo'lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur

egallashlari zarurligini uqtiradi. Bu g'oyani "Kitob, mening do'stimsan" she'rida shunday tasvirlaydi:

*Varaqlasam bir boshdan
Quv nab bahrim ochilur,
Oltin harf-so'zlardan
Totli ma'no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do'stimsan!*

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta'riflaydi:

*Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so'zlaydi,
– O'qib, odam bo'lgin, – deb
Yaxshi niyat ko'zlaydi.*

Shoir kitob bolaning eng yaqini, mehribon do'sti, g'amxo'r o'rtog'i deb ko'rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

*Seni jondan sevaman,
Meni tilga o'rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug' yo'llar ko'rsatding.*

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta'sirchan qilib gavdalandirishda: "Baxtim kular kitobdan", "Quv nab baxtim ochilur", "Yosh o'ynoqi ko'zlarim shuur olar kitobdan" kabi istioralarni ishlatib, she'ming badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi "O'zbekiston ovozi" gazetasida adabiy xodim bo'lib ishladi. Ayni choqda, u tinmay, samarali ijod etdi. Shoiming "G'unchalar", "Serquyosh o'lka", "Ona qo'shig'i", "Bizning oila", "Qahramon", "Tankist", "Ulug' bayram", "Qurol bering menga ham",

“Qahramonning kelishi”, “Biz yashamoq istaymiz”, “Qo‘riqchilikda” singari jangovar she‘rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor bugungi o‘zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo‘shdi. U bolalar hayoti haqida “Baxtli yoshlik”, “Yosh vatanparvarlar”, “Omonat”, “Uch og‘ayni” kabi qator dramalar yozdi.

O‘zbek bolalar nasrini rivojlantirishga ham Zafar Diyor o‘z hissasini qo‘shgan yozuvchilardan. Uning “Jo‘natish”, “Cho‘pon qizi”, “Nojo‘yaliklar” kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning talab-ehtiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong-tushunchasiga moslab, g‘oyaviy-badiiy jihatdan pishiq asarlar yaratdi.

Zafar Diyor turli yoshdagi bolalarning tilini yaxshi o‘rganib, ular uchun sodda, ravon, shirali tilda, o‘yinoq vaznlarda ohandor, ta’sirchan she‘rlar yozdi.

Shoir o‘zining qo‘shiq va she‘rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug‘ yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo‘lib yetishishlari uchun a‘lo baholar bilan o‘qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostgo‘y va intizomli bo‘lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do‘stlik tuyg‘ularini o‘stirishga katta e‘tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag‘ ishladi, ularni o‘qish-o‘rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she‘r, qo‘shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo‘shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o‘qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Sulton Jo‘ra dastlab qayerda tahsil oladi?
2. Sulton Jo‘ra nechanchi yili xizmat qiladi va qaysi frontda?
3. Sulton Jo‘ra necha yil umr ko‘rdi va necha yilini she‘riyatga bag‘ ishladi?

4. Sulton Jo'ra ijodi nechanchi yili boshlandi va qaysi ro'znomalarda chop etildi?

5. Sulton Jo'raning birinchi she'ri nechanchi yili qanday nom bilan qaysi ro'znomada chop etildi?

6. Sulton Jo'ra qanday ertak-dostonlar yaratadi?

7. Sulton Jo'ra qaysi she'rlari orqali fashizmga la'nat o'qiydi?

8. "Karim va Qunduz" dostonini Sulton Jo'ra nima haqida so'zlaydi?

9. Sulton Jo'raning "Bruno" dostonida kimni o'lmas obraz qilib gavdalantiradi?

10. Sulton Jo'ra nechanchi yili qanday halok bo'ladi?

11. Sulton Jo'raning "Zangori gilam" asari qaysi ertaklar syujeti asosida yaratilgan?

12. Sulton Jo'raning "Mamatning kechirmishi" she'rining qahramoni kim va unga ta'rif bering.

13. Sulton Jo'raning "Tinish belgilarining majlisi" she'rida undov belgisini nimaga o'xshatilgan va majlisda qanday vazifani bajargan?

14. Sulton Jo'raning "Tinish belgilarining majlisi" she'rida fikrlarning razyezdi va fikrlarning stansiyasiga nimani o'xshatadi?

15. Sulton Jo'ra urush mavzusida qanday drama yozgan?

16. Sulton Jo'raning "Havorang gilam" ertagida ijobiy qahramon kim va boshidan qanday kulfat kechiradi?

17. Sulton Jo'raning "Qaldirg'och" ertagida qanday yurt hikoya qilinadi?

18. Sulton Jo'raning "Yolg'onchi" hikoyasi nomi ostida yana kim hikoyalar yaratgan?

19. Sulton Jo'raning "Parvoznoma" asari necha qism va ular nima haqida yozilgan?

20. Sulton Jo'raning qaysi she'rlari boshlang'ich sinf darsligiga kiritilgan?

21. Zafar Diyorning tarjimai holi haqida nimalarni bilasiz?

22. Zafar Diyor qachon va qayerda tug'ilgan?

23. Zafar Diyorning otasi va onasi qanday ish bilan shug'ullangan?

24. 1927-yilda Zafar Diyor qaysi bilim yurtiga o'qishga kiradi?
25. Zafar Diyorning birinchi she'ri qanday to'plamda bosilib chiqqan?
26. 1933-yilda Zafar Diyorning birinchi she'riy to'plami qanday nom bilan bosilib chiqdi?
27. Zafar Diyor 1934-yildan boshlab qaysi ro'znomada ishlay boshladi?
28. "Bolalar uchun asar yozishni men eng qiyin va mas'uliyatli ish deb bilaman". Ushbu satrlar kimga tegishli?
29. "Men Zafar Diyorni o'ylasam nuqul shod hurram bolalar qurshovida, sertabassum lablaridan she'r yog'ilayotganday ko'raman". Zafar Diyor haqida qaysi yozuvchi shunday yozgan?
30. "Biz bolalarga nuqul o'rgatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak". Bu kimning so'zlari?
31. Z.Diyorning 1935-yilda yozgan dostoni va uning bosh qahramoni kim?
32. 1938-yilda chop etilgan Zafar Diyorning ikkinchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?
33. Zafar Diyor "Kel uchaylik shimolga" she'rida bolalarni nimaga chorlagan?
34. Zafar Diyorning "Kichkina bog'bon haqida doston"i qanday mavzuga bag'ishlangan va qahramon Shotursunga qaysi daraxt nola qiladi?
35. Zafar Diyorning uchinchi to'plami qanday nomda bosilib chiqdi?
36. Varaqlasam bir boshdan
Quv nab bag'rim ochilur.
Oltin harf so'zlardan
Totli ma'no sochilur.
Zafar Diyorning qaysi she'ridan olingan?
37. "Yosh vatanparvarlar", "Omonat", "Uch og'ayni" dramalari, "Tankist", "Qahramon" kabi jangovar she'rlari, "Tantana" she'rlari qaysi asarga tegishli?
38. Zafar Diyorning boshlang'ich sinf kitoblariga kiritilgan asarlari qaysilar?
39. Zafar Diyordan yod olgan she'ringizni aytib bering.

6-MAVZU. G'AFUR G'ULOM VA QUDDUS MUHAMADIY IJODI

1903-yilda Toshkent shahrida tavallud topgan otashnafas kuychi G'afur G'ulom hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o'rin egallaydi.

1918-yilda G'afur G'ulom 8 oylik muallimlar tayyorlash kursiga kirib o'qidi va 1919-yildan boshlab o'qituvchilik ishlari bilan shug'ullana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchog'iga tortishda u astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi "Urfon" nomli maktab qoshidagi boqimsiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo'lib ishladi.

1923-yildan adabiyot maydoniga qadam qo'ygan G'afur G'ulom o'z ijodini bolalarga atab she'r yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirming "Mukofot" (1940), "She'rlar" (1946), "Tongotar qo'shig'i" (1949), "Bari seniki" (1953), "Bir g'uncha ochilguncha" (1955), "Siz mening yoshligimsiz" (1958) she'riy to'plamlari; o'rta va katta yoshdagi bolalar uchun "Shum bola", "Tirilgan murda" (1934), "Yodgor" (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib o'rin tutadi.

G'afur G'ulom "Yasha, deyman o'g'lim!" she'rida fan va texnikani egallashni havas qilgan, qalbi qahramonlik ruhi bilan to'lib-toshgan, cheksiz osmonga uchib, yulduzdan yulduzga o'tishni orzu qilgan yosh qahramon tuyg'ularini o'g'il misolida tarannum etadi. Shoir bolalardagi qahramonlikka bo'lgan zo'r havasni sezgirlik bilan ilg'ab olib, uni mohirlik bilan ifodalab bergan. Ota bilan bolaning suhbatlari shaklida yozilgan bu she'rda o'g'ilning qo'rqmaslik va irodalilik xislatlari jonli tafsilot va obrazlar orqali ochiladi. She'rda bolalarning ichki kechinmalari, xarakteri, hamma narsani bilishga bo'lgan qiziquvchanligi kulgili usulda, ta'sirli ifodalangan.

"Tursunali nega varrakdan voz kechdi?" she'rida G'afur G'ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar – varrak va aeroplan orqali ko'rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplanning kuchlilikini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish va jonlantirish usuli

orqali mohirona ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Shoir aeroplanda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonamizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otadi. Shu bilan birga, muallif she'rdan Vatanimiz qudrati va go'zalligini shoirona tasvirlaydi, hayotda tug'ilayotgan yangiliklar bilan bolalarni tanishtiradi, bularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonamiz qahramonlari izidan borishga, fanning cho'qqilarini egallashga undaydi.

Aeroplanning uchar otga o'xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, "Fanning eng cho'qqisi"ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtiyoqi yosh yurakni to'lqinlantiradi va bola samolyot minishga qat'iy ahd qiladi.

Shoir "Bari seniki" she'rida yuksak vatanparlik g'oyasini ilgari suradi. Ayni choqda, o'z xalqining baxtini, go'zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo'lgan muhabbatini Vatanga bo'lgan muhabbati tuyg'usi bilan yonma-yon qo'yadi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

*Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko'z bilan sevar badanim.
Sensan avval oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim,
Bir butun holicha bari seniki.*

"Ahmad yomon bola emas-ku, ammo..." she'rida Ahmad obrazi orqali "Sog'lom tanda – sog' aql" maqolidagi mazmunni o'ziga xos obrazli tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlilik asosida Ahmadning tani a'zolarini jonlantiradi va Ahmad o'z tozaligiga befarq qaragach, bu a'zolar majlis qilib har biri so'zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qiladi. G'afur G'ulom doktorning foydali maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog'lom va intizomligina bo'lib qolmay, balki a'lochi o'quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

*Qo'llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a'zo bir-biriga ko'makda.
Endi Ahmad sog'lom, toza, a'lochi
Me'da kuchli, tishlari misli inju.*

Shoir "Nortojining kurak tishi" she'rida ham bolalarni Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab 6 yoshli Nortojining "... chollar kabi kemshik" ekanligiga qaratadi:

*Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q – hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular – misli tikan.*

"Nortojining kurak tishi"da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo'lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o'ziga xos yo'sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulguli holatini "Karnayday og'zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi", "Oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig'i" kabi misralar orqali yanada bo'rttirib gavdalandiradi. She'rdagi tozalikka rioya qilmaslikning zararli oqibati bolalarga G'oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G'afur G'ulom Nortojining o'z nuqsonlarini to'g'ri anglab, tegishli xulosa chiqarib, tozalikka rioya qiluvchi qizchaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

*Bilasizmi, o'rtoqlar, bu dori nima?
Bir quti poroshok kichkina cho'tka...
Endi Nortojining tishlari durday,
Og'riqni, sasishni bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o'zi pokiza!*

Demak, shoir she'rlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki, bayon yoki pand-nasihat tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladiki, bu kabi xulosalar kichkintoylar ma'naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'afur G'ulom "Shum bola", "Tirilgan murda", "Yodgor" asarlari bilan bolalar adabiyotida nasriy janrning yuksaltirishga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

G'afur G'ulomning "Tirilgan murda" asarida jamiyatga dog' bo'lib tushadigan dangasalik bilan mehnat o'rtasidagi kurash asosida mehnatning tarbiyalovchi qudrati tasvir etiladi. Muallif ijodiy maqsadini Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o'zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida, kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo'lib, ularda mulla Mamajonning 1925-yildan to 1933-yilgacha o'tgan davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G'.G'ulom o'z qahramoniga "so'z" berib, uning o'ziga xos xarakterini yaratadi.

Ishyoqmaslik va yalqovlikda afsonaviy dangasalarni ham "bir cho'qishda qochiradigan" mulla Mamajonning bugungi kunda mehnatkashlarning ijobiy ta'sirida asta-sekin yalqovlikni tashlab, ilg'or mehnatkashga aylanganligini hayotiy, tipik sharoitda, hajviy va kulgili ifodalarga boy lavhalarda ko'rsatadi. Mamajon timsoli asta-sekin o'sib, izchil xarakter darajasiga ko'tarilgan.

Adibning "Tirilgan murda" asari ikki qismdan iborat. Ikkinchi qismda uning jamoa xo'jaligiga kirishi va qayta tarbiyalanishi, farovon hayotga erishishi tasvirlanadi.

Yozuvchi Mamajonning yalqovligi va erinchoqligini chuqurroq ochish uchun, avval uni "Ming bir kecha" ertaklaridagi Abdutanbalning yalqovligi bilan taqqoslaydi: "Xo'sh desangiz, Bag'dod degan shaharda Abdutanbal degan bir yalqov yigit o'z onasi bilan yashar ekan. Abutanbal hech qanday ish qilmas ekan. Onasi topib kelgan ovqatni chaynab og'ziga ham yutgani erinar ekan. Doimo yonboshlab yotar ekanu o'midan turishga hafsalasi kelmas ekan. Mabodo qo'ltig'idan ko'tarib, tikka turg'izib qo'ysangiz, qadam quyishga botinolmas, zo'rlab qadam qo'ydirgan chog'ingizda ham, oyoqlari bir-biroviga chalishib yiqilar

ekan...” Mamajon sarguzashtlarining uning o‘z tilidan so‘zlatilishi bolalarga asar g‘oyaviy mazmunini yaxshi tushunishga va ularning qiziquvchanligini oshirishga xizmat qildi.

Mamajon shu qadar yalqovki, u otasi ekib ketgan yarim tanobcha yerdagi jo‘xorini qayirib olishga va buni pishirib tirikchilik o‘tkazishga ham erinadi. Bu haqda uning o‘zi shunday deydi: “Qaddimni ko‘tarishdan ko‘ra chollarning koyishlarini eshitish osonroq ko‘rinar edi”.

Hatto, yurishga ham xafsalasi kelmagan yalqov Mamajon birdaniga ilg‘or mehnatkash bo‘lib qolmaydi. Davr voqeligi, mehnatning shon-sharaf va qahramonlik ishiga aylanib, yalqovlikning tag-tomiri bilan yemirib tashlanishi Mamajon ongida illatlarni yo‘qotib, uning o‘zgarib borishida haqqoniy, aniq va hayotbaxsh kuch rolini o‘taydi. Mamajonni mehnatga jalb qilishda yaxshi odamlarning ko‘rsatgan ijobiy namunalari Sattorqul obrazida mujassamlashtiriladi.

“Sattorqul akam qo‘yarda qo‘ymay shudgorga olib chiqdi.

– Bas endi, yotaverma. Sal mehnatga ham qayish. Ranging joyiga kelib qopti. To‘lishibsan. Yur men bilan, – dedi. Erinib uning ketidan keta boshladim. U qo‘sh haydadi. Men otboshi yetakladim. Shudgor odamlar bilan to‘la edi: birisi haydayotir, birisi mola bosayotir, boshqalari ketmon chopayotir”. Bunday jo‘shqin hayot, daladagi qaynoq mehnat sururi Mamajonda asta-sekin mehnatga havas tuyg‘usini uyg‘ota boshlaydi.

Mamajon yalqovlikdan, qoloqlikdan qutilib, ilg‘or, ongli mehnatkashga aylanadi. Uning qayta tarbiyalanishida jamoa va erkin mehnat katta rol o‘ynaganligi haqqoniy ravishda tasvirlab berilgan. Yozuvchi bu obraz orqali mehnatsevarlik g‘oyalarini ilgari suradi.

Asaming tuzilishi o‘ziga xos, qiziqli, tili ravon va soddadir. Mamajon tushida ko‘rgan ayol: “G‘unchaday tug‘ilib kelgan qip-qizil lab, havoda uchib yurgan qaldirg‘ochning muttasil qanotiday payvasta qora qosh, sochlarining uchi qo‘ng‘iroq boylaganday jingalik, yuzlari atirgulga o‘xshagan tiniq, pushti rang” tarzida chizilgan. Shaxs tasvirida yoki “gaplarim zuvalasi pishmagan xamirday uvalanib, to‘kilib ketmoqda edi” kabi iboralar asarga ziynat bag‘ishlagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyatning juda ko'p durdonalarini yaratgan G'afur G'ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Uning bolalar uchun yaratgan asarlarida vatanparvarlik va baynalmilallik g'oyalari, qahramonlik va jasurlik, g'alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoir "Navqiron naslimiz sinov oldida" she'rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergan vatanga munosib kishilar bo'lishga chaqiradi:

*Bizning o'lkamizda yo 'qolur ofat,
O'limni yengishga sizlar kandidat.
Siz osmon ilmini suvday ichasiz,
Yulduzdan-yulduzga zumda ko'chasiz.
A'lochi o'g'lonlar, a'lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.*

Shoirming bu davrda yozgan noyob va go'zal asarlaridan biri "Sen yetim emassan" she'ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim qolgan bolalarga bo'lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-tuyg'ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

*Sen yetim emassan,
Tinchlan jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vataning – onang,
Zaminday vazminu,
Mehnatkash mushfiq.
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor – otang bor.
Cho'chima jigarim,
O'z uyingdasan.*

Bu parchada Vatanning muazzamligi, uning mehri daryo kishilari quyma obrazlarda, lo'nda, ta'sirli ifodalanganligi har bir misrada ko'rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o'zining achchiq yetimlik qismatini eslash orqali asarning ta'sir kuchini oshirishga erishgan:

*...Men yetim o'sganman,
Oh, u yetimlik.
...Voy, bechora jonim,
Desam arziydi.
Boshimni silashga,
Bir mehribon qo'l,
Bir og'iz shirin so'z nondek arzanda,
Men odam edimku,
Inson farzandi...*

Bu satrlarda shoir mahorati avvalo yetimlik tushunchasiga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Shoir nazdida haqiqiy yetimlik faqat ota-onadan judo bo'lishgina emas, balki Vatan degan, xalq degan tushunchalarda ham mavjud bo'lishdadir, degan falsafada namoyon bo'ladi.

Shoir urushning dahshatli, fojiali voqealarini go'dak xayolida gavdalantirib, mana shu vahshiylikning sababchisi bo'lgan Gitlemi la'natlaydi:

*Sut ko'r qilgur, haromi, Gitler oqpadar,
Farzandning qadrini qayerdan bilsin?*

Shoir she'rda g'alabaning muqarrarligini zo'r hayajon va ko'tarinki ruhda, obrazli misralarda ifoda etadi:

*Tong yaqin,
Tong yaqin,
Oppoq tong yaqin...
Ulug' oilaning go'dak farzandi,
Bilib qo'y endi:
Sen tezda ulg'ayib,
Olam kezasan...
Haqorat yemirilur,
Zulm yanchilur,
Jahonda bo'lurmiz,
Ozod muzaffar,*

Sen yetim emassan,

Mening jigarim!

G'afur G'ulomning bu she'ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalminallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg'ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan barkamol asardir.

Urushdan keyingi tinch qurilish davrida G'afur G'ulom bolalar uchun "She'rlar" (1946), "Tongotar qo'shig'i" (1949), "Bari seniki" (1953), "Bir g'uncha ochilguncha" (1955), "Siz mening yoshligimsiz" (1958) she'riy to'plamlari va "Mening o'g'rigina bolam" (1965) voqe'i hikoyasini yaratdi.

G'afur G'ulomning bu davr ijodida bolalarning o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olami, odob va axloqi, o'qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir "Oltin medal" she'rida o'rta maktabni bitirayotgan o'g'il va qizlarga ishonch va umid ko'zi bilan qaraydi. Ularni kelajagimizning ishongan kishilari – "zamonlar tongining charoqlari" deb tasvirlaydi:

Sizsiz kelajak yo'q, siz axir xalqning,

Ming yilni ko'rajak qarog'larisiz.

Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,

Zamonlar tongining charog'larisiz.

Shoir o'lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo'q diyorga aylanishini orzu qiladi va yoshlarni ana shunday Vatanga munosib farzand bo'lishga, ilm-fanni egallashga undaydi. U yoshlarning ilm-fanni o'rganib kamol topishiga zo'r ishonch bilan qaraydi.

G'afur G'ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, ota-onalarga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzuida ko'plab she'rlar yaratdi. Shulardan biri "Ona" she'ridir. Shoir bu she'rida bag'ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo'lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab, tarbiyalab kelgan onani ta'riflab, bu mo'tabar zotni e'zozlaydi:

O'zing axir nimasan,

Qoyamisan, tog'misan?..

Jahonmisan, bog'misan?
Rangmisan, quyoshmisan?
Hammasidan ulug'san!..
Hoinaxoy bir kitobsan,
Minglab qomusdan baland.
Hoinaxoy oflobsan,
Men esa senga farzand.

Shoir she'rda onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog', chaman bog' hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo'yadi. Darhaqiqat, dunyoda onadan ulug' zot yo'q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi o'tob misol qadrli, hatto undan ham azizdir. She'r bolalarda onalarga chuqur muhabbat hissini uyg'otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G'afur G'ulom o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo'shdi. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi o'qishga, ilm-fan cho'qqilarini egallashga, zamonamizning ilg'or kishilari bo'lib yetishishga chaqiradi.

QUDDUS MUHAMMADIY

(1907 – 1997)

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishladi. Uning ijodi nihoyatda serqirra, mahsuldor, bolalar dunyosiga xos va mosdir.

She'r yo'lin o'rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so'zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o'gil-qizim,
She'rimning asosiy mavzui sizlar.
Asarim ovozi – parvozi sizlar,
O'zingiz ilhomim oltin o'zagi,
O'zingiz she'rimning husn-bezagi,
Chunki siz men uchun, men-chi siz uchun...

Haqiqatan ham shoir she'rlarining mavzui bepayon Vatani, uning mehnatsevar xalqi, shirin "o'g'il-qizlari"dir, asarlarining ovozi ham, "parvozi" ham, "ilhomi"ning "oltin o'zagi", she'rining "husn – bezagi" ham shulardir.

Shoir o'z asarlarida bolalarning yurak tuyg'ularini, orzu va intilishlarini, o'qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo'qotish yo'llarini izlaydi, topadi, o'z o'quvchisiga talabchan o'rtoq, qattiq qo'l ustoz sifatida yo'l ko'rsatadi.

Shoimi bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolalarga nima xunugu nima chiroylik, nima yaxshi-yu, nima yomon, juda go'zal nima-yu, juda qiziq nima ekanligi haqida yozadi. U o'z she'rlari bilan bolalarda estetik didni o'stirishga, go'zallik haqida tasavvur hosil qilishga harakat qiladi.

To'qson yillik umrini bolalarga she'r, qo'shiq, doston, doston – ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907-yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo'lajak shoiming otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma'lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisinikida, so'ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q.Muhammadiyning birinchi she'ri "Chuvalachi" maydonga keladi va bu yerda chiqadigan "Quyosh" nomli devoriy gazetada bosilib chiqadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo'lajak shoiming nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko'rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kiradi. Bu yerda bolalar uchun she'rlar yoza boshlaydi. Uning "Tong o'yini", "Paranji", "Ahmad va asalari", "Seleksiya stansiyasi" nomli she'rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931-yildan Q.Muhammadiy maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishlaydi, shu bilan birga O'rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o'qiy boshlaydi.

Bolalar uyi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g'amxo'rliklari Q.Muhammadiy qalbida bir umr o'chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o'zaro do'stlik bo'lajak shoir qalbini tog'dek ko'tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H.Olimjon, G'.G'ulomlarni o'zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o'rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo'lgan. Ilk she'rlaridan biri "Tong o'yini" orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste'dodli bolalar shoirini hamisha qo'llab-quvvatlab, ijodiga g'amxo'rlik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira bo'ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon she'r o'qish navbatini Q.Muhammadiyga beradi. Q.Muhammadiy zavq bilan "Sa'va sayrarkan" she'rini o'qiydi. Q.Muhammadiyning ijodiy qobiliyatini payqagan H.Olimjon she'r tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she'r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she'r ma'qul tushganini aytadi. So'ng bolalar uchun she'rlarning kamligi haqida to'xtalib, mana shunday ajoyib she'rlarni ko'proq yozishni ta'kidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo'lishga da'vat etish, fan va texnikani o'rganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og'zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom shoirdan ko'p narsalarni o'rganadi.

Shoiming birinchi she'rlar to'plami 1946-yilda "O'quvchiga esdalik" nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari bosilib chiqdi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she'rni kundalik hayotdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg'in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o'qishga, hunar o'rganishga, odobli bo'lishga, mehnatga chaqirdi, qiziqitirdi, yordam berdi. Buni shoimnig "O'quvchiga esdalik" she'rida

ko'rish mumkin. Asarda maktab o'quvchisining ma'naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to'xtalib, o'qish, bilim o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

Bo'lay desang bog'bon,

Yo Vatanga posbon.

Yo osmonda uchuvchi,

Yo dengizda suzuvchi,

Nimani qilsang tilak,

Bariga o'qish kerak.

San'atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmag, barchasida hayotbaxsh ruh, da'vatkorlik, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a'lo o'qish, axloq-odobli bo'lishda boshqalarga o'rnak ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. "A'lochi Sodiq", "Sinov", "Mening orzuim", "Bizning uyda", "Yasha, Omon!", "Besh", "Solijonning darsxonasi" va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir muhim qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. "Nomsiz erkatoylar haqida", "Dum", "Ahmadjonga uyat", "Lapashang", "Ravshanjonning qo'li tilga kirdi" kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoimning "Dum" she'ri shu jihatdan xarakterlidir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay "dum" bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina

asarlarni bilamiz. Q.Muhammadiyah “dum”chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so‘z va obraz topgan.

She‘r quvnoq misralardan tashkil topgan bo‘lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir maktabda gap mishmish

Tursunning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha‘niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Tursunlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Quddus Muhammadiy ko‘pgina she‘rlarida bolalarni hayvonot, qushlar, o‘simliklar va buyumlar olamiga boshlab kiradi.

Qisqa, esda qoladigan she‘rlarda shoir sodda, ammo jarangdor qofiyalarda toychoq, tuya, laylak, xo‘roz, ipak qurti, gullar, parovoz va samolyot haqida hikoya qiladi.

Atrofdagi mavjudotlar haqida bolalarning dunyo qarashini kengaytirish, ularning so‘z boyligi va bilimlarini boyitish Quddus Muhammadiyning o‘z oldiga qo‘ygan vazifalardan biridir.

“Ahmadjonning kitobxonligi” she‘rida Ahmadning ko‘z oldidagi kitobga tushirilgan har bir hayvon va qushchaga qisqacha ta‘rif beriladi:

Ana muqombir tulki,

Pisib turishi kulki.

Ana o‘rdak bilan g‘oz,

Ana maymun sho‘x dorvoz.

Bolalarga yaxshi tanish bo‘lmagan ukki haqida juda sodda tushuncha berilgan:

Hammadan qiziq ukki,

Tumshug‘i egri – dukki?

Nechun yurmas kunduzi,

Nega yonadi ko‘zi?

Suratlar orasida Arslon yo'qligi Quddus Muhammadiyga xos yumor bilan tasvirlanar ekan, yo'lbarsning yurish-turishi tushuntiriladi:

"Xo'roz qichqirar qu-qu!

Bunda yo'lbars, sher yo'g'u..."

Shu bilan qolar kitob,

Go'yo o'qildi hisob.

Shuningdek, Q.Muhammadiy ham boshqa shoirlar singari she'riy Alifbo tuzgan; har bir harfga biron voqea yoki harfni oson o'zlashtirishda bolaga yordam beradigan narsa asos qilib olingan. Bu alifboning tuzilish tarixi qiziq. Q.Muhammadiy kichik maktab yoshidagi bolalarni to'plab, ularga harflar to'g'risida gapirib bergan va ularning har biri buni nima deb tushunishini, undan boshlangan qaysi so'zlarni bilishini so'ragan. Ertasiga Q.Muhammadiy bolalardan juda ko'p so'z yozib oladi. Ulardan eng yaxshi va ta'sirlisini tanlab, o'zining she'riy alifbosini tuzadi. Bu alifbo syujet asosida tuzilgan: maktab ta'tillari vaqtida o'qishdan bo'shagan harflar davra qurishib, har kim o'z joyini topish o'yinini boshlashadi.

She'riy topishmoq – o'zbek adabiyotida ko'pdan buyon hukm surib kelayotgan juda qadimiy janr. Kichkintoylar bilan suhbatlashganda Q.Muhammadiy ham shu janrga murojaat qiladi. Masalan, uning "Bu nima?" she'rida kirpining obrazli tasviri bola uchun juda sodda beriladi. Birinchi satrdanoq ma'lum obraz ko'zga tashlanadi:

Dum-dumaloq jonivor,

Tikanak choponi bor...

Shunisi xarakterliki, shoir kirpiga o'zbekcha milliy to'n kiydirib, she'rlarga mahalliy ma'no beradi, bolalarning tushunishini osonlashtiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzui alohida o'rin tutishini aytish mumkin. "Bobomning mehnati", "GES qurilishi", "Mirob", "Bu binoni kim qurgan?", "Etik", "Madraim payvandchi", "Mamajon shofyor" va boshqa shu kabi she'rlarida mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni

ham ta'kidlab o'tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o'rinda tasvirlanadi.

“Etik” she'rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo'lishiga qaramasdan mushohadasi o'tkir, odobli. U “O'rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi”. Shunga ko'ra uni olifta bola ekan, deb o'ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o'zining chiroyliligini ko'z-ko'z qilmoqchi bo'ladi:

Ko'p chiranma husningga,

Rahmat deb qo'y bir marta

Seni tikkan ustangga.

Solijonning “o'rdak burunli kavkazcha” etigini “puf-puflab” kiyib yurishi – uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e'zozlashidan. Bolalar tabiatan odam va olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirming “Dunyoda eng kuchli nima?” she'ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq. Shoir filni “tog'ni ortsang ko'taradi”, sherni “filni ham tikka yeydigan”, suvni “daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko'p”, sovuqni “daryolarni tosh qotirgan”, issiqni “qish sovuqni qochirgan”, tog'larni “tog'u toshni qulatar”, quyoshni “qarimaydi, uchmaydi” deb har xil mavjudot va hodisalarga xos xarakterli xususiyatlarni g'oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali poetik ravishda gavdalantiradi. Buni o'qigan bola hodisalarning sababini, ularning hayotdagi o'rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo'q ekanligini bilib oladi:

O'sha kuchli o'zimiz,

Borliqning egasimiz...

Xotiringiz bo'lsin jam,

Dunyoda kuchli odam!

Maktab o'quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig'ib topshiradilar. Bu hol an'anaga aylanib ketgan. Maktab o'quvchilari bu ishga

astoydil kirishib “Kim ko‘p to‘plashga” o‘ynaydilar. Natijada, musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig‘ish chog‘idagi o‘quvchilarning qizg‘in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo‘jaligidagi o‘rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini “Temirlar o‘yini” she‘rida ifodalaydi.

Temirlar o‘yini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She‘rni o‘qir ekansiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o‘ziga xos tasvir topishi va g‘oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

*Temirlar jarang-juring,
O‘ynashib diring-diring,
Deyishar: “Yuring-yuring”
Tushdilar qiziq – tansa.*

“Temirlar o‘yini”dagi “siniq pero”, “buzuq ruchka”, “eski chelak”, “cho‘loq ketmon”, “zang bosgan mix”, “keraksiz kalit”, “uzuq zanjir”larning o‘z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo‘jaligini rivojlantirishda yaroqli bo‘lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo‘nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo‘lib har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib, qayta quyilgandan so‘ng mehnat quollariga aylanishadi, ya‘ni o‘z o‘rnini topishadi:

*Qurilishga boramiz,
O‘z o‘rnimiz olamiz.*

Shoir she‘ming ikkinchi qismida maktab bolalari o‘zlari to‘plagan temir-tersaklarni zavodga topshirsalar, ulardan nimalar yasalishini tushuntirishga o‘tadi:

*...Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar,
Poyezd, vagon, po‘lat iz,
Daryoni shart to‘sgan GES..
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim, elak,
Palovimiz kapgiri,
Chovli, kastryul – bari.*

Xalq xo'jaligi va mehnatkashlar ehtiyojini ta'minlashda shunday katta ahamiyatli narsalar tayyorlanganligidan temir-tersaklarning:

O'ynashib diring-diring,

Deyishar: "Yuring-yuring", –

tarzida quvnoqlik ruhini ifodalash bilan shoir bolalarni bu ishga yanada ko'proq ruhlantiradi.

Quddus Muhammadiy she'rning qiziqarli, bolalarbop bo'lishi uchun katta xizmat qilgan. Jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularning o'zlari tilidan so'zlatadi, har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: "Yuring, yuring", "Biz qachon bo'lamiz Zil?", "Traktorga vint bo'lib, Paxta maydonin ko'ray", "Qurilishga boramiz", "Temir mehnatkash do'stim" kabi jonlantirishlar she'rning g'oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo'lishini ta'minlash bilan uning ta'sir kuchini oshirgan.

Shoir she'rning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo'lishi uchun yorqin qofiyadosh so'zlarni topa olgan:

Siniq pero dikillab,

Buzuq ruchka likillab...

Temir ishin bilaman,

Qayda ko'rsam ilaman,

Maktaga topshiraman

Zavodga oshiraman, –

kabi poetik tasvirlar she'rning g'oyaviy-badiiy mukammaligini ta'minlash bilan uning tarbiyaviy ahamiyatini ham oshirgan.

Tabiat go'zalligiga bo'lgan ulkan muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o'tar ekan "Bargjon" she'rini yozadi. Shu tariqa uning "Momaqaymoq", "Qoqi o't", "Bog'imizda bir nok bor", "Tut", "Tolim gulladi-yu, nega meva tugmadi?", "Tok daraxti bir xilu uzumi nega har xil?", "Shaftoli-doktor", "Asalari va Ahmadjon" kabi she'rlari paydo bo'ldi.

Shu jihatdan shoirming Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan "Tabiat alifbosi" turkumiga kirgan beshta to'plami xarakterlidir. Shoir bu to'plamlarga kirgan she'rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo'jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g'oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gimnastika qilishi deb ta'riflasi, chuvalchangni "yer traktori" deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzuidagi har bir she'rda shu tariqa bolalar xarakteri va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Q. Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida e'zozli bo'lib qoldi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. 1918-yilda 8 oylik muallimlar tayyorgarlik kursiga kirib tahsil olgan shoir kim?
2. G'afur G'ulom Toshkentdagi boqimsiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo'lib ishladi. Ana shu maktab nomini ayting.
3. "Tirilgan murda", "Yodgor" asari, "Bir g'uncha ochilguncha", "Bari seniki" she'riy to'plamlari kimning qalamiga mansub?
4. "Ahmadjon yomon bola emas-ku, ammo", "Nortojining kurak tishi" she'rlarida qanday illatlar qoralangan?
5. Mulla Mamajonning 1925 – 1933-yillarda boshidan kechirganlari G'afur G'ulomning qaysi asarida yozilgan?
6. "Tirilgan murda" asari necha qismdan iborat va ularda qanday g'oyalar ilgari suriladi?
7. Mamajon yalqovni ("Tirilgan murda" asari bosh qahramoni) mehnat qilishga undagan inson kim?
8. "Mening o'g'rigina bolam" asarida nechanchi yillar voqeasi aks etgan, o'g'rini insofga keltirgan onaning ismini ayting.
9. "Shum bola" 1936-yilda qanday nom bilan bosilib chiqqan?
10. G'afur G'ulomning birinchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?

11. “Sog‘inish” va “Sen yetim emassan” she‘rlarini bog‘liqligi haqida gapirib o‘ting.

12. “Shum bola” asarini qanday asar deb atash mumkin? U necha qismdan iborat?

13. G‘afur G‘ulomning boshlang‘ich sinf kitobiga kiritilgan asrlarini ayting.

14. G‘afur G‘ulom ijodidan yod olgan asaringizni ayting.

15. G‘afur G‘ulomning “Sen yetim emassan” she‘ridagi “Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin” degan jumlasida nimalarni nazarda tutgan?

16. G‘afur G‘ulom ota va onasidan yetim qolgach, u qaysi boyning bog‘ini qo‘riqlaydi?

17. Aziz asrimizning aziz onlari,

Aziz odamlardan so‘raydi qadrin

Fursat g‘animatdir, shox satrlar-la

Bezamoq chog‘idir umr daftarin.

Ushbu parcha kimning qalamiga mansub va qaysi she‘rdan olingan?

18. G‘afur G‘ulom qayerda tug‘ilgan va uning avtobiografik asari qanday nomlanadi?

19. Quddus Muhammadiy qaysi yozuvchilarni ustoz deb bilgan?

20. Quddus Muhammadiy qanday yumoristik va satirik she‘rlar yozgan? Ulardan birini yoddan ayting.

21. Quddus Muhammadiyning qaysi sherlarida mehnat ahlini sevish, bunyodkor faoliyatni qadrlash zo‘r mahorat bilan tasvirlangan?

22. Quddus Muhammadiy qaysi she‘rlarida bolalarni a‘lo o‘qish, tinmay mehnat qilish, ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini uqtiradi?

23. Quddus Muhammadiyning “Etik” she‘rini sharhlab bering.

24. Quddus Muhammadiyning qaysi kitobi Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo‘ldi va nechanchi yili?

25. Quddus Muhammadiyning eng mashhur asari nomini ayting va u necha to‘plamdan iborat? Bu asarini nechanchi yilda yozgan?

26. Quddus Muhammadiyni “Dunyoda eng kuchli nima?” she’ri qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

27. Quddus Muhammadiyning birinchi she’riy to‘plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?

28. Quddus Muhammadiy 1941 – 1944-yillarda kimning dostonlarini yozish bilan mashg‘ul bo‘ladi?

29. Quddus Muhammadiyning qanday maqolalari chop etilgan?

30. Quddus Muhammadiy she’rlari bolalarbop bo‘lishi uchun qanday usullardan foydalangan?

31. Quddus Muhammadiy tarjimon sifatida qaysi she’rlarni va asarlarni tarjima qiladi, qaysi tildan o‘zbek tiliga o‘giradi?

32. 1936 – 1937-yillarda qanday dostonlar yaratgan?

33. Uning ijodi nechanchi yili boshlangan, dastavval qaysi ro‘znomalarda chop etilgan?

34. “Sinf siniq oyna parchasining so‘zi”da bolalarning qanday xatti-harakatlari tanqid qilingan?

35. Quddus Muhammadiyni tabiat mavzusidagi she’rining nomlarini ayting va ulardan birontasini yoddan ayting.

36. Quddus Muhammadiyni “Dunyoda eng kuchli nima?” she’rini bolalar uchun ahamiyatini ayting.

37. Quddus Muhammadiyning qaysi asarlarining mavzusi Hamzaning “To‘g‘ri so‘z bola” asariga o‘xshaydi?

38. Quddus Muhammadiy haqida Uyg‘un qanday fikrlar keltiradi?

SHUKUR SA'DULLA IJODI

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik zavq-shavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak-dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga munosib kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagi bolalarning qadrdon va suyuqli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912-yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924-yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil ko'rdi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. Sh.Sa'dulla 1931-yildan to umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh.Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932-yilda "Hayqiriq" nomi bilan bosilib chiqdi.

"Hayqiriq"ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ladi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi.

Sh.Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning "Uch ayiq", "Ayyor chumchuq" (1935-1936), "Yoriltosh" (1939), "Ikki sandiq" (1942), "Sen nima qilding?" (1942), "Shohista" (1944), "Shirin kun" (1946), "She'rlar" (1955), "She'r va ertaklar" (1957), "Pyesalar" (1959), "Dastyor qiz" (1960), "Sening alboming" (1962), "Ozoda" (1969), "Komandirning boshidan kechirganlari" (1962), "Kachal polvon" (1963,1966,1967,1986), "Ism qo'yilmagan xat", "Sening bayraming", "Mening aziz bolalarim" va boshqa kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa'dullaning "Yoriltosh", "Gulxan", "Bizning bog'chamiz", "Dalada bayram", "Vatan ishq" (dramaturg Z.Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), "Ikki bilakuzuk", "Zubayda", "Afsona yaratgan qiz" pyesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo'shqin asarlar kuychisi bo'lgan Shukur Sa'dulla o'zining juda ko'p she'r, qo'shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlagan.

Shukur Sa'dulla tabiat kuychisi sifatida e'zozlanadi. Shoir so'lim bahorni ko'pgina she'rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o'stiradi.

Odatda, boychechak juda erta ochiladi. U qor erib-erimasidanoq ko'zga tashlanadi. Buni ko'rgan odamlar "Ha, bahor yaqinlashib qolibdi", deydilar. Shoir "Boychechak" asarida xuddi shu fikrni lo'nda qilib chizib beradi:

*Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi –
Shu mitti gul-boychechak.*

Albatta, boychechak paydo bo'lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg'ir ustiga yomg'ir yog'adi. Yomg'ir tabiat husniga husn qo'shadi, odamlar ruhini ko'taradi. Shukur Sa'dulla "Yomg'ir yog'aloq" she'rida bahor yomg'iriga muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Bu yomg'ir ona-tabiatni gulga burkashi bilan birga ekin-tikinlar uchun ham koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho'x misralarda yaratadi:

*Yomg'ir yog'aloq
Yam-yashil o'tloq
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg'ir tinganda,
Chiqar kamalak,
Yomg'irdan foyda*

Maysaga, donga
Yurt serob bo'lar,
Oq bug'doy, donga.

Shukur Sa'dulla "To'rt fasl" she'rida yil fasllarining o'ziga xos xususiyatlarini xarakterli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibası, tabiatga alohida ko'rk bag'ishlashi, insonlar qalbiga ta'siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi. She'rda bahor fasli shunday tasvirlanadi:

Milt etib chiqdi quyosh
Dedi: – Do'stlar, qish odosh.
Ko'rsak yo'q qora bulut.
Yer yuzi ko'k gilam-o't.

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'riflagach, ko'rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o'tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo'lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

Keldi ko'klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo'shgan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne'matlarni vujudga keltirgan, "to'qson xil mevalarni pishirib", "yangi dunyolar ochgan" kishilarni zo'r muhabbat bilan ajoyib misralarda ulug'laydi:

Ekin o'sdi yerlarda,
Bug'doy pishdi qirlarda...
Poliz to'la bodring,
Bog'bon, tez uzib bering!
– Sabr qiling siz andek,
So'yib beray handalak.

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlariga to'lalagigini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini obrazli tasvirlar orqali ochadi:

*Quyosh tushar taptidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.*

Shoir qish faslining ham o'ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg'otishini lirik bo'yoqlarda ko'rsatadi:

*Dala-dashtda tindi ish,
Keldi mehmon bo'lib qish.
Qish emas, u – qorbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday –
Iliq, kuzgi nahorday...
Qor yog'ar, kecha-kunduz,
Suv sovqotib kiygan muz.*

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. “Sen nima qilding?”, “Ona va bola”, “Shohista” to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davr shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni “Sen nima qilding?”, “Bizning qahramon”, “Otliqlar”, “Mehmon qiz”, “Uning hikoyasi”, “Razvetkachi Kolya Kulikov”, “Shohista” kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Bu she'rlar ichida “Shohista” asari alohida ajralib turadi:

*Ko'k chirog'i oy so'ndi,
Barglarga shabnam qo'ndi.
Tong oqarar oxista,
Turar sakrab Shohista, –*

misralarida shoir Shohista ismli jajji qizchanning mehnatga muhabbati, g'ayrati, bog'dagi uzumlarni qanchalik mehr qo'yib parvarishlashi bilan birga, uning frontda odamxo'r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo'lgan mehr-muhabbatini badiiy bo'yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumdan dadasiga sovg'a hozirlaydi:

So'ngra pochtaga bordi,

Dadasiga yubordi.

Dadasi botir jangchi,

Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa'dulla "Egizak", "Sen menga do'st, men senga do'st", "Ulug' shahar" (turkum), "Hovlimizning bolalari" kabi qator she'rlarida do'stlik g'oyalari ilgar suradi.

Sh.Sa'dulla "Tulki va G'ozlar", "Lola va mushuk", "Jo'jalar", "Bola va Turg'un", "Yomg'ir yog'aloq" kabi she'rlarida bolalar hayotidan xarakterli voqealar asosida yosh kitobxonni parranda, hasharot va hayvonlar dunyosi bilan tanishtiradi. Shoir har bir narsa va predmetning o'ziga xos xususiyatlarini bolalar uchun sodda va qiziqarli qilib tasvirlaydi. Bu jihatdan qaraydigan bo'lsak "Ninachi" she'ri muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Bog'da uchar ninachi,

Gulni quchar ninachi.

Shisha kabi ko'zi bor.

Yum-yumaloq yuzi bor.

Yozganda ikki qanot

Xuddi ko'kda samolyot.

Shoir bolalar tarbiyasiga oid yana turli mavzularda she'rlar yozgan. Bu she'rlarda u bolalar tabiati ko'tarmaydigan quruq nasihatgo'ylikdan qochadi. Inson tabiatiga xos bo'lgan chinakam his va axloq qoidalarini bola hayotidagi oddiy voqealar asosida tashviq qiladi. "Kim yaxshi?" she'rida oilaning kenjatoyi Dildor oiladagi hamma kishilarga bir xilda munosabatda bo'ladi. Dadasini ham, ayasini ham, buvisini ham, akasini ham bir xilda yaxshi ko'radi. Birortasini birov

yomonlasa yig'lab yuboradi. Bu she'ri bilan shoir boladagi oilaga bo'lgan ilk muhabbatni va boladagi gumanistik hislarni tarbiyalaydi.

Shoir bolalar o'yinchoqlari va ularning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ham to'g'ri tasavvur qiladi. Bolaning "o'zi yog'och, yoli qil" toychoqqa minib zavqlanishini ham, qizchalarning "Bolalarga ovunchoq" quyon qo'g'irchoqqa bo'lgan mehrini ham, ularning "Boshchasida shoxi bor, dumchasida oqi bor" echki bola bilan inoqligi va u bilan o'ynashishini ham maroqli tasvirlaydi. Bu tasvirda bola xarakteri va xususiyati ochiladi. Shu bilan birga, shoir bolalarni o'yinchoqlarga to'g'ri munosabatda bo'lishga, ularni sindirmasdan, buzmasdan asrashga chaqiradi. Bu tarbiyaviy chaqiriqning o'yinchoq tilidan bayon qilinishi esa she'rning ta'sir kuchini yana oshirgan:

Buksangiz qayrilaman,

Oyoqdan ayrilaman.

Mayli o'ynang erta-kech,

Lekin ozor bermang hech.

Shukur Sa'dulla bolalarning o'yin mashg'ulotlari haqida ham ko'pgina chiroyli, ta'sirchan she'rlar yozgan. Bolalar o'yini bilan bog'langan she'r bolalar uchun qimmatli asardir. Bu yerda shu narsani ham ta'kidlab aytish kerakki, o'yinlar bola uchun jiddiy ishdir. "Tulki va g'ozlar" she'rida birlari tulki, qolganlari g'oz bo'lib tulkiga tutqich bermay uning ustidan kulib qochsalar, "Mehmondorchilik" she'rida qizchalar "G'ivirlashib hovlida" tut terib shinni pishiradilar va qo'g'irchoqlarni ziyofat qiladilar. Qo'g'irchoqlar ziyofatga qaramagach tovuq va mushukni taklif qiladilar. Ular hamma yoqni to'zitib, to'kib ketadilar. Shu bilan "mehmondorchilik odosh" bo'ladi. Bu she'rlarda shoiming izlanishi, bolalarga ma'qul o'yinlar topishi va uni bolaga moslab berishga intilishi ko'rinib turibdi. Shu bilan birga, bu she'rlarning yana bir muvaffaqiyati shundaki, u umumiylikdan, quruq ritorikadan uzoq bo'lgan syujetli va voqeaband she'rlardir. Ma'lumki, voqeabandlik ayniqsa, bolalar asari uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday she'r bolani zeriktirmaydi. U xuddi hikoya yoki ertak kabi bola ongiga, xotirasiga oson singadi.

Shoir ijodida yumoristik she'rlar ham bir talay: "Shalabbo", "Anqov", "Injiq", "Ivirsiq", "Bizning oyi" kabi asarlarida shoir dangasa, o'z ustida ko'p ishlamaydigan, o'qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

Daftari ochiq-sochiq

Qolgan vazifa chala.

Soat yurar: chiq-chiq-chiq,

Yechilmagan masala.

"Ivirsiq"da shoir o'yinqaroq, kun bo'yi koptok o'ynab, uyga berilgan vazifani bajarish, o'z vaqtida uyqudan turish o'rninga qotib uxlab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o'quvchilariga xos bo'lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Yana jaranglab soat,

To'qqizga zang uradi.

"Ivirsiqjon" betoqat –

Endi shoshib turadi.

Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U "Yoriltosh", "No'xatpolvon", "Laqma it", "Ayyor chumchuq", "Chol bilan bo'ri" kabi o'nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo'ngina she'rga solib qo'ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi. Davrimizga, bolalarning istak-armonlariga moslashtirdi.

Shukur Sa'dullaning "Komandirning boshidan kechirganlari", "Kachal polvon", "Aziz qishlog'im", "Ism qo'yilmagan xat" qissalari o'zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

HAKIM NAZIRNING KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARGA BAG'ISHLANGAN ASARLARIGA XOS XUSUSIYATLAR

HAKIM NAZIR

(1915 – 2008)

Hayotda har bir kishining – katta-yu, kichikning o'ziga yarashiq burch, vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari bo'ladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi ("Bir tup g'o'za") sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqea ro'y berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha g'o'za nihollarini payhon qilib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab bo'ladi.

Bo'lib o'tgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda g'o'zalarning son-sanog'i yo'q. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatra-ku. Avvaliga Karim ham shunday deb o'ylaydi. Biroq, unga o'zidan kattaroq bolalar bir tup g'o'zadan qancha tola, yog', qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirining qancha zarar keltirganligini payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda, sigiri emas, o'zi aybdorligini juda yaxshi bilardi.

Hakim Nazirning asarlaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi ko'rinib turibdi. Yozuvchining shunga o'xshash o'nlab hikoyalarida, biz o'zimizga qadrdon olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona yerni, bir so'z bilan aytganda, bugungi go'zal O'zbekistonni, osmono'par "oq oltin" tog'lari bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini ko'ramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyalarning ijobiy qahramonlari o'rta va katta yoshdagi maktab bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi olijanob tuyg'ulari shakllanadi, go'zal his-tuyg'ulari, oliy insoniy munosabatlari uyg'onadi.

Bu qahramonlar shunday yoshdagi, ularning o'zaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qat'iyat bor.

Shuning uchun yozuvchining "Boshqoq" hikoyasining qahramonlari Azimjon va Toshilla boshqoqda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan bo'lamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalar ma'naviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuyg'ular olamida mehnat romantikasiga katta e'tibor berib, uning o'ziga xos nafosatini ko'rsatadi. Adib o'zining bu tasvirlarida haq. Bu xususan uning o'zbek milliy koloritini to'g'ri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqea detallarni to'g'ri topishida yaqqol ko'rinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini ko'z qorachig'idek asrash xususidagi olijanob tuyg'ulari, jamoaning mehnatini qadrlash, e'zozlashlari, mehnatning shon-sharaf ishi ekanligi haqidagi tushunchalari o'zining jonli ifodasini topgan. Ana shunday bilimdon adib Hakim Nazir 1915-yilda Toshkent shahrida maxsido'z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang'ich ma'lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirib kasb egallash bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industriyal texnikum)da o'qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilib, gazeta va jurnallarda bosilgan materiallarni chanqoqlik bilan o'qib chiqardi. Undagi o'qish-yozishga bo'lgan qiziqish uni hozirgi "Tong yulduzi" gazeta-tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934 – 1935-yillarda dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, "Yosh kuch" jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyroq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma'lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi redaksiyalarda ishlagani holda kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o'qib, til va adabiyot fakultetini muvafaqqiyatli bitirib chiqdi. Bir oz vaqt o'qituvchilik qildi. Adabiyotga astoydil berildi. 1942-yildan boshlab o'n bir yil davomida O'zbekiston radio qo'mitasida bo'lim boshlig'i, bosh muharrir bo'lib ishladi. So'ng badiiy adabiyot nashriyatida bosh muharrir, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo'shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o'z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940-yilda "Kenja" (yangi nomi "Quyosh qachon tutiladi?"), 1949-yilda "Salim ota" nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo'ldi. 1951-yilda esa Moskvada rus tilida chiqqan "Malchiki iz kishlaka" hikoyalar to'plami sobiq ittifoq tanlovida mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo'liga sinchiklab nazar tashlasak, uning daslabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko'ramiz. Uning birinchi kitobi "Qishloqdagi jiyanlarim" ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko'prik bo'ldi. Bu ko'prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go'zal, quvnoq, ajoyibotlarga to'la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta'sirli, bir-biridan o'qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to'la turmushi, his-tuyg'ulari, o'qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o'z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko'rsatishga alohida e'tibor bergani ko'rinib turadi. "Qishloqdagi jiyanlarim" (1948), "Besh baho" (1955), "Cho'l havosi" (1958), "Yaxshi ism" (1962), "Meni taniysizmi?" (1963), "Bolajonlarim" (1964) nomli hikoyalar to'plamlari birin-ketin e'lon etilib, bolalar va o'smirlarning ma'naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko'pgina hikoyalari bog'cha yoshdagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Buni adibning "Bir og'iz so'z", "Rasmi kitobcha", "Davronning qushchasi", "Qaysargina ukam", "Yaxshi ism", "Ikki o'rtoq", "Bulbul", "Qanddon", "Igna", "Bir tup g'o'za" kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bunday hikoyalarda bolalar o'rtasidagi o'zaro do'stlik, axloq-odob, a'lo o'qish, jamoat ishlarida faollik ko'rsatish, kattalarning yumushlariga ko'maklashish, qushlar va jonivorlarga g'amxo'r bo'lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. "Yaxshi ism" hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi. Shoir endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni ro'znomadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib:

– Topdim! Topdim! Topdim! – deya ovozinig boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo'lishicha kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish janjal bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va ayniqsa, zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda butun sinfga so'zlab beradi.

"Yaxshi ism"ning ahamiyati shundaki, bolaning Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichkintoylarning otaxon adibi "Bulbul" hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib etmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni urmoqchi bo'ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi.

– Dada, dada! – dedi u ko'zini katta-katta ochib, – nega bizning boqqa bulbul kelmaydiya?

– Qo'rqadi, – dedi dadasi.

– Nimadan qo'rqadi? – dedi u ajablanib.

– Sendan! – dedi dadasi.

– Iya, nega endi mendan qo'rqadi?

– Axir kesak otsang, mayib bo‘ladi-da! Bu ishing yaramaydi deb aytib edim-ku. Qobiljon indamay, o‘ylanib qoldi: endi nima bo‘ladi? Rostdan ham bulbuljon uning bog‘iga hech kelmasmikan-a?

– Kesak otmasam keladimi, dada? – dedi oxiri Qobiljon.

– Albatta, keladi, – deb ishontirdi dadasi.

– Bo‘pti! – dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo‘ldi.

Adibning maktab yoshidagi bolalarga bag‘ishlab yozgan juda ko‘p hikoyalari kitobxonni ona-yurtni sevishtga, mehnatkash bo‘lishga, mehnat ahlini, ota-onani e‘zozlashga, kasb-hunar egasi bo‘lishga chorlaydi.

Muallif “Qishloqdagi jiyanlarim” to‘plamidagi “Vilijonning dadasi” hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo‘lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo‘r hurmat va katta tantana bilan kutib olishi orqali ochadi.

“Jiyanimning toychasi” hikoyasida kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo‘l hosil olish uchun kim o‘zarga kirishadi. Bolalar o‘z otalarining g‘olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz ko‘rgan toychasini aravaga qo‘shib paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o‘ziga xos xarakterini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta voqeani-bolalarning ulug‘ ishlarga qo‘l urganligini haqqoniy ko‘rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko‘rganimizday, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag‘ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi “Ko‘korol chiroqlari” ikkinchi jahon urushidan keyingi qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko‘mak ko‘rsatgan bolalar haqida, ularning mehnatda xarakterlarining chiniqishi, do‘stliklarining toblanishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida keyinroq qayta ishlab, “So‘nmas chaqmoqlar” nomi bilan bostirdi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasi o‘zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug‘idir. “Gaz-qaynar” manzarasini yorqin bo‘yoqlarda

gavdalantirgan bu asarda o'sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, romantik hayoti, qahramonligi hamda bir-birga chin mehribonligi tasvirlanadi. Shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan roli ko'rsatiladi. Asarda voqea o'n ikki yoshli o'quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqti ishda o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e'tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o'yinqaroq, o'qishga kam xafsala, o'jar bo'lib qolgan. Natijada u onasiga bo'yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o'rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uni Qizil qumga safari bo'ladi. Bu uning ko'z o'ngida yangi olam ochadi, uning mehnat quchog'ida chiniqtiradi.

Gazchilarning "g'ildirab yuradigan posyolkasi", "Cho'pon boboning boshchiligida" ochilgan "Mo'jiza quduq", bemorligiga qaramay Sulton amaki ko'rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining "Kenjatoy" qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo'lib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat etadi.

"Tohir-Zuhra qissasi"ni olsak, unda bosh muammo hayotga qadam qo'yayotgan balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, yoniq iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan.

"Dadamni topib beringlar" qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojeasi kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so'nggi kitobini "Oq fотиha" deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlangan. Muallif bezovtalik, g'ulg'ula-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari, ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973-yilda "Lochin qanotlari" romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rmini bosgan O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar obrazlari gavalantirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar: "Lochin qanotlari" romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'ldirilgan mavzuni – urush yillari kichiktoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir" deb yozdilar.

Yozuvchining "Chiranchma g'oz – hunaring oz" nomli pyesasi ko'p yil davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tilida, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, ukrain, belorus, latish, litva, eston va boshqa tillarda tarjima bo'lib chiqqan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'ul kabi tillarda e'lon etilgan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Shukur Sa'dulla 1931-yildan to umrining oxirigacha nashriyotda qanday vazifalarda ishlagan?
2. Shukur Sa'dullani birinchi she'riy to'plami nechanchi yili va qanday nom bilan bosilib chiqqan?
3. Shukur Sa'dulla xalq latifasi asosida qanday asar yaratgan?
4. Shukur Sa'dulla bahor fasli boshlanishini qanday nomdagi she'rlari orqali talqin etgan?
5. Shukur Sa'dulla necha yil umr ko'rgan va necha yilini ijodiga bag'ishlagan?
6. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida yil fasllari haqida yoritib beradi?

7. Shukur Sa'dullani qaysi qissalari o'zbek bolalari nashrining yaxshi namunalari hisoblanadi?
8. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida bolalarni dangasa, lapashang, yalqov fazilatlarini qoralagan?
9. Shukur Sa'dulla qanday pesalar yaratgan, pesalaridan birini so'zlab bering.
10. Shukur Sa'dulla qaysi asarlarini ertaklar asosida yaratgan?
11. Shukur Sa'dullani 2-jahon urushidan keyin qanday to'plamlari nashr etildi?
12. Shukur Sa'dullani qaysi she'rlari maktab darslik qo'llanmalarida uzoq yillardan beri nashr etib kelinyapti?
13. Shukur Sa'dulla "Shoxista" asarida bosh qahramonni xatti-harakatlarini izohlab bering, u qanday obraz edi?
14. Shukur Sa'dulla qanday yumoristik asarlar yozgan?
15. Shukur Sa'dullani qaysi asarlar ertaklar asosida yozilgan, ulardan birortasini so'zlab bering.
16. Shukur Sa'dullani "Hovlimizning bolalari" she'rida qanday g'oyalar ilgari surilgan?
17. Shukur Sa'dulla bahor kelishini qanday misralar orqali jonlantirib tasvirlaydi?
18. Shukur Sa'dulla qaysi she'rida mehmondorchilikni ulug'laydi va qanday obrazlar orqali?
19. Shukur Sa'dullaning "Kichkintoy" she'rida bosh qahramon kim, nima uchun bunday nom olgan?
20. Shukur Sa'dullaning "Afandining ko'ylagi" she'riy latifasi qaysi janr talablarini saqlagan holda yozilgan?
21. Hakim Nazir qayerda muharrir bo'lib ishlaydi va nima sababdan u yerda ishlaydi?
22. Hakim Nazir qayerda kotiblik qilgan?

23. Hakim Nazir hikoyalarini to'plab, qanday nomdagi kitob nashr qildirgan?
24. Hakim Nazirning "Qishloqdagi jiyanlari" kitobi qanday mukofotlarga sazovar bo'ladi?
25. Hakim Nazirning "Bulbul" hikoyasi kim haqida va bu obrazga ta'rif bering.
26. Hakim Nazir qancha asar yozgan va bulardan nechtasi qissa? Bu asarlarning nomlaridan misol keltiring.
27. Hakim Nazir qissalarining nomlarini ayting.
28. Hakim Nazirning "Lochin qanotlari" asari nimaga bag'ishlangan?
29. "Oq fотиha" asarida Hakim Nazir qanday mavzudagi voqealarni tasvirlagan?
30. Hakim Nazirning nechta asari rus tilida chiqqan va yana qancha asari boshqa tillarga tarjima qilingan?
31. Hakim Nazirning qaysi hikoyalari Respublika sovrinini olgan?
32. Hakim Nazirning "Boshoq" hikoyasi qanday bolalar hayotidan olingan?
33. Hakim Nazirning qaysi hikoyasi sobiq Ittifoqda sovrinli o'rin oladi?
34. Hakim Nazirning "Yaxshi ism" hikoyasini so'zlab bering.
35. "Bir og'iz so'z" hikoyasida Hakim Nazir necha yoshdagi bolalar hayotini tasvirlagan?
36. Hakim Nazirning qaysi pyesasi teatr sahnasida qo'yildi?
37. "Yaxshi ism" da Hakim Nazir bolalarda qanday tarbiyani rivojlantirishni ko'zda tutadi?
38. Hakim Nazir "Bulbul" hikoyasida qanday g'oyani ilgari surgan?
39. Hakim Nazir qaysi rus shoiri asarlaridan ta'sirlanib o'z asarlarini yaratadi?
40. Hakim Nazirning "Yonar daryo" qissasining bosh maqsadi nima?

7-MAVZU. PO‘LAT MO‘MIN VA QUDRAT HIKMAT IJODI

Bolalarning suyukli shoiri Po‘lat Mo‘min yoshligidanoq adabiyotga havas qo‘ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtida adabiyot to‘garagiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o‘qidi, o‘rgandi. O‘rta ma‘lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomlagach, aspiranturada o‘qidi, maktablarda o‘qituvchilik qildi. So‘ngra O‘zbekiston davlat nashriyotida ishladi. P.Mo‘min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o‘rgandi. Kichik-kichik she‘rlar yoza boshladi. 1944-yilda “Bahorga sayohat” nomli birinchi she‘ri bosilib chiqdi. Birinchi she‘rlar to‘plami esa 1949-yilda “Sayrang, qushlar” nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To‘plamdan munosib o‘rin olgan “Obod o‘lkam”, “Haykal”, “Alla va Jalla” (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e‘tiborini o‘ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun birgina qobiliyat va istakning o‘zigina yetmaydi. Belinskiy ta‘rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo‘lib tug‘ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo‘lsin, nozik ta‘b egasi, go‘dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo‘lsin, degan mazmuni taqazo etadi, albatta. Biz Po‘lat Mo‘min ijodida ana shunday olijanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli “Hunardan unar”, “To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar”, “Aql qayerda bo‘lar”, “O‘rinbosarlar”, “Oltin nay”, “Bir yarim Karim”, “Endi adashmaydi”, “Barcha bola do‘st bo‘lsa”, “Rahmatga rahmat”, “Gazpolvon ertak aytar”, “Chang yutar botir”, “Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa”, “Oftob va odob”, “Yaxshilarga o‘xshasam”, “Bu juda soz”, “Eson va Omon”, “Oltmish oltin oltin qo‘l”, “Ustozlar izidan”, “Bolalarning baxti kulgan”, “Bir yuz bir oltin qo‘l” she‘riy to‘plamlari; “Chanoqvoy bilan Qovoqvoy”, “Bahodirning botirligi”, “Oq fil yo‘qoldi”, “Suqatoy-konfetvoy”, “Ona bolam deydi” kabi

ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she'r va qo'shiqlari doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o'zbek bolalar adabiyotining ham yutug'i, obro'si hisoblanadi.

Kimda-kim a'lo va yaxshi baholarga o'qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo'shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Po'lat Mo'min ta'lim va jismoniy mehnatga bag'ishlangan she'rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba'zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o'quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, "Besh oldim, besh!" degan she'rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o'qib yurardi, fanlarni ko'ngildagidek o'zlashtira olmaganidan do'stlari, ota-onasi va o'qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o'zini. O'quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko'proq dars tayyorlashi, kitob o'qishi bilan qutilib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo'ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o'qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o'ylamaslikka harakat qiladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko'p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O'zidagi bunday ijobiy o'zgarishdan xursand bo'ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

*Shunday qilib do'stlarim,
Aytsam yurak so'zlarim,
Yurishib qoldi ishim
Ko'payib ketar "besh"ish.*

Bolalar shoirining "Tuganmas kon", "O'qituvchi baho qo'yganda", "Ko'chalarni to'ldirib", "Sizga nima bo'ldi, o'g'il bolalar?", "Yuqimli "2"lar", "Bilsa bo'lar ekanku!", "Sentyabrdan kim sevinar?" kabi she'rlari ham a'lo va yaxshi o'qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to'g'risida yozilgandir.

Ba'zan o'quvchi-yoshlar orasida mug'ambir, pismiqlik bolalar ham topilib qoladi. Shoirming "Qo'l ko'tarib qo'lga tushdi" degan asari ana shunday bolalarga bag'ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloqli o'quvchi. U buni o'qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida "Men aytaman, deb ko'taradi qo'l". O'qituvchi esa bolaning bunday mug'ombirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o'zlashtiribdi, deb undan so'ramaydi, baho qo'yib qo'yaveradi. Oxirgi bir kuni "Mayli, ayta qo'l" deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o'qituvchi va o'quvchi do'stlari oldida izza bo'ladi:

Darvozasiga

Urilganday gol.

Qo'lga tushgandi

U ko'tarib qo'l.

Shoir she'rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. "Oftob chiqdi olamga" asarida u xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. She'rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko'maklashishi nihoyatda ta'sirli va shirali ifodalangan.

Po'lat Mo'min haqiqatan ham oftob-bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do'stlari qulog'iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta'sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,

Chopib bordim dalamga.

Dadam ko'chat ekardi,

Salom berdim dadamga.

Po'lat Mo'minning "Yer chopildi-javob topildi" asarida mehnatdan zavqlanish tuyg'usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriqli-misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi-yer chopadi. Terlab-pishadi. Natijada ko'ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yemi ham chopadi. Barcha savolga javob topildi. Shu bahonada yer ham chopildi.

Po'lat Mo'minning "5" baho qo'shig'i, "Xursandmisiz?, Xursandmiz", "Sentabrim", "Uch baho-puch baho" singari qo'shiqlari o'qish, ilmi bo'lish mavzuiga bag'ishlangan. O'z ustida ko'p ishlash, kitob o'qish, dars qoldirmaslik "a'lo" o'qishning mustahkam garovi ekanligini shoir "Uch baho-puch baho" qo'shig'ida qoloq o'quvchilarni ancha tanqid qilib o'tadi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e'zozlash ("Achom-achom, buvijon", "Mehribonim, oyijon!"); o'zaro hurmat, do'stlikni joyiga qo'yish ("Bir jahon bolalarimiz"); har bir shodiyona, bayramlarni zo'r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish ("Ko'ylagim") shoir qo'shiqlarining asosi hisoblanadi.

Po'lat Mo'min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko'proq uning "Birovlar", "Bir odamning afsusi", "So'zi shunaqa-o'zi shunaqa", "Behzodni bilasizmi?", "Ulg'aydimi aqlingiz?", "Qo'ling oltin-yo'ling oltin", "Birinchi bo'l, birinchi" kabi she'r va qo'shiqlarida ochib beriladi.

Po'lat Mo'min "Alla bilan Jalla", "Ziyrak fil va ziqna boqqol", "Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga", "Unutgan o'g'il", "Oltin nay", "Dono bola", "Bilganni qari – bilmaydi pari" singari ertak-dostonlarida xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko'rinib turadi.

Po'lat Mo'min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning "Oltin nokli bog'", "Ko'cha-ko'pchilik uchun", "Eh, rosa shirin ekan", "Xolning jiyron velosipedi", "Ko'ngil istar yaxshilik" degan dostonlari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o'rtasidagi o'zaro do'stlik, birodarlik, o'qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar badiiy bo'yoqlarda, qiziqarli epizotlarda chizib berilgan. Bir so'z bilan aytganda, maktab o'quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlangan.

Po'lat Mo'min o'zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o'rtasida shuhrat qozondi. Uning "Qovoqvoy bilan Chanoqvoy", "Suqatoy-Konfetvoy", "Ona bolam deydi, bola onam deydi" nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga-quvonch qo'shib kelayotir.

Muallifning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy” asarining ta’lim-tarbiyaviy tomoni juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tamomila aniq va hayotiy zaminga asoslangan.

Pyesaning bosh qahramonlardan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida muallif dangasalik va beg’amlik oqibatida darslarni o’zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po’k bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Do’stlari ta’sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg’orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va ephillik darajasiga ko’tarilishi bilan bog’liq voqealar, bu yo’ldagi kishilar o’rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pyesa syujetini tashkil etadi.

P.Mo’min ertak syujetini harakatiga keltirishda bosh va yordamchi – konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xo’jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari – chigirtka va kapalaklar o’z urug’larini paxtazorlarga tarqatmoqchi bo’ladilaru T arvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, Lavlagi hamda Sholg’om kabi kuchlar ta’qibidan qo’rqadilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg’am hamda qo’rqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyga zo’rlab tutqaziladilar. Hashorotlar undan o’z maqsadlari yo’lida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu o’rtadagi kurash asar konfliktining bosh va yetakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo’yni yor bermay, darslarni o’zlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, bo’shang, ayni vaqtda u, haddan ziyod chiranchiq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo’lgan ziddiyat va to’qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo’naltiriladi. Bir-birini o’rtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o’rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig’ini yuzaga keltiradi. Konfliktning yordamchi chizig’i esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta’minlashda katta xizmat qilgan. Po’lat Mo’min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to’g’ridan-to’g’ri zalga-tomoshabinlarning o’ziga

murojaat etish bilan o'ziga xos yutuqqa erishgan: Qovoqvoyning "Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim" degan mazmunda kerilib savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi.

Chiranchoq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va to'qnashuvlarda Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadam-baqadam g'ayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa, Chanoqvoy hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do'stona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy "Sehrgar" gaplarini jon dili bilan tinglaydi. Uning ko'rsatmalariga amal qilib, karrani o'rgana boradi, g'ayratga kiradi, faollashadi. Zararkuranda hashoratlarga qarshi kurash, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlar tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga "Sehrgar"ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvaffaq bo'ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va yetarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashtirishga alohida e'tibor bergan. Pyesaning she'riy kuch, yumoristik va satirik fazilatlar ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko'rinadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi "Suqatoy-Konfetvoy"da ham ko'ringan. Tematikasi va g'oyaviy yo'nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug'lanadi. Voqea bilim xola, Janjal xola, Qurt o'rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po'lat Mo'minning butun e'tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo'lini ko'rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pyesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

*Aql, Odob, Fan yo'li,
Yo'llarning eng ma'quli,
Kimki yursa shu yo'ldan
Ishi keladi o'ngdan,
Yo'llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.*

Bugina emas, bolalar Po'lat Mo'minning o'nlab topishmoqlarini ham sevib o'qib o'rganadilar va zehnlari charxlaydilar.

QUDRAT HIKMAT

(1925 – 1968)

Qudrat Hikmat 1925-yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan. Bo'lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to'garagida faol ishtirok etadi. Bu to'garak uning she'riyat sirlarini egallashida katta rol o'ynaydi. Q.Hikmatning ijodiy o'sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo'ldi.

Q.Hikmat bolalar uchun 1945-yildan boshlab she'rlar yoza boshlaydi. Uning dastlabki she'rlari bolalar va yoshlar gazetalarida hamda jurnallarida bosila boshlaydi.

Q.Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishlaydi. Shu bilan birga, mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o'qiydi. 1957-yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda redaktor, bo'lim boshlig'i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qiladi.

Qudrat Hikmatning "Mening Vatanim" (1950), "Baxtli bolalar" (1951 – 1952), "Obodlik" (1953), "Do'stlik" (1950), "Родной Узбекистан" (1955) kabi qator to'plamlari nashr etildi. Keyinchalik "Ilon shoh va uning amaldori ari haqida ertak" (1963), "Soatjonning soati" (1964), "Toshbaqalar hujumi" (1965), "Daydi bola", "O'g'lim bilan suhbat" (1970) singari kitoblari bilan o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar, Qudrat Hikmat asarlarini sevib o'qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o'z asarlarida bolalarni qiziqtirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misrlarda ifodalaydi.

Qudrat Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham she'rlari go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Qudrat Hikmat o'zining ilk she'rlaridan biri "Mening Vatanim"da mehribon ona-Vatanning ulug'vorligini ko'tarinki ruh bilan kuylasa, "Bog'cha" she'rida bolalarni shu ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanligini uqtiradi:

*O'rtoqjon Turg'un,
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani,
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar,
Dengizchamizda.
Miltig'imizning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.*

Shoir "Baxtli bolalar" she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini zo'r ko'tarinki ruh bilan kuylaydi. Qudrat Hikmat bu she'rida ham o'z uslubiga sodiq o'laroq misralarni eng kichik vaznda ifodalaydi:

*Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz.
Qayga uzatsak,
Yetar qo'limiz...
Gullasin doim -
Jonajon Vatan!
Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.*

Quadrat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan havasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning "Kitob – do'stim" she'rini olib ko'raylik. She'rda boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoiming ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa aqli–zehni rivojlanishini o'ynoqi misralalarda yozadi:

*Kitob – keng dunyo
So'z nur – ziyo.
Qo'ysang mehringni,
Ochar zehningni.*

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, "Keng – dunyo", "So'zi nur – ziyo" kabi istioralarni qo'llab o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishadi.

"Salom, maktab" she'rida shoir maktabning mohiyati va ulug'vorligini bir butunligicha kitobxon ko'z o'ngida gavdalantira olgan. Sa'natkor jozibali misralar tuzib, bolalar e'tiborini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallashga undaydi:

*Ilmu fan bori.
Hayot bulog'i.
Aziz umrning
Suyangan tog'i.*

She'rda nazarda tutilgan eng muhim masalalardan biri shundaki, maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta'kidlanadi:

*Sendan olib dars,
O'sdik har nafas.
Vatan xizmatin –
O'tash bizning qarz.*

Qudrat Hikmat ijodida “Tinchlik haqida qo‘shiq” she‘ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she‘rga soladi:

*Tinchlik juda soz,
To‘kin – sochin yoz.
O‘q tovushi chiqmas,
Yangrar qo‘shiq – soz, –*

deb bolaning tinchlik haqidagi tasavvurini hayotiy parchalar orqali kengaytiradi. Shoir tinchlik so‘zini yanada chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini bolalar ongiga mos ravishda ko‘rsatadi:

*Bo‘lsa-chi, urush,
O‘t tushar har yon.
Tinch, shirin turmush,
Bo‘ladi vayron...
Go‘zal shaharlar,
Yonib kul bo‘lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko‘llar.
Bu sira bo‘lmas,
Xalqar yo‘l qo‘ymas,
Tinchlik – obodlik,
Hech qachon so‘nmas.*

Shoir hamma, har bir oila, jumladan, shavkatlarning oilasi ham tinchlik bo‘lsin, deb astoyidil xizmat qilayotganini tasvirlab, tinchlik urushni yengishi muqararligini tasdiqlaydi. Shoir bu bilan bolada jahon ilg‘or xalqlarining, ayniqsa, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga zo‘r ishonch tug‘diradi, bolaga tinchliksevarlik ruhini singdiradi.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go'zal hayot manbai, u bilan kishi hurmat topadi, e'tibor orttiradi deb ifodalaydi. Shuning uchun u o'zining kichik kitobxonalarida yoshligidanoq mehnat ko'nikmalarini tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. "Buvimning deganlari" she'rida o'z mehnat samarasidan xursand bo'lgan kichikintoylar obrazini yaratadi. Buni shoir Sanobar obrazida gavalantiradi. Muallif o'zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug' ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo'ladi. Buning uchun uning sevinchi, buvisiga bo'lgan muhabbati cheksizdir. Sanobardagi bu holni:

*Sanobarning vaqti chog',
Barg keltirdi bir quchoq, –*

deb tasvirlaydi.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo'ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

*Endi senga shu so'zim –
Qurtlar kirdi dahaga, –
O'rnak bo'lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O'z ishingning ko'zin bil!*

Shoir Sanobarning buvisidan o'rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

*Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga –
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.*

Bu she'rning har bir misrasi o'ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, "Pilla emas, tillani" iborasiga qayta nigoz tashlash kifoya.

Shoir bu she'rida bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi.

Qudrat Hikmat ijodida bolalarning ona-Vatanga nisbatan bo'lgan muhabbatlari "Mening Vatanim", "Men tug'ilgan kun" kabi she'rlarida yaqqol ifodasini topgan. Jumladan, "Mening Vatanim" she'rida jonajon O'zbekistonimizning go'zalligi, yurtimizdagi barcha xalq aka-ukaday do'st bo'lib, ittifoq bo'lib hayot kechirayotganligi o'ynoqi misralarda aks ettirilgan:

Ko'kday bepayon

Boylklarga kon,

Keng paxta maydon

Mening Vatanim.

Qudrat Hikmatning "Chovkar", "Toshbaqalar hujumi", "Qum ostida qovunlar", "Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak", "Chirchiq farzandi" kabi doston va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o'qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Qudrat Hikmatning "Bobodehqon hangomasi", "Qum ostida qovunlar", "Toshbaqalar hujumi" dostonlarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o'mak olishga intilishlari yoritiladi.

Bolalar shoirming "Ko'milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi", "Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak" singari ertak-dostonlarini ham yaxshi biladilar.

Oz va mazmunli umr ko'rgan Qudrat Hikmat bolalarga bag'ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Po'lat Mo'min dastlab qayerda ishlaydi?
2. Po'lat Mo'min qanday ilmiy ish olib borgan?
3. Po'lat Mo'minning birinchi she'riy to'plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?
4. Po'lat Mo'min qaysi bo'lib o'tgan voqeadan ta'sirlanib "Parpining harfi" she'rini yozadi?

5. Agniya Barto Po'lat Mo'min haqida qanday so'zlar aytadi?
6. Po'lat Mo'min "Ko'chalarni to'ldirib" she'rida qanday bolalar haqida yozadi?
7. Po'lat Mo'min qaysi asarida xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan?
8. Po'lat Mo'min "Yer chopildi – javob topildi" asarida qaysi tuyg'uni yorqin ifodalagan?
9. Po'lat Mo'min onalarni e'zozlash haqida qanday she'rlar yozgan?
10. Po'lat Mo'min do'stlik haqida qanday she'rlar yozgan?
11. Po'lat Mo'min qanday dostonlar yozgan?
12. Po'lat Mo'minni dostonlarida qanday masalalar ilgari surilgan?
13. Po'lat Mo'minni biror bir she'rini aytib bering.
14. Po'lat Mo'minning biror bir hikoyasini aytib bering.
15. Po'lat Mo'min dastlabki ma'lumotni qayerdan oladi?
16. Po'lat Mo'minning yumoristik she'rlaridan birini aytib bering.
17. Po'lat Mo'minning qanday qo'shiqlari bolalarni ilmi bo'lishi haqida yozilgan?
18. Po'lat Mo'min dostonchi shoir sifatida qanday dostonlar yozgan?
19. Po'lat Mo'minning "Qovoqvoy va Chanoqvoy" asarining ahamiyati nima?
20. Po'lat Mo'minning ijodi haqida gapiring.
21. Quдрat Hikmat kimning to'garagidan she'riyat sirlarini o'rganadi?
22. Quдрat Hikmatni ijodiy o'sishida kimlar murabbiylik qilgan?
23. Quдрat Hikmat 1960-yildan umrining oxirigacha qaysi nashriyotda, qanday vazifada faoliyat yuritdi?
24. 1957 – 1960-yillarda Quдрat Hikmat qaysi nashriyotda muharrirlik qildi?
25. Quдрat Hikmat o'zining "Bog'cha" she'ri orqali bolalarga nimani uqtirmoqchi bo'ladi?
26. Quдрat Hikmat "Mening Vatanim" she'rida qanday g'oyani ilgari surdi?
27. Quдрat Hikmat onasi haqida qaysi she'rida yozadi?

28. Oybek Quدرات Hikmatni she'rlariga zo'r baho berib qayerga borishi uchun yo'llanma olib beradi?
29. Quدرات Hikmat qaysi shoir bilan muloqoti tufayli ijodi shakllanadi?
30. Quدرات Hikmatning qaysi dostoni Chirchiq o'tmishi haqida?
31. Quدرات Hikmatning "Chirchiq farzandi" dostonining xulosasini so'zlab bering.
32. Quدرات Hikmatning "Qum ostida qolgan qovunlar" dostonida bosh obrazlar kim edi unga ta'rif bering.
33. Quدرات Hikmatning "Qum ostida qolgan qovunlar" dostonining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
34. Quدرات Hikmatning "Toshbaqalar hujumi" dostonida qanday voqea hikoya qilinadi?
35. Quدرات Hikmatning qaysi dostonida Qo'ldosh boboning ulug' fazilatlarini talqin etiladi?
36. Quدرات Hikmat haqida atoqli shoirlardan kim Oybekka xat yo'llaydi?
37. Quدرات Hikmat ijodi haqida Mirtemir qanday so'zlar aytadi?
38. Quدرات Hikmatning "Eshak nega hangraydi?" she'rini sharhlab bering.
39. Quدرات Hikmatning "Mix" she'rida mixni nimaga o'xshatadi?
40. Quدرات Hikmatning biror bir dostonini so'zlab bering.

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV VA FARHOD MUSAJON IJODI

...Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab taslim bo'lishdi, shoxchalaridagi hayot so'ndi. "Tanam tirik hali, – entikib dedi novcha niholcha, – men yashashim kerak, albatta yashayman..." U kimdandir yordam kutgandek jovdirab atrofqa qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonini asfaltida daranglatib sudirab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko'cha boshiga ko'z tashladi, yomg'ir tomchilaridan umidvor bo'lib, bulut bo'lmasa ham ko'kka tikilib, uzoq qotib turdi... Keyin to'satdan sersuv adirlarda birga o'sgan ukalarining o'ligiga ko'zi tushib qoldi... Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O'tgan yili xuddi shu kecha-kunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o'sishayotgan edi... Endi bo'lsa ... "yo'q, men yashashim kerak..."

– Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o'zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash'asi bilan mast bo'la boshladi, keyin o'sha kuni quyosh haddan tashqari qizdirib yuborgan 19 iyun kuni kunduz soat oltalarda jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...

Bu atoqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning shox asarlaridan biri – "Nihollar nolasi"dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o'qiydilar, o'zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, ozuqa-suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug'yonga solib halok bo'lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev katta-yu, kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib kelayotgan talantli adib sifatida kitobxonga ma'lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To'xtaboyev 1932-yilning 17-dekabrida Farg'ona viloyatining O'zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog'ida dehqon oilasida dunyoga

keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo'ladigan hamma mehnatlarda hol-qudrat ishtirok etdi, hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo'lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o'qishni yig'ishtirib dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo'qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan Xudoyberdi To'xtaboyev ona qishlog'ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga cheksiz ishtiyoq uyg'onadi. Shuning uchun ham u o'qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o'qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor asarlarini sevib o'qidi, o'rgandi.

Unversitetni tugatib, Bog'dod tumanida o'qituvchilik qildi. Ilmiy bo'lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko'rsatdi. She'riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilina boshladi. Bu esa bo'lajak adibni markazga – Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug'ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo'ldi. U 1958-yilda Toshkentga ko'chib keldi. "Toshkent haqiqati" gazetasiga ishga kirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalikdan to'g'ri so'z, halol, pok va mehnatsevar bo'lib o'sdi. Gazetada ishlar ekan, ba'zi nopok odamlarni ko'rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-sinoatlarini fosh etishga, el-yurt o'rtasida munofiqarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo'l keldi. 1962-yilda respublikamizning otaxon gazetasi – "O'zbekiston ovozi"ga felyetonchi bo'lib ishga o'tdi. Bu yerda 300 dan ziyod felyeton yozdi.

"Hadik", "Tilxat", "Ona", "Xarakteristika", "Barvaqt aytilgan azon", "Domlaning uyiga o't ketdi", "Maxsus topshiriq", "Jonginam, shartingni ayt" kabi kattalar uchun qissa va hikoyalar yozgan Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning "Birinchi daraxtim", "Qochoqlar", "Qizg'anchiq", "Dadajon, yozmang", "Kelvordim, dada", "Vali bilan Salim", "Shoshqaloq", "Yashil-yashil" singari o'nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otdi.

Inson olamga kelibdiki, ona allasi aytilibdiki bolaga rostgo'y bo'lish, yolg'on gapirmaslik masalasi qulog'iga quyiladi. Chunki kim yolg'onchi bo'lsa, o'zgalarga riyokorlik ko'rsatsa, bir kun emas, bir kuni siri fosh bo'ladi, yolg'onchiligi oshkor bo'lgach, izza bo'lib odamlar yuziga tik boqa olmay qoladi. Oddiy bir misol: adibning "Shoshqaloq" hikoyasini olib ko'raylik.

Shavkat juda shoshqaloq bola, doimo shoshilganidan gap orasida yolg'on-yashiq gapni ham qistirib yuboraveradi. Buni uning qo'shni ayol – Komila xolaga yolg'on gapirib qo'yib, mana bunday izza bo'lib qolishi misolida ham bilib olamiz:

Bu orada Shavkat nima qilmoqchi bo'lganini ham unutdi. U yon-veriga qaradi-da, to'nkani ustiga o'tirib oldi. Bu maza ekan! So'ng oyoqlarini o'ynatib ashula ayta boshladi:

– Nay, nay, na-nay...

– Ha , yorib bo'ldingmi? – deb so'radi Komila xola. Shavkat nima deyishini bilolmay qoldi. Aytmoqchi, u o'tin yorib bermoqchi edi-yu. Nega ham va'da qildi-a? U sirini boy bermaslikka harakat qilib:

– O'tinni-chi, keyin yorib beraman, – dedi. Biroq negadir o'zi qizarib ketdi.

Ertasiga nima bo'ldi-yu, Shavkatning mushugi yana kechagi teshikdan Komila xolaning hovlisiga kirib ketdi-da, Shavkat ham uni tutaman deb o'sha yoqqa chiqdi.

– Ha, Shavkat, tag'in nimaga kelding? – so'radi xola.

Shavkat kecha rosa ta'zirini yegani esiga tushdi.

– Mushugimni ushlagani kirdim, – dedi rostiga ko'chib.

– Shunday degin, juda yaxshi... Qani buyoqqa kel-chi. Ana endi katta bo'libsan, mana shunaqa to'g'ri gapirishga odatlan. Ol, mana buni yegin! – deb Komila xola unga yog'li qurt berdi.

Shu-shu bo'ldi-yu, Shavkat sira yolg'on gapirmaydigan bo'lib qoladi.

"Kichkina rais" hikoyasining qahramoni kichkintoy o'quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonning ona zaminga, odamlarga nisbatan qiziqishi ta'sirli chizilgan. Kimsasiz, g'irt yetim bola o'z qishlog'i, atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O'zini ularning bag'rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, redaksiyadagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o'qish, o'rganish, o'z ustida ishlash bo'ladi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko'p bo'ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo'rganini o'zi ham sezmay qoladi. Birov o'zini jamoat uchun g'oyat foydali odamman deb o'ylaydi, aslida esa zararkuranda bo'lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o'rtaga tushadi, so'z beradi, lekin bari bir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag'ishlangan "Jonginam, shartingni ayt" qissasi Xudoyberdi To'xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev uzoq yillar felyetonchi bo'lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o'rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo'layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog'iga botgan, molu dunyoga hirs qo'ygan shaxslar haqida talay felyetonlar yozdi. "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi" nomli asarlari ana shu faktlarni umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to'g'ri bo'ladi.

Ma'lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanarli edi. "Kalvakmaxsum", "Toshpo'lat tajang", "Tirilgan murda", "Shum bola"dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G'afur G'ulomning an'analari Xudoyberdi To'xtaboyev davom ettirib, bu "bo'shliq"ni to'ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o'z o'quvchisini ko'z oldiga keltirib yozadi. "Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o'n to'rt yoshli o'smirlarga aytadigan gapingizdan albatta farq qilishi kerak", deb ta'kidlaydi u. Yozuvchining bolalar va o'smirlarga atab yozgan asarlarining

qiziqarli, o'qimishli, jozibali bo'lishining asosiy sabablaridan biri ham shunda. Shuning uchun ham Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan "Sehrlı qolpoqcha" tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo'ladi va uni jamoatchilik juda iliq kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste'dodi ilgari asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq sezildi. "Sariq devni minib" asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi-bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo'lmish Hoshimjonni qo'yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo'li sarguzashtlarini, o'ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo'ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi "tegirmonga tushsa butun chiqadigan" zukko bolalarning fazilatları yaqqol mujassamlashganligini ko'ramiz.

Shu o'rinda bir gapni ta'kidlab o'tishimizga to'g'ri keladi. Adibning barcha asarlarida xalq og'zaki ijodining ta'siri shundoqqina ko'zga tashlanib turadi. Zero, asarlarining jozibali, o'qimishli, ta'sirli chiqishining asosiy sabablaridan yana biri uning xalq og'zaki ijodi asarlarini mukammal bilishidir.

Zero, bo'lajak adib bolaligida buva-buvilaridan, qishloq ertakchilaridan ko'plab xalq og'zaki ijodi asarlarini tinglab o'sgan. Shu sababli u alla, qo'shiq, ertaklarga ko'p suyanib, ilhomlanib, ta'sirlanib ijod qiladi. Ba'zan esa o'sha o'zi tinglab, o'qib, eshitgan alla-yu, ertaklari to'g'risida ilmiy-ommabop maqolalar ham yozib turadi. Quyidagi matn fikrimizga asosdir.

Ruhshunos olimlar inson ruhining shakllanish jarayonini bosqichlarga bo'lar ekanlar, shu bosqichlar davomida ona allasi bilan milliy ertaklarga, rivoyatu afsonalarga alohida e'tibor berib tinmay tadqiqotlar olib boradilar. Goh g'amgin, goh quvnoq aytiladigan alla ohangida va mazmunida nafaqat beshik quchoqlab tebranayotgan onaning orzu-umidlari, quvonch va istaklari, balki butun millatning ham orzu-armonlari mujassam bo'ladi, deb ta'kidlaydilar. Milliy ruhni shakllantirishda ona allasi bilan ertaklari rivoyatlarning o'mi buyuk ekanligiga bag'ishlab yuzlab ertaklar, afsonalar to'qilgan. Chaqaloqligida ona allasini

eshitmasa, bolaligida ertak tinglamasa, ruhiyatida milliylik oz bo'ladi deb ta'kidlaydilar. Bolalar dastlab dunyoni ertak orqali anglaydilar. Ertak o'smirni o'zi yashab turgan tor hovlidan keng dunyoga olib chiqadi. Devlarni yenggan qahramonlar, o'n boshli ajdahoni o'ldirgan pahlavonlar, sehgarni mahv qilib, judugarni bandi qilgan qo'rqmas, botir yigitlar bilan tanishtiradi. Elu yurt ozodligi uchun jang qilgan To'maris, Shiroqlar o'smirning ko'z o'ngidan birma-bir o'ta boshlaydi. Hunarmand kishining hech qachon dog'da qolmasligi rahmdilligi shafqatli kishining hamisha murodi hosil bo'lishligi bola ruhini charog'on qilib yuboradi. Ertaklardagi "Yolg'on gapirma-hijolat bo'lmasan" degan hikmatlar tinglovchining ongi va qalbiga asta-sekin muhrlanib boradi, tabiatning saxiy va saxovatligi, hayvonot olamining mehrga muhtojligi, qurt-qumirsqalaru hashoratlar ham ona tabiatning bir bo'lagi ekanligi ertaklarda shunday chiroyli tasvirlanganki, inson bilan tabiat birligi shunday ishonarli, qiziqarli ta'riflanganki, diqqat bilan tinglagan bola shu zahotiyiq o'zini go'zal tabiat olamida ko'radi. Giyohni bosmoqlik, hashoratni ezmoqlik, hayvonni urmoqlikning gunohi azim ekanligini chuqur his qila boshlaydi. Hayvonlar gapirganda, qushlar tilga kirib, hikmat so'zlaganda, daraxtlar soyabon bo'lay deb qahramonlar ortidan ergashib yurganini eshitganda, o'smirning ongida sirli olam sinoatini bilishga qiziqish uyg'onadi. Voqealar goh yer ostida, goh qorli tog'lar cho'qqisi ostida, goh keng osmon gumbazida rivojlanganda bolada asta-sekin xayolot-fantaziyaning dastlabki belgilari shakllana boshlaydi. Bugungi samolyotu tez yurar mashina-yu, suv osti kemalarining "bobolari" uchar gilamlar, qulog'ini burasa osmonga ko'tariladigan yog'och otlar, yarim odam baliqlar ekanligiga endi hech birimizda shubha yo'q.

Inson bolasida xayolot (fantaziya)ni rivojlantirishda ertagu rivoyatlarning oldiga tushadigan biron vosita yo'q desak lof bo'lmas. Xalqimiz ming yillar davomida shunday ko'p ertak aytganki, hayotning biron jabhasi chetda qolgan emas, axloq, odob normalarining biron qirrasini ertakchilarning nazaridan chetda bo'lmagan.

Ertagu rivoyatlarimiz ming yillar davomida muallimu mudarris bo'lib katta-yu, kichikka bir xilda ta'lim, bir xilda tarbiya berib kelgan. Ular ajdodlarimizning

orzu-armonlarini, pandu nasihatlarini o'zida jamlab, nodir qomusga aylangan. Ijodkorlarning ilhomiga manba bo'lgan. Biron ijodkor yo'qki, bolaligida ertak tinglamagan bo'lsa, xayolotini charxlab olmagan bo'lsa, biron ixtirochi yo'qki, fantaziyasi bolaligidan boshlanmagan bo'lsa. Hazrat Navoiyning buyuk ijodidan tortib, Aytmatovning jahonshumul asarlarigacha hamma-hammasida u yoki bu ma'noda ertagu afsonalar ishtirok etganini bilamiz va shu ertakda xalqning dahosi jamlanganini ko'rib zavqlanamiz. Qaysi adibki, millat ruhiyatini o'zida yaxshi aks ettirgan ertak va afsonadan unumli foydalangan bo'lsa, muvaffaqiyati zo'r bo'lganini ko'rib quvonib ham turibmiz.

Ana shunday ruh ostida maydonga kelgan "Sariq devni minib"da o'qish, ilm cho'qqilarini egallash uchun va insonning o'z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonamizda yashashga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yashashga yo'l axtargan va adashgan bolalar-hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho'xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko'p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo'l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro' orttirishi mumkin, deb o'ylaydi. O'z fikrida qat'iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o'zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, "Ortiqcha" fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib "miyasini qotiradigan" o'qituvchilarga o'qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo'la olish, ko'krak to'la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro'ga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko'mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko'ngilsiz

oqibatlarga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo'jaligida agronom bo'lib ham, shoirlik qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo'g'irchoq teatrida artistlik ham qilib ko'radi. Mashqlar sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi bo'ldi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo'qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu, sharmisor bo'ladi. Uning agronomlik va muhandislik "faoliyati" jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo'laman deb rasvo bo'ladi, "ulug' artist" teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o'z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo'lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o'qimay, mehnat qilmay, o'z ustida ishlamay juda ko'p narsalarga erishmoqchi bo'ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o'yinqaroqlik ham, soddaligu beg'uborlik ham, g'ururlilik, to'g'ri so'zlik, shumlik bir oz maqtanchoqlik, hatto, o'rinli yolg'onni ham do'ndirib yuboradigan, o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushunlikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devning o'limi" sarguzasht romani uch qism ("O'rtoq polkovnik", "Sariq devni quvib", "Sariq devning o'limi yoki olam guliston bo'lgani")dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o'qib uning yangi sarguzashtlardan xabardor bo'lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g'aroyib karomatlar ko'rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda-o'g'ri, muttaham, tekinxo'rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o'yinqaroq Hoshimjon emas, balki to'qqiz yillik maktabni bitirib, ulg'ayib, birmuncha quyulib, esa kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o'z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo'lib yetishi haqida jiddiy o'ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh

qotiradi. Boshda satarosh bo'ladi. "Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo'ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo'lsa ham maqsadimga erishaman", deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog'laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o'qib, uni bitirgandan so'ng militsionerlikka ishga o'tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi. Hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi.

Ular o'rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko'p og'ir savdolar solgan, uyiga o't qo'ygan, uning yakka-yu, yolg'iz farzandining qo'liga to'pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug'ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag'lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g'olib chiqadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'z romanida yulg'ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo'lib birlashsa, bu ishni butunlay o'z qo'liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o'rtaga tashlaydi.

"Sariq devni minib" qissasi, "Sariq devning o'limi" romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o'ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e'tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochimrlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakateri uning so'zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fontastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, ularni o'qishga, o'rganishga, izlanishga o'rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

“Qasoskorning oltin boshi” romani markazida bosh qahromon – tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. “Qasoskorning oltin boshi” tarixiy – biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin adib o‘mi – o‘mi bilan uning hayotiga doir ma’lumotlar berib borgan. Bu ma’lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo‘rqmas, tadbirkor, ochiq ko‘ngil qahramon sifatida gavdalandirilgan. U atrofdagi o‘zi kabi dovyurak yigitlarni to‘plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko‘radi va uni Go‘ro‘g‘liga qiyos qiladi. “Go‘ro‘g‘libek Namozboy qiyofasida paydo bo‘lgan emish. Afsun o‘qisa ko‘zdan g‘oyib bo‘lib qolarmish. Undan o‘q o‘tmas emish, qilich chopmas emish”...

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligini “Qasoskorning oltin boshi” da yaxshi chizib berilgan.

Iste’dodli bolalar adibi Xudoyberdi To‘xtaboevning “Sir ochildi”, “Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa”, “Besh bolali yigitcha”, “Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi”, “Mungli ko‘zlar”, “Jannati odamlar” va boshqa roman va qissalarining yuzaga kelishi o‘zbek bolalar adabiyotining yutug‘i hisoblanadi.

FARHOD MUSAJON

(1933-yilda tug‘ilgan)

O‘zining qisqa hajmli va hayojonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichkintoylarni to‘lqinlantiradigan pyesalari bilan bolalarning quvonchlariga-quvonch ulashib kelayotgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933-yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. 1956-yilda ToshMuning Sharq fakultetini tamomlaydi. U bir necha yil O‘zbekiston radiosida, “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida, “G‘uncha” jurnalida mehnat qiladi. 1966-yildan esa “O‘zbekfilm”da muharrir, bosh muharrir vazifalarida ishlab kelmoqda.

Farhod Musajonning ilk asari 1955-yilda e'lon qilingan. Shundan so'ng "Daradagi qishloqda" (1960), "Turdi, qizil bog'ich va men" (1970), "Oftobni quvlab", (1970), "Chin do'stlik" (1976), "Chevar qiz" (1982), "Buloq suvi" (1982), "Turdi, velosiped va men" (1983), "Глоток родниковой воды", "Tekin tomosha" (1989) kabi kitoblarining maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram bo'ldi.

1997-yilda adib o'zining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarini jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini qayta ishlagan va to'ldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgarisiga o'xshab "Tekin tomosha" deb atadi. Oldingisidan farqli o'laroq bu kitob uch qismdan iborat: kichkintoylar, o'rtanchalar va o'smirlarga.

Farhod Musajon ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq yumor hissi bilan sug'orilgan. Adibning barcha hikoyalarida beg'ubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun uning hikoyalari oson o'qiladi, oson hazm bo'ladi. Natijada ta'sir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihati u o'z personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qo'llab aytadigan bo'lsak, salbiy yoki ijobiyga ajratmaydi. Ularga baho berar ekan, fe'li-atvori qandayligini tasvirlar ekan hech qachon kuchli iboralami, "ablah, iblis, yaramas, gazanda" va hokazo haqoratimiz, qattiq-quruq so'zlarni ishlatmaydi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday o'tkir so'zlarni ishlatish insofdan va adolatdan emasligini tushunadi. U o'z qahramonlarini qandayligidan qat'i nazar – o'yinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi – hammasini birday sevadi va sevib tasvirlaydi. Uning uchun mutlaqo yomon bola umuman yo'q, kamchiligi bo'lishi mumkin, deylik yolg'onchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yo'q. Shu zaylda adib har qanday bolani ham to'g'ri yo'lga solib yuborish mumkinligiga ishonadi. Va shu muborak maqsad yo'lida ijod qiladi.

Farhod Musajonning o'ziga xos uslubi bor. Uning asarlaridan bir parchagina o'qigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda,

tushunarli va ixcham yozadi. Shu sababli katta mahorat evaziga yillar davomida paydo bo'ladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari o'qimishli, g'oyaviy – badiiy jihatdan muxtasar chiqadi. Bolalar tili bilan aytsak, hikoyalar “rostakam bo'lgan voqeaga o'xshaydi”. Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagidek ishonarli va qiziqarli qilib so'zlab beradi. Bu juda muhim. Negaki bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar, asarning ta'sir kuchi yo'qqa chiqadi. Mana shu omil – ishontira olish mahorati F.Musajon ijodining eng muhim xususiyatidir.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozadi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik hamda o'rta va katta yoshdagi bolalarga va o'smirlarga bag'ishlangan asarlarni ham uchratish mumkin.

Ayonki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar o'zlari tinglagan asarlari yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona-yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizg'anchiq bo'lmaslik, kasb-hunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi.

Bolalarning pedagogik-pisixologik xususiyatlarini yaxshi o'rgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlab “Eng yaxshi bobo”, “Bog’”, “Shodiyona kun”, “Shiqildoq”, “Pahlavon va nimjon”, “Sovg'a”, “Ajoyib buzoqcha”, “Yaxshilik”, “To'lab ber”, “Varrak”, “Dor” kabi o'nlab hikoyalar yaratgan.

Inson olamga keladiki, dastlab onani taniydi, kindik qoni to'kilgan zaminni biladi. Ana undan keyin o'zini qurshab olgan atrof-muhit bilan oshno bo'ladi. Onaning allasida, uning aytgan ertaklarida ona – zamin – Vatan kuylanadi. Vatanga mehr – muhabbat, vatanparvarlik ham ona suti, xalq og'zaki ijodi bilan bola qalbiga singdiriladi.

Murg'ak qalb to'g'ri qo'yilgan tarbiya og'ushida sog'lom niyatli, o'qimishli, mehnatkash, dilkash, dardkash bo'lib kamol topadi, shubhasiz. Adibning “Bog’”

hikoyasi shu nuqtai nazardan qaraganimizda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

E'tibor bering:

Eski paxsa devor, mevasi g'arq pishgan daraxtlar, yerga tushib yotgan olma, o'rik, shaftolilar...

Ehtimol, "... Bog' degan so'zni ilk bora o'shanda eshitgandirman. Bu sehrli so'zning jozibasi ilk bora o'shanda o'mashgandir qulog'imga.

Keyinchalik ertak kitoblaridan afsonaviy bog'lar, Bog'i eram haqida o'qidim. Va tabiyki "Bog'" degan so'zning sehr to'la dunyosi yana ham kengayib ketganday bo'ldi.

Hozir shuni eslasam, o'sha bola tasavvurimdagi bog' bejiz mo'jizalar olami bo'lib tuyulmagan, deb o'ylayman.

Zero, qancha ramzu timsol, qancha hikmat aks etadi bu so'zda. Hayot bog'i, umr bog'i, ko'ngil bog'i. Bog' – obodlik, to'kinlik, rizq butunligining bir belgisi.

Shu bois ham sohibquron Amir Temir bejiz aytmaganlar: "Xon bo'lsang-da, bog' yarat, gadoy bo'lsang-da, bog' yarat – bir kunmas bir kun mevasini tatirsan..."

Lekin bu timsollar ichida tengsiz, borki, xayolimga shu timsol kelaveradi. Buyuk bobomiz da'vati ila asrlar davomida yaralgan gulu gulzorlardan bunyod bo'lgan bog'-Vatandir.

Sizu bizda shu tuproqdan bo'y cho'zgan, niholu novdalarni birlashtirib, barq urib turgan poyonsiz abadiyot bog'i-ona Vatan. Ertakdagi bog'lar esa xayol chaqinlari, xolos.

Vatan bog'idan ko'ra aziz, tabarruk bog' yo'q yer yuzida. Undan ko'ra a'losi yetti olamda mavjud emas.

Adibning "Varrak" asari mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichkintoylarni bolalaikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chiqariladi.

Ana shunday jozibali asarlardan yana biri "Eng yaxshi chana" dir. Bu hikoyada qo'li ochiq, sahovatli, bag'ri butun bo'lishlik, xasis, ziqna bo'lmaslik

kabi g'oyalar kichintoylar ongiga yetkaziladi: Latifjonga dadasi chana olib kelib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko'kka yetay deydi.

Latifjon boshda ancha qizg'anchiq bo'ladi. Shuning uchun chanada bitta o'zi uchadi. Boshqalami chanaga yaqin keltirmaydi, unga bironing qo'li tegib ketsa, chanani ko'tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o'g'lidagi bunday qizg'anchilikni payqaydi, lekin unga pand-nasihati qilib o'tirmaydi. Aksincha, quyidagi iboratli hikoyani keltiradi:

– Bilasanmi, – dedi dadasi o'g'liga, – men bu ajoyib chanani qaerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo'lda yasalgan chana. Yoshi oltmishda. Ha, oltmish yil burun bitta og'aynimning dadasi olib bergan ekan. Og'aynim o'sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko'rib uchishga uning ham ko'zi qiymabdi. Kattaroq bo'lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo'yishadi, deb asrab yuraveribdi. Oradan yillar o'tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab, chol bo'lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas ekan, chunki chol odam uyalmasdan chana uchadimi?! Og'aynim chanani menga sovg'a qilar ekan, beg'ubor bolalik chog'imda maza qilib uchmadim, ishqilib sening o'g'lingga yaxshi xizmat qilsin dedi. Shunaqa, o'g'lim, qizg'anchiq odam zavqdan mahrum bo'ladi!

Latifjon avval dadasining bu gaplariga tushuna qolmaydi. Yuragining allaqayeri jaz etgandek bo'ladi. Nihoyat u dadasiga yuzlanib:

– Ertadan boshlab ayamasdan uchaman, – dedi.

Adibning "Sovg'a" hikoyasi bolalarni mehnatkash bo'lishga da'vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

"Turdi, qizil bog'ich va men" hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida e'zozlanib kelinadi.

Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo'yiladi. Turdi va G'iyos kabilarning shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o'zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bog'ishlab yozgan hikoyalarida salmoqdor fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytadi. Adib nasihat qilish yo'lidan bormaydi, aksincha, bolalar hayotida ko'p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlaydi va aytmoqchi bo'lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag'ziga singdirib yuboradi.

Farhod Musajonning "Orzuga ayb yo'q", "Bo'sh kelma, Aliqulov", "Buloq suvi" kabi boshqa qissalari o'zbek bolalar adabiyotida muhim o'rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. "Xayolparastlar", "Oq kabutar", "Sabil qoldi", "O'g'limni qaytarib beringlar" p'esalari shular jumlasiga kiradi.

Bular orasida ayniqsa, "O'g'limni qaytarib beringlar" asari mashhur bo'ldi.

Dramaturg uning nomini o'zgartirib "Najot istab" deb qaytadan ishladi. U hozirgi milliy teatrdan muvaffaqiyat bilan qo'yildi. Dushanbe, Olmaota shaharlarida, Tataristonda sahna yuzini ko'rdi.

Pyesada asosan bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajon kattalarga bag'ishlab "Bahor nafasi", "Bu ko'zlarga ishonsa bo'ladi", "Xotin kishining ra'yi", "Ko'r shofyor", "Zo'raki kashanda", "Nozik masala", "Kallapocha", "Himmat", "Bog' ko'cha" kabi kitoblar yozgan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Xudoyberdi To'xtaboyev haqida ma'lumot bering.
2. Yozuvchining jazzi hikoyalaridan qaysilarini bilasiz?
3. Bo'lajak yozuvchi ikkinchi jahon urushi yillarida qanday ishlar bilan mashg'ul bo'ldi?
4. Adib qachon Toshkent davlat universitetiga o'qishga kirdi?
5. Adibning qaysi hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otdi?
6. Adibning "Shoshqalolq" hikoyasida qanday g'oya ilgari surilgan?
7. Xudoyberdi To'xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va

jilo bergan narsa hayot, vaqtlı matbuot, redaksiyadagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o'qish, o'rganish borasida qanday ishlarni amalga oshirdi?

8. Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda nimalarni ko'z oldiga keltirib yozadi?

9. Adibning qaysi asarlarida Hoshimjon obrazi berilgan?

10. Namoz kim?

11. Farhod Musajon hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.

12. Yozuvchining jajji hikoyalaridan qaysilarini bilasiz?

13. Farhod Musaj. Musajon maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlangan hikoyalarida qanday g'oyalarni ilgari suradi?

14. Farhod Musajonning "Yomg'ir" hikoyasining g'oyasi xususida fikr yuriting.

15. Ushbu hikoyada Erkinjonning maktabga bormaganligi sababini izohlang.

16. Uni qanday kasallikka yo'liqqan deb o'ylaysiz?

17. Farhod Musajon drama janrida qanday asarlar yaratdi?

18. Farhod Musajonning ilk asari qachon e'lon qilingan?

19. Farhod Musajon ijodining o'zisha xos xususiyatlari nimadan iborat?

20. Nima uchun u o'z personajlarini yomon yoki yaxshi, salbiy yoki ijobiyga ajratmaydi?

21. Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlab qanday hikoyalarni yaratgan?

22. "Eng yaxshi chana" hikoyasida qanday g'oya ilgari surilgan?

23. "O'g'limni qaytarib beringlar" asarini dramaturg qayta ishlab, qanday nom bilan o'zgartirdi?

24. Adib kattalarga bag'ishab qanday kitoblarni nashr ettirdi?

8-MAVZU. MIRAZIZ A'ZAM VA TURSUNBOY ADASHBOYEV IJODI

Kichiktoylarning eng suykli ijodkorlaridan biri Miraziz A'zamdir. Bu ijodkor o'z asarlarida bolalar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli bo'lish, yaxshi o'qish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni ko'proq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz A'zam 1936-yilda Toshkent shahrida tug'ildi. Maktabda o'qib yurgan kezaridayoq she'riyatga qiziqdi. She'riy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quddus Hikmat boshchilik qilgan adabiy to'garakda sinovdan o'tkazar, ijodiy izlanish, o'qish va o'rganishni qizg'in davom ettirar edi. Adabiyot va she'riyatga bo'lgan chanqoqlik uni hozirgi ToshMUGa yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va o'quvchilar gazetalarida, "Gulxan", "G'uncha" jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan M.A'zam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirming "Metallurg", "Aqli bolalar", "Senga nima bo'ldi?", "G'alati tush", "Yer aylanadi", "Yerga dovrug solamiz", "Haqiqatning ko'zlari", "Sabot", "Bir cho'ntak yong'oq", "Qirq bolaga qirq savol", "Eng yoriq yulduzlar", "Saylanma" (2005), "Saylanma" (2007) kabi to'plamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam o'rin olgan.

Bolalar hayotidan olib yozilgan, tarjima qilingan o'nga yaqin dramalari televideniya namoyish qilinmoqda, radio orqali berilmoqda; maktablarda bolalar tomonidan sahna asarlari sifatida ijro etilmoqda.

Miraziz A'zamning juda ko'p she'r va qo'shiq, ertak, dostonlari katta-kichik bolalarga bag'ishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun albatta, bir yangilik, bir yaxshi gap aytish ishtiyoqi bilan qaynab-toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, "Yer aylanadi" she'rini olib ko'raylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali she'ming o'zi bo'lishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan o'tadi. Lekin she'rni o'qiydigan bo'lsangiz, sizning tasavvuringiz butunlay o'zgaradi. Murg'ak qalb u yoqda tursin biz kattalar ham yemning aylanishi,

onlarning o'tishi, shamolning esib turishi bilan o'sib, ulg'ayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz ko'z o'ngimizdan o'tadi. Qilgan yaxshiyomon ishlarimizni o'ylaymiz. "Yer aylanadi" – shoir xuddi shu haqda bahs yuritadi:

Asta-asta shamol esadi.

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta odam o'sadi,

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta ulg'ayar aql,

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta yetilar naql,

Asta-asta yer aylanadi...

Kichkintoylar ko'pincha hayot murakkabligidan bexabar bo'ladilar. Ular kattalarning ko'magida, o'zlari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam mo'jizalari-yu, turmush ikir-chikirlari bilan tanishib boradilar. Shu ma'noda Miraziz A'zamning "Bedananing buvisi" she'ri kichik yoshdagi bolalarga juda qo'l keladi. Bu she'r xalq og'zaki ijodi an'analari ta'sirida yaratilgan.

Yosh kitobxonlar she'rda bedanalarning turmush tarzlari bilan yaqindan tanishib oladilar. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, keksa-yoshlari bo'lishini, kasalu sog' yurishlarini buvi – bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, og'ir kasal bo'lib qoladi, tomog'idan ovqat o'tmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qo'ldan kelganча unga madadkor bo'lishga intiladi. Bu epizod chiroyli va ta'sirli chizilgan:

Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,

Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan,

Dori-darmon, o't-o'lan keltirib, keltirib,

Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,

Aylanishib boshida turdilar.

Sog' ayishining chorasini ko'rdilar, ko'rdilar...

Va-vaq, va-vaq,

Bit-bil-diq.

Va-vaq, va-vaq,

Bit-bil-diq.

Biz har doim bolalar adabiyotida o'y-o'ylash, xayol surish, o'zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg'in qo'llab-quvvatlaymiz. Miraziz A'zamning ham "Xayol surish" she'rining qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qanchalik o'ylanmasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to'la rivojlanmaganligi sababli ko'p narsalarni tushunmaydi, ojizlik qiladi. Ota o'g'lini unchalik o'ylanmaslikka chaqiradi. Otaning nasihati bilan bola o'zini tinchita olmaydi:

Kun qisqa

qanday qilib kun chiqadi

deb o'ylayman,

Tun cho'zilsa,

nega tun

cho'zildi, deb o'ylayman.

Uni xayol qilaman

Buni xayol qilaman

O'ylayman,

bari bir,

o'ylayman.

Miraziz A'zamning "Biz yengamiz bo'ronlarni" she'ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

Bizni bosdi dovullar, sellar –

Omon chiqdik bo'ronlardan,

Omon yashar botir ellar –

Qo'rqmas vahshiy hayvonlardan,

Qorli, muzli cho'qqilar ham

Qolib ketar poyimizda.

Jasur qo'shiq bizga hamdam

Har bir qo'ngan joyimizda.

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug' maqsadlarimiz borligini ta'kidlaydi, bolalarni yuksak axloq-odobli bo'lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

Maqsadimiz tog'day ulug' –

Chambarchasdir tutash qo'llar.

Ozodlikning yo'li qutlug' –

Olg'a, do'stlar, og'aynilar!

Miraziz A'zamning “Qirq bolaga qirq savol”, “G'alati tush”, “Nurxon bilan Burxon”, “Ota bilan bola”, “Bir cho'ntak yong'oq” (turkum), “Alla”, “Bola va ona”, “Yo'tal bobo” kabi she'r va qo'shiqlari bolalar adabiyotida katta o'rinda turadi.

“Asror”, “Erk qushi”, “Ona yurt osmonida”, “Antiq” kabi doston, ertak-dostonlari ham bolalarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqdi.

Miraziz A'zamning “Asror” dostonidagi Asror obrazida bolalarga xos jo'shqinlik, shijoat, mehnatsevarlik motivlari, haqiqiy o'quvchiga xos fazilatlar yorqin tasvirlanadi. Shoir bu g'oyani ochishda kichkintoylar ongi va dunyoqarashidagi holatlarni to'qnashtirish, ularning narsa va voqealarga bo'lgan munosabatlarini solishtirishdan samarali foydalanadi.

Pilla qurti boqish dostoniga asosiy mavzu qilib olinadi-da, o'quvchi-yoshlarning bu sohaga qiziqishlari, bilimdonliklari mehnat jarayonida ochib beriladi.

Asarda Asromning olijanob fazilatları – okko'ngil, sofdil, qo'li ochiqligi ishonarli tasvirlanadi; uning tut daraxtlarini sevishi, tabiatga g'amxo'rliги yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega.

Hayrat, Nor, Rahim, Ra'no obrazlari orqali qalbi qaynoq, bir-biriga mehribon, jamoa ishi uchun fidoyi yoshlar gavdalantiriladi.

Bolalarning maktabda pilla qurti boqishlari – qo‘shimcha soha – qishloq xo‘jaligi ishlariga jondildan yordam berishlari, fikr-mulohaza yuritishlari, biror ishga qo‘l urishsa dadil harakat qilishlari kitobxonni xursand etadi. Chunonchi, asarning “Pilla qurtlarining lohas bo‘lishi” bo‘limi o‘quvchida katta taassurot qoldiradi:

Pilla qurti boqilayotgan xona haddan ziyod isib ketgach, qurtlar barg yemay qo‘yadi. Shu daqiqada bolalarda yuz bergan holat: tushkunlik, hijolatlilik, qurtlarga achinish hissi tasviri kichik kitobxonni cheksiz hayajonga soladi:

*Pillachilar xonasin
Bosgan edi sukunat
O‘quvchilar churq etmas,
Qotib turishar faqat.*

Shoir hayotiy lavhalar chizishda davom etadi. So‘kichak yengillatilib, xona ma‘lum darajada sovutilgach, qurtlar yana asliga qaytadi, bir me‘yorda barg yeyishga kirishadi. Bolalar olam-olam quvonchga to‘ladilar, shodlanadilar:

*Bir-biriga qarashib
Bolalar jilmaydilar.
Xatar o‘tgan bo‘lsa ham
Xonadan jilmaydilar.*

Shoiming “O‘lmas qush” ertak-dostonida tasvirlanishicha, Chingizxonning jodugarlik bilan bahodirlarning yostig‘ini quritgan go‘zal kanizag Sayxun bo‘yida yashayotgan Nahang qassobning ham oromini buzadi. Jang maydonida kanizakni ko‘rgan Nahangning qilichi qo‘lidan tushadi. Qizning makriga uchib, uni sevib qoladi. Uning xotini qazo qilib, O‘lmas va Olmos ismli farzandlari qolgan edi. Biroq ota o‘g‘li va qizidan kechib, kanizakka uylanadi. Dostonda epchil qiz Olmosning akasi O‘lmas uchun otasi va o‘gay onasidan o‘ch olishi ancha qiziqarli va ishonarli tasvirlanadi.

Bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta ulush qo‘shayotgan M.A‘zam hozir yangi-yangi asarlar ustida ishlamoqda.

TURSUNBOY ADASHBOYEV

(1939-yilda tug‘ilgan)

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining katta shoiri, yetuk tarjimon Tursunboy Adashboyev o‘qishga ishtiyoqmand, qiziquvchan, tirishqoq bo‘lib o‘sdi. Urushdan keyingi og‘ir yillarda beshinchi sinf o‘quvchisi T.Adashboyev turlari ko‘sak chuyiydigan ovuldoshlariga baxshi Davron Shobdonov bilan navbatma-navbat “Go‘ro‘g‘li”, “Alpomish”, “Kuntug‘mish” dostonlarini o‘qib berardi.

O‘sha kezlarda folklorshunos Hodi Zarif “Sovet O‘zbekistoni” (Hozirgi nomi “O‘zbekiston ovozi”) gazetasida dostonlarni baxshilar og‘zidan yozib olish kerakligi haqida maqola e‘lon qiladi. Maqolaga ko‘zi tushib qolgan Tursunboy qo‘shni qishloqlik Olim baxshidan “Yozi bilan Zebo” dostonini to‘la yozib olib, Toshkentga jo‘natadi. Oldin Hodi Zarifdan, keyinroq Muzayyana Alaviyadan maktublar oladi. Bir oz vaqt o‘tgach, bu doston “Sharq yulduzi” jurnalida bosiladi, kitob bo‘lib chiqadi va xalqning mulkiga aylanadi.

Bo‘lajak shoir oltinchi sinfda o‘qiyotgan chog‘ida Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini G‘.G‘ulom tabdilida o‘qiydi, so‘ng A.Qahorning hikoyalar to‘plami bilan tanishadi va ustozlarga maktub bitadi. Ikki ulug‘ yozuvchi ham uning xatlariga javob yozgani qishloqda shov-shuvga sabab bo‘ladi. Tursunboyning ko‘ngliga o‘sha vaqtdayoq so‘z mehri tushgandi.

1957-yilda o‘rta maktabni bitirishi bilan Tursunboyning Frunze (hozirgi Bishkek) shahrida o‘zbek tilida chiqa boshlagan “Qirg‘iston haqiqati” gazetasiga ishga chaqirishadi. U vaqtlarda malakali jurnalistlar kam, T.Adashboyev esa ushbu gazeta tomonidan hajviy asarlar bo‘yicha e‘lon qilingan ko‘rik-tanlovda satirik she‘rlari bilan qatnashib, ikkinchi o‘rinni egallagandi.

1959-yilning may oyida Mirtemir “Manas” eposini tarjima qilish niyatida Qirg‘istonga boradi. Respublika yozuvchilar uyushmasi “Manas”ning variantlari bilan tanishish maqsadida Talas va Issiqko‘l atroflarini kezayotgan o‘zbek shoiriga T.Adashboyevni yo‘ldosh qilib tayinlaydi. Ular ikki hafta davomida birga bo‘lishadi. Oradan yil o‘tib, Mirtemirning aralashuvi bilan qirg‘istonlik havaskor

shoir Do'rmonda o'tgan yosh ijodkorlarning seminar-kengashiga taklif etiladi. Kengashda u o'zbek bolalar she'riyatining yirik vakili Qudrat Hikmatga shogird tutinadi.

Tursunboy Adashboyev qat'iy ichki intizomga ega odam. Bu hol uning ijodi sarmahsul bo'lishiga olib keldi. Shu vaqtga qadar shoirning o'ttizga yaqin kitobi bosilib chiqqan. Asarlari o'zbek va qirg'iz bolalar she'riyati antologiyalari hamda darsliklaridan o'rin olgan. T.Adashboyev tan olingan tarjimon ham. U qirg'iz tilidagi yigirmadan ortiq kitobni o'zbekchaga ag'dargan. Jumladan, "Manas" eposini nashr yo'li bilan tarjima qilgan, T.Qosimbekovning "Singan qilich" tarixiy romani, To'qtag'ul, S.Eraliyev, S.Jusuyev, B.Sarno'g'ayev va boshqa o'nlab qirg'iz adiblarining asarlarini o'zbek tiliga o'g'irgan. Jahon bolalar she'riyatining K.Chukovskiy, S.Marshak, Yan Bjeva, Q.Mirza, Q.Junushev singari vakillari ijodi bilan o'zbek o'quvchilari uning tarjimasida tanishgan.

Bolalar ichki dunyosini yaxshi biladigan Tursunboy Adashboyev kichiklarga atalgan asarlar aql o'rgatishdan, nasihatdan xoli bo'lishi kerak deb hisoblaydi. "Bolalarga qisqa vaznli, kutilmagan qofiyalarga asoslangan, jinday yumor va falsafa omuxta qilingan she'rilar yozish kerak. Qofiyalardagi ohandorlik asarni tez va oson yod olinishini ta'minlaydi", – deydi shoir. Tursunboy Adashboyev she'rilarida fe'l qofiyalarni kam qo'llaydi, imkon qadar ot, sifat, son, hatto, yordamchi so'zlarni qofiya sifatida ishlatadi. Shoir she'r misralarining imkon qadar qisqa bo'lishiga alohida e'tibor qaratadi. Bola qisqa she'rni nafasi qaytmay o'qiydi, oson yod oladi. Shoir she'rilaridagi ravonlik asl tuyg'ularning yosh yuraklarga tezroq yetib borishiga xizmat qiladi.

T.Adashboyev bolajon ijodkor sifatida bola o'zini kichik deb o'ylaganlar, unga aql o'rgatib, yo'l ko'rsatmoqchi bo'lganlar bilan ko'ngillashmasligini yaxshi tushunadi. U yana biladiki, bola tenglik istaydi, barabarlik izlaydi. U o'ziga teng bo'lganlarga el bo'ladi. Tursunboy Adashboyev – bolafe'l odam, bola ko'ngil ijodkor bo'lgani uchun ham bola ko'ngliga oson yo'l topadi.

Shoir bolalar tabiatidagi yumorga moyillikni yaxshi tuyadi. Shu bois uning deyarli barcha bitiklarida komizm ustuvorlik qiladi. Chunki bola olamga kulib,

charaqlab qaraydi, dunyoni yorqin ranglarda, quvonch og‘ushida ko‘radi. Shu bois T.Adashboyevning she‘rlariga kulgu hamishalik yo‘ldosh. Lekin bu kulgu she‘rlarning sirtida emas, zamirida bo‘ladi. She‘rning mohiyatiga yetilsagina, kulgu qo‘zg‘aladi. “Kim aytadi?” she‘rida shoir turli hayvonlarning o‘z bolalari borasidagi xasratlarini tasvirlaydi. Tulki bolasining “sodda, to‘poriligi”dan, olmaxon farzandlarining “qo‘pollarning qo‘poli” bo‘lib o‘sayotganidan yozg‘irsa, eshak xo‘tigining “zotli” ekani bilan maqtanadi. Yo‘lbars esa o‘g‘ilchasini o‘ta “mehribon” hisoblaydi. She‘rda qissadan hissa chiqarilmaydi, xulosani aytish o‘quvchining ixtiyorida qoladi: “Fil yupatib do‘stlarin Ko‘taradi ko‘nglini. Xo‘sh, kim aytar ularning shu gaplari to‘g‘rimi?” Bu savol o‘quvchini o‘ylashga, har bir hayvonning gaplari bilan ularning xususiyatlarini solishtirishga undaydi. She‘rda aks ettirilgan holat odamlarga qanchalar xosligi to‘g‘risida o‘ylab ko‘rishga chorlaydi. Tursunboy Adashboyev bolalarning ko‘ngliga kirmoq, yuragini bilmoq istaydi. Shu yo‘sin ulamida o‘zgani his qilish, bironing ko‘nglini tushunishga o‘rgatadi. Ko‘ngil hisobga olinmasa, yaxshilik ham yomonlikka yo‘yishi mumkinligi “Fufayka” she‘rida ta’sirli ifoda etiladi. Unda sho‘ro maktablarida barcha o‘quvchilar oldida yetim bolalarga kiyim-kechak tarqatilgani, bu esa, o‘ksik bolalar ko‘ngliga tuzalmas jarohat yetkazgani tasvirlanadi. Shoir bunday qilishning yomonligini aytib o‘tirmay, o‘zi kechirgan voqeaning ko‘nglida qoldirgan chandig‘i tasviri orqali o‘quvchida munosabat uyg‘otadi. Natijada she‘rxon qilingan noo‘rin “mehribonlik” bolani qanchalar haqoratlab, o‘ksitganini to‘la his etadi:

Alifboga binoan,

O‘qilar ro‘yxatlar:

– Abdullayev, Abrorov,

Ko‘zimdan olov chatnar.

Zich saflarning orasin,

Asta surib ochaman.

Menga navbaty yetguncha,

Uyga qarab qochaman.

Chin tuyg'ular tasvirlangan asarlargina kitobxon e'tiborini tortadi. T.Adashboyev mashaqqatli kechgan bolaligini samimiy tasvirlash bilan she'rxon e'tiborini o'ziga torta biladi. Bolalar tabiatini yaxshi bilgan shoir ular bilan papalashmay, jiddiy gaplashish lozim deb hisoblaydi. Bolalar o'zlariga yarasha ruhiy-ma'naviy yuk ortish mumkin va kerak deb biladi. Bolalar chegara bilmas xayoloti nozik ishoralarni anglab etishga ishongani uchun ham she'rlarida badiiy effekt berishi mumkin bo'lgan murakkab ifodaviy tryuklardan bemalol foydalanadi. O'quvchi imkoniyatiga ishonch sabab kichkinagina "Sumalak" she'ri katta badiiy ta'sir kasb etadi: "Boychechaklar nish urib to turguncha o'rnidan, Bahor qishni tarnovga osib qo'ydi burnidan". Shoir ezgulik bilan yovuzlikning munosabatini yorug' ranglarda ko'rsatish uchun kutilmagan murakkab obrazlarni kuylaydi. Obrazlar aynan kutilmaganligi bois bolalarning esida qoladi. Chunonchi, sumalaklar boychechaklarning ko'karishiga halal bermasligi uchun bahor tomonidan tarnovga burnidan osib qo'yilgan qish tarzida tasvirlanishi bolalar yodida chuqur iz qoldiradi. Sinekdoxa qism orqali bunga xos holat ko'rsatilishiga imkon bergan. Ko'klam bilan qish munosabatining harakatdagi bunday tasviri bolalar yodiga mustahkam o'mashadi. Shoir bola fikrlash tarzidagi favquloddorlik, formal mantiqqa zidlik xususiyatlaridan o'rinli foydalangan.

Shunga o'xshash holat "Kuz" she'rida ham ko'zga tashlanadi. Unda sabab oqibat sifatida berilishi bilan esda qoladi: "Ufq esa lolagun, Daraxtlardan rang olar. Xayrlashib kuz bugun Sochar oltin *oq tangalar*". Aslida ufqning lolagunligidan og'ochlar qirmizi tusga kirdi deyilsa, mantiqqa muvofiq bo'lardi. Lekin shoir bolalar tafakkur tarziga binoan daraxtlarning olovrange ufqni qizartirmaganini mantiqdan deb biladi va bunga o'quvchini ishontiradi. T.Adashboyevning she'rlari kichik kitobxonni fikrlash, munosabat bildirish va xulosa chiqarishga undaydi. "Beshta arra", "Chumchuqlarga uyadir", "Farqi bitta harfdadir" she'ridagi so'z o'yinlari yosh she'rxonni mustaqil fikrlash va topqirlikka o'rgatadi. T.Adashboyevning she'riy jumboqlarini yechishga urinish o'quvchilarda ham original fikr, ham zukkolik, ham farosat shakllanishiga xizmat qiladi. "Beshta arra" she'riining so'nggi misrasini o'qimay turib, undagi "karra", "zarra", "marra",

“tarra”, “darra” so‘zlaridan, shoir aytganiday birinchi harflar olib tashlansa, qaysi so‘z paydo bo‘lishi va u qanday ish quroli ekani haqida o‘ylab ko‘rish kichik o‘quvchilarning o‘qish darslarini qiziqarli qiladi. “Farqi bitta harfdadir” turkumida: “Ziyrak, zukko bolajonlar, O‘ylab ko‘ring-chi bir oz. Navbatdagi yetti jumboq, Sizlar uchun qulay, mos” misralaridan so‘ng “Qayiq”, “Qalqon”, “Hakka”, “Lola”, “To‘ra”, “Anor”, “Ari”, “Chana” so‘zlari keltirilib, “Bitta harfni almashtirib, O‘zga bir so‘z toping yana...” topshirig‘i beriladi. Bu she‘rlar bolalarda mustaqil fikr shakllantirishga mosligi bilan diqqatga loyiqdir.

“Ishonmasang” she‘rida shoir o‘quvchiga: “Ma‘nosi bir so‘z nima?” – deya savol beradi va uni so‘zlarning ma‘nodoshlarini topishga undaydi: “Qolgan so‘zlarni yozib, mualliming qil rozi”. Boshlangich sinf o‘quvchilari “O‘qish” darslarida shoirming shunday she‘rlaridan foydalanishsa, darsning samarasi kutilgandan ziyoda bo‘lishi, sinfdagi o‘quvchilarning har biri alohida va barchasi birga ishlab “interaktiv” usulni yuzaga keltirishi muqarrardir.

Shoirming “Latifboyning loflari” ruknidagi hazlga yo‘g‘rilgan she‘rlarini o‘qigan kishi ruhiyatiga yengillik bag‘ishlab, yuzida tabassum paydo qiladi. Aqlga sig‘maydigan, favqulodda voqea-hodisalar tasviriga bag‘ishlangan bu she‘rlar o‘quvchi sezimlarini muvozanatdan chiqarib, xayoliga qanot bag‘ishlaydi.

Ma‘lumki, bola-xayol oshig‘i. U ko‘proq xayolu tasavvur olamida yashaydi. Uning o‘ylari tizginsiz, bola tasavvurini jilovlashga urinish shaxsligini sindirishga olib keladi. Shoirming “Ovning gashti”, “Barchasi yodimda”, “Yugan solib, egar urib”, “Beshta sanoch”, “Shirmon kulcha”, “Poyga zavqi”. “Men o‘sha Latifboyman”, “Ko‘zin ochsa”, “Burga tepdi” va h.k. she‘rlarida erkin tasavvurli bolaning chegara bilmas fantaziyasi, chuqur xayollari aks etgan.

Tursunboy Adashboyevning lof she‘rlaridagi o‘ziga xoslik shundaki, ular yolg‘onning ifodasiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, tasvir chin hayotiy detallarga tayangan. Shu bois o‘quvchining xotirasiga mahkam o‘mashib qoladi, unga malol kelmaydi. “Poyga zavqi” she‘ridagi tafsillar tasvirining ingichkalashib, lofning aqlga sig‘mas tus olishiga xizmat qiladi:

*Poyga zavqin surgani,
Taqalatdim burgani
Ko'nikmagan siyog'i,
Biroz oqsar oyog'i.
Oq qand berib ovutdim,
Terini sovutdim.
Yaxshi boqdim tinmadim,
Behudaga minmadim.
Unga o'tgan shanbadan,
Arpa solib damba-dam,
Parvarishni do'ndirdim.
Yo'rg'alashga ko'ndirdim.*

Bu yerda shoir qahramonni faqat lofchigina qilib ko'rsatmaydi. Chigirtka yoki burga parvarishi borasidagi gaplar lof bo'lsa-da, ular Latifboyning hayotni bilishi, otni uloqqa tayyorlash jarayonidan yaxshi xabardorligini ko'rsatadi. She'rlarning umumiy ruhi lofdan iborat bo'lgani holda ularda qo'llanilgan har bir tafsil g'oyat hayotiy va realdir.

Bolalar olamni ko'z orqali o'rganishga moyil. Buni yaxshi bilgani uchun Tursunboy Adashboyev aytishdan ko'rsatishni afzal sanaydi. Bola tabiatidagi taqlidga o'chlikni bilgan shoir "Nabiralaringa" she'rida she'rxonlarga o'zini tanishtirar ekan, shaxsi haqida axborot beribgina qolmay, bolalarni tarbiyalaydi ham: "Lanju ezma-churuklarni Toqatim yo'q ko'rgani. Bitta aybim-to'g'ri so'zman, Dangalchiman bo'lgani". Garchi, she'rda dangalchilik va to'g'ri so'zlik "ayb" deyilayotgan bo'lsa-da, u bolalarga fazilat sifatida ta'sir qiladi. Nabiralari bilan dillasharkan, shoir yozadi: "Nomardlarning izin o'pib, Yaltoqlanib bo'zlama. Vijdoningni garov qo'yib, Aslo yolg'on so'zlama".

Tursunboy Adashboyev ijodining o'ziga xos yana bir qirrasini uning o'zbek she'riyati uchun g'oyat kamyob bo'lgan parodiya ustasi ekanidir. Afsuski, milliy adabiyotimizda parodiyachilik hamon havaskorlik darajasida qolib kelayotir. Holbuki, bizniki kabi qadimiy tarixga ega adabiyotda parodiya yuksak darajada

rivojlangan bo'lishi kerak. O'zbek adabiyotida faqat Tursunboy Adashboyev bilan Abdurazzoq Obro'gina bu janr bilan muntazam shug'ullanib kelmoqda.

Tursunboy Adashboyev biror she'rga parodiya yozganda she'rmi ham, shoirmi ham masharalab, yerga urishni maqsad qilmaydi. Parodiyalarida shoiming ham, she'rxonning ham ko'zi-qulog'i o'rganib, e'tibor bermay qo'ygan badiiy nuqsonni yaqqol ko'rsatishga e'tibor qiladi. Biror she'rga parodiya yozish uchun yo uning ifoda usuli yoxud unda aks etgan voqelikda kulguga loyiq illatni topadi. U o'z parodiyalarida ayrim she'rlardagi ana shunday nuqsonlarni "sopini o'zidan chiqargan" holda kulgiga oladi.

T.Adashboyev bir shoirning "O'n oltida yoshginam" she'ridagi: "Bolaligim qoldi ortimda, O'n oltida yoshginam hozir...", "Go'zal xotira" she'ridagi: "O'n yettimni sevardim juda, Lekin undan ayrilib qoldim" misralari asosida yozgan parodiyasida har bir she'r shoirning ichki dardi va aytadigan salmoqli gapi o'laroq yuzaga kelishi kerak, aks holda u badiiy qimmatga ega bo'lmaydi, degan fikrni ilgari suradi:

*O'zimni juda ham yaxshi ko'raman,
Erkin parvoz qilar ko'ngil qushlarim.
O'zgan farqim shu-har bir yoshimga,
Behuda yurmasdan she'r bag' ishladim.
O'n oltiga chiqqan kezimni,
O'ylab bir-oz entikib oldim.
O'n yettiga havasim kelib,
"Atang", deya lab tishlab qoldim...
Oy-ku etak bilan yopilmas,
Nahot, qumdan iborat bo'lsa.
Ma'zur tuting yozgan she'rlarim,
Qaytariqdan iborat bo'lsa...*

Agar yuqoridagi parodiyada ifodadagi nuqson tanqid qilingan bo'lsa, shoir ba'zi parodiyalarda qalamga olingan mavzuning she'rbop emasligidan kuladi.

Chunonchi, T.Adashboyev “It va muhabbat” parodiyasida bir yosh shoimring
“O’sha kunlami eslab” she’ridagi:

*Itni yaxshi ko’rasiz, men esa sizni,
Bilmadim, bu balki taqdir jazosi.
It bilan mashg’ulot siz uchun suyakli,
Men sizga etolmay bag’rim kuyukli.
Itsiz keling kutmoqdaman, yor, zoriqib,
Men sizni sevaman, Siz esa kimni?*

satrlardagi sun’iy iztirob, zo’raki dramatismni kulgiga oladi. Buning uchun shoir asos matndagi ojiz jihatlarni yanada kuchaytirib, sun’iy tragizmni mantiqsizlik darajasiga yetkazadi:

*...Shoira qiz yurak-bag’ri o’rtanar,
Eh, qayindi u tushunsa-unasa.
Qiz qalbiniy emiradi iztirob,
“Itbozmikin, yo, nahotki, xunasa?!”*

Ko’rinadiki, Tursunboy y ijodi nafaqat bolalar, balki kattalar adabiyoti rivojida ham muhim o’rin tutadi. Ana shunday e’zozli shoir Tursunboy Adashboyev 1939-yilda Qirg’iztonning O’sh viloyatiga qarashli Olabuqqa tumanining Safed Bilol qishlog’ida tavallud topgan. U Toshkent davlat dorulfununini hamda Moskvadagi Jahon adabiyot institutini bitirgan. Uning “Kamolning olmasi” nomlangan birinchi kitobi 1967-yilda talabalik chog’idayoq nashr etilgan. Shundan keyin Toshkent, Bishkek shaharlarida “Biz sayohatchilar”, “Ola-tovlik bo’laman”, “Arslanbob sharsharasi”, “Surnay”, “Nur daryo”, “Guldasta”, “Olatog’-Lolatog’”, “Oqbo’ra to’lqinlari”, “Sovg’a”, “Arslanbob afsonasi”, “Sichqonning orzusi”, “Uch bo’taloq sirli qovoq”, “Tanlangan asarlar” kabi yigirmadan ziyod kitoblari chop etilgan. Asarlari rus, qozoq, tojik, turkman, ukrain tillariga tarjima qilingan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Miraziz A'zam hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. U she'riyatga qachondan boshlab qiziq boshladi?
3. She'riy mashqlarini qaysi bolalar ijodkorlari boshchilik qilgan adabiy to'garakda sinovdan o'tkazgan?
4. Adabiyot va she'riyatga bo'lgan chanqoqlik uni qayerga yetakladi?
5. Adabiy mashqlari qaysi gazeta va jurnallarda bosila boshladi?
6. Uning qanday to'plamlari bor?
7. "Yer aylanadi" she'rida qanday g'oya ilgari surilgan?
8. Xalq og'zaki ijodi an'analari asosida yaratilgan qanday asarlarini bilasiz?
9. "Xayol surish" she'rining qahramoni nimani istaydi?
10. Miraziz A'zamning qaysi she'ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi?
11. Miraziz A'zamning qaysi she'r va qo'shiqlari bolalar adabiyotida katta o'rinda turadi?
12. Bolalarda katta qiziqish uyg'otib kelayotgan doston, ertak-dostonlariga ta'rif bering.
13. Miraziz A'zamning "Asror" dostonidagi Asror obrazida o'quvchiga xos qanday fazilatlar yorqin tasvirlanadi?
14. Asarda Asrorning qanday fazilatlarini ishonarli tasvirlanadi?
15. Asrorning qaysi ishi yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega?
16. O'lmas va Olmos qaysi ertak-doston qahramonlari?
17. Tursunboy Adashboyev hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
18. Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining katta shoiri, yetuk tarjimon Tursunboy Adashboyev o'qishga qanday munosabatda bo'ldi?
19. Urushdan keyingi og'ir yillarda beshinchi sinf o'quvchisi T. Adashboyev tunlari ko'sak chuyiydigan ovuldoshlariga qaysi baxshi bilan navbatma-navbat "Go'ro'g'li", "Alpomish", "Kuntug'mish" dostonlarini o'qib berardi?

20. Folklorshunos Hodi Zarifning qaysi maqolasiga ko'zi tushgan Tursunboy Adashboyevni qo'shni qishloqlik Olim baxshidan "Yozi bilan Zebo" dostonini to'la yozib olib, Toshkentga jo'natadi?

21. U kimlardan maktublar oladi?

22. "Yozi bilan Zebo" dostoni qaysi jurnalda bosiladi, kitob bo'lib chiqadi va xalqning mulkiga aylanadi?

23. Bo'lajak shoir Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini kimning tabdilida o'qiydi?

24. Tursunboy Adashboyev qaysi ijodkorning hikoyalar to'plami bilan tanishadi?

25. U kimlarga maktub bitadi?

26. Unga kimlardan kelgan javob xati qishloqda shov-shuvga sabab bo'ladi?

27. Ijodkorni o'rta maktabni bitirishi bilan qaysi gazetaga ishga chaqirishadi.

28. T.Adashboyev ushbu gazeta tomonidan hajviy asarlar bo'yicha e'lon qilingan ko'rik-tanlovda satirik she'rlari bilan qatnashib, nechanchi o'rinni egallagandi.

29. 1959-yilning may oyida u qaysi o'zbek shoiriga yo'ldosh qilib tayinlanadi?

30. Kimning aralashuvi bilan havaskor shoir Do'rmonda o'tgan yosh ijodkorlarning seminar-kengashiga taklif etiladi?

31. Kengashda u qaysi o'zbek bolalar she'riyatining yirik vakiliga shogird tutinadi?

32. Tursunboy Adashboyevning nechta kitobi bosilib chiqqan?

33. T.Adashboyev tarjimon sifatida qanday asarlarni tarjima qilgan?

MIRKARIM OSIM BOLALARNING TARIXNAVIS ADIBI

Yozuvchi va tarjimon Mirkarim Osim (1907 – 1984) Toshkentda, ziyoli oilasida dunyoga kelgan. Dastlab eski maktabda, so'ngra "Shams ul-urfon" nomli boshlang'ich maktabda o'qidi. 1921-yildan Narimonov nomidagi ta'lim va tarbiya texnikumida tahsil ko'rdi.

Tarix fanidan qo'llanma, tavsifiya, darsliklar yaratdi. Dastlabki yirik asari "Astrobod" tarixiy qissasi bo'lib, Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan.

Ijodkorning "O'tror", "Shiroq", "To'maris", "Temur Malik", "Iskandar va Spitaman", "Mahmud Tarobiy" kabi qissalarida ajdodlarimizning istilochilarga qarshi mustaqillik uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

Mirkarim Osim "Zulmat ichra nur" (Navoiy), "Jayxun ustidagi bulutlar" (Beruniy), "Ibn Sino qissasi", "Aljabrning tug'ilishi" (Al-Xorazmiy), "Singan setor", (Mashrab), "Mohlaroyim va Xonposhsha", "Karvon qo'ng'irog'i" kabi qissalarida o'zbek xalqining Amir Temur, Ulug'bek, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Mashrab singari yorqin obrazlarni yaratib bergan.

Tarixchi adib "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangan.¹

NOSIR FOZILOV IJODI

(1929-yilda tug'ilgan)

Yozuvchi va tarjimon Nosir Fozilov adabiyotimizning qutlug' dargohiga 50-yillarning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lib, hozirgacha jami yetmishdan ortiq kitob chop ettirdi.

U 1929-yili 10-iyunda Qozog'istonning Chimkent viloyati Turkiston tumanining Koriz qishlog'ida tavallud topdi. Uning ota va onalari dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lsalar ham buvasi Tursunmuhammad A'lam G'urbatiy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Kamiy, Xislat, Sidqiy Xondaliqiy bilan hamnafas, hamfikir bo'lib, Toshkentda uning uchta she'riy kitobi chop etilgan.

N.Fozilovning bolaligi urush davriga to'g'ri kelganligi tufayli ham o'qib, ham mehnat qilgan. Shu sababli u o'z tengoshlaridan ancha kech, ya'ni 1949-yilda

¹ To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari: qo'llanma. – Toshkent: Bayoz, 2019. – B. 28.

o'rtta maktabni tugatadi. So'ng Toshkentga kelib, universitetga o'qishga kiradi va uni 1954-yilda tugatadi. Shundan keyin "Gulxan", "Sharq yulduzi" kabi jurnallarda va "Yosh gvardiya", G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotlarida turli lavozimlarda ishladi.

Adibning birinchi hikoyasi "Lenin uchquni" gazetasida 1953-yilda bosilgan bo'lsa, uning birinchi kitobi 1959-yilda "Irmoq" nomi bilan chop qilinadi. So'ngra "Oqim" (1962), "Robinzonlar" (1964), "Qush qanoti bilan" (1965), "Qorxat" (1968), "Ko'klam qiyoslari" (1970) "Diydor" (1979), "Tanlangan asarlar" 2 jildlik (1983-84), "Bolaligim-poshsholigim" (1989), "Bir otar to'pponcha" (1995) kabi o'nlab kitoblari nashrdan chiqadi.

Uning hikoya va qissalari milliy bo'yoqlarining yorqinligi, tilining jozibadorligi, xalq turmushi manzaralarining, ayniqsa, bolalarning ichki dunyosi, o'y-kechinmalarining jonli tasviri, ko'tarinki ruhi bilan ajralib turadi. Asarlarida cho'l tabiatiga xos manzaralar shoirona chizilgan.

Hayot haqiqatini haqqoniy aks ettirishda Nosir Fozilovning qissa va hikoyalari alohida ahamiyatga molik. Yozuvchining "Oqim" qissasi O'zbekistonda kolxoz tuzumining qaror topishi mavzusiga bag'ishlangan. Asar markazida ozodlikka erishgan mehnatkashlar ommasi bilan kechgan "dunyoning ustunlari" – boy va mullalarning o'z imtiyozlarini va oddiy xalq ustida hukmronliklarini saqlab qolish uchun olib borgan hayot-mamot kurashi turadi.

Bolalar adabiyotining muhim vazifalaridan biri ham hali yer yuzida xususiy mulkchilik barham topmagan ekan, sinfiy kurash shakllari o'zgarishi, lekin bu kurash ong va mafkura sohasida davom etishi mumkinligini mamlakatimizning yosh yigit-qizlariga badiiy obrazlar orqali ko'rsatib berishdan iboratdir.

Nosir Fozilov qissaning asosiy fazilatlaridan biri – kollektivlashtirish davri voqealarini bugungi kun ilg'or kishisining ko'zi bilan tasvirlaganidadir. Adib o'sha murakkab davr tarixiga murojaat qilar ekan, davrimiz uchun juda muhim bo'lgan masalalarni qalamga olgan.

Qissada Haydarboyning buyrug'i bilan kaltaklangan va mulla tomonidan zaharlangan Suyum akaning halok qilinishi, cho'pon Asqarning tuhmat bilan

qamoqqa olinishi hikoya qilinadi. Shu qabihliklarning boshida turgan Haydarboy go'yo hech nima ko'rmaganday, bilmaganday qamoqda yotgan Asqarning xotini Malika huzuriga go'zal Hurining noqobil o'g'li Do'ndirasulga unashtirish uchun boradi. Haydarboyning asl niyati mol-mulkini saqlab qolish bo'lsa-da (uning o'g'il uylantirishdan ko'zlagan muddaosi ham shu), Malikaga endidikda "na boy, na kambag'al qoldi, hammamiz bir odammiz", deb tilyog'lamalik qiladi. Malika eri qamoqda o'tirgan, Suyum akaning qirqi ham chiqmagan bir paytda to'y haqidagi gap ko'ngilga sig'adimi, deb yig'laydi. Lekin Haydarboy o'z gapida turib oladi. Bunday surbetlik hatto Malikaday avom, bechora xotinni ham g'azabga keltiradi. U boylarda vijdon degan narsa qolmabdi, degan xulosaga keladi.

Surbetlik va safsatabozlik – manfaatparastlikning ajralmas belgilaridandir. Yozuvchi buni ishonarli yecha olgan.

"Oqim" qissasining yana bir fazilati xalqlar do'stligi mavzuining chuqur ifodalanganidadir. Kambag'al Suyum aka u yoqda tursin, hatto mashhur boy Yorlaqabni ham odam hisoblamagan Haydarboyning shovinizmi kitobxonni qanchalar nafratlantirsa, qissada tasvirlangan oddiy kishilar – o'zbeklar, qozoqlar, ruslarning insoniy do'stligi va birodarligi shunchalik quvontiradi. Umuman, Nosir Fozilov asarlarida xalqlar do'stligi mavzui sinfiy birodarlik darajasiga ko'tariladi va yaxshi hal qilinadi.

Chunonchi, Nosir Fozilov "Oqim" qissasida o'zbek qishlog'ining Ulug' Vatan urushi yillaridagi hayoti haqida hikoya qilar ekan, barcha kishilarning mustahkam birodarliklarini mehr bilan tasvirlaydi. Turli millat vakillarining fashizm vabosiga qarshi front ichkarisidagi ablah, pastkash kimsalarga qarshi qo'lni qo'lga berib kurashishi ishonarli tarzda hikoya qilinadi.

Nosir Fozilov o'smirlar bilan samimiy, yurakdan suhbat quradi. Yozuvchining ko'pgina asarlarida syujet puxta, keskin to'qnashuv va kutilmagan voqealar ko'p. Adib yaratgan ko'pgina obrazlar hayotiyiligi, ibrat kuchi bilan kitobxon diqqatini tortadi.

Nosir Fozilov tarjimon sifatida ham samarali ijod qilmoqda. U Abay, Muxtor Avezov, Sobit Muqonov, G'abit Musrepov, G'abiden Mustafin, Abdulla

Tojiboyev, Abdijalil Nusrepov kabi ko'plab qozoq adiblari asarlarini o'zbekchaga tarjima qilib, nashr ettirdi. Shuningdek, qirg'iz, qoraqalpoq va o'zga tillardan ham ko'plab sara asarlarini o'zbekchalashtirdi. Uning ana shu ijod sohasidagi samarali mehnati zoye ketmadi. 1985-yilda uning "Shum bolaning nabiralari" kitobi uchun O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining G'.G'ulom nomidagi, 1986-yilda esa qozoq adabiyotidan qilgan tarjimalari uchun Qozog'iston Yozuvchilari uyushmasining Boyimbet Maylin nomidagi, "Ustozlar davrasida" asari uchun esa Hamza nomidagi Davlat mukofoti berildi. 1990-yilda u "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi" unvoniga sazovor bo'ldi.

N.Fozilovning ko'plab asarlari o'zga tillarga ham tarjima qilinib, nashr etilmoqda. U 1994-yili o'zbek va qozoq adabiy aloqalari borasidagi katta xizmatlari uchun Qozog'iston Prezidenti ta'sis etgan "Tinchlik va ma'naviy hamjihatlik uchun" Xalqaro mukofotiga sazovor bo'ldi.¹

1985-yilda unga "Shum bolaning nabiralari" kitobi uchun O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining G'.G'ulom nomidagi, 1986-yilda esa qozoq adabiyotidan qilgan tarjimalari uchun Qozog'iston Yozuvchilar uyushmasining Boyimbet Maylin nomidagi, "Ustozlar davrasida" asari uchun esa Hamza nomidagi Davlat mukofoti beriladi. 1990-yilda esa u "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi" unvoniga sazovor bo'ldi. Shuningdek, Qozog'iston Prezidentining "Tinchlik va ma'naviy hamjihatlik uchun" xalqaro mukofoti (1994), Qozog'iston Yozuvchilar uyushmasining "Olosh" nomli xalqaro Mukofoti (2000), G'alabaniy 50 yilligi munosabati bilan medal (1995), "El-yurt hurmati" ordenlari (1999) sohibidir.

Yozuvchi qissalari mavzusiga ko'ra o'tmish va zamonaviy voqealarni ifoda etishi bilan ajralib turadi. O'tmish deganimiz, o'tgan asrning birinchi yarmi. Bunda milliy tariximizdagi dolg'ali yillarda xalq hayoti, bolalar va o'smirlar olami o'quvchi ko'z o'ngida yorqin gavdalanadi. N.Fozilovning o'ziga xos badiiy mahorati shundaki, u nafaqat o'zbek, balki qardosh xalqlar turmush tarzi, tilini

¹ Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: (Darslik-majmua). – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – B. 214 – 215; To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari: qo'llanma. – Toshkent: Bayoz, 2019. – B. 80 – 81.

ham yaxshi biladi va ularni tabiiy aks ettira oladi. Shu ma'noda, uning qissalarida turli davr va turli millat o'smirlarining obrazlari gavdalanadi. Binobarin, "Shum bolaning nabiralari" qissasi oddiy voqeadan boshlangan. Bolalar maktabdagi "Qizil iztoparlar" to'garagiga a'zo bo'lishadi va bu a'zolar ro'yxati "Gulxan" jurnaliga yuborilgach, muharririyat bolalarga maxsus xat yo'llab, urush veteranlari jasoratini o'rganish bilan bog'liq topshiriq beradi. Anvar Furqat nomiga kelgan shunday xatni pochta qutisidan o'g'irlyotgan payt o'rtog'ining o'zi kelib qoladi va xatni na o'zi o'qiy oladi, na do'stiga ko'rsata oladi. Ammo Furqat maktabdagi yana bir shunday to'garak a'zosi G'ayrat nomiga kelgan xatdan xabardorligi uchun bu topshiriqni bajarish haqida Anvarga maslahat soladi. Yozuvchi Anvar obrazini tasvirlashda G'afur G'ulomning shum bolasiga taqlidan yondashgani sezilib turadi. Faqat Anvar taraqqiy etgan davr bolasi ekanligidan, uning shumliklari ham zamonaviyroq. Masalan, u maktabda fizika to'garagiga ham a'zo. Sababi, temir-tersak uning jon-u dili. Radiomi, eski televizormi, zvonog-u dazmolmi-ey, xullas qo'llariga nima tushib qolguday bo'lsa, bilsa-bilmasa kavlagani-kavlagan. Shuning uchun hatto choraklik baholari ham pasayib ketadi... Uyda ham shu sababli turli hangomalarni qo'zg'ab yuradi. Anvar maktabdan kelganida singlisi Mahfuza chiqib qoladi.

– Endi o'lasan!

– Nega o'lar ekanman?! – deydi Anvar hangu-mang bo'lib.

– Radioni buzibsanku...

– Buzganim yo'q. Proigrevatelni olib, maktabdagi radioga qo'ydik. Anu maktabda muzika to'garagidagi radio ishlamas ekan... Shunga qizlar tansa tusholmay... Shu orada oyisi chiqib qolgach, bu chorakda "ikki" tushmaganligidan maqtanmoqchi bo'lgan Anvarning sumkasidan dazmol ham chiqib qolib, tag'in bahona izlashga tushadi. Oyisining avzoyi buzuqligini sezgach esa, devordan oshib, qochib qoladi. Anvar oyisidan ham ko'ra singlisi Mahfuzadan jahli chiqqan edi. Go'yo hammasini o'sha oyisiga chaqib bergan. Endi ko'chada sovqotib, qayerga borishni bilmay asabiylashayotib, undan qasd olish rejasini tuzib, navbatdagi hangomani boshlaydi. Barcha qo'ni-qo'shnilarni bola-chaqasi-yu,

butun oilasi bilan mehmonga, onasining “Tug‘ilgan kuni”ga aytib chiqadi. Maqsadi esa mehmon ko‘p kelsa, qozon-tovoq yuvishni yomon ko‘radigan singlisiga ish ko‘paytirib, o‘ch olmoqchi... Rostdan ham kechqurun hovli mehmonga to‘ladi. Mahfuzaga ish ko‘payib ketadi. Anvarning shumtakaligi kattalar tomonidan kulgi bo‘lib, uning bobosiga o‘xshagani, Nazarbekdagi voqealarda kimlar ishtirok etgani tilga olinadi, shu tariqa qissada o‘tgan asrning 20-yillaridagi voqealar hikoya qilinadi...

Nosir Fozilov ijodida qissadan qissaga ko‘chib yuruvchi obrazlar (Karim ko‘zoynak, Izatulla, Jalil, Abdunabi, Po‘lat amaki, A‘zam...), tasvir va tashbehlar, (chalov o‘rish, “eshak karvon” bilan g‘alla tashish, o‘smir yigitlar o‘rtasidagi o‘zaro nizolar) talaygina... Bu uning o‘ziga qadrdon dalalar, ang‘iz va jing‘il kabi buta-yu to‘qayzorlar, bolaligidanoq ko‘z o‘ngiga jo bo‘lgan manzaralar (masalan, “qishlog‘imiz oqshomini bir ko‘rsangiz: odamlar daladan qaytib kelayotgan, poda orqasida bulutdek chang qoldirib, qishloq sari siljiyotgan, kunbo‘yi ang‘iz ustida donlab, g‘ujg‘on o‘ynayotgan qora zag‘chalar qishloq osmonini ajib bir kuyga to‘ldirib, Sir bo‘yiga – qo‘noq joyiga shoshilayotgan...” Yoki “bolalarning qiy-chuvi-yu, sigirlarning mo‘rashi, itlarning vovullashi, ...sigirlarning tuyoqlaridan ko‘tarilgan oppoq changning kattakon juldur ko‘rpaga o‘xshab havoda muallaq qalqib yurishi” kabi); odamlar va voqealar ekanligini anglash mumkin. Uning adabiy qahramonlari va sujet chizig‘idagi tasvirlar ham betakror: Iriskeldi, Supabek otalarning podachilik sir-u sinoatlari, ularga yordam beradigan Qalmaqon, Karim, Kamola kabi o‘smir yigit-qizlarning balog‘at pallasiga yetishdagi tuyg‘ulari... Bolalarning uyma-uy yurib osh-u halol yig‘ishlari, chalov o‘rishi-yu, ximonda ishlab, eshak, ot va tuyada shahar bilan qishloq o‘rtasida sut-u qatiq sotib, oilani tebratishga yordam berishi, “eshak karvon”larda g‘alla tashishi, dala-dashtni kezib, to‘qayzorlar kechib ov qilishi, daryo -yu dengizda baliq tutib, o‘z mehnati lazzatini anglab yetishi kabilar yosh kitobxon uchun ohorli hikoyalardir. Qolaversa, bu qissalarda qozoq, o‘zbek, tatar, qirg‘iz, ukrain, polyak kabi turli millat vakillarining umumlashma obrazi mavjud. Qissa qahramonlari qaysi millatga mansub bo‘lishidan qat‘iy nazar o‘zaro bir yoqadan bosh chiqarib, ishlaydilar,

qahramonlik ko'rsatadilar, yoxud o'zaro birodarlik aloqalarini yo'lga qo'yadilar. N.Fozilov talqin etgan obrazlar chindan ham o'z asosiga ega. Turkistonlik, qoraqalpog'istonlik o'zbek-u qozoqlar ana shunday qon-qarindosh bo'lib yashayotgani ayni haqiqat. Demak, bu tabiiy jarayonni o'smirlar kitobxonligida N.Fozilov maromiga yetkazib tasvirlagani e'tirofqa loyiq. Ayni paytda qissalarda bu yoshlarning o'zboshimchaliklar qilib, ba'zan tashvish ham tug'dirishi yoki, o'zlarini katta bo'lib qolgandek mustaqil ish tutishga intilishlari bolalar adabiyoti tabiatini ochishga xizmat qiladi.

O'tgan asr bolalar qissachiligidagi tarixiy, avtobiografik, sarguzasht, detektiv, fantastik yo'nalishlar uning alohida tamoyillarini belgilagan bo'lsa, yangi asr bo'sag'asida inson ruhiyati, aniqrog'i bolalar va o'smirlarning ichki olami teran tadqiq etilgan psixologik asarlar ijobiy mazmun kasb etayotganini ta'kidlash joiz, albatta. Binobarin, yuqorida zikr etilgan bolalar adiblarning asarlarida ham bu jihat o'ziga xos uslubda namoyon bo'lganligini kuzatish mumkin.

Nosir Fozilov ijodiga xos bosh fazilat uning faqat o'zi yaxshi bilgan, chuqur his etgan va puxta o'rgangan mavzu, voqea va odamlar to'g'risida qalam tebratishidir. Uning "Oqim", "Qush qanoti bilan" va "Qorxat" qissalari shu ma'noda kitobxonlarga alohida taassurot uyg'otadi. Yozuvchining "Qush qanoti bilan..." qissasi yetuk adabiyotshunos To'xtasin Jalolovga bag'ishlangan bo'lib, qatag'on qurbonlari, shaxsga sig'inish davri oqibatlari badiiy adabiyotda yoritilgan dastlabki asar sifatida dolzarb. Qissada tuhmatga uchrab nohaq qamalgan Akmal aka qismati o'smir yigit Sarvar tilidan hikoya qilinadi. Ya'ni davr ziddiyatlari, qamoqdan bo'shab surgun muddatini o'tagani Turkiston qishloqlaridan biriga yuborilgan Akmal akaga qishloq ahli, avvalo bolalar qilgan g'amxo'rlik, do'stliklarining tarannum etilishi mustabid sho'ro istibdodi avj olgan 60-yillar adabiyotida o'ziga xos jasorat edi.

Qissadagi yana bir jihat kitobxonning alohida diqqatini tortadi. Bu aynan bolalar va o'smirlar orasidagina uchrab turadigan yashirin til ifodasi. Akbar, A'zam, Sarvarlar dalada mehnat qilisharkan, ularga tushlikda qatiq olib keladigan Hasan ko'zoynakning aldayotganini sezib qolishadi. Ya'ni qatiqda maza-matrasa

yo'q, suv qo'shib, suyultirib kelayotgani bilingach, uni nima qilish haqida bahslashayotgan paytda, ularga boshliq etib tayinlangan Akmal aka kelib qoladi. Bolalar nima qilishni bilmay turganda, Akbar gapida davom etaveradi:

– Lamaymizmipoy?

– Dayqan libqi? – deydi A'zam.

– Tato'rt labo libbo' laymizpoy. Rimizbi, maningfer nidayo, rimizbi tao'r dayo'l. Mixo'p?

– Ti bo'p.

– Chonqa mizboshlay.

– Rbi atdanso ngso'.

Akmal aka bu qanaqa til degandek bolalarga qaraydi. Ular tushuntirishadi. Maktabda maynabozchilik uchun shunaqa tilda gaplashishlarini, bir so'zni aytmqochi bo'lishsa, u so'zning oxirgi bo'g'inini oldiga olib gapiraverishlari, qizlarniki yanada boshqacharoq, masalan "Uyga ketasanmi?" – demoqchi bo'lsa: "Ultishga keltishasanmi?" tarzida ekanini tushuntirishadi.

Yozuvchining tasvir uslubi, leksik qatlami bolalar uchun katta xazina. Bunday ifodalar asarning bir necha o'rnida takrorlanib keladi. Masalan, "Saraton" qissasi shunday tasvir bilan boshlanadi: "Arpa boshloqlari sarg'ayib, bug'doy boshloqlariga rang kira boshlagan, qovun palaklari tanob yozib, tuynaklar etik boshiday bo'lib qolgan palla. Dehqonlarning tili bilan aytganda: yo'g'on cho'zilib, ingichka uziladigan payt."

Shundan keyin asar qahramonlari Kamola va To'ra, ularning podachilik kasblari haqida so'z boradi. Podachilik o'zbek-u qozoq, turkman-u tojik, qirg'iz xalqlarining qadimiy va azaliy kasblaridan biri hisoblanadi. Vatan urushi yillarida ham bu asosiy tirikchilik hamda mehr oqibat manbayi sanalgan. Ammo uning o'ziga xos mashaqqatlari, qolaversa bu kasbga o'smirlarning munosabati juda kam asarlarda badiiy talqin etilgan. Jumladan, N.Fozilov baayni yaylov manzarasini shunday jonlantiradi: "Poda har kuni oftob tikkaga kelganida belariq bo'yiga – suvotga (mol sug'oriladigan joy) olib kelinadi. Hozir ham Kamola bilan To'ra poda ketida changga botib kelishyapti. Kun issiq, dim bo'lishiga qaramay, ular

ustilariga qalin fufayka, paxtali shim, kirza etik kiyib olishgan, boshlariga quloch bog'ichlari qaytarilgan quloqchin. Egnilaridagi kiyimlarining rangi qanaqaligini bilish u yoqda tursin, chang-to'zon orasida ularning qaysi biri Kamola-yu, qaysi biri To'raligini ham ajratish qiyin edi... G'iyos aka podaning oldida, eshakka minib olgan, ustida paxtalik sirma chopon, boshida ko'hna tulki tumoq... Suvot podachilarning, qolaversa mollarning bir oz orom oladigan joyi... Ariq bo'yida xuddi *kampirning tishidek siyrak* o'n-o'n besh tup tol bor, soya-salqin... tagidan g'ir-g'ir shabada esib turadi..."

Albatta, XXI asr o'smirlarining qiziqishi, intellekti tubdan farq qiladi. Ularga ibrat bo'ladigan obrazlar ilm-fanda, ixtirochilikda, favqulodda holatlarda qahramonlik ko'rsata olishi lozim. Ammo shu bilan birga yaqin tariximizdagi real hayot, ota-bobolar jasorati va urush yillaridagi chinakam hayot navqiron avlodlar bilishi joiz haqiqatdir. Qolaversa, o'sha davr o'smirlarining murakkab tuyulgan shu hayotni hech ranjimasdan qabul qilishi, ota-onalari qatori turmushning og'ir mashaqqatini yelkasiga ortib, boz ustiga har qanday hayot vaziyatlariga bo'yin egmaydigan bir tuyg'u-balog'atga yetishida sodir bo'ladigan ajib his-tuyg'ularga o'zlari sezmaganda holda bandi bo'lish onlari ta'sirchan aks etadi.

Umuman, yozuvchining qissa va hikoyalari markazida asosan o'smirlar obrazi turadi. Aytaylik, "Tashvish" qissasida muallif Safaralining urush davri bilan bog'liq xatiga nazar tashlarkan, o'smirlarning kattalar olamiga qadam qo'yishi, undan o'z o'mini qidirishi, qalblarda birinchi bor chechak otgan musaffo va shirin muhabbat romantikasini ilhom bilan tasvirlaydi. Huri, Muso, To'ra, Kamola muhabbatlari ana shunday bolalik beg'uborligi bilan yo'g'rilgan, andisha va hayoga to'la samimiy, pok hamda ilk tuyg'u sifatida o'quvchini hayratga soladi.

Yana, shunday adabiy janrlar bo'ladiki, ular o'quvchida nafaqat badiiy-estetik zavq uyg'otadi, balki ilmiy-nazariy bilimlarini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. Adabiy xotira-yodnoma asarlar shu jihatdan tadqiqotchilar va keng kitobxonlar ommasida alohida qiziqish uyg'otadi.

Adibning 1988-yilda nashr etilgan "Ustozlar davrasida" kitobi o'z vaqtida ham yuqori baholangan. Oradan yigirma yildan ziyodroq vaqt o'tib, yozuvchi bu

asami qayta to'ldirib, "Topdimu yo'qotmadim" nomi bilan e'lon qildi. Kitobda qirqa yaqin adabiyot salaflarining yorqin siymosi muallif xotirasi orqali qayta jonlantirilgan.

N.Fozilov o'z adabiy xotiralarida ustoz san'atkorlar hayotining nodir sahifalarini yosh avlodga "tiriltirib" beradi. Chindan ham muallifning umr bo'yi topganlari – do'stu birodarlari eng qimmatli gavharga teng. Ularning yodi, olgan saboqlari yo'qolmas inju. Buni keng kitobxonlar ommasi bilan baham ko'rmaslik esa bila turib ularni shunday ganjinadan mahrum etishday bir gap.

Shunga ko'ra, bu kitob bugungi avlodlar uchun ham ulkan ma'naviy-hayotiy tarbiya maktabini o'tay olishi bilan diqqatga sazovor.

Darhaqiqat, Nosir Fozilovning bolaligidan shu kungacha tanigan-bilgan ustozlari, o'zbeku qozoq ijodkorlar, umuman, yaxshi insonlar yodi, ruhi bilan yashayotganligi ibratli hayotining mazmunini belgilaydi. Binobarin, adib asarlari har jihatdan bugungi avlodlar uchun ulkan ma'naviy-hayotiy tarbiya maktabini o'tay olishi bilan e'tiborga loyiq.

Bolalar adabiyoti, – deb yozadi N.Fozilov, – nozik adabiyot. Bolalar adabiyoti biz bilgan kattalar adabiyotining boshi... Bolalar yozuvchilari o'z asarlari bilan katta adabiyotga boshlovchi darg'alar. Bu adabiyot – hurmattalab adabiyot, e'zoztalab adabiyot... Bolaning ko'ngli ham shunday. Uni sindirib bo'lmaydi. Unga hamisha e'tibor darkor."

Aytish mumkinki, yozuvchi ana shu e'tiqodiga umr bo'yi sodiq qoldi va o'z asarlari orqali butun mehrini, e'zozini namoyon qila oldi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Mirkarim Osim hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Mirkarim Osim qachon va qayerda tavallud topgan?
3. U qanday maktabda tahsil olgan?
4. Uning dastlabki yirik asarining nomini ayting va u qaysi ijodkor hayoti va ijodiga bag'ishlangan?

5. Ijodkorning qanday asarlarida ajdodlarimizning istilochilarga qarshi mustaqillik uchun olib borgan kurashi tasvirlangan?
6. Uning qaysi asarlarida tarixiy shaxslarning yorqin obrazlari yaratilgan?
7. Tarixchi adib qanday mukofot bilan mukofotlangan?
8. Nosir Fozilov hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
9. Nosir Fozilov qachon va qayerda tavallud topgan?
10. Yozuvchi Nosir Fozilov adabiyotimizning qutlug' dargohiga nechanchi yillarda kirib keldi?
11. Uning ota va onalari nima bilan shug'ullangan?
12. Adibning buvasi Tursunmuhammad A'lam qanday taxallus bilan she'rlar yozgan?
13. Nima uchun u o'z tengoshlaridan ancha kech, ya'ni 1949-yilda o'rta maktabni tugatadi?
14. U qaysi oliy ta'limga o'qishga kiradi va uni nechanchi yilda tugatadi?
15. Adib qanday jumallar va nashriyotlarida turli lavozimlarda ishladi?
16. Nosir Fozilovning qanday asarlarini bilasiz?
17. Nosir Fozilov tarjimon sifatida qaysi ijodkorlarning asarlarini tarjima qildi?
18. U qanday mukotlar oldi?

9-MAVZU. SAFAR BARNOYEV VA ANVAR OBIDJON IJODI

Safar Barnoyev 1938-yilda Buxoroda tug‘ilgan. Birinchi she’ri “Lager qo‘ynida” nomi bilan e‘lon qilingan.

Uning “Birinchi tabassum”, Dadamning qo‘llari”, “Sog‘inch”, “Yulduzxon va Bahorjon”, “Askar qaytgan kun”, “Oq laylaklar”, “Egizaklar”, “Mukofot”, “Dadam haqida qo‘shiq”, “Karimjon-karlson” kabi o‘nlab she’riy, nasriy asarlari chop etildi.

“O‘qish kitobi” darsligida Safar Barnoyevning “Chiroyli salom” hikoyasi (1-sinf), “Bo‘sh kitob”, “Minora” she‘rlari va “Bobonur” hikoyasi (3-sinf), “Mangulikka tatigulik ukn” matni (4-sinf) berilgan.

U jurnalistika fakultetida o‘q‘iy boshlagan kezlarda shu haqiqatni anglab yetdiki, bolalar uchun yozmaslik “dadajoni janggohlarga olib ketgan bolaligi”ga xiyonatdir. U yana shuni ham anglab yetdiki, bunday xiyonatning oqibati behad og‘ir. Shundanmikan, butun ijodida ikkinchi jahon urushi davridagi bolalikni ketidan qayta tiklash va undan axloqiy-estetik saboq chiqarishni yetakchi tamoyil qilib oldi.

Safar Barnoyev o‘zbek bolalar adabiyotining Zafar Diyor, Sulton Jo‘ra, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa‘dulla, Hakim Nazir, Mirkarim Osim, Qudrat Hikmat va Po‘lat Mo‘min singari namoyandalari, shuningdek, jahon xalqlari bolalar adabiyotining zabardast vakillari ijodini qunt bilan o‘rgandi, xususan, xalq ijodiyotiga, bolalar folkloriga hayratlanib nazar soldi. U iste‘dodini bolalar adabiyotining betakror namoyondalaridan biri Sulton Jo‘raning adabiy vorisi sifatida bo‘y ko‘rsata oldi.

Ya‘ni, Sulton Jo‘ra ikkinchi jahon urushida bevosita qatnashib, uning bolalar qismatiga ko‘rsatgan fojeali ta‘sirini ifodalab, o‘zbek bolalar she‘riyatida shu mavzuni yuksak sa‘natkorlik bilan ifodalovchi “Sog‘inib”, “Sog‘inchli salom” singari go‘zal epistolyar she‘rlar yaratib q‘oldirgan sa‘natkor edi. U jangchi sifatida urush dahshatini o‘z tanasida sinagan. Safar Barnoyev esa bola sifatida urushning barcha kulfatlarini ko‘rdi, otasini yulib olib, uni yetim qilgan urush

haqida, o'zga xonadonlarga qora xatlar kelganida ko'kka o'rlagan faryodlarni eshitib o'shandagi iztirobli yig'ilardan q'albi ozurda bo'lib:

Iztirobli yig'idan
Uyg'ondi tor ko'chamiz
Qora xatday qorayib
Ketdi bizning kechamiz, –

deya o'sha ma'shum kunlarga nazar sola olgandi.

Zotan, urush mavzusida Sulton Jo'ra she'rlari tugagan joyda, urush haqidagi bolalik xotirasi bilan Safar Barnoyev bo'y ko'rsata boshladi. Urush uning qalbida bitmas-tuganmas alam va jarohat qoldirgan. Shoirning "Non", "Nur yog'ilgan kun" hikoyalari, "Oq laylaklar" qissasi, yoxud, afg'on bolalari turmushiga bag'ishlangan hikoyalari urush xotiroti asosida bolalik qismatiga nazar solinadi.

Safar Barnoyev asarlarida moziy bilan bo'y o'lchashgan Buxoroyi sharifning bolalarga xos tasavvuridagi suvratini ko'rish mumkin. Muhimi, shoir she'rlarida jajji bolakaylar timsoli yarq etib ko'zga tashlanib turadi.

Bilasizmi, dadam meni erkatoyim deydilar,
Yozda bayram bo'lganida toychoq olib berdilar.
Bilasizmi, oyim meni yurardilar o'ynatib,
Tili shirin o'g'lim deya, yurardilar so'ylatib.
Qo'ldan-qo'lga olib uni ko'tarishib yurishar.

15 hijoli satr negizidagi bu she'rdagi poetik nutq vositasida maktabgacha yoshdagi kichkintoylarga xos hayajon tovlanishlarini g'oyat jozibali ohanglarda ifoda etilgani anglashiladi. O'zi hali kichkina bo'lgan lirik qahramon o'rmini egallayotgan ukajonidan kuyayotganini yopish uchun "yig'lashni qo'ymayotgani, dadasi uxlayolmayotganligi"ni vaj ko'rsatib, o'z haqiqatini himoya qilayotir. Fe'li-da yilt etgan shu qarama-qarshi mayllar asosida zuvalasi bichilayotir. Bolaning shakllanishidan iborat murakkab jarayon bor bo'yicha shunday ko'rinib turibdi.

Safar Barnoyev buni bola nutqidagi takrorlar bilan yanada jonliroq qilib aks ettirgan. Garchi bu yoshdagi kichkintoylar uchun 3 – 7 va 8 – 9 hijoli tizimdan iborat she'rlar yozish an'anaga aylangan bo'lsa-da, Safar Barnoyev bu yoshdagilar

uchun bolalar nutqiga xos ohang tovlanishlarini asos qilib, behad samimiy va ravon she'rlar yoza olgan:

Mehmon kelsa uyimizga, menga bayram bo'ladi,
Shokolad-u konfetlarga cho'ntaklarim to'ladi.
Boshqa paytlar konfet desam, oyim berar urishib,
"Konfet yesang, labi-lunjing ketar deya burishib".

15 hijoli bu satrlar kichkintoyning poetik nutq'i. 14 hijoli tizimga asoslangan "Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan, nihoyat uning kelganidan qalbi quvonchga to'lgan lirik qahramonning farahbaxsh qiyofasi tiniq chizilgan. Bunda anafora san'ati ohang samimiyatini ta'minlagan:

Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan.
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan.

Shoir "Mening tarjimayi holim" she'rida quyidagi satrlarni bitgan:

Qaysi kun,
Qaysi yilda tug'ilganimni,
Taxminan
Bitib bergan sho'ro kotibi,
Necha bor daraxtdan yiqilganimni
Hamon aytib yurar qo'shnimiz xotini.
Tut pishig'ida tug'ilgansan deb,
Onam aytganlar,
Pishiqchilikda...

Safar Barnoyev – Buxoro yurtining farzandi. Uning bolaligi shu qadim shahar ko'chalarida o'tgan. Labihovuz, Registon, moviy gumbazlar, Minorayi kalon, hatto unda in qo'yg'an oq laylaklar... Bularning barchasi adib ijodiga umr

bo'yi ilhom baxsh etib keldi. Yana sharif shahar jinko'chalari, muhtasham yodgorliklar-u zalvorli toshdevorlar ijodkor armonlarining tilsiz guvohi...

Safar Barnoyev ijodiga o'zbek bolalar adabiyotining rang-barang muammolari, chunonchi, bolalar taqdirida o'chmas iz qoldirgan urush dahshatlari aks etgan. "Chehralar" to'plamidagi she'rlar va balladalarning, "Afg'on hikoyalari" turkumidagi asarlarning asosiy qismi ushbu mavzuni badiiy yoritishga bag'ishlangan.

"Qirq yettinchi yil hikoyalari" deb nomlangan turkumga kirgan asarlarida butun bir avlodning urush tugagan pallalarda voyaga yetgan, oq-qorani tushuna boshlagan, ko'ngli bir umr yarim bo'lib qolgan bolalar avlodining qiyofasi aks etgan. Ota diydoriga to'yumagan bu avlodning bir vakili sifatida Safar Barnoyev "Ota o'g'li", "Dadamning qo'llari", "Dadam haqida qo'shiq" asarlarida o'sha davr bolalarining armonlarini tasvirlagan.

Safar Barnoyev asarlarida fikriy tarbiya tasvir va talqin, tushunish va tushuntirish, hissiy idrok va badiiy ifoda vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun hatto aksariyat she'rlari sujetli-voqeaband. Ko'rgan, bilgan, his qilgan narsalarni voqealar jarayoni ila yaxlit bir butunlikda ko'rsatishga mayli kuchli. She'rlar xotimasidagi poetik obraz zimmasiga yuklangan ma'no ana shu mohiyatni, hikmatli mazmunni aks ettiradi. Shoirning "Sirli sado" she'ri bunga dalil bo'la oladi:

Amakimning yo'qdir ikki Oyog'i.

Oyoqlari – uning qo'ltiq Tayog'i.

Qo'ltiq tayoq ingrab borar,

"To'-o'q, to'-o'q".

Bu degani urushga yo'l – Yo'-o'q, yo'-o'q!

Inson – hayot guli. Voqelikdagi xunuklik ko'rinishlarini bartaraf etilgani sayin hayot ham, tiriklik ham yanada chiroyli bo'la boradi. Safar Barnoyev asarlaridagi tarbiyaviy jihatlar xilma-xil. Ijodkoming "Urush bolalari", "Tunda osoyishtalik cho'kkanida borliqqa", "Jabbor otaning aytganlari", "Uka, men senga aysam", "O'ttiz yoshlilar", "Mening o'z burchim bor", "Bobomning qo'llari", "Otamning o'rtoqlari" singari qator she'rlari va inson taqdiri masalasini poetik

tadqiq etishda o'ziga xos yo'nalishga ega. Ularda, avvalo, qalbning iztirobli tajribalari – dardlari muhrlangan; u aynan shu avlodning qalbidan silqib oqqan, ko'z qorachig'ida tugilib qolgan dard.

“Bolalar xulosalarni, isbot-dalillarini va mantiqiy tafsilotlarni talab qilishmaydi, – deydi V.G.Belinskiy, – ularga obrazlar, bo'yoqlar va ohanglar kerak. Bolalar g'oyalarni unchalik xush ko'rmaydi; ularga sarguzashtlar, qisqa-qisqa tarix saboqlari, qissalar, ertaklar, hikoyalar kerak. Obrazlar bilan so'zlash uchun shoir bo'lmasa-da, jilla qursa jonli, ziyrak va quvnoq fantaziyaga ega bo'lgan hikoyachi bo'lish lozim. Bolalar bilan obrazlar vositasida so'zlashish uchun bolalarni bilish kerak, shoirning o'zi, katta yoshli bola bo'lishi lozim. Ya'ni, oq ko'ngil, soddadil, go'dak tabiatli bo'lib tug'ilishi zarur”.

Zotan, S.Barnoyev “Uchburchak maktublar”, “Jabbor otaning aytganlari”, “Bobomning qo'llari”, “O'ttiz yoshlilar” singari she'rilarida bolalar bilan ana shunday jonli, obrazli tilda so'zlashadi. O'quvchi xotirasida uzoq saqlanib qoladigan tiniq manzaralar chizadi.

Shoirning aksariyat she'rilarida urush va inson taqdiri masalasini turli xil qirralardan o'ziga xos yo'sinda yoritishga mayl kuchli. “Jabbor otaning aytganlari” she'rida urushda bedarak yo'qolgan o'g'lini hamon intiq kutayotgan, o'z mehriga o'zi isinib yashayotgan yetim mo'ysafidning (“Men deyman: – Juda yomon otalar yetim qolsa”) armonli hasratini eshitamiz. “Uka men senga aytсам” asarida esa urushda ko'plab jarohat orttirgan, hozirgi kunda ham ba'zi olchoq va “qochoqlar”dan yuragidagi jarohati kuchaygan jangchi o'z ko'nglini bo'shatadi. “Otamning o'rtoqlari”da oltmishning teng yarmida ota degan nomga ega bo'lgan lirik qahramonni keksa jangchilar g'oyat izzat qilishadi (“Otam o'rmida ko'rib, ular meni sizlashar”), ularning borligidan lirik qahramon ham cheksiz faxrlanadi. Ular yurtga jon fido qilishgan, bugun hamon hayot jabhasining oldingi safida. Shu boisdan ham otasining o'rtoqlari oltmishdan oshib qolsa-da, belidagi belbog'lari unga jangchining kamarini eslatadi. “Qo'shni kampir iltijolari” she'rida esa uch o'g'lini urushga jo'natib, uchovidan ham qora xat olgan, yo'liga qarayverib ko'zlari to'rt bo'lgan mushtipar kampirning dil nolalari yuraklarni zirqiratadi.

E'tiqod tuyg'ulari, yaxshi xulq, yoki yaxshi odat malakalari inson bilan birga tug'ilmaydi. Ularni jamiyat va odamlar shaxs tabiatida tarbiyalab kamolga yetkazadilar, ya'ni, ushbu fazilatlarini biz hayotimiz davomida o'qish, o'rganish, turli xil tarbiya ko'rinishlari orqali o'z shaxsimizda shakllantirib boramiz. Shaxsning ma'naviy saviyasini, intellektual darajasini voqelikning ijtimoiy-falsafiy asoslari belgilab beradi. Safar Barnoyev she'rlarining yoshlar tarbiyasida salmoqli o'mi, burchi-vazifasi bor. Bu o'ziga xoslik – ota-bobolarning ezgu ishlariga sadoqatda ko'rinadi. Bu borada shoirning “Mening o'z burchim bor” she'ri ibratlidir. Unda lirik qahramon ellar-elatlarga ezgulik urug'ini ekmoqlikni, yomonlarning boshlarini egmoqlikni, go'daklar kulgisini, Vatanning sof havosini asramoqlikni o'z burchi, deb biladi. Shu boisdan ham “Agar yaxshilik deb kurashmasam, hech kimman”, – deya qat'iy ayta oladi.

S.Barnoyev asarlarida ruhiy holat tahlili yetakchi. Bu avvalo, ijodkor bolaligi xotiralarining mustahkamligidir. “Menga qolsa, umr daftarini – bolalik daftari deb atardim, – deydi adib “Beg'ubor damlar” maqolasida. – Chunki bolalikda ko'rgan, bilganing, eshitganing bir umr senga hamroh bo'ladi. Ana o'shaning zavqi bilan yashaysan. Har bir daqiqada bola bo'lging kelaveradi. Bolalik dunyosi o'ziga chorlab turadi. Bu dunyo qalbga muhrlanib qolgan. O'tgan kunlarni eslash, bugungi kunlarning qadriga yetmoq kerak, degan gap-da”.

Umuman, Safar Barnoyev hikoyalaridagi bosh qahramonlar kitobxon bolalar qalbiga yaqin bo'lib qoladi. Yozuvchi o'tmishga aylangan urushni ko'rsatish orqali bugungi hayotimizning naqadar mashaqqat va yo'qotishlar evaziga, ota-bobolarimizning mislsiz qahramonliklari va mardliklari hisobiga yaratilayotganligini ta'kidlaydi. Maqsad esa bolalarni Vatanni sevishga, uni asrashga undashdir, o'tmishni bilmadan turib, bugungi va ertangi kunning qadriga yetib bo'lmasligini uqtirishdir.

Binobarin, Safar Barnoyev yigirmaga yaq'in she'riy va nasriy kitoblarini bitib, o'zbek bolalar she'riyati va nasrini goho hazin, goho quvnoq ruhiyatga sug'orilgan she'rlar-u, hayajonbaxsh adabiy ertaklar, xilma-xil mavzulardagi hikoyalar-u qissalari bilan boyitdi. U istiqloq tufayli mamlakatimizda bolalikka

munosabatning tubdan qayta qurilayotganiga teranroq razm sola boshlagan edi. Bu hol uning ijodida bolalik muammolaridan bahs etuvchi publitsistikaning faollashuviga yo'l ochdi. Zotan, uning qator dolzarb publitsistik maqola va ocherklari yuzaga keldiki, bular XX asming so'nggi choragidagi o'zbek bolalar publitsistikasi qiyofasini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi.

ANVAR OBIDJON

(1947 – 2020)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shib kelayotgan Anvar Obidjon 1980-yilda "Bahromning hikoyalari" nomli to'plami chiqqanidan so'ng adabiy jamoatchilikning e'tiboriga tushdi. Oradan shuncha vaqt o'tib ham, u o'zining munosib o'rmini mustahkam saqlab turibdi, uning ko'p qirrali ijodiga bo'lgan qiziqish tobora ortmoqda. Ibrohim Hafurov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Abdug'afur Rasulov, Said Ahmad, Safo Matjon, Rahmon Qo'chqor, Miraziz A'zam, Mahmud Sattor, Kavsar Turdiyeva, Tursunboy Adashboyev, Lola Sodiqova-Zvonaryova, Rahmatulla Barakayev, Hulkar Hamroyeva kabi munaqqid va adiblarimiz bu ijodkorning asarlari to'g'risida biri biridan ko'tarinki maqolalar yozishdi. Izlanuvchi olimam Zamira Ibrohimovaning "Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar" nomli kitobida (T.: Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti, 2005) adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda o'ziga xosligi, o'quvchini o'ziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berildi.

Anvar Obidjon 1947-yilning 8-yanvarida Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanidagi Poloson qishlag'ida tug'ildi. O'rta maktabdan so'ng Samarqand moliya texnikumini bitirib, harbiy xizmatda bo'ldi. Harbiydan 1969-yilda qaytib, koxozda tabelchi, klub mudiri bo'lib ishladi. Keyinroq tuman gazetasiga o'tib, Toshkent milliy universitetining jurnalistika fakultetini sirtidan tamomladi. 1981-yilda Toshkentga ko'chib kelib, "Yosh gvardiya" (hozirgi "Kamalak"), Cho'lpon nomidagi nashriyotlarda, "Yosh kuch", "Mushtum" jumallarida, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasida faoliyat ko'rsatdi.

Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo bir narsaga, ya'ni uning bolalar adabiyotiga yangicha bir yo'nalish olib kirganiga

alohida urg‘u berib o‘tishadi. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holni soddagina ta‘riflab: “80-yillarga kelib Anvar Obidjon bolalar she‘riyatidagi ob-havoni bir yo‘la yangiladi”, deb yozgan edi.

Haqiqatan ham, bolalar adabiyotida o‘tgan asrning 80-yillarigacha chop etilgan kitoblardagi she‘rlarga nazar tashlasak, aksariyat qismi o‘sha mahaldagi tuzimni ulug‘lashga, turmushimizning o‘ta farovon, kelajagimizning behad yorqin ekanligiga o‘quvchini ishontirishga qaratilgan “yalang‘och mafkura”li she‘rlar, bog‘, maktab, pioner lagerlaridagi g‘amxo‘rliklarni, yosh avlodning dunyoda eng baxtiyorligini aks ettiruvchi quruq ma‘lumotlardan nariga o‘tolmaydigan asarlardan iborat edi. Ko‘r-ko‘rona pand-nasihatlar, xalq ertaklari va latifalari asosida yengil-yelpi hazillar to‘qish ham avj olgan edi. Bunday asarlarning vazifasi bir xil bo‘lib, ular bolalarning ongiga ta‘sir o‘tkazishga xizmat qilar edi. Shunday sharoit mavjud bo‘lgan, bolalarni “Imperiya mafkurasi” chizib bergan chiziqdan chiqarmay tarbiyalash qonunga aylanib qolgan muhitda boshqacha yo‘lda ijod qilish mumkin emasdek tuyular edi. Anvar Obidjon shu chiziqdan yorib o‘tishni uddalashga urina boshladi.

Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri shunda ediki, shoir bolalarning ongidan ko‘ra ko‘proq ko‘ngliga ta‘sir o‘tkazish yo‘lidan bordi. Binobarin, ko‘ngilga qattiq o‘mashmagan narsa ongda uzoq vaqt saqlanishi, saqlanganda ham faol harakatga sabab bo‘lishi qiyin.

Tahlil qilib ko‘rish uchun “Bahromning hikoyalari” kitobidagi “Bezori” degan she‘mi olaylik:

Jarga kirdi

Kinoga,

O‘xshab

Buratinoga.

Hamma joylar

Endi band,

Borib dedi

Nopisand:

– *Menga qara,*
Vey, Laylak,
Yeganmisan
Hech kaltak?
Jani,
Tur-chi o'ringdan.
He, o'rgildim
Burningdan!

“Eski maktab”da suyagi qotgan shoir bezorlikni qoralamoqchi bo’lsa, kuchim ko’p deb boshqalarga ozor yetkazaverma, hammaga xunuk ko’rinib, oxiri nazardan qolasan, sen bilan hech kim o’rtoq bo’lmay qo’yadi, deganga o’xshash mazmunda she’r bitishi tabiiy hol edi. Bu bilan u o’quvchining ongiga ta’sir qilmoqchi bo’ladi. “Bezori”da esa, Anvar Obidjon she’rxonning ko’ngliga yo’l izladi va o’quvchiga quvnoq kayfiyat bag’ishlovchi qiziq holat, kulgili obraz yaratish orqali bunga muvaffaq bo’la oldi. Dilozor bezorining ko’pchilik uncha xushlamaydigan, isqirt joylarda ivirsib yuruvchi Qarg’a qiyofasida berilganining o’zi jajji kitobxonning ko’nglida unga nisbatan ijirg’anish hissini uyg’otadi va bolaning g’ashiga tegishi mumkin bo’lgan quruq nasihatlarni aytishga hojat qolmaydi.

“Bahromning hikoyalari”dagi “Parvarda” degan boshqa bir she’rda esa yosh Bo’richa onasi quyon go’shtini, otasi kiyik go’shtini uning tug’ilgan kuniga sovg’a qilishmoqchi bo’lsa-da, bunga ko’nmay, hali o’zi totib ko’rmagan, juda shirinligini birovlardan eshitib bilgan parvarda berishlarini talab qilishga tushadi. Ota-onasi kuyunib, parvarda faqat shaharda bo’lishligini, uyoqqa borish xatarli ekanini tushuntirishga urinishadi. Ammo, Bo’richa bu gaplarga quloq solmay, jonini xatarga qo’yib bo’lsa ham, parvardani yeb ko’rish ishtiyoqida yonganicha shaharga qochib ketadi. Shaharga borganidayoq uni tutib olishib, ajoyibxonadagi qafasga tiqib qo’yishadi, hammaga tomosha bo’lib, endi parvardani o’ylamay, o’zi tug’ilgan adimi sog’ina-sog’ina kun ko’ra boshlaydi. Oradan bir necha yil o’tgach, taqdirga ko’nikib, yuvoshgina bo’lib qolgan Bo’riga aynan u tug’ilgan kunda bir

qizcha parvarda tashlab o'tadi. Endi unga parvarda kerakmikan, degan savol tug'iladi o'quvchida.

O'sha davrda bolalar adabiyotida hukm surib turgan muhitni hisobga olganda, bu singari she'rlarni yozish o'ziga xos bir o'jarlik, hatto, shakkoklik sanalardi. Chunki u davrlarda qishloqlardagiga qaraganda shaharlardagi hayot darajasi bir necha o'n baravar yuqori bo'lib, u yerdagi maoshi ko'p zavod-fabrikalarga boshqa respublikalardan kelgan ishchilarni joylashtirishar, mahalliy aholini qishloqda ushlab turish uchun ko'pchiligiga hatto, pasport ham berilmas, ulardan birovi shaharga borib kelsa, falon g'aroyibotlarni ko'rdim deb uyoqdagi turmushning shirinligini maqtashga tushar, barchaning havasini qo'zir edi. Shoir "Parvarda" she'rida bir tomondan qishloqdan narini bilmay kun kechirayotganlarga achinsa, ikkinchi tomondan shaharning o'ziga xos hayot tarzini yaxshi bilmay turib borganlarning hammasiga ham "shirin" luqma nasib etavermasligini sha'ma qiladi. Bu she'r real hayot haqida edi, faqat bolalarni emas, katta yoshdagilarni ham o'ylantirib qo'yadigan kuchga ega edi. Zamonaga esa, saviyasi qay darajada yuqori bo'lmasin, bunga o'xshagan she'rlar kerak emasdi, bolalarimizning ko'nglini cho'ktiradigan, pessemistik ruhdagi narsalar bizga yot, biz turmushimizdagi qahramonliklarni, kishilarimizdagi yaxshi hislatlarni targ'ib etishimiz zarur, degan g'oya hukmron edi.

Sharoit shunday ekaniga qaramasdan, Anvar Obidjon bari bir o'z uslubiga sodiq qolib, o'zi tanlagan yo'lda turib tinimsiz ijod qilaverdi. Hali qishloqda yashab turgan vaqtlarida asosan o'tgan asrning 70-yillari o'rtalaridan boshlab yaratgan turkum-turkum she'rlari avvaliga matbuotda bitta-ikkita bo'lib ko'rinib turdi. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko'chib kelgach, she'rlariga endi matbuotdan kengroq o'rin berib borildi, bolalar adabiyotini nazorat qilib turuvchi ko'zlar ham uning uslubiga asta-asta ko'nika borib, yangidan-yangi kitoblari nashr etildi.

Shoir poytaxtga kelib ish boshlaganida yoshi o'ttiz beshdan o'tib qolgani bois, tanilishga kechikkanga o'xshab tuyulardi. Lekin oradan ikki-uch yil o'tmayoq keng adabiy jamoatchilikning e'tiborini tortdi, tez nom qozondi. Uning "Siz eshitmagan qo'shiqlar", "Dalalardan-bolalarga", "G'alati maktublar",

“Botirvoyning kundaligi”, “Kulchalar ighalarim chiroyli” kabi turkumlarga jamlangan hamda turli buyumlar, jonzotlar, o‘simliklar olamini yosh kitobxonga sirdosh etib, ularda tabiatga mehr uyg‘otuvchi, ohang va uslub jihatdan juda o‘ziga xos, ham kulgi, ham falsafaga boy she‘rlari o‘zbek bolalar she‘riyatida yangi bir oqimni shakllantira bordi. “Bulbulning cho‘pchaklari” turkumi esa, garchi muallif ularni shaklan g‘azal xolot deb baholagan bo‘lsa-da, bolalar adabiyotiga g‘azal janrini olib kirdi.

Professor Abdug‘afur Rasulov “Ijodiy o‘zlik sari yo‘l” maqolasida (“Sharq yulduzi”, 2-son, 2008) shunday deydi: “Anvar Obidjon bolalar uchun nimaki yozmasin, go‘zallikni, kuyni, shakl va mundarija mutanosibligini nazarda tutadi. Bulbul qo‘shiqdari turkumida hamma narsa go‘zal, mukammal. Ohangga mos so‘zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o‘miga qo‘yib-qo‘yib tasvirlaydi”, deb ta‘riflaydi:

Musichalar yuvoshu
Chumolilar tirishqoq,
Suvaraklar beboshu
Kuchukchalar urishqoq.
Xo‘tiklar zo‘r yallachi,
Qo‘y, Sigirlar dalachi,
Sho‘x Qo‘chqorlar kallachi,
Takalar ham suzishqoq.

Shoir “Juda qiziq voqea” kitobidagi izohda, qat‘iy bir ohangga rioya qilaman deb, so‘zlarning bolalar uchun oson tushuniladigan tizimda ravon bo‘lishiga putir yetkazmaslik maqsadida aruz qoidalariga ataylab to‘liq rioya qilmaganini ta‘kidlasa-da, “G‘azal shaklidagi” she‘rlar bari-bir tekis va jarangdor chiqqan. Shoir bu bilan o‘z zamonasi bolalarining aruzdan butunlay begonalashib ketmasligini ta‘minlashdagi olijanob istagiga erishgan.

Anvar Obidjonning she‘riy turkumlari haqida so‘zlaganda, bir narsani qayd etib o‘tish lozim bo‘ladi. Ba‘zi qalamkashlar turli yillarda bitilgan she‘rlarining mazmuni yaqinroqlarini jamlab, keyinchalik turkumga aylantirishadi. Anvar

Obidjon esa, avval o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan turkumni kashf etib, keyin shu yo'nalishda she'rlar yaratgan. Buni qaysi bir turkumga razm solmang undagi she'rlarning shakli, hajmi, vazni deyarli bir xil ekanligidan sezish mumkin.

“Siz eshitmagan qo'shiqlar” turkumi ko'pchilik o'quvchilar uchun eng sevimlisi bo'lsa, ajab emas. Bolalar adabiyotining keyingi avlodi vakillaridan bir qanchasi shu turkumga taqlid qilib talay she'rlar yozgani bundan dalolatdir.

“Siz eshitmagan qo'shiqlar”da har bir jonivor, har bir buyum barchamizga tanish bo'lgan o'z ovozida kuylab, biz hali eshitmagan gaplarini aytishadi. Masalan, “Hakka qo'shig'i”ni tinglaylik:

Qornim ochsa bo'g'ilmayman,

Shaq-shaq-shaq.

U-bu narsa o'g'irlyman,

Shaq-shaq-shaq.

Nafsimni hech tiyolmayman,

Shaq-shaq-shaq.

Qo'lga tushsam, uyalmayman,

Shaq-shaq-shaq.

Hakka uchragan narsani olib qochib, iniga to'plab yuradigan o'g'ri qush ekanini yaxshi bilgan bolalar bu quvnoq she'rdagi so'zlarni rostdan ham Hakka aytayotganiga aslo shubha qilishmaydi. “Qo'lga tushsam, uyalmayman” jumlasida esa, hakka fe'lli yulg'ich odamlar shu darajada surbetki, ular hatto qo'lga tushgan taqdirda ham boshqalardan uyalish tuyg'usidan begonadir, degan xulosaga olib keladi kishini.

Hali maktab o'quvchisi bo'lgan Anvar Obidjonning dastlabki she'rlari “G'uncha” jurnalida bosilishiga sababchilik qilgan shoir Miraziz A'zam “Bolakaylarning minnatsiz xizmatkori” maqolasida (“Hurriyat”, 4-iyul, 2007) dunyo bolalar adabiyoti namoyondalaridan yuzga yaqinining asarlarini o'zbekchaga o'girgani, ularni Anvar Obidjon ijodi bilan chog'ishtirib, shunday xulosaga kelganini aytadi: “Qani, o'ylab ko'raylik, Anvar o'sha shoir yoki yozuvchilarning qaysi biridan kam? Rus klassik bolalar shoirlari Korney Chukovskiy va Samuil Marshak,

italiyalik Karlo Kollodi va Janni Rodari, amerikalik Doktor Siyuz va Jon Chiardi, nemis bolalar adiblari Erix Kestner va Jeym Krywstlardan Anvarning kamlik joyi bormi? Yo'q, albatta. Nemis shoiri Bertold Brext "Molingizni ko'rsating" deydi. Biz jahonga Anvarning "mollari"ni, ya'ni ijod namunalarini ko'rsata olmadik. Yo'qsa, uning nomi ham jahon bo'ylab jaranglagan bo'lardi".

Anvar Obidjonning ijodi bilan batafsilroq, chuqurroq tanishgan kishi yuqorida aytilgan so'zlarda hech qanday mubolag'a yo'qligini tan olmasligining iloji yo'q. "Kulchalar" turkumidagi "Obbo, kalamush-ey!" degan she'mi o'qib ko'raylik:

Kalamushvoy,

Kalamush,

Savoding sal

Chalamish.

Yoz desalar

"Temir" deb

Sen yozibsan

"Kemir!" deb

Yoki "G'alati maktublar" turkumidagi "Osmachiroqning Oymomoga yozilgan xati"ga nazar tashlaylik:

To'lishibsiz, Oymomo,

Kirib olib darmonga.

Shinam sindi...

Buguncha –

Chiqib turing osmonga.

Men ham yordam qilarman

Nochor qolgan chog'ingiz.

Omon bo'ling,

Baxtinga

Tugamasin yog'giz.

Ketmon traktorni o'ziga qiyoslagandek, kerosinda yoqiladigan osmachiroq ham oymomoni o'ziga taqqoslab, yog' bevaqt tugab qolmay, doimo charaqlab

turaverishini tilaydi. Bularga o'xshash she'rlarni yozish uchun nechog' yuksak iste'dod kerakligini, bunday pishiq, tagdor, mag'zi to'q, aksariyati sof milliy tuyg'ularga yo'g'lgan she'rlar boshqa tillarga tarjima qilinsa, qanday baho olishligi, bu hol millatimizga qanchalar nur bag'ishlashi mumkinligini sharhlab o'tirish ortiqcha.

Anvar Obidjonning she'riy dostonlari ham talaygina. "Odil Burgutshoh va "Zamburug' laqabli josus haqida ertak"da, agar yurt ichidagi odamlar ahil bo'lib, hushyor bo'lib yashamasa, tashqi oqimlar har qanday qudratli va obod o'lkani ham hiyla-nayranglar bilan kuchsizlantirishi, vayron qilishi mumkinligi to'g'risida so'z boradi. "O'g'irlangan pahlavon haqida ertak" esa bir qarashda asosan bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasidir. Dostonda go'daklikda boshqa yurtga o'g'irlab ketilgan bola tengsiz pahlavon bo'lib ulg'aygach, bosqinchilarga qo'shib o'z xalqiga qarshi jang qilgani, hatto o'z onasi bilan olishib, onaning tilini tushunmagani bois, halok bo'lishiga sal qolgani hikoya qilinadi. Necha yillar yig'lab-yig'lab sog'inib yurgan farzandini bilmay o'ldirib qo'yishdek fojidan bolaning yelkasidagi tanish tamg'a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka shunday iltijo qiladi:

– Hech bandani,

Ey, Tangrim,

Judo qilma elidan.

Farzandlarni onadan

Hamda ona tilidan!

Bu doston 1986-yilda chiqqan "Masharaboz bola" nomli kitobda, o'zbek tili davlat tili bo'lmagani uchun rasmiy doiralarda nufuzini tamoman yo'qotib, turli tahqirlashlarga uchrab turgan bir zamonda e'lon qilinganini nazarda tutsak, bu chinakkam jasorat edi. Bunday asarlar rasmiy doiradagilarning qattiq jig'iga tegishi tabiiy hol edi. Anvar Obidjon asarlari o'quvchilar orasida mashhur bo'lishiga qaramay, muallif Mustaqillikdan ilgari unvon, nishon uyoqda tursin, hatto biron-bir oddiy adabiy mukofot bilan ham taqdirlanmaganining boisi balki shundadir.

Anvar Obidjon ijodi haqida yozgan munaqqidlarning bir qanchasi uning o'ta kurashuvchanligi, qaramlikdan qutilishga, erkinlikka intilishga da'vat mavzusini bolalar adabiyotiga dangal olib kirganini alohida ta'kidlab kelishadi. Garchi Anvar Obidjonning o'zi, istibdodga nafrat mavzusini "O'ychan ko'zlar egasi", "Bizda" singari she'rlari bilan Miraziz A'zam 60-yillardayoq bolalar adabiyotiga olib kirgan, deya yuqoridagi fikrlarini inkor etishga urinsa-da, bu masalaga xolislik va adolat bilan yondoshib aytish joizki, munaqqidlar bari-bir haq. Qaramlik bois millatimiz boshiga tushgan ko'rgiliklarni bolalar adiblaridan ba'zilari ilgari ham onda-sonda sha'ma qilib o'tishgan, Anvar Obidjon esa bu mavzuga keng ko'lamda yondoshdi, talay she'rlarida, dostonlarida, hikoyalarida, ayniqsa "Alamazon va uning piyodalari", "Dahshatli Meshpolvon" qissalarida, "Qo'ng'iroqli yolg'onchi" pyesasida bosqinchilikni o'z nomi bilan atab, o'z millati bolalarini kishanlardan xalos bo'lishga tinmay da'vat etadi, muntazam ravishda kurashdi.

Professor Safo Matchonov olimi Zamira Ibrohimova bilan hamkorlikda yozgan "Ezgulikni esh qilib" nomli maqolada ("O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 2-noyabr, 2007) ham shoirming yosh avlodni erk uchun kurashga chaqirishdagi xizmatlariga juda o'rinli baho bergan: "Anvar Obidjonning "Alamazon va uning piyodalari" qissasida, "Dahshatli Meshpolvon" dostonida hamda she'riy ertaklarida Vatan ozodligi uchun kurash masalasini tarixiy mavzuga uyg'un tarzda ko'tarib chiqdi. "Alamazon va uning piyodalari"dagi voqealar afsonaviy shahar Yulduzistonda bo'lib o'tsa, "Dahshatli Meshpolvon"dagi voqealar turli qishloqlarda, mustabid shoh taxti joylashgan "Qahratoniya"da ro'y beradi. Shunisi e'tiborga sazovorki, har ikki asarda ham xudbinlik, manmanlik, laganbardorlik va mansabparastlik avj olgan makon oxir-oqibat tanazzulga yuz tutishi mumkinligi aytilgan. Asarning ichki mazmun-mohiyatidan unda sobiq sho'rolar jamiyati nazarda tutilgani ochiq-oydin sezilib turadi".

Bu yerda "ochiq-oydin" so'ziga alohida e'tibor bermoq zarur. Anvar Obidjon o'z asarlarida bosqinchilarning kirdikorlari, qaram millatning xo'rliklarini shunchaki sha'ma bilan emas, o'sha davr, o'sha tuzumni oshkora parodiya shaklida tasvirlab bergan, zo'ravonlarning kuni bitishi muqarrarligini jur'at bilan bayon etgan.

Anvar Obidjondagi kurashuvchanlik hissi Toshkentga kelgach, turli adabiy davralarda, ilg'or fikrlovchilar suhbatida pishib yetildi, deb o'ylash to'g'ri emas. Uning milliy g'ururi qishloqda yashab turgan chog'ridayoq shakllanib bo'lganini o'tgan asrning 70-yillari oxirida "Guliston" jurnalida bosilgan "Yaylovni sog'gan qo'y" sarlavhali she'ridan bilib olsa bo'ladi:

"Ishlar qalay"

Desam Qo'y,

Javob berdi

Surib o'y:

Kamchilik yo'q

Oziqdan.

Bezor bo'ldim

Qoziqdan

Yoki "Kumush uy" degan she'rmi o'qib ko'raylik:

Ipak qurti

Uy qurdi.

Sof kumishdan

G'isht urdi.

Qurib bo'lib

Qarasa

Yo'qmish

Eshik-deraza.

Bolalar adabiyotining taniqli munaqqidi Rahmatulla Barakayev "Jonajonim, she'riyat" kitobida (T.: Cho'lpon nashriyoti, 1997) bu ikki she'rga munosabat bildirib, shunday yozadi: "Aslida "Kumush uy"ning o'zi ham Vatan ramzi. Zero, ipak qurti qurgan eshigi-derazasi yo'q kumish uy aslida xalqimizni yetmish yil tentiratgan kelajagi qorong'u, xayoliy sotsialistik tuzum timsoli, "Yaylovni sog'ingan qo'y" esa istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni to'q bo'lsa-da, qadri yo'q, boshi egiklar timsoli".

Ha, agarda yurtning birovlarining oyog'i ostida tepalanib turgan bo'lsa, hatto, to'qchilik ham tatimydi. Qanday holatda bo'lmasin, o'z-o'zingning erkin mamlakating bo'lganiga nima yetsin?! Anvar Obidjon bu falsafani "Vatan" she'rida shunday sharhlaydi:

*– Senga bitta savol bor,
Menga quloq sol, hoy, qush.
Vayronada yashaysan,
Noming esa naq Boyqush.
Ayt-chi, nahot sen boysan?
– Asl boylik neligin
Tushunmaysan, chamasi.
Bu – vayrona bo'lsa ham,
O'zimniki hammasi.
Shuning uchun men boyman!*

Anvar Obidjonning o'zbek bolalar adabiyotida faol ijod qila boshlaganiga chorak asardan oshdi. Bu orada bolalar uchun yozuvchi adiblarning ko'plab yangi avlodi paydo bo'ldi. Ammo bir narsani xolisona aytib o'tish o'rinliki, bu davrda bolalar adabiyotiga Anvar Obidjonchalik shov-shuv bilan kirib kelib, tezdayoq tilga tushganlarni eslash qiyin. Ba'zi adiblarni uzoq yillar barakali mehnat qilgani yoki ko'plab shogirdlar yetishtirgani uchun ham, xalqimizga xos bag'ri kenglik bilan ularni maktab yaratgan ustoz deb ataymiz. Biroq Anvar Obidjonga kelsak, u o'zining o'xshashi yo'q ovozi, yangicha uslubi bilan chindan ham o'ziga xos maktab yaratdi. Bu maktab izdoshlarining safi kengayib, o'zbek bolalar adabiyotini tobora yuqori pog'onaga ko'tarishga ular munosib hissa qo'shib kelishmoqda.

Anvar Obidjon nihoyatda serqirra ijodkor: nazmda, nasrda, dramaturgiyada birdek ijod qiladi. Publitsistika va adabiyotshunoslikda ham o'z o'miga ega. Kattalar uchun ham turli janrlarda asarlar yaratgan. Ayniqsa, Gulmat Shoshiy tilidan yozgan g'azallari, oddiy kishilarning tiliga yaqinligi bilan ajralib turuvchi o'ta quvnoq va tagdor hajviyalari, "Oltiariq hangomalari" turkumi tilga tushgan. Munaqqidlarimiz hajvchilikda uni Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G'afur

G'ulom, Said Ahmad an'analarning davomchisi sifatida baholashadi. Shundan kelib chiqib aytilsa, munaqqidlar Anvar Obidjon ijodi haqida talay maqolalar yozganiga qaramay, uning asarlari har bir janr bo'yicha yanada chuqur tadqiqotlarini kutmoqda.

Bolalarning sevimli yozuvchisi, asarlari jahondagi o'nlab xalqlar tiliga tarjima qilingan dovrqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning so'zlari Anvar Obidjon har tomonlama keng o'rganilishga arziydigan ijodkor ekanini tasdiqlaydi. "Polosonlik Anvar Obidjon" nomli maqolada ("Xalq so'zi", 20-may, 2006) X.To'xtaboyev yozadi: "Mark Tven, aka-uka Grimmlar, Sharl Perro, Janni Rodari singari jahonshumul yozuvchilarni o'qiganda... ularning o'zga xosligi, adabiyotga hech kim aytolmagan gaplarini aytib kirib kelganligini o'ylab, e, Xudo, bizga ham ana shunday yozuvchilardan bersang edi, deb ich-ichimdan orzu qilgan paytlarim ham ko'p bo'lgan. Ana shunday ijodkorni Alloh bizga polosonlik Anvar Obidjon qiyofasida berganga o'xshaydi".

Yetuk ustozlarning mehrini qozongan Anvar Obidjon yurtimiz mustaqillikka erishgach, nihoyat o'zining munosib bahosini oldi. U 1987-yilda hukumatimiz tomonidan "Shuhrat" medali bilan taqdirlandi, 1988-yilda O'zbekiston xalq shoiri unvoniga sazovor bo'ldi.

Hozirgacha Anvar Obidjonning "Ona Yer" (1974), "Bahromning hikoyalari" (1980), "Ey, yorug' dunyo" (1983), "Olovjon va uning do'stlari" (1983), "Алмазон и его пехота" (1984), "Ketmagil" (1985), "Bezgakshamol" (1985), "Masharaboz bola" (1986), "Akang qarag'ay Gulmat" (1987), "Juda qiziq voqea" (1987), "Oltin yurakli Avtobola" (1988), "Dahshatli meshpolvon" (1989), "Yerliklar" (1990), "Грозней Мешпалван" (1991), "Alamazon va Gulmat hangomasi" (1992), "Ajoyibxona" (1993), "Meshpolvonning janglari" (1994), "Alisher ila Husayn yoki uch dona va o'g'ri" (1996), "Alamazon va Gulmat" (1998), "Oltinchi hangomali" (1999), "Bulbulning cho'pchaklari" (2001), "Odobli bo'lish osonmi" (2001), "Bezgakshamol-2" (2003), "O'q o'tmas bolakay" (2005), "O'g'irlangan pahlavon" (2006), "Tanlangan she'rlar" (2006), "Bahromning hikoyasi" (2007), "Soliq nima?" (2008), "Meshpolvon" (2009) kabi kitoblari nashr etilgan.

Shuningdek, Anvar Obidjonning bolalarga atalgan “Qo'ng'iroqli yolg'onchi” nomli birinchi pyesasi 1983-yilda respublika yosh tomoshabinlar teatrida sahnalashtirilgan. Keyinchalik mazkur teatrd va Farg'ona, Guliston, Qarshi, Qo'qon teatrlarida uning “Pahlavonning o'g'irlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “To'tiqul”, “Самозванец”, “Qorinbotir”, “Alamazon”, “Navro'z va Boychechak” kabi pyesalari namoyish etildi. “O'zbekfilm” kinostudiyasida uning ssenariylari asosida “Tilsimoy-g'aroyib qizaloq”, “Dahshatli Meshpolvon” kinolari suratga olingan.

Anvar Obidjon 2020-yil vafot etgan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Anvar Obidjon qachon va qaysi to'plami chiqqanidan so'ng adabiy jamoatchilikning e'tiboriga tushdi?
3. Anvar Obidjonning asarlari to'g'risida biri biridan ko'tarinki maqolalar yozgan munaqqid va adiblarning nomini ayting.
4. Izlanuvchi olim Zamira Ibrohimovanning qanday nomdagi kitobida adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda o'ziga xosligi, o'quvchini o'ziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berildi?
5. Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo qaysi bir ishiga urg'u berib o'tishadi?
6. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holga qanday izoh bergan?
7. Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri nimada?
8. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko'chib kelgach ijodida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
9. “Bulbulning cho'pchaklari” turkumi orqali muallif bolalar adabiyotiga qanday janrni olib kirdi?
10. Professor Abdug'afur Rasulov qaysi maqolasida “Anvar Obidjon bolalar uchun nimaki yozmasin, go'zallikni, kuyni, shakl va mundarija mutanosibligini

nazarda tutadi. Bulbul qo'shiqlari turkumida hamma narsa go'zal, mukammal. Ohangga mos so'zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o'rninga qo'yib-qo'yib tasvirlaydi", deb ta'rif bergan?

11. Anvar Obidjonning she'riy turkumlari haqida so'zlaganda uning ijodiga xos qanday jihatlarni kuzatish mumkin?

12. "Hakka qo'shig'i" qahramoni Hakkaning qanday sifatlarini kuzatamiz?

13. Bolalar bu quvnoq she'rdagi so'zlarni rostdan ham Hakka aytayotganiga aslo shubha qilishmasligining sababini izohlang.

14. Anvar Obidjonning dastlabki she'rlari nashr etilgan jurnal nomini ayting.

15. "G'uncha" jurnalida shoirming she'rlari bosilishiga sababchi bo'lgan shoir kim?

16. O'zbek bolalar shoiri Miraziz A'zam qaysi maqolasida "Biz jahonga Anvaming "mollari"ni, ya'ni ijod namunalarini ko'rsata olmadik. Yo'qsa, uning nomi ham jahon bo'ylab jaranglagan bo'lardi", deb ta'riflaydi?

17. "G'alati maktublar" turkumidagi "Osmachiroqning Oymomoga yozilgan xati" she'rini tahlil qiling.

18. Anvar Obidjonning qaysi asarida bir qarashda asosan bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasini yoritib bergan?

19. Dostonda necha yillar yig'lab-yig'lab sog'inib yurgan farzandini bilmay o'ldirib qo'yishdek fojidan bolaning yelkasidagi tanish tamg'a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka qanday iltijo qiladi?

20. "Masharaboz bola" nomli kitobda ijodkor qanday g'oyani ilgari surgan?

21. Anvar Obidjon qaysi janrlarda ijod qildi?

22. Safar Bamoyev hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.

23. Safar Bamoyev qachon va qayerda tavallud topgan?

24. Birinchi she'ri qanday nom bilan e'lon qilingan?

25. Safar Bamoyevning qanday she'rlarini bilasiz?

HAMZA IMONBERDIYEV ASARLARINING MAVZU DOIRASI

*– Shalpanquloq hoy, filcha,
Javob bergil so'roqqa.
Suv to'la xartuming-la
Ketayapsan qayoqqa?
– E, do'stim, bu sayyohlar
Rosa tegdilar jonga.
Ermakka gulxan yoqib,
Xavf solishar o'rmonga.
Shunga bo'lib ko'z-quloq,
Yuribman kun kechirib.
Ular yoqib ketishgan
Gulxanlarni o'chirib.*

Bu ajoyib misralar, ta'sirli, ma'no va mazmunga boy, badiiy jihatdan yuksak darajadagi she'r iste'dodli bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev qalamiga mansub. U 1954-yilda Qozog'iston Respublikasi Chimkent viloyatining Suzoq qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topdi. Hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining filologiya fakultetida Abdusaid Ko'chimov, Abdug'affor Hotamov kabi yozuvchilar; Shuhrat Jabborov, Hamid Habibullayev kabi taniqli jurnalistlar bilan birin-ketin o'qidi. Talabalik yillarida yuqoridagi ijodkor do'stlari bilan O'tkir Rashid rahbarlik qilayotgan fakultet "Chashma" to'garagida, universitet "Ma'rifat yo'lida" gazetasida she'riy mashqlarini tobladi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo'lajak bolalar shoiri H.Imonberdiyev o'z mehnat faoliyatini "Tong yulduzi" gazetasidan boshladi. Umriining so'nggi o'n yilini esa "Cho'lpon" nashriyotida kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o'tkazdi.

Talabalik yillaridayoq ijodda kitobxon ko'ziga tashlanib qolgan bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev "Quvnoqlar quvonchi", "Shokoladxo'rlar", "Kulgi shaharchasi", "Haroyib pufak", "Oydagi tomosha", "Qutichada mitticha",

“Lofchilar – aldoqchilar”, “Haroyib Kent hangomalari”, “Bir kunlik mo’jiza” kabi kitoblar muallifi sifatida bolalar dilidan mustahkam joy oldi.

Shoir asarlari rang-barang, mavzu doirasi keng. U har bir katta-kichik asarida kenja kitobxon do’stlarini nimagadir o’rgatadi, o’rganishga, iborat olishga, turmushda xulosa chiqarib yashashga chorlaydi.

Xalqda: osmonga tupursang, tupuging yuzingga sachraydi; birovga chuqur qazisang, unga o’zing qulaysan, degan gap bor. Bu borada “Kalila va Dimna”da juda ibratomuz bir hikoya bor. U har qanday odamga ta’sir qiladi. – Bir kuni Qoraquloq o’rmon chetiga chiqib o’tirgan edi, bir sichqonning jahdu jadal bilan daraxt tomirini kemirayotganini ko’rib qoldi.

Daraxt tilga kirib unga dedi: – Ey dilozor va sitamkor! Nima uchun jonim rishtalarini qirqyapsan?

Sichqon uning nola-yu, zoriga e’tibor bermay, o’z ishini davom ettiraverdi. Nogoh bir burchakdan bir ilon chiqib, sichqonga hamla qildi va bir damda yutib yubordi. Qoraquloq bu voqeadan “dilozorning jazosi ozor ekan” degan xulosa chiqarib oldi.

Shu vaqt bir tarafdin tipratikan kelib, ilonning dumidan tishladi-yu, boshini ichiga tortib g’ujanak bo’lib oldi. Ilon jahl bilan unga o’zini ura boshlagan edi, a’zoyi badanini tikanlar porapora qilib yubordi. Ilon o’sha zahoti o’ldi. Qoraquloq bundan ibrat darsi oldi. Ilon o’lgach, tipratikan boshini chiqarib, uning yaxshi-yaxshi joyidan tanlab yedi, qorni to’ygach, daraxt soyasida ko’ptokdek bo’lib yumalab, huzur qilib yotgan edi, nogoh bir och tulki kelib qoldi. Tipratikanning nayzalaridan qo’rqib, uni hiyla bilan o’ldirmoqchi bo’ldi. U tipratikanni ag’anatib qorniga yozildi. Tipratikan yomg’ir yog’ayapti shekilli deb o’ylab, boshini chiqargan ham ediki, tulki bir hamla bilan uning boshini cho’rt uzdi, bo’shashib qorni ochilib qolgan tipratikanni ishtaha bilan yeb oldi. Shu vaqt bo’riga o’xshagan vahshiy bir it kelib, tulkini turgan yerida bo’g’ib, uning go’shti bilan ochligini qondirdi.

Qoraquloq bu ajoyibotlarni ko’rib, hayron qolib yotar edi.

It endi dam olishga hozirlik ko'rayotganda bir qoplon kelib, uning siynasidan oldi. Qoplon hali itni tugatmagan ham edi, ovchi kelib, bir o'q bilan uni tinchitdi.

Qoplonning joni hali uzilmagan edi, u yerdan bir otliq o'tib qoldi. Unga qoplonning terisi yoqib qolib, ovchi bilan urisha boshladi. Otliq ovchining boshini tanidan judo qildi va qoplonning terisini olib yo'lga tushdi. U yuz qadam ham yurmagan edi, oti qoqilib, yerga yiqildi. Gardani sinib, shu on halok bo'ldi.

Bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev "O'q" she'rida xuddi shunga yaqin bir voqeani yosh kitobxonga havola qiladi. Kamondan bemavrid otilgan o'q hayotda bosar-tusarini bilmaydi, u o'ta dahshatli, qasd qilish ishtiyoqida hammaga dag'dag'a qiladi. O'q hech kimni nazar-pisand qilmaydi, chor tomonni nobut qilaman, otaman, bag'rini tilaman, o'ldiraman, deb oldinga intilaveradi:

Kelib qoldi ro'baro'
Ona Jayron yo'lida.
Quyosh ko'kda qotdi tosh,
Nafasini yutganча.
Gullar ma'yus egdi bosh
O'zligin unutganча.
Qochar Jayron quyunday
Tuyog'idan chiqnar o't.
– Jon o'q, tegma, uyimda
Kutar bolam, ko'zi to'rt!
O'q voz kechib nishondan,
O'tib ketdi bir yondan.
Hamon uchib borar u
Qora ajal qo'lida.
Kelib qoldi ro'baro'
Keksa Chinor yo'lida.
– Hoy, ko'zingga qarada,
Titrab dodladi Chinor,

– Bag'rimdagi inlarda
Axir polaponlar bor!
O'q voz kechib nishondan,
O'tar-ketar bir yondan...

Odatda kim haddidan oshsa, yon-atrofdagilar bilan hisob-kitob qilib yashamasa, o'ziga ortiqcha bino qo'ysa, albatta, hayotda qoqiladi. Chor tomonga dahshat solib, hammaning jonini olmoqchi bo'lgan o'q o'ziga nisbatan zo'roq mergan otgan o'qqa duch kelib vayron bo'lishi kitobxon bolalarni quvontiradi.

Shoir she'rlarini rang-barang dedik. U haqiqatan ham shunday. "Tarbiyachi" asari buning isboti bo'la oladi. Inson insofli, adolatli, or-nomusli bo'lsa, har bir bosadigan qadamini o'ylab, bilib tashlaydigan bo'lsa, kattani-katta, kichikni-kichikdek ko'radigan bo'lsa hayotda qoqilmaydi, baxtiyor bo'ladi. Bunday odamlarni vijdonli, nomus-orli kishilar deb atashadi. Odamzotdagi bunday ijobiy fazilatlarini birov unga hadya qilmaydi, o'zida shakllangan bo'ladi. Shoirning qahramoni ham o'zini o'zi kuzatadi, noo'rin xatti-harakati uchun o'zi javob beradi. Uning tarbiyachisi-vijdoni. Shu vijdon kuzatuvini uni har doim to'g'ri yo'ldan yetaklaydi, adashsa uni to'g'ri yo'lga boshlaydi va to'g'ri yo'lga solib turadi:

*Tunov kuni futbolga
Ketayotsam tez shoshib,
Ko'zi ojiz chol yo'lda
Turgan ekan adashib.
Ikkilanib turdim men,
Bir oz xayol surdim men.
Futbol zavqi bir dunyo,
Yo'lni to'pga burdim men.
To'pga tegmasdan oyoq,
Solgan kabi tizginga.
Tarbiyachim o'sha choq
Qaytardiku izimga.
Qarshi chiqmoq foydasiz,*

Qayga boray da'voga?

Qo'llaridan olib tez,

Yo'l ko'rsatdim boboga.

Inson hayotda sog'lom, tetik, qo'rqmas, jasoratli bo'lib kamol topishi zarur. Mabodo u soyasidan ham cho'chib, hadiksirab, qo'rqib yashaydigan bo'lsa, bunday bola kelajakda omadsiz, tol'esiz bo'lib qoladi.

Hamza Imonberdiyev "Yolg'izlikda" she'rida xuddi shu masala ustida to'xtaladi. Botir o'zi tabiatan qo'rqqoq bola. Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar deganlaridek, ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan cho'chib, qo'rqib yuradi. U kechqurun ko'chaga chiqdimi tamom, go'yo qo'shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to'palon qilib yuradi. Natijada u hammaning tinchini, oromini buzadi: mushuklar miyovlaydi, itlar vovillaydi, odamlar "hangmang" bo'ladi. Voqea oydinlashgach, ko'rsalarki, bu Botirning quyon-yurakligi bo'lib chiqadi:

Bilsak, Botir bu palla

Qo'shiq aytib baralla

Madad berib o'ziga,

Bo'tbot qarab iziga

Qo'rqinchdan qochib borar.

Bolalar adabiyotida o'y o'ylash, xayol surish, xayoliy orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to'g'risida ko'p gapiriladi. Bunga misol qilib G'afur G'ulom, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Miraziz A'zam asarlaridan o'nlab misollar keltirishimiz mumkin. Bolalardagi bunday shirin tuyg'ularni Hamza Imonberdiyev ham to'g'ri payqay olgan. "Lofchilar-aldoqchilar" asarida u kichkintoylardagi mana shunday orzu, xavasni o'ziga xos usul bilan ochib berishga erishgan.

Ali xayolan qushcha shaklini yaratadi. Uni tomosha qilishga Valini chaqiradi. Vali ko'rsaki qushcha yo'q. Lekin Alining bo'sh kelmasligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ha, bolalar qush rasmini chizishadi, xayolan qushchalarga don berishadi – bularning hammasi umumlashib kelajak poydevorini bunyod etadi. Bu bolalarning

kelajakda mustaqil mamlakatimiz kenja avlodini bilimdon, zukko, rahm-shafqatli bo'lib kamol topishiga barakali ta'sir qiladi.

Hayvonot olamiga mehr qo'yish, uni ehtiyot qilish, asrash, avaylash, do'st tutinish bolalikdan, oiladan boshlanadi va u bir umr insonga xamroh bo'lib qoladi. Hamza Imonberdiyev bu haqda "Olamoshim" degan bir she'r yozgan. Bunday olib qaraganda bu asar juda oddiy, sodda, bolalarni o'ylantirmaydigan, ularni hech narsaga o'rgatmaydigan, xulosa chiqarmaydigan she'rlardan biriga juda o'xshab ketadi. Lekin bir o'ylab ko'rilsa, tahlil qilinsa ma'no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati juda katta va eng ta'sirli she'rlardan biri ekanligi yarq etib ko'zga tashlanib qoladi:

*Tokchadagi qaymoqdan
Ko'tarmay sira boshin,
Ichayapti qarasam,
Uyalmay Olamoshim.
Avvaliga "pisht" deb bir
Quvmoq bo'ldimu biroq,
Rahmim kelib negadir
Tikilib qoldim uzoq.
Quloqlarin chimirib,
Ichar edi bir mayin.
Beparvoligim sabab
Qorni ochgani tayin.
Oyoq uchida asta
Chiqib ketdim hovliga –
Bir gal qaymoq yemasam
Yemabmanda, mayliga.*

E'tibor bergan bo'lsangiz, "Bir gal qaymoq yemasam yemabmanda, mayliga" ning o'zi ijobiy holat, bag'rikenglik, bir mayizni qirqqa bo'lib yeyishga bolalikdan o'rganishning boshlanishi. Bunday bolalar kelajakda haqiqiy inson bo'lib kamol topishlariga shak-shubha yo'q.

Hamza Imonberdiyev o'zi bilimdon, o'ta madaniyatli, to'g'ri so'z, halol, pok, ozod va obod O'zbekistonimizni juda qattiq suyadigan ajoyib inson bo'lganligi uchun ijodining mundarijasi ham shunday. Adolat masalasida u ko'p jon kuydirar va bu haqda ko'plab asarlar yaratgan edi.

Hadislarda to'g'ri so'z, halol, pok bo'ling, deyiladi. Kimki bunga qattiq amal qiladigan bo'lsa el-yurt o'rtasida hijolat bo'lmaydi, obro'-e'tibori oshadi. "Adolat kaliti" (ertak)da Hamza Imonberdiyev xuddi shu haqda gap yuritadi. Asarning boshlanishining o'ziyoq yosh kitobxonni o'ziga tortadi:

Hayron quyosh, loldir oy,

Necha kunu necha oy

Ikki elat urishar,

Bir-birlarin qirishar.

O'rtaga kimki tushsa,

Biz haqmiz, deb turishar.

Hamma gap, hamma balo ana shu "biz haqmiz"da. Buning asl boisi, sababini hech kim tushunmasligida. Qonli urush davom etaveradi. Bundan podsho ham xayron:

Podshohning boshi qotgan,

Halovatin yo'qotgan.

Ojizligin his etib,

Og'ir xayolga botgan.

Chorasiz qolgan podsho bu ishni – qonli urushni to'xtatish chora-tadbirini qidiradi. Bu jumboqni yechadigan, urushga chek qo'yadigan adolatli, xalq manfaatini o'z maanfaatidan yuqori qo'yadigan bir Odilbek otli qozini toptiradi.

Odilbek halol, pok, adolatli. U og'ir-bosiqlik bilan voqeani so'rab-surishtiradi, so'roq qiladi. Da'vogaru aybdorlarning ko'rsatmalari yosh kitobxonda haqiqat uchun kurashchi bo'lish orzusini nish urdiradi. Da'vogarning:

– Yigitimiz zo'r edi,

To'g'ri, yoshda, Qo'r edi.

U elatning bir qizin –

*Latofatda yulduzin
Sevarkan dil ochibdi,
Shu kun olib qochibdi.
U qizning og'alari,
Qasoskor tog'alari
Quvib yetib olibdi,
Yetib qilich solibdi.
Bechora bovirimizning
Tani yerda qolibdi.
Yovlar to'lasin xunin!
Yo'qsa ko'radi kunin.
Chiqqunicha tandan jon,
Olishamiz begumon!
Qozikalon, biz haqmiz,
Hukminingizga ilhaqmiz.
To'g'ri hal eting, illo, –
Deya bir xalta tillo
Uzatib chiqib ketmish, –*

deyishi va pora berishi Odilbekni sergaklantiradi. U ishga yanada jiddiy kirishadi. Aybdorlarning g'urromliklari ham yotig'i bilan kitobxon ongiga yetib boradi:

*– Yuzimiz yorug' eting,
To'g'ri hal qilib keting.
Haq qaror topsin, illo, –
Deya bir xalta tillo
Uzatishib, ko'z qisib,
Chiqib ketmishlar pusib.*

Hamma gap mana shunda. O'sha pora sifatida berilgan ikkita xalta-boylikda. Mabodo Odilbek odil bo'lmaganida xaltachalami olib uyiga ravona bo'lar edi. Ammo u nafsini tiyadi, xalqni o'ylaydi, urushni to'xtatish yo'llarini qidiradi.

Uning da'vogarning huzuriga chorlab voqeani mana bunday hal qilishi o'quvchilarda katta taassurot qoldiradi:

*– Haq so'z nishonga tegdi,
Raqib to'liq bosh egdi.
Ayblarin tan olishib,
Mulzam bo'lib qolishib,
Bir emas, qayta-qayta
Tavbasin ayta-ayta,
Deyishib yigit xuni
Tashlab ketishdi buni. –
Deb qo'sh xalta tilloni
Da'vogarga uzatdi.
Yalt ko'zi yonganini,
G'ururi qonganini
Diqqat bilan kuzatdi.
Tugab deng olaqarash,
Bo'libdi "yarash-yarash".*

Hamza Imonberdiyevning o'nlab qo'shiqlari, ko'plab doston-ertaklari bolalar tilida, dilida kuylanmoqda, o'qilmoqda.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Hamza Imonberdiyev hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Hamza Imonberdiyev qayerda va qanday oilada dunyoga keldi?
3. U qaysi oliy ta'limda tahsil oldi?
4. U qaysi yozuvchi va jurnalistlar bilan birin-ketin o'qidi?
5. Talabalik yillarida ijodkor do'stlari bilan kim rahbarlik qilayotgan fakultet "Chashma" to'garagida qatnashdi?
6. Uning she'riy mashqlarini universitetda nashr etilayotgan qaysi gazeta tobladi?

7. Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo'lajak bolalar shoiri H.Imonberdiyev o'z mehnat faoliyatini qaysi gazetada boshladi?

8. Umrining so'nggi o'n yilini qaysi nashriyotda kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o'tkazdi?

9. Uning qaysi asarlari bolalar dilidan mustahkam joy oldi?

10. Shoir asarlarida kenja kitobxon do'stlarini nimaga chorlaydi?

11. Hamza Imonberdiyev "Yolg'izlikda" she'rida qanday masala ustida to'xtaladi?

12. Ushbu she'r qahramoni Botir qanday bola?

13. Bolalar adabiyotida qanday orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to'g'risida ko'p gapiriladi?

14. Bunga misol qilib qaysi ijodkorlarning asarlaridan o'nlab misollar kiritishimiz mumkin?

15. "Lofchilar-aldoqchilar" asarida u kichkintoylardagi nimalarni ochib berishga erishgan?

**ABDURAHMON AKBARNING QOFIYALI NASR (SAJ') SHAKLI
TURKUMIDAGI SHE'RLARNING O'ZIGA XOSLIGI**

O'rdakchamning ovozi

Jarandor juda,

Og'zi tinmas "g'a-g'a"lab

Yuvinsa suvda.

Rostini aytsam, unga

Havasim kelar –

Mendan kichik bo'lsa ham

Suzishni bilar!

Ha, bunday jozibali, quvnoq, ta'sirli misralar muallifi Abdurahmon Akbar 1962-yilda Yangi yo'l tumani Niyozbosh qishlog'ida tavallud topgan. U 1987-yilda hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi Toshkent Milliy universitetining jurnalistika fakultetini bitirgan. A.Akbar "Kichkintoy va paxta oy", "Ehtiyotkor toshbaqa", "Uyquchining tushlari" kabi o'ndan ortiq she'riy kitoblar muallifi. Abdurahmon o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga qo'shgan katta hissasi uchun Usmon Nosir nomidagi mukofot va O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi unvoni bilan taqdirlangan.

Abdurahmon Akbar ijodi rangba-rang mavzuda, shirali, ta'sirli yozilganligi bilan ajralib turadi. Aksariyat she'rlarining qahramonlari ko'ngillari osmon kabi musaffo, shaloladek quvnoq, orzulari buloqlar suvidek toza, shamoldek tinim bilmaydigan bolakaylar ekanligining guvohi bo'lasiz. Kattalar his qiladigan narsalarni bu bolakaylar ham his qiladilar. Bunday kitobxonlarni o'yantiradigan, ularning qalbiga zavq bera oladigan she'rlar yozish uchun esa bolalar dunyosini chin dildan bilishi, sevishi, ardoqlashi lozim. Yana bir gap. Ularning yuraklaridagi orzularni qidirib topish, ularni o'rtagan narsalardan o'rtanish, ular hayratlangan narsalardan hayratlanish talab etiladi.

Kichkintoylar dunyoni o'zgacha idrok qiladilar. Kattalar uchun oddiy tuyulgan narsalar ular ko'z o'ngida fojiviy ko'rinishi, kattalar uchun og'riqli va

armonli tuyulgan yechilmas masalalar esa ular nazariyda oddiy yechimini topishi qiyin emas. Masalan, mana bu she'riy parchadagi kabi:

*Ertakdagi parilar sarvqomat desalar,
Ulardan go'zal derdim Lobaray kennayimni.
Kasal bo'lib qolasiz yig'layversangiz agar,
Desam ham ko'zin yoshlab solib berdi joyimni,
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?
Akam, opachalarim xafa bo'lishsa bo'lar
Mening aytganimga ham bir borgina kiringlar
Ko'nmasangiz agarda uydan qochib ketaman,
Meni kichik tog'amga o'g'il qilib beringlar.*

Shoirning "Iltimos" deb atalgan she'riyning adabiy qahramoni tog'asining armoniga ana shu yo'sinda nuqta qo'yishga bel bog'laydi.

"Abdurahmonning o'ziga xosligi – bolalar qalbini so'zlatishda", – deb yozadi shoira va adabiyotshunos Kavsar Turdiyeva "Yangilanayotgan qadamlar" nomli maqolasida muallif qayd etganidek, shoir she'riy misralarga tushirgan so'zlar bolalar qalbining qa'riga yashiringan tuyg'ularning jilovini tortib, biz kutmagan buloqchalar, ma'danlar, kashfiyotlar ochgandek bo'ladi. Bu xazinalar bolalar qalbida yashiringan his-tuyg'ular, mehr-muhabbat, sog'inch, armon, o'kinch, nafrat va hokazolardir.

*A'lochi qiz edi Nigora
Darslaridan sira qolmasdi.
Ahvol so'rab borgan paytimiz –
U o'rnidan tura olmasdi.*

Bu A.Akbarning armon haqidagi she'ri. Shoir she'rlarining ikki xususiyati mazkur she'rdagi yaqqol namoyon bo'ladi. Birinchisi: holat qarama-qarshiliklarini berish (Nigoraning darslardan sira qolmasligi va sal o'tib uning o'rnidan tura olmasligi). Bu qarama-qarshi holat zamirida ilojsizlik, taqdirning achchiq haqiqati yotadi. Va ikkinchi xususiyat – bolalar she'riyatida ham tabiat tasvirini voqealar rivoji bilan uyg'unlikda berish.

*Sog' aymadi sinfdoshimiz
Oxirgi kun qorayganda qosh,
...Derazada bizlar keltirgan
Atir – gullar qolgandi so'lib...*

Armon, ilojsizlik, ko'z yosh va g'am uning ko'rinishlaridir. Bu ilojsizlikka she'ming so'nggi misralari go'yo so'nggi nuqta qo'ygandek bo'ladi:

*Ko'zimizni qizartirdi g'am,
Qalbimizdan armon ketmadi.
Ko'taraylik tobutin desak,
Bo'yimiz yetmadi, yetmadi...*

Bu kabi qarama-qarshiliklar ko'plab shoirlarning ijodiga xos. Asosiy fikr bu emas. Asosiysi shundaki, Abdurahmon Akbar ijodi hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatiga lirik kayfiyat va bola kechinmalarini qahramon tilidan berishning o'ziga xos uslubini olib kirdi.

*Ancha qiyin bugungi mavzu,
Quloq soling dedi muallim.
Chor-atrofnı bosgandayin suv
Zum o'tmasdan sinf bo'ldi jim,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.*

Muhabbatdek ulug'vor tuyg'uni bera bilish bolalar she'riyatida ayniqsa, mushkuldir. Shuning uchun ham qahramon bu tuyg'uni tushunib yetmasligi tabiiy. Nodira bilan suhbatlashishga ehtiyoj qahramon qalbida turadi savollar tug'diradi. Eng avvalo, nima sababdan kelib chiqqan ekan bu suhbat ehtiyoji. She'r qahramoni savollarga javob topish jarayonida goh o'zi ham chalkashib ketadi. Chunki uning mantiqiy xulosalari ham bolalarcha sodda. Balki shuning uchun ham javob topilmay, savol oxirigacha ochiq qolar. Bola hayron. Nodira bilan suhbatlashgisi kelgani bilan uning qiyofasida yaxshi sifatlar topa olmaydi.

*Orqaga hech boqmas Nodira,
Taqinchoqlar taqmas Nodira*

*Bir oyog'i shikasta, shundan
Bolalarga yoqmas Nodira,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.
Mensimasdan avvallar atay,
Yiqlatardim sochidan tortib.
Uzoq fursat unga gapirmay
Ranjitardim sho'xligim ortib.
Endi o'sha Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.*

She'rdagi holatlar ifodasini tahlil qilib ko'raylik. O'qituvchining dars mavzusining qiyinligini ta'kidlashi – so'z ifodasi. Atrofning jimjit bo'lishi – holat ifodasi. Nodiraning xayoliy portreti – chizgilar ifodasi. Nodiraga befarq bo'lgan vaqtga sayohat harakatlar ifodasi. Nodira haqidagi savollarning ochiq qolishi – mantiq ifodasi.

Abdurahmon Akbar qiyoslash usulini bu she'rda juda muvaffaqiyatli qo'llaydi.

Taniqli adabiyotshunos Rahmatilla Barakayevning Abdurahmon Akbar ijodiga bergan bahosi ham e'tiborga molik. Muallif "Istiqlol davri bolalar adabiyoti: an'ana, vorislik va izlanish" nomli tadqiqotida shoir ijodining quyidagi qirasiga alohida e'tibor qaratadi: "Abdurahmon Akbarning mumtoz adabiyotimiz"dagi qofiyali nasr (saj')ni eslatuvchi "Shoir dadam haqida she'riy hikoyalar" turkumini she'riy shaklga sig'magan fikrlar tizimi deyish to'g'riroq bo'lar edi. Abdurahmon bu she'rlari bilan bolalar adabiyotimizga fikrlovchi, o'ychan bola timsolini olib kirdi. Besh she'riy hikoyadan tarkib topgan turkum shoir dadasining armonu iztiroblarini, dardu tashvishlarini eshitib qolib, jajji yuragiga sig'dira olmay, to'lqinlanib so'zlayotgan bolakay tilidan hikoya qilinadi. Jumladan, "Dadamning qalbi" she'riy hikoyasida shunday deyiladi: "Armon uyasimish dadamning qalbi, Dadamning qalbida kularmish sevinch. Dadamning qalbida ummon bor emish. Bor emish dadamning qalbida ilinj. Yozgan uch-to'rt

she'ri dadam qalbining topgan quvonchi-yu, ozori emish. Dadamning yuragi dunyo ko'rmagan sonsiz fikrlarning mozori emish...".

Ichki qofiyalanishga uyg'un bo'lgan so'z takrorlari va bolakayning mo'jaz taxayyul olamiga sig'magan nogahoniy qiyoslar ushbu turkumga mansub she'riy hikoyalarning shaklan va mazmunan mukammaligini ta'minlaydi. Binobarin, olti jumladan tashkil topgan she'riy hikoyada besh marta takrorlangan "dadamning qalbi" (bir o'rinda dadamning yuragi) ifodasi, dastavval, uyg'oq inson qalbining notinch to'lqinlari yanglig' jaranglasa, bolakay uchun bir qarashda g'ayritabiiy tuyuladigan qiyoslar ("qalbdagi sevinch kularmish", "qalb-ummon", "qalbdagi ilinj", "qalbning quvonchi-yu, ozori", "yurak-fikrlar mozori") esa bolakay hayratining g'aroyib suvratlari yanglig' namoyon bo'ladi.

"Dadamning fikri", "Ari", "Supacha", "Dadamning hazili" she'riy hikoyalari ham ana shunday mag'zi to'q fikrlar saj' yo'sinida hikoya qilingan va ular ham yosh kitobxon qalbidagi balog'atga oshno hissini uyg'otishga xizmat qiladi.

A.Akbarning shakliy izlanishlari ham e'tiborga molik. Uning raqamli she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalar she'riyatini yangicha shakl va mazmun bilan boyitdi. "Salom xat" she'ri shu jihatdan xarakterlidir. Harbiyda yigitlik burchini o'tayotgan nevarasini sog'inish hissi ko'ngliga tinchlik bermayotgan, "ko'zlari ham uchayotgan" buvining topshirig'i bilan akasiga maktub bitayotgan Rahmatjon degan bolaning shu jiddiy holatda ham o'ynab-kulgisi keladi, o'zicha so'zlar orasidan raqamlar qidirib topadi. Dastlab "qisqagina" ma'nodagi "ikki enlik" iborasidagi "ikki" so'zini raqam bilan yozib qo'yadi. Qarasaki, o'zgacha ifoda, g'ayritabiiy shakl paydo bo'libdi. Ushbu g'ayritabiiylikdan bolakay o'ziga xos zavq tuyadi va boshqa so'zlardan ham harf va raqamlardan tashkil topgan yangicha ifodalar "yarata" boshlaydi:

"Aka, qanday yuribsiz,

Soz ketyaptimi xizmat?

Askarlikka ko'nikib

Ketgandirsiz batamom.

Buvim, qo'ni-qo'shnilar

*Sizga yo' llashdi salom.
Quchoq-quchoq chuchmoma
Terib qaytsak adirdan.
Ko'chamizni nomlashib,
Ketishibdi yangidan.
"Ul. Zarechnaya" emas,
Bilib qo'yning, aka, siz,
Endi bizning uy-hovli
1 lik ko'cha, 18!
"Paxtakor" ham ketma-ket
Urib turibdi zafar.
1 mas, 3 ta, to'p urdi
Ilhom kechagi safar
Ha, aytmoqchi, sal bo'lsa,
Unutay debman qarang,
Ra'no opamlar bilan
Ishlar bo'ldi vadavang.
Tunov kun 4.30 da
Chiqib turib yo'liga.
Xatingizni tutqazdim
Shaxsan o'zin qo'liga.
"Shunaqa, akam sizni..."
E, gapniyam do'ndirdim.
Xullasi, xat yozishga
"Yanga" mlarni ko'ndirdim.
Fursatingiz bo'lganda
Yozib turing, aka, xat.
Uchrashguncha xayr deb
Ukangiz Abdurahmat".*

Bir qarashda askarlik burchini o'tayotgan nevarsini sog'ingan buvining topshirig'i bilan ukaning akasiga yozgan odatdagi salom xati. Maktubda qishloq hayotidagi barcha o'zgarish va yangiliklarni akasiga yetkazish uchun to'lib-toshib, sevinchi ichiga sig'mayotgan yosh bolaning timsoli bor bo'yi bilan aks etadi. Sinchkov bolaning tiyrak nigohi bahorda tabiatning gul ochib yangilanishi, adirlardan bolalarning zavq-shavq bilan quchoq-quchoq chuchmomalar terib kelishlari bormi, Istiqlol sharofati bilan ko'chalarimiz nomlari milliy lashgani ("Zarechnaya" emas – "Birlik") bormi, "Paxtakor"ning ketma-ket zafar quchayotgani bormi, bo'lg'usi "yanga" – Ra'no opasiga akasining maktubini shaxsan topshirgani bormi, Oltiariqqa mehmon bo'lib borishgani bormi, bahor kelib, o'riklar g'uj-g'uj gullashi bormi – xullas, barcha-barchasini maktubida erinmasdan, ba'zan ko'pirib-toshib, hovliqib, ba'zan go'yoki parishon – xotirlik qilganday ("Ha, aytmoqchi, sal bo'lsa, Unutay debman qarang'!) aslida esa ataylab, akasiga birinchi navbatda yetkazishi kerak bo'lgan xushxabarni shunchaki gap orasida aytgandek bitadiki, bu ham aslida yosh bola qiyofasiga musavvir shoirning g'aroyib mo'yqalami chizayotgan turfa chizgilaridir...

Bunday she'riy usul o'zbek bolalar adabiyoti uchun yangilik. Bu she'rlarning o'ziga xosligi haqida fikr yuritilganda, dastavval ijodiy izlanish mahsuli sifatida baholash joiz. Zero, yosh kitobxon she'r o'qir ekan, hatto, uning g'ayritabiiy shaklidan ham zavq topadi. Harflar raqamlar bilan uyqalashib ketgan bunday she'riy usul yosh kitobxon uchun ham hayratli, ham qiziqarli topilma.

Bolalar tabiatni biz kattalar singari jonli va jonsizga ajratishmaydi, xayoliy va hayotiy voqea-hodisalar o'rtasiga ham chegara qo'yishmaydi. Ular uchun tabiat va inson bir butun, yaxlit. Shoir bolajonlarning mana shu xususiyatini yaxshi ilg'agan holda yosh kitobxonlarga hayotiy va xayoliy voqealarni uyg'unlikda taqdim etadi. Masalan, bir she'rda chigirtkalar sokin tunda qo'shig'imizni butun qishloq zavq bilan tinglayotir ("Chigirtkalar qo'shig'i") deb ishonishadi. Kungaboqar chumoli uchun quyosh bo'lib tuyuladi ("Shirin quyosh"), Kichkintoy Yomg'irvat esa onasi Bulutning gaplariga quloq osib, ko'klam kelganda "zaminga

shoshiladi” (“So‘zlovchi yomg‘ir”), “Ko‘ngli tusab qolsa” ko‘kdan tushadi-yu, “gullarning qulog‘iga she‘r o‘qiydi” (“Yomg‘ir haqida she‘r”).

Shoirning ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqea va xayoliy tasavvurlardan qanday ta‘sirchan manzaralar yaratgani haqida jumladan, shunday yozadi: “Bu manzaralar xuddi aqlli farzand oilaga fayz-baraka, ota-onaga rahmat olib kelganday, ko‘ngillarda mamnuniyat tuyg‘ularini paydo qilib yosh kitobxonning xayolot olamini boyitadi, kengaytiradi: chirildoqlarning sokin oqshomni to‘ldirib kuylashlarida osoyishtalik gashtini anglagandek, yoqqan yomg‘ir tomchilaridagi mo‘jizani tuygandek, asalari, chumolilarning mehnatiga xos go‘zallik, fayz-ziynatni ko‘rgandek bo‘ladi”:

*Yetti qalam, yetti rang,
Yetti ohang – kamalak.
Qayerlarda yuribsan,
Quyosh – sochi jamalak.
Qalamlaring topildi
Bulut – qog‘oz ham tayyor.
San‘atingdan bahramand
Bo‘laylik bizlar bir bor.
Qalamdonni qo‘yatur
Kel, quyoshjon, tezroq kel.
Rasm chizib ber bizga,
O‘chirg‘iching bo‘lar el.
...Million yilki, ahvol shu
Yerliklar kutib-tolar
Qalamlar bor paytda
Quyosh yo‘qolib qolar.*

Bolalar olamida mayda va ahamiyatsiz narsalar uchramaydi, ya‘ni kattalar mutlaqo nazarga ilmaydigan, e‘tibor bermaydigan, ular uchun ahamiyatsiz ko‘ringan narsalar bola nazarida o‘zgacha, ajib bir qiyofada jonlanadi. Masalan, jaji Zeboxon birinchi marta qo‘shaloq giloslarni ko‘rib, ularning o‘rtoq bo‘lib

olishganidan (“O’rtoqlar”) quvonadi. Yoki Sevinchoy issiq choydan ko’tarilayotgan bo’g’ni ko’rib “choyni uchib ketayapti” deb (“Sevinchoy haqida she’r”) hayratlanadi. Yulduzoy esa o’ziga yoqqan fasl haqida samimiyat bilan “Yozda yoz fasli, kuzda bo’lsa kuz” (“Eng to’g’ri javob”) deb ko’nglidagini aytadi. Darhaqiqat, ularning dunyosida yolg’on yo’q. Shoir bolalikning musaffo olami, har kuni quvonchlarga, kashfiyotlarga to’liq ekanini nozik did bilan kuzatadi va mahorat bilan badiiy obrazlarda gavdalandiradi.

Gilos qoqib bergandim

Zeboxonga erinmay.

Oldiga qo’shalog’i

Qarang, tushib qolibdi.

Qiqirlar Zebogina

Ularni qo’ldan qo’ymay:

– Dada, gilolarimiz

O’rtoq bo’lib olibdi!

(“O’rtoqlar”).

Shoir ko’pgina she’rlarida hayotning “anglab bo’lmas murakkab” tomonlari haqida fikrlarni ilgari surishga intiladi. “Yolg’iz farzand”, “Umid haqida she’r”, “Iltimos”, “Chivin” kabi she’rlarida nafaqat tabiatni, bolalarni ham asrash, qadrlash kerakligi kuyunchaklik bilan uqtiriladi. Bu she’rlarga xos umumiy xususiyat shundaki, ularda kattalar adabiyoti mavzuiga doir insoniy dardlar aks etgan. Shoir yosh kitobxonga ishonadi, uning nimalamidir tushunmay qolishidan cho’chimaydi.

Ha, so’zimizni muxtasar qilib aytadigan bo’lsak, Abdurahmon Akbar qalamiga mansub she’r va tarjimalarda bolalar dunyosiga chuqurroq kirib boriladi, ularda fikr aniq va lo’nda ifodalanadi. Asarlar tilining sodda va ravonligi, tasvir vositalarning puxtaligi, jahon bolalar she’riyatining eng yaxshi an’ana va usullarini, shakllarini o’zida omuxta qilganligi bilan nafaqat yosh kitobxonlar, shu bilan birga katta yoshdagi adabiyot, she’riyat muxlislari e’tiborini haam torta oladi.

Yoshlarning barkamollikda, bugunning va kelajakning egasi ekanini his etib ulg'ayishlariga ko'mak beradi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Abdurahmon Akbar hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Abdurahmon Akbar qachon va qayerda tavallud topgan?
3. U qaysi fakultetini bitirgan?
4. A.Akbar nechta she'riy kitoblar muallifi?
5. Abdurahmon Akbar o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga qo'shgan katta hissasi uchun qanday mukofot va unvon bilan taqdirlangan?
6. "Dadamning fikri", "Ari", "Supacha", "Dadamning hazili" she'riy hikoyalari yosh kitobxon qalbida qanday hissiyotni uyg'otishga xizmat qiladi?
7. Abdurahmon Akbar ijodi hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatiga qanday uslubini olib kirdi?
8. A.Akbarning shakliy izlanishlari nimaga molik?
9. Uning raqamli she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalar she'riyatini nima bilan boyitdi?
10. "Salom xat" she'ri qahramoni Rahmatjon kimga maktub yozadi?
11. Shoiming ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqea va xayoliy tasavvurlar xususida qanday fikrlarni beradi?
12. Shoir ko'pgina she'rlarida hayotning qanday tomonlari haqida fikrlarni ilgari surishga intiladi?
13. "Yolg'iz farzand", "Umid haqida she'r", "Iltimos", "Chivin" kabi she'rlarida nimani asrash, qadrlash kerakligini kuyunchaklik bilan uqtiriradi?
14. Bu she'rlarga xos umumiy xususiyat nimada aks etgan?

QAMBAR OTA

Taniqli bolalar shoiri Qambar Ota (O'tayev) 1941-yilda Kattaqo'rg'on shahrida tug'ilgan. 1961-yilda Samarqand shahridagi Qishloq xo'jaligini melioratsiya qilish texnikumini bitirgan. Keyin Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetida ta'lim olgan. Oliyohohni tugatgach, Qishloq xo'jalik institutida dars beradi. Shuningdek, vaqtli matbuotda ishlash bilan birga, badiiy adabiyot bilan shug'ullangan, kichkintoylar uchun yozgan she'rlari gazeta va jurnallarda chop etilgan. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida xizmat qilgan.

Qambar Otaning hozirga qadar "Kitobcha va buzoqcha", "Chavandoz orzusi", "Tinim bilmas shamolvoy", "Shirinso'z", "Quyoshli dunyo", "Bolalarning ko'zlari", "Quyosh bilan gaplashdim", "Toshpolvon bilan Ishpolvon", "Kitobsevar Oftoboy", "Bizning kosmos", va "G'ildirak" deb nomlangan yigirmadan ortiq kitoblari nashr etilgan, yuzga yaqin she'rlariga kuylar bastalangan. U jahon bolalar shoirlari ijodidan ko'plab sara asarlarni tarjima qilgan.

Laylakjon

Yovuzlikdan bez mayli,
Bizdan ammo bezmagin.
Yakka-yu yolg'iz kelib,
Yuraklarni ezmagin.
Yurtimizni, laylakjon,
Yashnab, yayrab tut makon.
Erkni sevgan qushlarga
Bizlar doim mehribon.

Birovning dardi

Nortuyaning oyog'iga
Ketganida mix kirib:
– Voy-voy, og'riq azob berar, –
Dedi sho'rlik bo'kirib.
– Nafasingni o'chir, daroz,
Bir mixgami shuncha dod.
Mening har bir nag'alimda

To'rttadan mix bor, der ot.
Kenguruning bolasi
Ko'rsang g'ashing keltiradi
Kenguruning bolasi.
Haddan ziyod erkalatib
Yuboradi onasi.
Chatoq bo'lar chinqirtirib
O'stirmasa otasi.
Mehnat qilmay, pinjga kirib
Yashash katta xatosi.
O'tkazsa u bolaligin
Parvo qilmay xaltada,
Ayting nima kutib bo'lar
Bunday fahmi kaltadan?!

To'rt g'ildirak
G'ildiraydi
To'rt g'ildirak,
Pildiraydi
To'rt g'ildirak.
Bo'lsin deydi
Yo'limiz keng,
Yukni doim
Tortishar teng.¹

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Qambar Otaning hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Taniqli bolalar shoiri qayerda tug'ilgan?
3. U oliygohni tugatgach, qayerda dars beradi?
4. U qaysi nashriyotda faoliyat olib boradi?
5. Qambar Otaning qanday nomlarda kitoblari nashr etilgan?
6. Nechta she'rlariga kuylar bastalangan?
7. U jahon bolalar shoirlari ijodidan qanday asarlarni tarjima qilgan?

¹ Adashboyev T. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi, I jild. Sheriyat. – T.: O'qituvchi, 2006. – B. 196 – 198.

KAVSAR TURDIYEVA

(1958-yilda tug'ilgan)

Kavsar Turdiyeva 1958-yil 6-avgustda Toshkent shahrida ziyoli oilada tug'ilgan. 1975-yili Chilonzor tumanidagi 201-maktabni oltin medal bilan tugatib, so'ng Toshkent davlat universitetiga o'qishga kirgan, keyinchalik Sankt-Peterburg davlat universitetini ham o'qib tugatgan. Hozir Toshkent Pediatriya-tibbiyot institutida kafedra mudiri lavozimida ishlab kelmoqda.

Adabiyotshunos va tilshunoslar oilasida tug'ilgan Kavsar yoshligidanoq bolalar adabiyotiga o'z moyilligini bildirdi. Uning respublika bolalar nashrlariga qatnab yurgan paytida yozgan ilk she'rlari bolalar adabiyoti namunasidir.

Shoiraning "Varrak", "O'ynayapman, o'ylayapman", "Qush bo'lib uchgan ona", "Raqamlar bo'ylab sayohat", "Obod mahallam ko'chalari", "Ona isi", "Obod mahallam bo'ylab", "Hayvonot bog'i", "Salomat bo'ling", "Botu nidosi", "Piyodalar qo'shig'i", "O'n yumush", "Tozalik-go'zallik", "Quvnoq alifbo bo'ylab sayohat" kitoblari chop etildi. Ular bolalar qalbining beg'ubor kengliklarini ochib berishga, ularning nozik ruhiy qalb jarayonlarini ko'rsatishga bag'ishlangandir. Ammo ana shu jarayonda ma'naviy va axloqiy tarbiya bolalar shoirasining diqqat markazidan bir soniya ham nari ketmaydi.

Zero, Kavsar Turdiyevaning bolalar adabiyoti tadqiqotchiligiga bag'ishlangan ishlari ham talaygina. Uning 1994-yili yoqlagan nomzodlik dissertatsiyasining nomi ham "Hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida ma'naviyat muammolari" mavzusiga bag'ishlangan. Hozirda ish olib borayotgan doktorlik dissertatsiyasi esa "So'nggi davr o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanish tamoyillari" deb ataladi.

Kavsar Turdiyeva bolalar kinochiligi sohasida ham ijod qiladi. Uning "Zumrasha" hajviy kinojurnali uchun ishlagan "Ma'naviyatli bo'laylik", "Sumalak va ming tilak", "Yodlasam bo'lmasmidi?" kabi mavzusidagi ishlari yuqori baholanadi. Uning multfilmlar, telefilmlar uchun yozgan qo'shiqlari ham ommalashib ketdi. Shoiraning "Irkitvoy va Kirketjon" nomli multfilmi va M.To'ychiyev bilan hamkorlikda yozgan "Katta oyi" badiiy filmi

“O‘zbektelefilm” kinostudiyasi ekranlashtirdi. Bolalar qo‘shiqchiligi sohasida ham Kavsar Turdiyeva taniqli bastakorlar bilan o‘z hamkorligini davom ettirmoqda. Uning she‘rlariga A.Nazarov, M.Mahmudov, Sh.Yormatov kabi bastakorlar kuy bastalaganlar.

Kavsar Turdiyevaning “Toshkesarlar malakatida” dramatik ertagi “Sog‘lom avlod yili” ga bag‘ishlangan tanlov sovrindori bo‘ldi.

Serquirra ijodkor, olim, murabbiy Kavsar Turdiyeva bolalar she‘riyatida o‘z o‘rni va uslubiga ega. U bir necha darslik va o‘quv qo‘llanmalarining muallifi hamdir.

Kavsar Turdiyeva ijodida ona tili va ona tili faniga oid she‘rlarning rang-barang namunasini uchratishimiz mumkin. Xususan shoiraning “Ona tilim” she‘rida ona tilining naqadar go‘zal va ma‘no mazmunga boy ekanligi aytib o‘tilgan. Bu barmoq vaznida yozilgan bo‘lib, 4+3 shaklida turoqlangan. “Ona tilim” she‘rida ona tilimiz onalarning allasiga, opa-singillarning yallasiga, momolarning hikoyalarida namoyon bo‘lishi she‘rda juda chiroyli tasvirlangan.

Shoiraning “Tillar ko‘pdir dunyoda” she‘rida esa tillar haqidagi ta‘rif shunday boshlanadi:

Tillar ko‘pdir dunyoda,

Bir-biridan ziyoda.

Kulib bizlarga qarab,

Arabcha so‘zlar arab.

Kavsar Turdiyeva ijodida nafaqat ona tilimizga muhabbat, balki o‘zbek tilining nazariy qirralarini poetik talqin etishi muhim ahamiyatga ega. Shoiraning alifbodan boshlab, o‘zbek tilining so‘z turkumlari, gap bo‘laklari, kelishik qo‘shimchalarigacha lirik ifoda etishi diqqatga sazovor. Aynan shu jihat shoiraning o‘ziga xos yo‘nalishini belgilaydi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Ilmiy tushuncha, nazariy ma‘lumotlarni badiiy so‘z yordamida obrazlantirib, mustaqil sujet, kompozitsion butunlikda lirik ifodalaydi.

Masalan, uning “Ot” she‘rida ot so‘z turkumi shunday ta‘riflanadi:

Bosh soʻz turkumi, “ot”dir u
Barchaga ham yoddir u.
“Atoqli”, “Turdosh” boʻlar,
Baʼzan harfi bosh boʻlar.

Haqiqatan, mustaqil va yordamchi soʻz turkumlari ichida birinchi boʻlib Ot soʻz turkumini oʻrganamiz. Kavsar Turdiyeva ijodidagi ushbu sheʼr oʻquvchiga aniq va tushnarli tarzida ot soʻz turkumini ifodalash uchun ikki guruhga boʻlinishi taʼkidlangan. Yoki:

Yigirib turli ipak,
Kiygandek turfa koʻylak.
Goʻyo bir-bir kelishib,
Kelgach olti “Kelishik”.

Shoiraning ushbu sheʼrida nafaqat atoqli va turdosh ot balki, kelishiklarga ham murojaat qilishini koʻrish mumkin. Sheʼrda kelishiklar badiiy sanʼatning “tashxis” sanʼati asosida aytib oʻtilgan.

Ot goʻyoki nurlanar,
Kelishikda turlanar.
Soʻng oʻzgarib bir onda,
Tuslanadi shaxs-sonda.

Sheʼrda soʻzlar kelishik qoʻshimchalarini olib turlansa, shaxs-son qoʻshimchalari bilan tuslanishi nazariy jihatdan haqiqatligi ayonlashadi. Kavsar Turdiyeva yana bir sheʼrida oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatiladigan soʻzlarni ajratishni poetik ifodalaydi:

Ovqat achchiqdir, yema!
Menga achchiq soʻz dema.
Kelib qoldi kumush qish,
Men qoʻydirdim oltin tish.

Bundan biz qaysi soʻz birikmasi oʻz maʼnosida, qaysi soʻz birikmasi koʻchma maʼnoda ekanligini yaqqol koʻrish mumkin. Yaʼni ushbu misrada achchiq ovqat oʻz maʼnosida va achchiq soʻz koʻchma maʼnoda ekanligini oʻquvchilar

qiynalmasdan topa oladilar. Keyingi misradagi “kumush qish” hamda “oltin tish” shunga misol bo‘la oladi. Ushbu misradagi “Kumush qish” so‘z birikmasi ko‘chim ma‘noning metafora asosida qo‘llanilgan.

Alifbe – she‘rlar turkumi nafaqat boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining savod chiqarishlari uchun, balki harfiy san‘at asosidagi badiiy ijodga daxldorligi bilan e‘tiborni tortadi. Istiqloq yillarida alifbe she‘rlarning yanada rang-barang namunalari yaratildi.

“Alifbe-she‘rlar odatda, – deb yozadi adabiyotshunoslar, – yangi alifbo qabul qilinishiga bevosita aloqadordir”

Darhaqiqat, lotin yozuviga asoslangan yangi alifboni yosh avlodga teran singdirish, shu bilan birga katta avlodning ham bu jarayonga o‘rgatishda she‘riy alifbolarning ahamiyati katta. Xususan, alifboni badiiy ijodning turli kompozitsion shakl va usullarida, janriy xilma-xillikda ifoda etish bu maqsadning ijobiy ko‘rinishlaridir. Jumladan, o‘zbek bolalar she‘riyatida Kavsar Turdiyeva ijodi aynan lotin yozuviga asoslangan alifbe-she‘rlarga bo‘ydir. Shoiraning ko‘pgina she‘rlari o‘quvchiga alifboni nafaqat nazariy jihatlarini, balki uning mumtoz adabiyotimizga xos an‘analar, she‘riy san‘atlar vositasida anglatishga xizmat qiladi.

Aytaylik, K.Turdiyeva “Biz shunaqa bolamiz” she‘rini “she‘riy alifbo” deb ko‘rsatadi. Unda lotin alifbosidagi 29 ta harfning har biri bilan boshlanuvchi so‘zlar alifbo tartibida she‘riy vazn va qofiyaga solingan. Mazmunida esa aqlli, besh baho oladigan, do‘stlari ko‘p va eli mustahkam, jajji botirlar, Vatanga qo‘shqanot bo‘lgan eng ibratli avlod tarannum etiladi. Shoiraning “Sehrli harflar oroli” she‘rida esa harflar endi o‘zining imloviy vazifasini tushuntiradi:

Aa – Men “A”dirman, “A”dirman,

Ko‘p narsaga qodirman,

“Qor”, “Bol”, so‘zlarga qara:

Yasadim “Qora, bola”.

Bunda har bir harfga bag‘ishlangan misralaming mustaqil kompozitsiyaga, mustaqil qofiya va mazmunga egaligi, qolaversa, butun she‘rni birlashtiruvchi

yagona yetti hijoli ritm esa misralarning 4+3 tarzidagi turoqlanishi bilan she'riy ritmni tashkil etgani e'tiborga loyiq. To'rtliklarning rang-barangligi – o'zini tavsiflayotgan harflarning so'zga qo'shilish o'midir. Shoir alfavitdagi harflarning joylashuvini yaxlit qit'aga o'xshatsa-da, go'yo harflarning har biri alohida oroldir. Ularning xususiyati, vazifasi, so'zdagi o'rni, unli-undoshligi xilma-xil. Buni shoir ayrim harflar misolida yaqqolroq tushuntiradi:

Ff – Men unliman, undoshman,
Fazo so'zida boshman.
Ba'zan "V"dek jaranglab,
Qolsam yurma alanglab.

Shu tariqa, o'quvchiga harflarni tanishtiribgina qolmay, uning yuqori sinflarda beriladigan ilmiy ta'rifi haqida ham tushuncha berayotganidan dalolatdir. Shu jihatdan bunday she'rlarni harfiy san'atga asoslangan pedagogik she'rlar qatorida e'tirof etish mumkin. She'rdagi ayrim harflar ta'rifi esa Shermuhammad Munisning "Savodi ta'lim" manzumasiga yaqinligi bilan ya'ni, harflarning shaklini tabiatdagi narsalarga qiyoslash orqali aniqroq tasvirlash kuzatiladi. Masalan, alifbodagi "Ch" harfi o'zini shunday tanishtiradi:

Chaqqondirman, chiroyli,
Shaklim narvon va yoyli.
Men qo'shilsam oynakka
Ko'zing tushar choynakka.

Bu jihat shoiraning alohida turkum she'rlarida ham uchraydi. Jumladan, "D" o'xshaydi Ilhomga" she'rida lotin alifbosidagi harflar quyidagicha obrazlanadi. "O" dumaloq go'yo shar,

"N" o'xshaydi narvonga,
"L" ilingan javonga,
"S" o'xshaydi oqqushga,
"V" qanot yozgan qushga,
"A" o'xshab ketar tomga,
"D" o'xshaydi Ilhomga Yurar qaddin qilib dol.
Go'yo yuz yasharli chol.

K.Turdiyeva shu tarzda alfavitdagi har bir harfga to'xtalib, harflardan goh topishmoq, goh o'yinchoq, ba'zan esa bolalarga o'git berish maqsadida foydalanadi. Natijada, harfiy san'atlarning yangi talqinlari namoyon bo'ladi.

Muallifning "Kasblar she'rga aylandi, alifbega joylandi" she'rida alfavit tartibidagi harflar saf tortib, o'zi bilan boshlanuvchi kasblar haqida so'z yuritadi. Har biri 10 – 14 misralik she'rda aniq bir kasb-hunar haqida so'z boradi, ular o'zaro mustaqil sujetga ega bo'lsa-da, barchasi "yo bo'lsammi" so'zidan boshlangani, mantiqiy bog'liqligiga ko'ra yaxlit she'rdir. Alifbe she'r orqali o'quvchilar o'ttizdan ortiq kasb-hunar haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Rost, she'rda kichkintoy bolalarning tasavvuriga hali sig'maydigan kasblar haqida ham fikr yuritiladi. Masalan, elchi, g'avvos, lug'atshunos kabi. Ammo shoira o'zining zamondosh o'quvchilarini yangi voqelik, chet tillarini 1-sinfdan o'rgatilishi va xalqimizning iqtidorli farzandlari tafakkuriga mos fikr yuritishni ko'zlaydi. Bunda shoira tajnisli so'zlardan ham foydalangan:

Y (yozuvchi)
Yo bo'lsammi yozuvchi,
Hikoyalar yozuvchi.
Roman, qissam yozilsa,
Kitoblarim bosilsa.
Taniqli bo'lsam behad
Darrov so'rasha dastxat.
Intervyular olishsa,
Tinglab qoyil qolishsa.
Menga berganlar savol
Javobimga qolsa lol.

Bu istiqloq davri alifbo-she'rlarining yorqin namunasi ekanligi bilan ham e'tiborli. Unda davrning nafasi ufurib turishidan tashqari, mazmun mohiyatida XXI asrning intellektual salohiyati aks etgan. Masalan, jurnalist bo'lishni orzu qilgan yosh lirik qahramon xabar yozib, elektron pochta orqali tashlashni reja qiladi, uchuvchilik haqida oy'laganda Marokash va Anqaradan bemalol Vataniga

uchib kelishni xohlaydi. Shu kabi yuksak orzular qanotiga shaylangan lirik qahramon cho'ponlik, nonvoylik, kulolchilik, zargarlik kabi ota-bobolarining kasbini ham unutmay, ular to'g'risida o'rinli mulohaza yuritadi. Natijada, bunday alifbe she'rlar faqat jajji o'quvchilarni emas, balki o'smirlarning kasb tanlashga bo'lgan qiziqishlarini uyg'ota olishi bilan ham ahamiyat kasb etadi.

Umuman, alifbe she'rlar asosida yangi she'riy shakllarning yaratilishi o'zbek bolalar she'riyatining janriy jihatdan boyib borayotganligidan dalolatdir. K.Turdiyevaning "Alifbeda nasihat" she'ri shu jihatdan xarakterli. Shoir har bir harf bilan boshlanuvchi o'gitlarni alifbo ipiga marjondek tizishda tavze' san'atidan foydalanadi:

- "A" aql, adolat, azal, asli hammadan Afzal,
- "B" botir bo'lsang bil shafqat, bemehr bo'lma faqat.
- "D" dono so'zdan yarar dil, donolarni do'sting bil,
- "E" eshit, esingda tutgin, erinishni unutgin.
- "F" fahm, farosat albat, eng foydali fazilat.
- "G" go'zaldir gul-u giyoh, gullarni toptash gunoh.
- "H" hadis, hikoya, hikmat, uyg'otar mehr, himmat.
- "I" intil ilm izlashga, shu maqsadni ko'zlashga.
- "J" jahlingni jilovlab ol, janjal naf bermas biror.
- "K" kamtarga kamol chopar. Kekkaygan zavol topar.

Ko'rinadiki, satr boshida kelgan harf misra ichida ham 4 – 5 marta takrorlanib, alliteratsion tovushlar sistemasini tashkil qilish bilan birga, she'riy ritmga, qofiya va mazmunga putur yetmaydi. Shoiraning Alifbe-o'g'itda harflarga mos so'z va ulardan yaxshilik xislatini topish, she'riy shakl, qofiya, vaznga solishdan ko'zlangan maqsadi bor albatta. Bu avvalo, endigina savodi chiqayotgan o'quvchining lotin alifbosidagi harflar talaffuzi, turli so'zlardagi jarangini uning qulog'iga qo'yishdir. Binobarin bunday she'rlarni "Alifbe" va boshlang'ich sinf darsliklariga kiritish, harflarni o'tishdagi rang-baranglikka olib keladi.

Alfavitdagi harflar ketma-ketligi asosida yaratilgan *topishmoqli alifbe* ham K.Turdiyeva ijodiga xos usul. Shoira topishmoqlarni shunday ketma-ketlikda joylashtiradiki, ularning javobi alfavitdagi harflar bilan boshlanadi:

- A – Asal yig‘ar, nishi bor. (Asalari)
- B – Sariq meva dorivor. (Behi)
- D – Marjonlardek terilgan. (Do‘lana)
- E – Aqliga berilgan. (Es)
- F – Juda ham ulkan jonzot. (Fil)
- G – U bilan go‘zal hayot. (Gul)
- H – Qovunga kichik ini. (Handalak)
- I – Qushlar quradi uni. (In)

Shu tariqa, shoira topishmoq aytish bahonasida alifbeni yod bo‘lishi, uni esdan chiqarmaslikni maqsad qilib qo‘yadi. Alifbe she‘rlarning bunday ko‘rinishi savod o‘rgatish jarayonida qo‘l keladi. Kichkintoylarni topqirlikka, zukkolikka o‘rgatishda, shuningdek, dam olish daqiqalarida bu kabi topishmoq she‘rlardan foydalanish mumkin.

Ko‘rinadiki, K.Turdiyeva bu janrning xilma-xil usullarini yaratish orqali o‘quvchini so‘z oyini, fonetik hodisalar bilan ham tanishtirishni ko‘zlaydi. “Qofiyali topishmoqlar” shu jihati bilan alohida hodisa”

“T”dan boshlansa – musiqiy asbob,

“Q”dan boshlansa – yog‘in behisob. (*tor, qor*)

“X”dan boshlansamda o‘smaman oddiy,

“B”dan boshlansam shirinman, totli. (*xol, bol*)

Bunday she‘rlar tabiiyki, o‘quvchini yuqori sinflarda o‘rganiladigan bir tovush bilan farqlanadigan paronim so‘zlar bilan tanishtirib borishga zamin yaratadi. Ayni paytda so‘zning oxiri bir xil alliteratsion harflar bilan tugaydigan qofiya haqida tushuncha paydo qila boradi. Har bir paronim so‘zga bag‘ishlangan misralar o‘zaro mustaqil band hisoblanib, qofiyalanish tizimiga egaligi uning she‘riy shakllardagi to‘rtlik ko‘rinishiga misol bo‘la oladi.

Harflar orqali turli obrazli voqelik yaratish K.Turdiyeva she‘riyatida ko‘proq uchraydi. Shoiraning “Harflar she‘r yozishgani haqida” sarlavhali *alifbe ertakda*

harflar endi obrazlarga kiradi. Ular asar tarkibida mustaqil personaj sifatida harakat qilib, ma'lum voqelikning obrazli ifodasiga ko'ra kompozitsion butunlikni tashkil qilgan. Hikoya qilinishicha barcha harflar bir joyda to'da bo'lib, she'r yoki hikoya yozish g'oyasini o'ylaydilar. Ammo nima haqda yozish ular o'rtasidagi bahsga sabab bo'ladi. "T" harfi "tog'" mavzusini ma'qullasa, "Q" qisqichbaqa, qarqunoq, qarg'a haqida yozamiz deb turib oladi. "O" harfi esa oqlikni, B-bo'g'irsoq, bo'rini maqtaydi; "S", "M" harflari ham o'z so'zida turib oladi. Xullas, A-ahillikda gap ko'p deya hamma harflarni chaqirib, tizilishini shunda biror nima yozish mumkinligini aytadi. Barcha harflar alfavitdagi o'z o'rinlarini egallagach, "Alifbe"ga joylashgach, murodlariga yetadi, she'r yoza boshlaydilar.

K.Turdiyeva shu kabi ko'plab she'rlarida harflarni mustaqil harakatga keltiradi. Ulardan kichkintoylar xarakteriga xos xususiyatlarni ochib berishda foydalanadi. Natijada, harflar goh adashib ketadi, gohida almashib qoladi. Shoiraning "Manman "B", "Harflar adashdi", "Harflar o'yini", "Bitta harf qochsachi", "Harflar ketib qolsa", "M", "A" kelsa yonma-yon", "A" harfi qilsa o'yin", "Harflar ustaxonasi", "Bo'ling harfga hurmatda" kabi she'rlari ham shu tariqa ma'rifiy-badiiy ahamiyatga ega. Zero, alifbo-she'rlar endilikda harfiy san'atga asoslangan yangi she'riy shakllarga keng yo'l ocmoqda, desak yanglishmaymiz. Bu esa o'z navbatida, harflarni yozilishi, shakli, o'mi, jarangdorligi, xullas, barcha tasnif-u xususiyatlarini o'rganishga da'vat etadi. Harflarga ana shunday yuksak muhabbat bilan yondashgan shoiramizning lotin alifbosini ommalashtirish, badiiy talqin etishdagi xizmati shu ma'noda beqiyos.

K.Turdiyeva bolalar kinochiligi sohasida ham ijod qiladi. U multfilmlar, telefilmlar uchun yozgan qo'shiqlari bilan-da mashhur bo'lgan. Shoira "Irkitvoy va Kirketjon" multfilmini va M.To'ychiyev bilan hamkorlikda "Katta oyi" badiiy filmini yaratishda faol ishtirok etdi. K.Turdiyevaning bolalar qo'shiqchiligi sohasida ham hissasi bor. Uning she'rlariga A.Nazarov, M.Mahmudov, Sh.Yormatov kuy bastalagan. Shoiraning "Toshkesarlar mamlakatida" dramatik ertagi "Sog'lom avlod yili"ga bag'ishlangan tanlov sovrindori bo'lgan.

Shoiraning “Baxillik haqida rivoyat”i ham o‘quvchilarga ma’naviy saboq bera oladi. Unda o‘ziga xos motiv va detallar uchraydi. Rivoyat xalq ertaklariga o‘xshash an’anaviy zachinga ega:

Juda qadim yillarda,

Juda uzoq zamonda Kampir-u chol yasharkan Bilmam qaysi tomonda Shu kampir va cholning juda badfe’lligi, xasis va baxilligi tufayli qarindoshlar oyog‘i ularnikidan uzilgan, hech kim kelmas, hatto kulgi ovozi eshitilmas ekan. Ammo ularning yakka-yu yolg‘iz bolasi butunlay o‘zgacha, odamoxun, suxandon, o‘zgalardan yordamini ayamaydigan bo‘lib voyaga yetadi. Asosan, gadolarga, yo‘qsillarga boru budini ulasharkan. Chol va kampir ana shundan xunob bo‘lishib, bir qarorga keladilar:

Gadoylarning barisin Jo‘nataylik mozorga,

Yo‘qsa, saxiy bu o‘g‘lon Bor-budimiz yo‘q qilar,

Qaysi gado yo‘liqsa Uning qorin to‘q qilar.

Oqko‘ngil o‘g‘illari bu qora ishga yo‘l qo‘ymagach, uni tog‘ tomonga giyoh terishga yuboradilar. Xurjuniga bir kalla qand va non soladilar. Baxil chol-u kampir xamirga zahar qo‘shib, non pishirishadi. So‘ngra ko‘chadan o‘tgan nochor, bechoralarga shu nondan ulashadi. O‘sha ko‘chadan bir oyoqli devona o‘tib ketayotlsa, chol uni ham uyga chorlab, xaltangga sol deya nondan xurjuniga tiqib yuboradilar. Tog‘ma-tog‘ yurib, tentiragan saxiy o‘g‘il uyini topolmay, ochlikdan sillasi quriydi.

Shunday ajib bu dunyo,

Tasodifga to‘liqdir.

Taqdir ekan, devona

Yigitchaga yo‘liqdi.

Yigitga rahmi kelgan devona o‘sha nonni xaltasiga soladi. Yigit devonaning ishidan, oyoqsiz bir bechora sog‘ kishiga non berganidan xijolat tortib, hang-u mang bo‘lib turganda u g‘oyib bo‘ladi. Yigit uning ketidan peshma-pesh yuguradi, gadoy rizqini qiydim deb qiynaladi. Har qancha och qolib, joni qiynalsa ham, uning nonini yeyishga vijdoni yo‘l qo‘ymaydi. Devonani izlay deb chopgan yigit,

o'z qishlog'iga kelib qoladi. Baxil ota-onalar o'g'illarini qarshi oladilar. Ammo qattiq charchagan yigitchani uyqu etadi. Uning xurjunidagi nonni esa alal-oqibat: O'zim bergan non deya,

Qora niyat, shum ayol,
Eri bilan ikkisi
Uni yerlar bemalol.

Shu tariqa, baxil ota-ona o'zi qazigan chohga ravona bo'ladi, saxiy qalbli bola va devona omon qoladi.

Rivoyat tugallanmasi ham xalq ertaklarini eslatadi. Ezgulik va saxiylikning qo'li baxillik va zulmdan ustun bo'ladi. K.Turdiyeva asar g'oyasida istiqloq davri adabiyotiga xos an'analarni singdira olgan. Yomonlik qilgan inson kim bo'lishidan qat'y nazar yaratuvchi tomonidan jazolanishi muqarrar. Saxiyini Olloh qo'llaydi. Devona qiyofasidagi darvesh ham ilohiy hodisa. Xalq ertaklarida asosan o'gay onalarga xos bo'lgan yovuzlik timsoli saxiy yigitning o'z ota-onasi obrazida kelishi noan'anaviy talqindir. Ammo, har yomonda bir yaxshilik hikmati bor, degan hadis mazmuni bor asarda. Shu baxil ota-onadan saxiy va qobil farzand dunyoga kelgan.

K.Turdiyevaning "Dunyoni saqlar bolalar" qo'shig'i bolalar ijrosi uchun mo'ljallab yozilgan. Qo'shiq tantanavor ohangda kuylanishi bilan e'tiborni tortadi. Unda naqarot ham berilgan. Ma'lumki, naqarot qo'shiqning har bandidan so'ng muntazam ravishda takrorlanib turuvchi qismi. Qo'shiq va madhiyalarda naqarot boshqa qismlardan musiqiy vazn, uslub va ijro sur'ati bilan farqlanishi mumkin. Xor jamoalariga mo'ljallab yaratilgan qo'shiqlarda naqarot qismi, odatda, yalpi xor tomonidan ijro etiladi.

Aytish mumkinki, bu qo'shiq ko'proq xor jamoasi ijrosiga mo'ljallangan va u madhiyaga yaqinligi bilan boshqa qo'shiqlardan ajralib turadi. Aytaylik, qo'shiqning 1-band tuzilishi aniq ritmni saqlagan, turoqlanishi – 4+4=8, qofiyalanishi – a-a-b-a; a-b-d-b tarzida. 2-band ham shunga yaqin, faqat turoqlanishi va qofiyalanishida o'ziga xoslik bor:

Eshit, zamin, / eshit samo /	-a	4+4=8
Bizning kuyni / etsin navo /	-a	4+4=8
Mehr bilan / ulashsa qalb /	-b	3+4=7
Boshimizga / qo'nar Humo /	-a	4+4=8
Humo qushim / samo qushim /	-a	4+4=8
Qutlar gullar / favvoralar /	-b	4+4=8
Yurtga shodlik / va obodlik /	-d	4+4=8
Keltirar kimlar / Bolalar /	-b	5+3=8

Bu sakkizlikning 3- va 8-misralari turoqlanishida o'zgarish bor. 3-misra 7 hijoli bo'lsa, 8 – 9-misralar qo'shiilib 8 hijoni, ya'ni bo'g'inni keltirib chiqargan. So'ngra, oxirgi to'rlikda ichki qofiyalanish bor. Bunday qofiyalanish deyarli barcha band misralarida uchraydi va qo'shiqdagi ichki ohangdoshlikni yuzaga keltirgan. Ammo, 1-sakkizlikda misra oxiridagi qofiyalar ham to'q va ritmli – muntazam takrorlanib kelgan. 2-sakkizlikda esa ichki qofiyalar ritmik ohanglarni jilolab turibdi. Naqarotda esa misralardagi so'zlarning har biri deyarli qofiyadosh va radiflardan tashkil topgan:

N a q a r o t Duniyoni / poklar bolalar, /
 Ishonchni / oqlar bolalar, /
 Tinchlikni / yoqlar bolalar, /
 Quvonchni / xohlar bolalar, /
 Ishongan bog'lar / - bolalar, /
 Suyangan tog'lar / - bolalar. /
 Kelajakning / iplariga /
 Umidni bog'lar / bolalar. /

Rost, boshlang'ich sinf o'quvchilari, hali qofiya, radif, hijo singari adabiy tushunchaga ega bo'lmaydi, ammo ularga bo'g'in va tovushlar haqida keng ma'lumot beriladi. Binobarin, bunday matnlar o'tilganda, avvalo, vatanparvarlik mohiyati uqtirilgani holda, so'ngra, uning tantanavor kuylanishini ta'minlovchi unsurlar orqali o'quvchilarning yod olishi, ifodali aytishiga erishiladi.

Kavsar Turdiyeva 2001-yili "Shuhrat" medali bilan taqdirlagan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Kavsar Turdiyevaning hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Kavsar Turdiyeva qayerda tug'ilgan?
3. U oliygohni tugatgach, qayerda dars beradi?
4. U qaysi nashriyotda faoliyat olib boradi?
5. Kavsar Turdiyeva qaysi dramatik ertagi uchun "Sog'lom avlod yili"ga bag'ishlangan tanlov sovrindori bo'ldi?
6. Uning she'rlariga qaysi bastakorlar kuy bastalaganlar?
7. U qanday sohalarda ijod qilgan?

DILSHOD RAJAB VA ABDUSAID KO'CHIMOVLAR IJODI

O'zbek bolalar she'riyatining iste'dodli yoshlaridan biri Dilshod Rajab (Rajabov) 1964-yil Buxoro viloyati Shofirkon tumani Denov qishlog'ida ziyoli oilada tug'ildi. 1982-yil 4-o'rta maktabni oltin medal bilan bitirib, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining filologiya fakultetiga o'qishga kirgan.

Dilshod Rajabning ilk she'ri 5-sinfda o'qigan kezlari "Gulxan" jurnalida chiqqan. Ayni paytgacha uning "Qorqiz sovg'a keltirdi" (1990), "Hazilkashlar davrasida" (1991), "Otamning bog'i" (1996), "Daryo ko'ngil" (1997), "Jilvon o'g'loni" (2001), "Alifbo" (2001), "Sanoq" (2002), "Sukut sarhadi", "Tanish tovushlar", "Nur yo'li", "O'n O'rtoq" kabi o'ndan ziyod she'lar to'plamlari chop etilgan.

"Bolalik – inson umrining beg'ubor, o'yin-kulgiga boy, ota-ona va qarindoshlar doim mehriга tuyib yashaydigan davr. Bu davrni go'zal qiladigan narsalardan biri – uni ertaklarga, kitoblarga turli badiiy asarlarga oshnoligidir".

Bizning bolaligimiz ana shunday bir davrlarda o'tgan, kitob doim hamrohimiz bo'lgan.

Dilshod Rajab bolalarga atalgan "Otamning bog'i", "Daryo ko'ngil", "Jilvon o'g'loni", Dilshod Rajab badiiy ijodni ilm bilan birga olib borib, o'tgan asrning 80-yillarida o'zbek bolalar she'riyatida poetik mahorat masalasidan nomzodlik ishini yoqlagan.

Dilshod Rajab O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, filologiya fanlari nomzodi. Jurnalistika sohasidagi "Oltin qalam" Milliy mukofoti sovrindori¹.

"Maktab o'quvchilari uchun yozgi ta'tillar uzoq davom etadi, bahorgi ta'tillar ham bor. Bu ta'tillar faqat dam olish uchun emas, balki maktabda, dars paytida o'qiy olmagan, o'qishga ulgurmagan kitoblarni o'qish uchun bir vaqt, imkoniyat bo'lgan davrdir.

Bolaligimda ertaklarni ko'p o'qirdim. Ular orasida "Uchta botir" haqidagi ertak ko'p yoqardi.

¹ Adashboyev T. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi, I jild. She'riyat. – Toshkent: O'qituvchi, 2009. – B. 271.

Ustozlarimiz darslikka kiritilgan asarlarni shunday aytib berardiki, asar qahramonlari, voqealar rivoji ko'z oldimizdan kino lentasiday o'tardi.

Kenja botimi qo'rqmasdan borsa kelmas yo'lni tanlab, o'zining qahramonligi, aql-zakovati, kuchi-shijoati bilan muammolarni yechib, oldidan chiqqan qiyin to'siqlarni yengib o'tgani yoqardi. Kenja botir ko'z oldimda otga minib turgan bir bahodir qiyofasida gavdalangan.

Yoshlikdan ana shunday ertaklar, turli topishmoq va badiiy asarlarni o'qib ulg'aydik, adabiyotga mehr qo'ydik. Ustozlarning saboqlarini jon qulog'imiz bilan eshitdik.

Yozgi ta'tilga chiqib, oromgohga borgan paytimizda bir qo'shiqchi bola bo'lardi. U faqat bitta qo'shiq "Jo'jalarim"ni aytardi. Shunga men hazil qilib "Qo'shiqchi" she'rini yozdim. O'sha qo'shig'im quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Qachon qo'shiq aytitiya

Qistasangiz Karimni,

Rubobin olib qo'lga,

Aytar jo'jalarimni.

Bir kuni hazillashib

Dedi do'sti Sodiq

Axir u jo'jalaring

Qachon bo'ladi tovuq.¹

"80-yillar o'zbek bolalar she'riyatida poetik mahoratning ayrim masalalari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1994 – 2004-yillarda O'zbekiston Davlat matbuot qo'mitasida, O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi "Adabiyot jang'armasi" nashriyatida, Respublika "Shahidlar xotirasi" xayriya jang'armasida turli lavozimlarda ishlagan. 2005-yildan buyon O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining "Muhofaza" jurnali, "Vaziyat" gazetasi birlashgan tahririyatida bosh muharrir o'rinbosari sifatida faoliyat

¹ To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari. – Toshkent: Bayoz, 2019. – B. 228 – 229.

yuritmoqda. Yuzdan ortiq ilmiy, ilmiy-omunabop va publitsistik maqolalari chop etilgan.

Bugungi Dilshod Rajab yosh kitobxonlarga “Otamning bog’i”, “Daryo ko’ngil”, “Jilvon o’g’loni”, “Alifbo”, “Sanoq”, “Sukut sarhadi”, “Tanish tovushlar”, “O’n o’rtiq, sanab boq”, “Poyezdning bolasi”, “Baxshi bola – yaxshi bola” singari o’ndan ortiq she’riy va nasriy kitoblari bilan yaxshi tanish.

Dilshod Rajab ijodining eng diqqatga sazovor jihati, avvalo, shoirning ona tiliga, tilimizning so’z boyliklariga e’tiborida namoyon bo’ladi. Fikr dalili sifatida “Panshaxaning she’ri”ga murojaat qilaylik:

O’ylab so’yla,

Birodar,

Besh panja ham Barobar.

To’rtlik shaklidagi ushbu she’r “Besh panja barobar emas” maqoli asosida yaratilgan bo’lib, bir qarashda, panshaxaning e’tirozida jon borgan o’xshaydi, chunki uning besh panjasi ham barobar, uzunligi bir xil. Aslida esa, maqolning mohiyati, u, avvalo, insonga nisbatan qo’llanilishida namoyon bo’ladi. Biroq she’rda barcha narsaga hayrat ko’zi bilan qaraydigan, har bir hikmatni o’z tajribasi asosida qayta yaratishga intiladigan sinchkov yosh bola nuqtayi nazaridan qaraydigan bo’lsak, bu yarim hazil, yarim chin she’r ijodkorining o’ziga xos topilmasi ekanligiga iqror bo’lamiz. Chunki shoir ham olamga yosh kitobxonining hayratga to’la hamda sinchkov nigohi bilan nazar solayapti, yosh bola nazdidagi har bir sir-sinoatni ayni uning nuqtayi nazaridan qayta kashf etayapti. To’rtlikni yosh kitobxonga manzur qiladigan jihat esa hayot haqiqatini qanday talqin qilishdan kelib chiqadigan badiiy haqiqatni anglab yetishga borib taqalib, uning muvaffaqiyati ham shu bilan belgilanadi.

“Bug’doyning taqdiri” she’ri go’yoki biz bilan siz har kuni ko’rib odatlanib qolgan oddiygina bug’doy yetishtirilishi jarayoni tasviridan iboratday tuyilsa-da, aslida, she’r mohiyatida, mubolag’asiz, ulkan hayot haqiqati turadi:

Maysa edi, ona oftob Boshidan nur to’kardi.

Yuvar edi yomg’irlar goh,

Yellar silab o'tardi.
O'sib kamol topdi durkun,
Rosa pishib yetildi.
Sinovlardan o'tkazmoq-chun Bir kun olib ketildi.
Avval, avval bilmoq lozim Chidam-u bardoshini.
Yuritdilar boshidan zil Tegirmonning toshini.
Endi uning pokligin ham Bir tekshirish kerak-da.
Mayin, oppoq un bo'lsa-da,
O'tkazdilar elakdan.
Suv quydilar, mushtladilar,
Ming bir ko'yga soldilar.
Qizib turgan tandirga ham Bir kiritib oldilar.
Non bo'lgach, u, sabr qilib Bor sinov-otashlarga,
Ezoz qilib, ko'zga surtib,
Ko'tardilar boshlarga.

She'rmi o'qir ekansiz, "inson hayotda o'zining munosib o'rmiga ega bo'lish uchun qanchadan qancha sinovlarga mardlarcha bardosh berishi, hayotdagi qiyinchiliklarni sabr-toqat bilan yengib chiqishi kerak?" – degan ritorik so'roq beixtiyor xayolingizga kelishi shubhasiz. Chunki bug'doy maysaligidan voyaga yetgunicha she'rda tasvirlangan jarayonlar, ya'ni pishib yetilgandan keyin boshidan tegirmonning zil toshi yurgizilishi (un tortish jarayoni), hosil bo'lgan unning elakdan o'tkazilishi (tozalash jarayoni), unga suv quyib mushtlanishi (xamir qorish jarayoni), qizib turgan tandirga kiritilishi (non yopish jarayoni) va nihoyat, u sabr-toqat bilan barcha sinovlarga bardosh berib, pishib yetilgan nonga aylanishi natijasida e'zozlanib, ko'zga surtilib, boshga ko'tarilishi – bularning barchasi – jonlantirish san'ati va ijodkor badiiy mahoratining qip-qizarib, singib pishgan non singari ardoqli mahsuli. Bir qarashda, yarim hazil – yarim chin bo'lib ko'rinadigan ushbu she'r yosh kitobxon uchun ibratning go'zal va takrorlanmas namunasi. Zero, aslini olganda, har bir hazilning tagida ham uncha-muncha yuzaki qarashlarga ko'rinavermaydigan haqiqat uchqunlari bor. Shoir esa biz bilan siz

uchun shunchaki oddiygina tuyiladigan kichik narsadan ulkan badiiy haqiqatni ko'ra olishi va uni go'zal badiiyat qobig'ida tasvirlab, siz-u bizga manzur qila olishi bilan ham ijodkordir.

“Yoz tongi” she’ri, o‘z nomi bilan, tong otishi manzarasining tasviridir:

Chekinadi qora g'am-zulmat
Yorishadi yuzi osmonning.
Dalalarni oladi chulg'ab
Oppoq shodlik kabi yoz tongi.
Sevinchdan ko'z yoshlar maysa-o't,
Yig'loq chigirtkalar ovunar.
Ichlariga sig'may quvonchi
“Tars” yorilib ketar qovunlar.

She'rda tasvirlangan o'ziga xos manzara – qora zulmatning chekinishi osmonning yuzi yorishishiga sabab bo'lishi (yorug'likning zulmatdan g'olib chiqishi!), dalalarni chulg'ab olayotgan yoz tongining qiyofasi ham shodlik singari oppoqligi (!), bu holatdan boshi ko'kka yetgan maysa-o'tlarning ko'zi yoshlanishi (tonggi shudring!), kechasi bilan yig'lab chiqqan chigirtkalar ham xursandligidan ovunib, tinchishi (!), qovunlarning quvonchi ichiga sig'may “tars” etib yorilib ketishi (!) – bularning barchasi jonlantirish va o'xshatishlardan hosil bo'lgan topilmalar mahsulidir.

Shunga o'xshash “Qish lavhalari” turkumidagi:

Kechki osmon ohista
Qorni elay oshlaydi.
Tunning qora sochiga
Oq oralay boshlaydi, –

to'rtligi ham jonlantirishdan paydo bo'lgan poetik ifodadir. Dastlabki manzara: kechki osmon qorni xuddi un elanganiday elay boshlaydi (o'xshatish), ikkinchi manzara: o'z o'mini tongga bo'shatib berayotgan tun qarib, qora sochlariga oq oralaydi, bular esa birgalashib, tongdagi g'ira-shira yorug'likning jonlantirish va o'xshatish vositasida yaratilgan manzarasining o'ziga xos tasviridir.

Shoiming “Varraklar quvonchi” she’ri bahor tasviriga bag‘ishlanganidan tashqari aynan bolalarcha tasavvurga yo‘g‘rilgani bilan e‘tiborli:

O‘tib ketdi badqovoq
Qishning achchiq ayozi,
Tabiat kiymoqda shod
Bayramona libosin.
Guldirab kular osmon
Chaqnab chaqmoqtoshlari,
Kulgisining zo‘ridan
Chiqib ketar yoshlari.
Ichga sig‘may sevinchi
Qaynab toshar buloqlar,
O‘zaniga sig‘masdan
Toshar soyu irmoqlar.
...Bizning ham ko‘simizga
Shamol tegadi endi.
Quvonchlardan boshimiz
Ko‘kka yetadi endi.

She’rda badqovoq qishning ayozi o‘tib ketib, tabiat xursandchiligidan bayramona libos kiyishi (daraxtlar gullashi, yer yuzi o‘t-o‘lanlar va gullar bilan qoplanishi), osmon chaqmoqtoshlarini chaqnatib guldirab kulishi, kulgisining zo‘ridan ko‘zlaridan yoshlar chiqib ketishi, buloqlarning sevinchi ichiga sig‘may qaynab toshishi, soy-u irmoqlar o‘zaniga sig‘masdan toshishi (“sevinchi ichiga sig‘may” iborasi) – bularning barchasi g‘olibona kirib kelayotgan Bahoroyini sharaflashning turfa qirralari sifatida sinchkov ijodkoming sehrli qalami yaratgan topilmalardir. Bu quvonch shu qadar ulug‘vorki, hatto qish bo‘yi sarg‘ayib yotgan varraklarning ham ko‘ksiga shamol tegadi, quvonchidan boshi ko‘klarga yetadi (varrak uchirishning jonli tasviri). Har bir misrani bezab turgan jonlantirish hamda o‘xshatishlar esa yosh kitobxonni shu paytgacha bu tarzda his qilmagan beqiyos tasavvur olamiga olib kiradi, mushohadakorlikka undaydi.

Dilshod Rajab majoziy obrazlar orqali ham talay she'rlar yaratgan. Shoir she'riyatida qushlar, uy hayvonlari, turli buyumlar bor. Ular yordamida shoir o'quvchilarni hayotni tushunishga chorlaydi hamda Piyola, Supurgi, Narvon, Qoziq kabi jonsiz narsalarni obraz darajasiga ko'tarib, ularning tabiiy holatidan inson olamiga daxldor xulosalar chiqara olgan. Masalan, "Qoziqning maslahati" she'rida shunday xususiyat ko'zga tashlanadi:

Charxla tinmay kallani,
Bo'lma to'mtoq, do'stginam.
Boshing o'tkir bo'lmasa,
Yeysan to'qmoq, do'stginam.

She'rmi o'qigan kitobxon qoziqning boshiga to'qmoq bilan urilishini ko'z oldiga keltiradi va shoirning nima demoqchiligini anglab yetadi. Bolalarni tozalikka chaqirishda esa shoir sochiq majoziy obrazidan o'rinli foydalanadi: Nopoklarni sevmayman,

Ular menga yot doim.
Kim bo'lmasin, aslida
Ikki yuzim oq doim.

Shoir hayvonlar obrazidan foydalanib, bolalar, ayni damda, kattalar orasidagi nuqsonlarni birma-bir ochib beradi. "Oshqovoqning shikoyati" she'rida bu jihat yaqqol ko'rinadi:

O'ylamasdan bir gapni
Aytaverar Mirsaid.
Men bekorga pushtaga
Yotmayman-ku ishshayib.
Xo'p mazali qilaman
Odamlarning oshini.
Nechun menga o'xshatar
Norbo'taning boshini?

O'qituvchilar ko'pincha "ikki"chi bolalarga "Kallami bu, yo oshqovoq" deydi. Shoir fikr yordamida bolalarga aqlsiz odamning kallasidan qovoq ham

yaxshi, qovoq shirin va foydali, demoqchi. Dilshod Rajab majoziy obrazlar yaratarkan, goh adabiyotdagi an'analarni davom ettirsa, goh novatorona yondashib, majoz yordamida bolalarga ta'lim-tarbiya beradi. Uning bu she'rlari o'zbek bolalar adabiyotida mavjud majoziy obrazlar safini kengaytiradi va bolalarning barkamol bo'lishiga hissa qo'shadi.

Dilshod Rajabning "Eng buyuk boylik", "Toshning boshi", "T" to'g'risida ertak', "O'g'rining qismati" ertaklari o'zbek adabiy ertakchiligiga munosib hissa bo'lib qo'shiladi. Uning ertaklaridan biri "Toshning boshi", "T" to'g'risida ertak" bo'lib, tovush va harflarning qudratini tushuntirishga xizmat qiladi. Toshdagi "T" harfining jonlantirilishi yosh kitobxonni qiziqtirishi tabiiy:

Ertakda tavze', ya'ni tovush takroridan o'rinli foydalanilgan:

Tosh qotibdi shunda tosh,

Tunda ajalning o'zi.

Turar tishi g'ijirlab,

Tikib arofat ko'zin.

Dilshod Rajab o'z she'rlarida o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, anafora, tavze', takror kabi badiiy san'atlardan foydalanib, she'rlarining ohangdorligini, mazmundorligini oshiradi. Shoir asarlari badiiyati bilan ham ajralib turadi. Uning she'rlarida Vatan obrazi asosiy o'rin tutadi. Shoir majoziy obrazlar yordamida bolalarga to'g'ri ta'lim berib, ularning barkamol avlod bo'lib yetishuviga munosib hissa qo'shmoqda.

ABDUSAID KO'CHIMOV

(1951-yilda tug'ilgan)

O'tgan asrning 70-yillarida o'zbek bolalar adabiyotiga bir guruh iqtidorli yoshlar kirib kelishdi. Ularning ijodida yarqirab ko'zga tashlanuvchi eng xarakterli hodisa shu ediki, bu yoshlar nasrda ham, nazmda ham bir xilda-mahorat bilan qalam tebratar va ilk asarlaridayoq kichik kitobxonlar qalbini mahliyo etgan edilar.

Abdusaid Ko'chimov ona shunday serjoziba talantlarning biri edi. Bu ijodkorning bolalarga atalgan birinchi ocherklar to'plami – "Kashfiyotchi bolalar"

1978-yilda chop etilgan bo'lsa-da, uning respublika gazeta va jumallarida bosilgan she'r va hikoyalari allaqachon bolalar mehrini qozonib ulgurgan edi.

Ilk mashqlarini maktabda-o'quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abdusaid Ko'chimovni maktabdoshlar "muxbir bola" deb atar edilar. Chunki uning lavha va xabarlarini tez-tez gazetalarda chiqib turardi. U a'lo o'qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga adabiyotni jon-dildan sevar, o'zbek xalq ertaklari, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Tohir va Zuhro", "Uchar gilam", "Gulliverning sayohatlari", "Timur va uning komandasi", "Shum bola" singari kitoblarni qo'ldan qo'ymay o'qirdi. Adabiyotga bo'lgan muhabbat uni o'rta maktabni 1967-yili tamomlaganidan keyin Toshkentdagi Nizomiy nomidagi pedagogika institutiga yetaklab keldi. U 1968 – 1972-yillarda mazkur institutning (hozirgi universitet) o'zbek tili va adabiyoti fakultetida tahsil oldi.

Institutda o'zbek va jahon adabiyoti durdonalari bilan yanada chuqurroq tanishdi. Ulkan adiblar ijodi unga mahorat maktabi vazifasini o'tadi. Bu yozuvchilardan realistik obraz yaratish, jonli xarakter chizish, qiziqarli badiiy priyomlar bilan bolalarni katta hayot ichiga olib kirish yo'llarini o'rgandi. So'zning sehrli kuchini his qildi. Ehtimol ushbu hodisalar bo'lajak shoir va adibning tuyg'ulariga yanayam kuchliroq g'ul-g'ula solgandir.

Abdusaid Ko'chimovning mehnat faoliyati 1972-yilda "O'qituvchi" nashriyotida korrektorlikdan boshlandi. Ushbu nashriyotda olti oy ishlaganidan keyin, bolalarning respublika gazetasi "Lenin uchquni"ga (hozirgi "Tong yulduzi") adabiy xodim bo'lib ishga o'tdi va 1984-yilgacha ana shu gazetada bo'lim mudiri, mas'ul kotib vazifalarida mehnat qildi. Gazetachilik ishi Abdusaid Ko'chimov qalamini charqlab, adabiy ishga yo'llabgina qolmadi, balki keng hayot ichiga olib kirdi, bolalar dunyosi, ruhiy olami bilan do'stlashtirdi. Hayotiy kuzatishlar yangi mavzu, yangi material berdi. Bu yillar ijodkorning tarjimai holida hayotni o'rganish, anglash, tushunish va adabiyot sirlarini egallash davri bo'lib qoldi, deyish mumkin. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezdi, yirik qurilishlarda, maktablarda bo'ldi. O'zining bo'lajak qahramonlari bilan yaqindan tanishdi. Shu tariqa uning

asarlarda mehnatkash, tirishqoq va ayni paytda, o'jar va sho'x bolalarning xilma-xil obrazlari paydo bo'ldi. Ana shunday asarlardan biri "Mening O'zbekistonim" dostonidir. Doston bolalar adabiyotidagi tipik usullardan biri – sayohat janrida yozilgan. Dostonda mamlakatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar Bobo bilan Nabiraning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qizqarli hikoya qilinadi. Bu doston 1979-yilda alohida kitob-albom shaklida nashr etildi.

Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o'qib o'rganishlar Abdusaidga ijodda o'z ovozi, o'z yo'lini topib olishga imkon yaratdi. Shoirning uchinchi kitobi – "Toshburgut" (1981-yil) Abdusaid Ko'chimovning ma'lum kamolotga yetganiga dalolatnoma bo'ldi, deyish mumkin.

"Toshburgut" to'plami bilan tanishar ekansiz, shoirning har doim bugungi kichik kitobxonning nafis diliga mos she'rlar yozishga intilayotganiga guvoh bo'lasiz. Shu bois uning kichikintoylar bilan muloqoti samimiy dildan kechadi.

"Maqtanchoqlar", "Mish-mishvoy", "Inoqlar", "Yolg'onchi-sayohatchi", "Jazo", "Suflyor" she'rlarida yuksak yumor bilan birga bolalarda uchraydigan sodda mug'ombirlik, maqtanchoqlik, o'yingaroqlik ajoyib mahorat bilan tasvirlanadi. "Suflyor" asari ana shu jihatdan xarakterli.

She'r bir sinfdagi oddiy va hayotiy voqea zaminiga qurilgan.

Bayram arafasida bolalar sinfdagi pyesa qo'yimoqchi bo'ladilar. Rollar taqsimlanadi. Birov ot, birov chol, yana birov quyon. Barcha rollar taqsimlab bo'lingach, o'qituvchi:

*Sahnada o'z so'zidan
Adashgudek bo'lsa kim,
Unga parda ortidan
Xolis yordam beruvchi,
Bilmay qolgan so'zini
Sekin aytib turuvchi, –*

suflyor kerak, deb qoladi.

Muallimning gapini eshitgan bolalar yoppasiga Hakim degan bolaga qaraydilar.

Negaki, oldingi partada o'tiradigan Hakimjon doskaga chiqib adashib qolganlarga doimo beminnat yordam ko'rsatar-pichirlab adashganlarga aytib turar edi...

Bu she'rdagi hajviy-yumoristik xislat xuddi malham singari shifobaxsh kuchga ega bo'lib, "Mish-mishvoy" da yanayam bo'rtibroq namoyon bo'ladi. Shoir bu asarida har xil yolg'on mish-mishlarga ishonish xunuk oqibotlarga olib kelishi muqarrarligini sodda misralarda, aniq misollar vositasida ishonchli va ta'sirli ifodalaydi.

– *Mish-mishvoy o'zi*

Tug'ilar qayda?

– *Hurmat va ishonch*

Yo'qolgan joyda.

Ko'zga ko'rinmas Mish-mishvoyning g'iybatlariga laqqa tushib bir-birlari bilan yoqalashishgacha borgan bitta sinfdagi bolalar, oxiri ana shunday xulosaga kelishadi. Ishonch, sadoqat bilan yashash hayotning asosiy mazmuni bo'lmog'i zarurligi badiiy ifodalanadi bu she'rda.

Kitobxonni ham kuldirish, ham o'ylatish har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun iste'doddan tashqari tabiiy mahorat ham bo'lishi lozim. Abdusaid Ko'chimov she'rilarida quvnoq yumor, nafis misralar ko'p. Shoirning qahramonlari-hazil-mutoibani sevuvchi, sho'x bolalardir. Mana ulardan biri:

– *"Qag" etmasam qish kelmaydi, – deydi qarg'a,*

– *Qichqirmasam, tong otmaydi, deydi xo'roz.*

– *Men bo'lmasam, doim futbol komandamiz,*

Yig'lab-yig'lab yutqazadi, deydi xo'roz.

("Maqtanchoqlar")

Yoki:

Maktabda hamma meni

Qo'rqmas, bahodir deydi.

Katta-kichik har kuni

Faqat g'amimni yeydi.

*Bu ishlarda hamma vaqt
Suyanaman kuchimga.
Lekin ularni faqat...
Bajaraman ichimda.*

(“Jasur bola”)

Kichintoylarning o'ziga xos ma'naviy olamini tiniq aks ettiruvchi bunday misralardagi quvnoq kayfiyat darrov boshqalarga ham yuqadi. Bunday she'rlarni o'qigan bolada o'zidagi va boshqa tengdoshlaridagi yaxshi-yomon hislatlarga munosabat uyg'onadi, kamchiliklarga qarshi nafrat, yutuqlarga muhabbat paydo bo'ladi. Shoirning “Men g'iybachi emasman” asari bu fikrimizga yorqin misol bo'ladi. She'rdagi g'iybatchilik-illat ekani, aslan bu illatga qarshi bo'lgan bola tilidan g'oyat ishonchli va ta'sirli tarzda bayon qilinadi:

*Men g'iybatchi emasman,
G'iybatga yo'q toqatim.
Jahlim chiqib ketadi,
Viji-viji qilsa kim, –*

degan bola “g'idi-bidichi” bolalarni fosh qilaman deb o'zi ham ularning qatoriga qo'shilib ketganini sezamay qoladi va o'zi ham zo'r g'iybatchi ekanini oshkor qilib qo'yadi.

Abdusaid Ko'chimovning ijodi bilan tanishar ekansiz, uning asarlarida bola xarakterining shakllanishida oila, jamoa va do'st-birodarlarning roli muhim ekanini ko'rsatish alohida o'rin egallashini ko'rasiz. Aksariyat asarlarida bolalarning ijtimoiy hayotda o'ynaydigan roli batafsil tilga olinadi, tahlil va tasvir etiladi. “Biz o'n yetti o'rtoqmiz”, “Yer – boyliklar onasi” kabi she'rlar xuddi shunday fazilatga egadir. Ularda baxtning kaliti mehnat ekanligi shunchaki bayon qilinmaydi, balki mehnatsiz, qiyinchiliklarni yengib o'tmasdan hech narsaga erishib bo'lmasligi bolalarbop badiiy bo'yoqlarda mahorat bilan tasvirlanadi. Dangasalik va ayyorlik bilan do'stlik qadrini yerga urish, mulohazasizlik, maqsadsizlik va maslaksizlik oxir-oqibat xunuk oqibarlarga olib borishi qoralanadi.

Jurnalistlardan biri mashhur shoir V.Mayakovskiydan bolalarga atalgan she'rlarni qanday kayfiyatda yozasiz, deb so'raganda, u agar g'ildirakli toychoq haqida hikoya qilmoqchi bo'lsam, men avvalo bolaga ana shu otchani yaratish uchun qancha odam shug'ullanganini tushuntirishdan boshlayman... Yoki sayohat haqida yozmoqchi bo'lsam, safarni yozish orqali bolani faqat geografiya bilan emas, boshqa narsalar bilan, masalan, ba'zi kishilar-boy, boshqalar-kambag'al ekani bilan ham tanishtiraman, degan javobni beradi. Bu faqat V.Mayakovskiy ijodiga emas, balki butun bolalar adabiyotiga xos an'analardan biridir. Ijobiy an'ana Abdusaid Ko'chimov ijodida ham davom etayotgani quvonarlidir. Shoirning "Chanoq" dostonini o'qigan kishi bunga yana bir karra ishonch hosil qiladi.

Dostonda bitta brigada bo'lib mehnat qilayotgan paxtakor bolalar faoliyati qalamga olingan. Doston qahramonlari – Qo'chqor, Alisher, Oysuluv, Dildora va boshqalar ota-bobolari kasbi-paxtakorlik sirlari, mashaqqatlari bilan yashaydilar. Asar kitobxon e'tiborini o'quvchilar jamoasida mehnat kishini bolalikdan chiniqtirishi, dadillikka undashi, har turli yot qusurlardan xalos etishi kabi tarbiyaviy fazilatlariga egaligini uqtiribgina qolmaydi, ayni vaqtda bolani hayotiy muammolar, paxtachilikning mashaqqatlari, go'zal tabiatni asrab-avaylash kerakligini aks ettirishi bilan ham esda qoladi.

She'riy ertak-bolalar adabiyotining eng ommaviy janridir. Yaxshi ertak yoki afsona jaji yuraklarga eng tez ta'sir ko'rsatadi. Ularning kasbida ezgullika muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg'ularini uyg'otadi.

Abdusaid Ko'chimovning "Yosuman", "Toshburgut", "Vulqonlar" kabi ertaklari adolat, do'stlik kabi insoniy tuyg'ular talqiniga ayricha yondoshilgani bilan xotirada muhrlanadi, o'quvchi qalbini junbushga keltiradi. Binobarin, yosh avlodni chin odamiylik ruhida tarbiyalash, jamiyatga munosib kishilar qilib kamol toptirishdek muqaddas mavzuda asar yaratish har qaysi qalamkashning birinchi vazifasidir.

Shoir o'zining "Chaman" dostonida mazkur vazifani yana bir karra go'zal bir shaklda ado etgan. Tarixiy mavzudagi mazkur yirik asar yosh kitobxon qalbida

vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, dushmanlarga qahru g'azab uyg'otishi bilan yuksak hayotiy va badiiy ahamiyatga molikdir.

Yuqorida biz Abdusaid Ko'chimovni serqirra ijodkor, dedik. Darhaqiqat, u prozada ham, tarjimachilikda ham, kinodramaturgiyada ham samarali ijod qilayotir. U A.Barto, S.Marshak kabi rus shoirlari qatorida, ko'plab ukrain, belorus, maldovon, turkman, qozoq, qirg'iz shoirlarining sara asarlarini o'z tilimizga tarjima qildi. Tatar yozuvchisi M.Xarisovning "Qizil sayyoraga sayyof" qissasi Abdusaid Ko'chimov tarjimasida o'zbek kitobxonlarining syukli asariga aylandi. Bu qissa asosida ko'p qismli radio pyesa ham yaratildi.

Ijodkorning faoliyatida bolalar uchun yozilgan qissalar va hikoyalar, ayniqsa, muhim o'rin egallaydi. Uning "Mening yulduzim", "Halqa", "Baland tog'lar" kabi kitoblaridan o'rin olgan asarlari yuksak badiiy salohiyati bilan yoshlar nasrini bezab turadi. Bu asarlarni inson xarakterini yaratishdagi betakror mahorati bilan ham o'zbek nasrining eng sara namunalari, deb bema'lol aytish mumkin. Shunday fazilatlar uchun ham adibning bir qator hikoya va qissalari, she'rlari jahondagi ko'pgina xalqlar tiliga tarjima qilindi. Xitoyda uning ikki kitobi – "Halqa" (1993-yil) va "Hayot hukmi" (2000-yil) nomlari bilan nashr etildi. "Boychechak" hikoyasi, "Baland qog'ozlar ostida" qissasi asosida ko'p seriyali badiiy fil'mlar yaratildi. 1987-yilda chop etilgan "Halqa" kitobi G'afur G'ulom nomidagi mukofotga sazovor bo'ldi. Tabiat mavzuida yozgan asarlari uchun esa 1984-yil YUNESKO mukofoti bilan taqdirlandi.

Adibning barcha nasri asarlariga xos bo'lgan yana bir fazilat bor. Bu kattalar va kichiklar, otalar va bolalar o'rtasida azaliy munosabatlarning nozik qirralarini o'ta sezgirlik bilan idrok etish va badiiy qiyofasini topa bilishdir. Muallif o'z asarlarida hamisha hayotiylikka, tabiiylikka intiladi. Hech qachon voqealarni to'qib chiqarmaydi, to'qimalik ham hamisha o'ta tabiiy tasviri bilan asar qahramonlari qoniga singdirib yuboriladi. Misol uchun "O'g'il" hikoyasini eslaylik. Hikoya qahramoni Avaz ismli oddiy qishloq bolasi. Uning otasi bir zamonlar o'zbek xalqi boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan mash'um "Paxta ishi" kompaniyasida nohaq qamalgan. Bola hayot murakkabliklarini tushunishga hali-

hozircha qodir emas. Shu boisdan u otasi “ikki tonna paxtani qo‘shib yozgani uchun”, degan kattalarning aldoviga ishonadi. Otasining “kamomadi”ni qoplash va ozodlikka chiqib olishiga yordam berishga astoydil bel bog‘laydi. Ertadan kechgacha, hatto, kunu tun yomg‘ir tinmagan ezgin damlarda ham paxta teradi. Lekin tergani ikki tonnaga yetganda, haqiqatni biladi. Nishonboy tabelchiyam, Suvon troktorchiyam aldamchi ekanini anglaydi. Beg‘ubor bolaning ruhiy dunyosi ostin-ustun bo‘lib ketadi. “– Yolg‘onchi! – dedi kutilmagan nohaqlikdan yurakbag‘ri o‘rtanib ketgan Avaz, – Hammangiz aldamchisizlar, aldamchi! Aytaman, hammangizni otamga aytaman! Ota, otajon! – Bola keskin burildi-yu, izillab yig‘lagancha yomg‘ir sim-sim yog‘ayotgan kimsasiz dala bo‘ylab yugurib ketdi...” Hikoya ana shunday dilo‘rtar satrlar bilan yakunlanadi. Bolaga hech qachon yolg‘on so‘z aytmaslik kerakligi, uning murg‘ak qalbiga yolg‘on sig‘masligi va har qanday yolg‘on uning ruhiyatiga putir yetkazishi hikoyada o‘z ifodasini topgan.

“Boychechak” hikoyasida esa ana shu g‘oya yanada chuqurroq talqin etiladi. Bu asarning syujeti ham oddiy va sodda: qishloqdagi an‘anaga ko‘ra har yili erta bahorda boychechak qo‘shig‘i aytiladi. Boychechakni birinchi bo‘lib topib kelganlar doimo boshqalar oldida ayricha ehtiromga ega bo‘ladilar. Qo‘zivoy ismli mittigina bola bu yil ana shu hurmatga sazovor bo‘ladi – tog‘asi unga boychechak ketirib beradi. Sevinib ketgan bolalar to‘planishib, yarim tunga qadar uyma-uy boychechak aytadilar. Odatga ko‘ra, tushgan pul hammaga teng bo‘linishi, boychechak egasiga esa ko‘proq berilishi lozim edi. Ammo jo‘raboshi – Murod chilim Qo‘zivoyga hammadan kam pul beradi. Boshqa bolalar nohaqlikni sezgan esalarda avvaliga jim kuzatib turishadi. Biroq Qo‘zivoy pulni otasi urushda halok bo‘lgan, onasi ko‘pdan buyon betob bo‘lib to‘shakda mixlanib yotgan do‘stiga bermoqchi ekanini bilishgach, chidab turisha olmaydi. Nafaqat bolalar, hatto, Murod chilimning o‘zi ham qilmishidan pushaymon yeydi va boshqalardan berkitib, poytavasi orasiga yashirgan chaqalarni ham o‘rtaga tashlaydi. Bolalar hamma pulni olib onasi bemor bo‘lgan Usmonlarnikiga qarab yo‘l olishadi. Uyat va or-nomusdan ezilgan jo‘raboshi hamrohlarining ko‘ziga tik qarashga botinmay o‘zini zim-ziyo tunqariga uradi.

Hikoya quydagicha yakun topadi:

“– O‘zidan ko‘rsin, – dedi bolalardan biri.

Bahrilla pullami shu holicha gazetaga o‘radi. Bolalar eng quvonchli xabarni yurtdoshlariga yetkazishga oshiqayotgan elchilardek guvillab Usmonlarnikiga jo‘nashdi. Oldinda pildirab ketayotgan Qo‘zivoyning shodligi ichiga sig‘masdi. Uning xayolida qo‘lidagi boychechak mash‘ala singari hammalarining yo‘lini yoritayotgandek tuyular va shuning uchun ham qo‘lini baland ko‘tarib ketib borardi”.

Ko‘pchilik e‘tibor bermaydigan shunchaki voqeadan g‘oyat ulkan xulosalar chiqaruvchi bunday barkamol asarlar bolalar adabiyotida unchalik ko‘p emas. Bu hikoya yuksak badiiy mahorat mevasi bo‘lgani uchun ham adabiyotimiz xazinasidan munosib o‘rin egallaydi.

Adibning “Qochoq”, “Halqa”, “Ishqibozlar” kabi hikoyalari ham o‘zbek bolalar adabiyotida yaratilgan eng sara asarlar qatoriga kiradi.

Abdusaid Ko‘chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlari, ayniqsa havas qilgulikdir. Ijodi kamolot bosqichiga ko‘tarilib borgan sayin, mahorati ham yarqirab borgan yozuvchi hozirga qadar “Qayta tug‘ilgan bola”, “Baland tog‘lar ostida”, “Oq kaptarlar oroli” kabi yirik asarlar yaratdi. Bu asarlar bolalarning kichkina dunyosi orqali ulkan hayotni ko‘rsatishi, samimiyligi, har bir so‘z, ovoz va rangga shakl va obraz bera oluvchi qudratga egaligi bilan dilni o‘ziga rom etadi. “Adib o‘zidagi tasavvur kuchini mantiq kuchi bilan, aql-idrok kuchini hissiyot bilan uyg‘un bo‘lmog‘iga erishgan” (M.Gorkiy)ni, aynan shu fazilat uning barcha asarlariga bardavomlik va barhayotlik baxsh etgan.

“Tog‘ guli” Abdusaid Ko‘chimovning dastlabki katta asarlaridan. Bu qissa faqat tabiatni tasvirlab qolmaydi, balki shular vositasida muhim axloqiy masalalarni ko‘taradi, bolalarning ma‘naviy shakllanish jarayonlarini izchil ko‘rsatadi.

“Tog‘ guli”da To‘raqul degan bola ming mashaqqat bilan Burgut qoyadan noyob bir gul topib olib kelib, maktab bog‘iga o‘tqazadi. Biroq gulni kimdir yulib tashlaydi. Shundan keyin ikki do‘st – To‘raqul va Rahmatilla shu gulni qidirib

Burgut qoyaga yo'l oladilar... Yozuvchi ikki do'stning tog'dagi sarguzashtlari vositasida muhim jihatni oydinlashtiradi-intilganga tole yor ekanini tasvirlaydi. Darvoqe, ular tog'da o'zlari izlagan gulni topadilar. Lekin bu muhim emas. Muhimi shuki, muallif mashaqqatli sarguzasht vositasida bolalarda aql-idrokning charxlanish, irodaning chiniqish, do'stlikning chinakam sinovdan o'tkazish jarayonlarini mohirona tasvirlaydi. Umuman, asardagi tog' guli obrazi yuksak ma'naviyat timsoliga aylanadi, har bir yosh mana shu yuksaklikka-tog' guliga intilib yashashi zarurligi uqtiriladi.

Ayonki, bolalar va o'smirlarda adolat tuyg'usi nihoyatda kuchli bo'ladi. Nohaqlik va yomonlikni qoralash, jinoyat va uni fosh etish hamda jazolashni qat'iy talab etish yosh qalblarning hech so'nmas tug'yoni hisoblanadi. Bu jarayon "Oq kaptarlar oroli" qissasida chuqur va atroflicha bayon etilgan.

Tomorqa-yer janjali tufayli azal-azaldan to'-yu, tomoshasi bitta bo'lgan bir qishloq kishilarining bir-biriga yov bo'lib, ikki toifaga aylanishi qissaning asosiy mavzuidir. Adib hayotda uchrab turadigan mazkur voqea vositasida yana kattalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni talqin qiladi. Asardagi voqealar bosh qahramon Suyarqulning nigohi orqali tasvirlangan. Suyarqul hali hayotdagi beadoq muammolarni batafsil idrok etadigan yoshda emas. Nima uchun bir oiladagi kap-katta odamlarning o'zaro chiqishmasliklari, har doim allanimalarni talashib mojaro chiqarish sabablari ham unga qorong'u. Ammo uning mitti yuragi shuni g'ira-shira sezadiki, umri o'qituvchilikda o'tgan otasi Malik muallim tomorqa janjali oqibatida murakkab vaziyatga tushib qolgan. Suyarqul otasiga yordam bergisi keladi, oilada totuvlik bo'lishini chin dildan istaydi, shu maqsad yo'lida qandaydir foydali tadbirlarni amalga oshirgisi keladi. Shu maqsadda qishloq chekkasidagi o'zicha "Shirin xayollar oroli" degan nom qo'yib olgan chakalakzorga borib, xayolan Semurg' qush bilan dardlashadi. Semurg' bolaga g'aroyib maslahatlar beradi. Suyarqul sirtidan xayolparast bolaga o'xshab ko'rinsa-da, aslida kurashchan, o'ychan, sermulohaza, hayu xavaslarga berilib ketmaydigan, turli zarbalarga bardoshli, intiluvchan bola. U o'zicha adolatsizlikka qarshi jang qiladi...

Qissani o'qiganda Abdusaid Ko'chimovning mahoratiga tegishli bo'lgan yana bir fazilatga duch kelamiz. Adib ayrim asarlarda tez-tez uchrovchi mujmal, yasama, to'siqlarni osonlik bilan yengib o'tuvchi ertaknoma qahramonlar yaratishdan ehtiyot bo'ladi, o'ylab chiqarilgan "ijobiy" qahramondan qochadi. U hamisha jonli, ongli, tirik insonning ruhiy dunyosini barcha to'fonlari-yu, shamollari bilan bor bo'yicha tasvirlashni ijodkorning bosh vazifasi deb hisoblaydi. Uning qahramonlari kashfiyotlar qilish barobarida xatolarga ham yo'l qo'yadi, adashadi, iztirob chekadi, izlanadi, o'z yo'lini topishga intiladi. Badiiy obraz ruhiyatidagi rangin holatlar adib tahlilida yorqin aks etgani bois o'quvchi bu qahramonlarni sevib qoladi.

Yozuvchining yana bir qissasi "Mening yulduzim" (yoki Ilhomning xotira daftaridan) xotira usulida yozilgan. Bu asar o'smirlar qalbida birinchi muhabbat tuyg'ularining uyg'otish davriga bag'ishlangani bilan, ayniqsa, ahamiyatli. Negaki, o'zbek bolalar adabiyotida ushbu mavzudagi asarlar barmoq bilan sanarli darajada oz. Borlari ham yuzaki yozilgani bois o'quvchini o'ziga tortmaydi. "Mening yulduzim"da esa xuddi shu holat-o'smirlar qalbida bahoriy chechaklar singari barg yozayotgan ilk sevgining sehrli qudrati, mo'jizaviy sinoatlari Ilhomjonning orzu yo'llari, betizgin xayollari nazokat bilan tasvirlanadi.

Ilhomjon shoirtabiat, tiyrak zehni, teran mushohadali yigitcha. Uning romantikaga moyilligi, mustaqil fikr yurita olishi asta-sekin kitobxonni o'ziga maftun etadi, qalbida unga nisbatan mehr uyg'otadi. Intim tuyg'ularga boyligi esa qissaga yanada go'zal joziba baxsh etadi.

Bugunga kunga kelib o'n beshdan ortiq kitob muallifi bo'lgan Abdusaid Ko'chimov nafaqat bolalar, ayni chog'da kattalar adabiyotining ham ko'zga ko'ringan ijodkorlaridan biriga aylandi. Uning "Ikki babor", "Umid daraxtlari", "Qiyofa", "Yosuman", "Ko'zlarimning qarog'idasan", "Muhabbat bog'lari", "El suv ichgan daryolar" kabi kitoblarini barcha yoshdagi o'quvchilar sevib o'qishmoqda.

1951-yilning 15-mayida Samarqand viloyatining Urgut tumanida tug'ilgan Abdusaid Ko'chimov salkam oltmish yillik hayoti davomida ancha murakkab

yo'llaridan, turli vazifalar ishlab murakkab sinovlardan o'tdi. "Lenin uchquni" gazetasidan so'ng O'zbekiston yozuvchilari uyushmasida uyushma raisining o'rinbosari. Respublika Vazifalar mahkamasida Madaniyat, axborot va turizm bo'limining mudiri, respublika teleradiokampaniyasi raisining o'rinbosari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devonida Axborot markazi rahbari vazifalarini bajardi. 1997 – 2005-yillarda O'zbekiston teleradiokompaniyasiga rahbarlik qoldi. Hozir esa "Xabar" gazetasining bosh muharriri.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Dilshod Rajab hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Dilshod Rajab qachon va qayerda tavallud topgan?
3. U qanday maktabda tahsil olgan?
4. Uning dastlabki yirik asarining nomini ayting va u qaysi ijodkor hayoti va ijodiga bag'ishlangan?
5. U qanday mukotlar oldi?
6. Abusaid Ko'chimov hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
7. Ilk mashqlarini maktabda-o'quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abusaid Ko'chimovni maktabdoshlari qanday nom bilan atar edilar?
8. U a'lo o'qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga nimani jondildan sevar, qanday kitoblarni qo'ldan qo'ymay o'qirdi?
9. Adabiyotga bo'lgan muhabbat uni o'rta maktabni 1967-yili tamomlaganidan keyin qayerga yetaklab keldi?
10. U 1968 – 1972-yillarda qayerda tahsil oldi?
11. Abusaid Ko'chimovning mehnat faoliyati qaysi nashriyotda va qanday lavozimdan boshlandi?
12. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezib, qayerlarda bo'ldi va kimlar bilan yaqindan tanishdi?

13. Shu tariqa uning asarlarida qanday bolalarning xilma-xil obrazlari paydo bo'ldi?

14. Ana shunday asarlardan birining nomini ayting.

15. "Mening O'zbekistonim" dostoni bolalar adabiyotidagi qanday janrda yozilgan?

16. Dostonda mamlakatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar qaysi obrazlarning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qizqarli hikoya qilinadi?

17. Ushbu doston nechanchi yil va qanday shaklda nashr etildi?

18. Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o'qib o'rganishlar Abdusaidga qanday imkonni yaratdi?

19. Shoirning uchinchi kitobi – "Toshburgut"ga qanday ta'rif berish mumkin?

20. "Toshburgut" to'plami bilan tanishish orqali shoirning qanday she'rlar yozishga intilayotganiga guvoh bo'lasiz?

21. Abdusaid Ko'chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlariga munosabatingiz qanday?

22. Ijodi kamolot bosqichiga ko'tarilib borgan sayin, mahorati ham yuqorib borgan yozuvchi hozirga qadar qanday yirik asarlarni yaratdi?

23. Bu asarlar nimasi bilan dillarni o'ziga rom etadi?

24. U qanday lavozimlarda faoliyat olib bordi?

BOLALAR PROZASINING G'OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

O'zbek bolalar prozasi sohasida Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Latif Mahmudov, Farhod Musajonov, Muhammad Ali kabi yozuvchilar bolalar uchun qiziqarli asarlar yaratib, bu adabiy turning taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdilar.

Bolalar prozasining katta yutuqlarni qo'lga kiritishida mamlakatimiz va bolalar hayotida yuz bergan o'sish, o'zgarishlar, qardosh xalqlar adabiyotining o'zaro hamkorligi muhim rol o'ynadi. Bu davr bolalar prozasida asosiy etibor zamonaviy mavzuga, yosh zamondoshlarning realistik obrazlari tasviriga qaratildi va bu sohada jiddiy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, himoyachilik o'sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboy G'oirov, Rahmat Azizxo'jaev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Xusanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko'chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning bolalarga mo'ljallangan o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning "Itolg'i" hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka itolg'ini jiyani Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu mahluq ozod va erkinlikni qo'msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko'plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo'lsak, ularning soni nihoyatda o'sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Mirzakalon Ismoilii, Xudoyberdi To'xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po'latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Xusanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abdusaid Ko'chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov, G'affor Hotamov va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari ("Yonar daryo"); ikkinchi jahon urushida ishtirok etish ("Rustamjonning sarguzashtlari"); tobora gullab-yashnab borayotgan go'zal shaharlarimiz va bag'ri keng, insonparvar odamlarimiz ("Komandirning boshidan kechirganlari"); o'tmishda zulmkorga qarshi kurash, baxtli va yorug' kun uchun intilish ("Kachal polvon"); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati ("Changalzordagi sharpa"); yetim-yesir bolalarning turmushlari ("Ulug' kun", "Sen yetim emassan"); chorvadorlarga ko'mak ("Oq otl"); o'quvchilarning dalachilik brigadalari ("Zamon"); sho'x va o'zboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi ("Bizning roman") kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o'rinda turadi.

Hakim Nazirning "Yonar daryo" qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan juda erta judo bo'lgan. Adib boshda bolani ancha sho'x, onaning gapiga quloq solmaydigan, yaxshi o'qimaydigan, bir oz o'zboshimcha qilib ko'rsatadi. Bolaning bunday salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina ko'zga tashlanib turadi:

"Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib o'tinxonaga o'tdim. U yerda tovuq katagi bor edi. Mo'ralab ko'rdim. Tovuq tuxum qo'yibdi-yu, chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoq-bu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yog'ini cho'p bilan chumchuq ko'ziday teshib, og'zimga xo'p yetuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq

non bo'lsa, yeb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bulkachani cho'ntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga o'tirdim. Birdan hiqichoq tutib qoldi. Hiqichoq bosilarmikan deb vodaprovoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim to'yganga o'xshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qo'yib, o'z o'miga qo'ndi. Lekin qo'ngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yig'i aralash ovozi eshitilayotgan edi. U buvimga derdi:

– Bu meni quydiradiganga o'xshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, bo'lmasa yo'q. Peshonam sho'r bo'lmasa...”

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urg'u beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Bo'ron va Qo'ldoshlarning axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo'lib xizmat qilishi ko'rsatiladi

Rustam Rahmonov “Changalzordagi sharpa” qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush dahshatlari uzoq Toshota qishlog'ida ham aks-sado bergan edi-da. Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay dushman bilan g'oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o'jar, o'z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta'rif beradi: – o'jar odamning, ayniqsa o'jar bolaning tabiati qiziq. Undaylarni bir narsaga o'chakishtirib bo'lmaydi. Qilaman desa qiladi, o'laman desa o'ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo'lmasa, Otash onasining issiq bag'rini hecham tark etmasam deydi. Lekin, o'jarlik! Ha hammasiga uning shu o'jarligi, shart kesarligi aybdor.

Otash nega bunchalik o'jar. Uning o'jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog'ingan. U otasini ko'rmoqchi, nemis-fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko'maklamochi. Ammo ota uzoqda. Unga eta olmagan bolaning fe'l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to'plab juda ajoyib-g'aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmasu dangasalar, turli alvasti-yu, jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish bilan band. U chakalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin “bor, Gitlerni tutib kel deyman. Uni tutib keladi, o‘shanda Gitlerni uchastkovoy militsionerga beraman. Keyin, rosa qiynab o‘ldirishadi. O‘shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman...” – demoqchi.

Otash ana shunday o‘y-andishlar bilan g‘o‘turbuloq tomon yo‘l oldi. Bu chakalakzor to‘g‘risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to‘qilmagan. “Chakalak” so‘zining o‘zi bolalarnigina emas, hatto, kattalarni ham seskantirib, qo‘rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig‘loqi bolalarini, “gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman” degan po‘pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy – alvastilar makoni, ins-jinslar bazm quradigan maydon! Bu yerda jin-alvastilarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay u o‘z baxtini sinab ko‘rmoqchi.

Bola o‘sha dahshatli chakalakzor bag‘rida kechasi uzoq o‘tirdi, qorni och qoldi, sovqotdi. Ajinalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi – kipriklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayoqdan dang‘ir-dang‘ir childirma chalishib bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Bir pastda o‘rtaga gulxan yoqib, atrofida o‘ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jajji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo‘ladimi! U nuqul qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o‘tdi-da, o‘yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo‘lsa har biri panshabaday panjalari bilan bo‘g‘a ketishdi. Otash ajinalar to‘dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo‘ldi. Biroq qarasa oyoqlari yo‘q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsirar edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo‘ydi. Chunki Rohat kampirning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli etdi. Ammo Otash hayotda bo‘sh keladigan bolalardan emas. O‘zicha sirli bu chakalakzorni o‘zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko‘mak

berishdi. Chakalakzor o'rnida mo'l-ko'l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg'asi bo'ldi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To'xtaboyev ("Sariq devni minib", "Qasoskorning oltin boshi", "Shirin qovunlar mamlakatida"), Hojiakbar Shayxov ("Samo mehvaridagi namoyish", "Shom kamari", "Ajdodlar xotirasi"), Mahkam Mahmudov ("Yevropaning o'g'irlanishi"), Anvar Obidjon ("0099 nomerli yolg'onchi", "Dahshatli Meshpolvon"), Olloyor ("Fazogir chumoli"), Oqiljon Husanov ("Tog'da o'sgan bola") va boshqalarning qalamiga mansub asarlar shular jumlasiga kiradi.

Shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so'z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O'zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

MUHAMMAD ALI
(1942-yilda tug'ilgan)

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Davlat mukofoti laureati Muhammad ali (taxallusi, haqiqiy ismi-familiyasi – Ahmedov Muhammad ali) serqirra qalam sohiblaridan biri hisoblanadi. Adib she'riyat va nasr, publitsistika va tarjima janrlarida ko'p asarlar yaratgan. Uning katta-katta asarlar yaratish barobarida kichkintoylarni ham unutmay she'r va afsonalar yozayotganligi quvonchli hodisadir.

Bolalar mavzusini yoritish, bolalar uchun ijod qilish ijodkordan katta mas'uliyat talab qiladi. Adib o'zining tarixiy mavzuga bag'ishlangan “Boqiy dunyo” (she'riy roman), “Ulug' saltanat”, “Sarbadorlar”, “Abadiy sog'inchlar” nomli romanlarida bolalarning yorqin obrazlarini chizib berdi. Ayniqsa, bu “Ulug' saltanat” tarixiy dilogiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulug'bek singari shahzodalarning bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni ko'ramiz. “Boqiy dunyo” she'riy romanida esa asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari, ayniqsa uning ismi ma'nosining yangicha talqinda berilishi juda qiziqarli va ibratlidir.

Shoirming bolalarga bag'ishlangan she'r va afsonalarida ham mavzular rang-barangligi bilan ajralib turadi. Adib bolalar uchun asar yozganda bolalar xarakterining o'ziga xosligini unutmaydi. Bolalar har narsaga hayrat bilan boqadilar, hamma narsa ularga qiziq tuyuladi. Ular har bir narsani ilk bor ko'radi, har bir narsaga qarab dunyoni o'zicha ilk bor kashf eta boradi, bundan beqiyos quvonadi. Shoir ana shu kashfiyotni tasvirlashga harakat qiladi.

“Bo'taloq” she'rida bo'talog'iga boqib quvongan, atrofida parvona bo'lgan bolakay obrazi chiziladi. Bolaga ayniqsa, bo'taloqning lo'k-lo'k etib chopishi, unga “cho'k-cho'k!” deyish juda yoqadi, uning o'zi ham birga chopishga tayyor:

Bo'talog'im yayraydi,
Yantoq bersam chaynaydi.
Yam-yashil o'tloqlarda
Lo'k-lo'k chopib o'ynaydi.

*Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama cho'k-cho'k!
Bo'talog'im to'ysin deb,
Barra o'tlar tutaman.
Agarda qasd qilsam-chi,
Undan o'zib ketaman!
Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama cho'k-cho'k!*

Shoir o'z she'rlariga ko'p hollarda tabiat manzaralarini, hayvonat olamini, o't-o'lanlarni mavzu qilib oladi. Bu esa shoir she'rlariga tabiiylik baxsh etadi.

Tabiatda juda ko'p maysalar, o't-o'lanlar, gullar quyoshga boqib, quyoshdan nur olib, quyoshga talpinib umr kechiradi. Quyoshning yo'nalishi bo'yicha u qaysi tomonga qarab yursa unga qarab intilib, undan kuch-quvvat olib nish uradigan, o'sib, toblanib pishadigan o'simliklardan biri kungaboqardir. Shu ma'noda shoirming "Kunga-boqar" she'ri alohida ajralib turadi.

Quyosh – oftob bor joyda mehnat-u odob, ahilligu do'stlik, vatanparvarligu muhabbat, sadoqat bo'ladi. Kungaboqaming yashnashiga, yashashiga havasi kelmaydigan bolaning o'zi yo'q. Bolaning quvonchiga-quvonch qo'shgan kungaboqar uni eng avvalo mehnatkash, odobli bo'lishidan tashqari nafsini tiyishga, hiyonat qilmaslikka o'rgatadi:

*...Bahor kelib ilisa kun,
Bo'ylarini cho'zib mamnun,
Yuz-boshini o'rab butun
Gulchalardan tanga taqar.
Qora-qura tishlari bor,
Cho'ng boshiga kiyib dastor,
Sho'xlik qilmay, jim, beozor
Qarashlari menga yoqar.
Dalalarda yurar bo'lsang,
Bog'-rog'larga borar bo'lsang,*

*Turishadi, qarar bo'lsang,
Marzalarda turna qator.
Bo'yim kichik-yetay desam,
Qo'lim kalta-tutay desam,
Pistasidan totay desam,
Hamma kulib menga boqar.*

Bolalarning odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, onatbiatga nisbatan mehrlariga mehr qo'shadigan asarlaridan biri "Shudring"dir.

Kichkintoylar ona tabiat qo'ynida yayrab-yashnab kamol topadilar. Ona tabiatdagi har bir holat ular uchun bir yangilik, kashfiyot bo'lib qolaveradi. Bolalardagi bunday holatni yaxshi bilgan Muhammad Ali o'zining "Shudring" she'rida shu haqda so'z yuritadi.

Shudring kuz, kuz faslining boshlanishi bilan bog'liq. Yerga shudring tushishi bilan meva-chevalar, poliz ekinlari pishadi. Yurtda to'kin-sochinlik boshlanadi. Shu ma'noda she'r qahramonining zo'r quvonchu qo'li ochiqlik bilan aytgan mana gaplari juda hayotiy chiqqan:

*Bog'imizga bir qarang,
Gul ochildi rang-barang.
Tongda shudring tushibdi,
Gulga chiroy qo'shibdi.
Bog'dan nari poliz bor,
Unda qovun-tarvuz bor.
Qovunlar katta-katta,
Mehmon bo'ling, albatta!*

Onalarni ulug'lagan "Onamlarning bayrami" degan she'rni bayram munosabati bilan xonadonda yuz bergan quvonchli kayfiyat nurlantirib turadi. Bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug' ayyom bilan qutlashga shaylangan. Qushlar hovlini to'ldirib uchib yurishibdi, ariqlarning labida ham o't-o'lanlar ko'karib chiqibdi, oppoq bodom esa, gullarga ko'milgan shoxini ko'z-ko'zlab, darchadan onajonisining xonasiga "qo'l" cho'zib turibdi... Bayramga bolaning ham sovg'asi bor: u o'nta "5" olib qo'ygan!

Muhammad Alining xalq afsonalari asosida “Ninachi haqida ertak”, “Uch oltin g‘isht”, “Sirli qushlar” nomli asarlar yaratganligi ham diqqatga sazovordir. “Ninachi haqida ertak” (1977) xalqimiz orasida qadimdan mashhur bo‘lgan “Kim zo‘r” degan afsonaga asoslangan. Asar qahramoni – nomidan ko‘rinib turibdi, – Ninachi. Qish kirib qolganini sezmagani, yozni tarala-bedod qilib o‘yin-kulgi bilan o‘tkazgan, uysiz-joysiz Ninachi qayga borishini bilmay “xazon cho‘pni hassa qilgancha” yo‘lda boradi. Muz ustidan o‘tayoib oyog‘i toyib ketadi va quyruq‘ini sindirib qo‘yadi. U bu falokatdan qattiq ozor chekadi va Muzga, sen zo‘r ekansan, deydi. Muz esa, men zo‘r emasman, agar zo‘r bo‘lsam, Quyosh eritib yuborarmidi, Quyosh zo‘r, deydi. Ninachi so‘ng Quyoshga, uni berkitib olgan Bulutga, uni bag‘rini teshib o‘tgan Yomg‘irga, keyin yomg‘ir ipiga osilib yerga tushib, uni shimib olgan Yerga, yerni teshib chiqqan Maysaga, uni bosib keta olgan Otga va nihoyat uni minib olgan Odamga keladi... Shoir adolat qidirib yurgan Ninachi sarguzashtini juda jonli va qiziqarli tasvirlaydi, o‘qiganda tabiat manzaralari o‘quvchi ko‘z o‘ngidan bir-bir o‘tadi.

“Uch oltin Qisht” afsonasini shoir o‘z otasidan eshitgan. Voqea juda qiziq va ibratli. Uch aka-uka – To‘ng‘ich, O‘rtancha, Kenja-uzoq safarga chiqishib uchta oltin g‘isht topib oladilar. Har biriga bittadan g‘isht to‘g‘ri keladi. Biroq nafs tuzog‘iga tushgan To‘ng‘ich bilan O‘rtancha fitna uyushtirishib, Kenjani o‘ldirmoqchi bo‘ladilar va uni ovqat olib kelishga yuboradilar. Kenja ovqat olib kelib dasturxonga qo‘yayotganda uning boshiga g‘isht bilan urib o‘ldiradilar. Keyin xursand bo‘lishib, ovqat yeyishga tutinadilar. Va shu zahotiyoyq til tortmay o‘ladilar. Chunki Kenja ham uchta g‘ishtning hammasini o‘ziga olmoqchi bo‘lib, akalar ovqatiga pinhona zahar qo‘shgan edi... Shoir bu afsonasida inoqlik, hamjihatlikni ulug‘laydi, ochko‘zlik, nafsga berilishni qoralaydi. Asami o‘qigan o‘quvchi sadoqatu ixlos yo‘lini tutish, halol bo‘lish kerakligini, ezgu ishlarda birlashish lozimligini, yomonlik qilish asli insonning ishi emasligini anglaydi, yaxshilikning umri uzun, yomonlikning esa davri qisqa, degan haqiqatning boqiyiligini tushunib yetadi.

“Sirli qushlar” shoirming hind xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asaridir. Unda halollik, fidoyilik, chin insoniylik motivlari ulug‘lanadi.

Muhammad Ali ijodida Amir Temur mavzusi alohida o'rinni egallaydi. U 1967-yildayoq jasorat ko'rgazib, sohibqironning bunyodkorligini ulug'lagan va Mustaqillik yillarida maktab darsliklariga kiritilgan "Gumbazdagi nur" dostonini yozgan edi. "Sarbadorlar" tarixiy dilogiyasida (1989) o'zbek prozasida birinchi marta 24 – 30 yoshli Amir Temurning obrazi chizib berildi.

2007 yilda Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan "Ulug' saltanat" tarixiy roman-dilogisi ("Jahongir Mirzo" – 1999, "Umarshayx Mirzo" – 2004)da adib Amir Temur hayoti va uning suronli davri, o'zbek xalqining milodiy o'n to'rtinchi asrdagi turmush-hayoti, ijtimoiy hayotda va tafakkurlarda ro'y bergan o'zgarishlar haqida qiziqarli va ishonarli hikoya qiladi.

2008-yilda yozuvchi "Ulug' saltanat" tetralogiyasini yaratish ustida izlanishlarini davom etdirib, uchinchi kitob – "Mironshoh Mirzo" romanini yozib tugatdi.

Romandagi voqealar milodiy 1392 – 1399-yillarda Turon, Xuroson, Fors, Movarouqofqoz mamlakatlarida yuz beradi. Chingizxon imperiyasini tiklashga katta umidlar bog'lagan, aslida Amir Temur qo'llovi bilan Oltin O'rdani egallagan "tutingan o'g'il" To'xtamishxon goh-goh Turon yurtiga bosqinlar uyushtiradi, Xulaguxon mulkiga ko'z tikib, Shirvon, Sultoniya, Tabriz va boshqa shaharlarni qo'lga kiritish niyatida qilich yalang'ochlaydi. Uning maqsadi Oltin O'rda davlatini kuchaytirish, Buyuk Ipak yo'lini qo'lga kiritish edi. Amir Temurday qudratli hukmdorga qarshi kurashishga yuraklari dov bermay, Misr sultoni, Iroq hukmdori, Oltin O'rda xoni barchasi birlashib katta kuchga aylanishni dilga tugadilar.

Amir Temur o'zining idroki, zukko va donishmandligi bilan xalqaro vaziyatni teran kuzatib, bilib turar edi. U saltanatning jahondagi mavqeini yuksaklarga ko'taradigan, ayni paytda davlat xazinasini boyitib turadigan Buyuk Ipak yo'lini albatta, dushmanlarga berib qo'ymas edi. Uning ustiga, o'n to'rtinchi asrning oxirgi o'n yilida Eronda hukm surgan muzaffariylar, Iroqda jaloyiriylar, qoraqo'yunlilar qabilasi o'zaro urushlarga tortilgan, hatto, hajga borguvchilar yo'li tahlikali tus olgan, o'sha mamlakatlar notinchligidan qaroqchilar tomonidan

talnardi. Adolatpesha Sohibqironning ra'yi bularning barini jimgina kuzatib tura olmasdi. Tarixda "Besh yillik yurish" deb nom olgan safar sabablari ana shunday edi. Muallif romanda Amir Temur tilidan: "Turon tursa bo'ron bo'ladi" degan muxtasar jumlanı o'rınli ishlatadi. Bu so'zlar Sohibqironning o'ziga bo'lgan katta ishonchini, bemis! kuch-quadratini yorqin ifodalab turar edi.

Yozuvchi yuqorida nomlari zıkr etilgan asarlarda ham, yangi romanida ham Amir Temur obrazini yaratishga kirıshar ekan, Amir Temumi dastavval inson sifatida ko'rsatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

"Ulug' saltanat"da buyuk davlat arbobi, bunyodkor, ilm-fan homiysi va ulug' sarkarda, adolatparvar Amir Temur o'quvchi ko'z oldida donishmand ota, suyuqli yor, mard va sheryurak zot, ahli ayoliga mehribon, kechirimli, o'z nafsini jilovlay olishga qodir, teran aql sohibi, komil insonlarning komili sifatida namayon bo'ladi. Sohibqironning farzandlariga mehri alohida tahsinlarga sazovor, adib uning buyuk inson sifatida ko'rsatishga erishadi, mehr bilan Sohibqironning insoniy fazilatlarini qalamga oladi.

Suyuqli o'g'il Umarshayx Mirzoning bevaqt halok bo'lganini eshitganda, Sohibqiron ko'zlariga to'lgan yoshdan bir tomchisini ham yerga tushirmaslikka o'zida kuch topa oladi: "Qo'limdagi qarchig'ayimni ovga solmoqqa shaylang'on erdim. Qarchig'ayimning o'zini merganlarning mergani ovlab ketdi, burgutga bergisiz qarchig'ayimni!..." – deydi bosıqlik bilan.

Turon qo'shini Jazira viloyatining Mordin qal'asini (hozirgi Turkiya hududida) zabt qilib turganda, Sultoniya shahridan Shohruh Mirzo xonadonida o'g'il tug'ilganligi (Ulug'bek Mirzo edi) xabari yetadi. "Olloh taolo bizga nabira ato etdi! – dedi sohibqiron Mordin tarafga ko'z qirini tashlab. – Haq o'z bandalariga ravo ko'rgan yaxshi odatlardan biri, shukur aylamakdur. Alhamdilulloh, shukur qilamen, shukronasiga Mordin elining joni-molidan kechamen! Ulug'bek Mirzo sharofatidan Mordin ahlining gunohlaridan o'tdum! Qatli om to'xtatilsun, barchaga omonlik berilsun!" Bu so'zlarda Sohibqironning insoniyligi ayon ko'rinib turibdi.

Romanda xotin-qizlar obrazlari mehr bilan chizilgan. Mahdi ulyo Saroymulkxonim, Xonzoda xonim, Tuman oqa, Cho'lponmulk oqa, Oqqiz begimlar jonli odamlarday harakat qiladilar. Ayniqsa, muallifning yutuqlaridan deb hisoblash mumkin bo'lgan shaddod qizlarimizning vakilasi, Amir Temurning bo'lajak nabira kelini, Jahonshoh ibn Jokuning qizi Sog'inch bika obrazi yaqqol o'quvchining esida qoladi. Sog'inch bikaning pokiza sevgi yo'lidagi shijoati yoshlarimizga yaxshi ibrat vazifasini o'taydi.

Asarning tili juda ravon, o'qilishi yengil, unda Amir Temur davri ruhi ufurib turadi. Bu juda muhim. Muallif ko'p tarixiy faktlardan asar g'oyasiga xizmat qiladiganlarini tanlab olib to'g'ri yo'l tutgan. Atoqli adibimizning ko'p o'qigani, sabr-toqat bilan izlangani, o'sha davr tarixini chuqur o'rgangani, yaxshi bilishi, bilibgina qolmay, tasavvur eta olishi, ko'ra olishi e'tiborga loyiq.

Mustaqilligimiz – bizga olamga keng boqish, o'z-o'zimizni anglab yetish imkoniyatini yaratdi, xalqimiz erishgan buyuk Qalaba sifatida tarix zarvaraqlariga yozildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1996-yil 18-oktabrda Temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilishi marosimida so'zlagan otashin nutqida shunday degan edi: “Kimki o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, shu asosda kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak!”

Mustaqilligimiz, Prezidentimizning zukko rahbarligi, uzoqni ko'rib olib borayotgan siyosati, bemsil shijoati Amir Temur bobomizni xalqimizga qaytarib berdi. Bu chinakkamiga ma'naviy jasoratning yorqin namunasi. 1993-yilning aprelidayoq davlatimiz rahbari bir guruh yozuvchilar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda: “Amir Temur davrini boshqatdan o'rganishimiz lozim!” degan, ijod ahli oldiga bu borada katta vazifalar qo'ygandi. Butun kuchini, ilhomini ana shu da'vatga labbay deb javob berishga qaratgan, adabiyotimizda Amir Temur obrazini yaratish ustida ter to'kib kelayotgan atoqli adib Muhammad Ali o'z ijodiy niyatlariga sodiq holda ilhom bilan qalam tebratib kelmoqda.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Muhammad Ali hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Muhammad Alining haqiqiy ismi-familiyasini ayting.
3. Muhammad Ali she'riyat va nasr, publitsistika va tarjima janrlarida qanday asarlar yaratgan?
4. Uning kichikintoylar uchun yozgan qanday asarlarini bilasiz?
5. Adib o'zining tarixiy mavzuga bag'ishlangan qaysi nomli romanlarida bolalarning yorqin obrazlarini chizib berdi?
6. Qaysi tarixiy romanda Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulug'bek singari shahzodalarning bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni ko'ramiz?
7. Qaysi she'riy romanida asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari berilgan?
8. Adib bolalar uchun asar yozganda nimani unutmaydi?
9. Shoir o'z she'rlariga ko'p hollarda nimalarni mavzu qilib oladi?
10. Bolalarning odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, onatbiyatga nisbatan mehrlariga mehr qo'shadigan asarlaridan birining nomi nima?
11. Onalarni ulug'lab yozilgan she'rining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
12. She'rda bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug' ayyom bilan qutlashga shaylanganligi tasvirini yoriting.
13. Bola onasiga qanday sovg'a hozirlagan? Siz uning o'rnida bo'lganingizga qanday sovg'a tayyorlagan bo'lar edingiz?
14. Muhammad Alining xalq afsonalari asosida yaratgan qanday asarlari bilan diqqatga sazovor?
15. "Ninachi haqida ertak" asari qaysi afsonaga asoslangan?
16. Asar qahramoniga tavsiyaf bering.
17. Ninachiga o'xshagan insonlar hayotimizda bormi?
18. "Uch oltin Qisht" afsonasini shoir kimdan eshitgan?
19. Asar voqeasi nima uchun juda qiziq va ibratli?
20. "Sirli qushlar" shoimning qaysi xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asari va unda nima ulug'lanadi?

10-MAVZU. CHET EL BOLALAR ADABIYOTI

Yurtimizda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida tarjima asarlarining o'mi, ahamiyati katta. Negaki, tarjima asarlarini o'qigan har bir yosh kitobxonning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqlarning yashash sharoitlari, urf-odatlari, mehnatlari, orzu-intilishlari bilan oshno bo'ladilar.

Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan-elga, tildan-tilga o'tib, dillarni yashnatib yurgan "Qizil Shapkacha" (Sh.Perro), "Robinzon Kruzo" (Daniel Defo), "Gulliverning sayohatlari" (J.Svift), "Dyumchaxon" (X.Andersen), "Oltin baliq" (A.S.Pushkin), "Tom Soyerning boshidan kechirganlari", "Shahzoda va gado" (M.Tven), "Kapitan Grant bolalari", "Ostin-ustun" (J.Vern), "Don Kixot" (J.Servantes) kabi asarlar yosh qalblarda olamga nisbatan qiziqishlarni jo'sh urdirib yuboradi.

XX asrda bunyod etilgan "Maugli" (R.Kipling), "Kichkina Shahzoda" (A.de Sent-Ekz Yuperi), "Katta va kichik Karlson" (A.Lindgren), "Toshkent – non shahri" (A.Neverov), "Vini Pux" (A.Miln), "Ahmoq sichqoncha haqida ertak" (Marshak), "Uch baqaloq" (Y.Olesha), "Quvnoq Japbaqlar" (B.Kerboboyev), "Doktor Aybolit" (K.Chukovskiy), "Timur va uning komandasi" (A.Gaydar), "Chippolinoning sarguzashtlari" (J.Rodari), "Styopa amaki" (S.Mixalkov), "Kim bo'lsam ekan?" (V.Mayakovskiy), "Bilmasvoy quyosh shahrida" (N.Nosov) singari olam kezib yurgan asarlar o'zbek kitobxon bolalarida katta taassurot qoldirmoqda.

Yuqorida tilga olingan asarlar yosh kitobxonni nimagadir o'rgatadi, nimagadir da'vat etadi. Bu asarlarning ko'pchiligida ona-Vatanga muhabbat, uning ozodligi va baxti uchun jon fido qilish ("Uch baqaloq"; noshukur bo'lmaslik, otana pand-nasihatiga quloq solish ("Ahmoq sichqoncha haqida ertak"); inson va insonga mehr ("Maugli"); tabiatni asrash, hayvonot olamini sevish ("Doktor Aybolit"); odamlar xizmatini qilish, beminnat yordam ko'rsatish ("Temur va uning komandasi"); o'ziga pishiq-puxta bo'lish, ichki sirlarini o'zgalarga oshkor

qilmaslik (“Qizil Shapkacha”); namunali o‘qish, kasb-hunar egasi bo‘lish (“Kim bo‘lsam ekan?”); sergak, tadbirkor, quvnoqlika intilish (“Quvnoq Japbaqlar”) dek olijanob g‘oyalarning yotishi bolalarning tarjima asarlariga nisbatan bo‘lgan qiziqish va ishtiyoqlarini o‘stiradi.¹

Shu o‘rinda biz jahon bolalar adabiyotini ikkiga bo‘lib tahlil etishga e‘tiborni qaratdik:

1. Rus bolalar adabiyoti.
2. Jahon bolalar adabiyoti.

¹ Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi, 2006. – B. 43 – 71.

FRANSIYA BOLALAR ADABIYOTI VA UNING

SHAKLLANISH TAMOYILLARI.

SHARL PERRO

(1628 – 1703)

Buyuk fransuz shoiri va tanqidchisi Sharl Perro badiiy ertak asoschisi sifatida ma'lum va mashhurdir. U o'zining "Qizil Shapkacha", "Zolushka" va "Etik kiygan mushuk" asarlari bilan jahonga tanildi.

Sh.Perro badiiy ertaklar ijod etishdan oldin xalq og'zaki ijodini mehr va ishtiyoq bilan chuqur o'rgandi. Shuning uchun ham u o'z ertaklarida xalq udumlarini dadil ilgari surdi. Sharl Perroning qahramonlari o'z mehnatsevarliklari hamda saxiyliklari bilan ajralib turadilar. G'arazgo'ylik, maqtanchoqlik, qizg'anchilik o'rmini yaxshilik, mehribonlik bosib ketishi hamon kitobxonni shod etib kelmoqda.

Sharl Perrodan bor-yo'g'i II tagina ertak bizga yetib kelgan, ya'ni saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamaylik, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darov payqash mumkin. Dunyoda uning "Etik kiygan mushuk" ertagini o'qimagan yoki mazkur ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak.

Ertakda aqllilik, bilimdonlik, topag'onlik bosh masala qilib qo'yiladi. Boshqa asarlarida bo'lgani kabi Sharl Perro ushbu ertakda folklor an'alariga yana bir bor sodiq qoladi. Ertak qahramoni tegirmonchining kenja o'g'li Karabas fahm-farosat, aql bilan ish ko'rib, murod-maqsadiga yetadi, baxtiyor bo'ladi.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaliklari bilan ajralib turadilar. Ularning ko'pchiligi odamlarni, hayvonu parrandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladilar, Zolushukani ("Zolushka") olib ko'raylik. Uni o'gay onayu uning qizi xush ko'rmaydi, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushukani yaxshi ko'radi. Uning o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, oldobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivorlari parrandalarga nisbatan mehribon. Uning bunday fazilatlarini, mehnat, halollik va poklik bilan

hayotda o'z o'mini topishi, sevganiga turmushga chiqib baxtli bo'lishi ertakni tinglovchida yoki o'quvchida yaxshi taassurot qoldiradi.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi "Qizil Shapkacha"da ham voqea yaxshilik bilan tugashi bolalarning quvonchiga quvonch qo'shadi. Sharl Perro ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun Qizil Shapkachani tabiiy holda ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi, bolalar ko'z o'ngida u dunyoda tengi yo'q, juda yoqimtoy qizcha sifatida gavdalanadi. Bo'rining yovuzligi, surbetligi uning kampir qiyofasiga kirib olishdagi holatda tasvirlab berilishi ham ertakni tinglovchi yoki o'quvchi har bir bolada chuqur nafrat xislarini qo'zg'aydi:

- Voy buvijon, qo'llaringiz buncha uzun?
- Seni mahkamroq quchoqlash uchun, jonginam!
- Buvijon, oyoqlaringiz buncha katta?
- Tezroq chopish uchun, jonginam!
- Buvijon, quloqlaringiz buncha katta?
- Yaxshiroq eshitish uchun, jonginam!
- Buvijon, ko'z'laringiz buncha katta?
- Seni yaxshiroq ko'rish uchun, jonginam!
- Buvijon, tishlaringiz buncha katta?
- Seni tezroq yeb qo'yish uchun, jonginam!

Sharl Perroning "Havorang soqol", "Bob", "Eshak terisi", "Uyqudagi malika" kabi ertaklari ham xuddi "Qizil Shapkacha" kabi bolalarbopdir.

Mana uch yuz yildirki ertakchining "Qizil Shapkacha" asari jahon kezib yuribdi. U kirmagan xonadon, uni tinglamagan, o'qimagan bola yo'q. Ertakning o'ziga xos xususiyatlaridan biri quvnoqlikdir. Qizchani hamma yaxshi ko'radi, hamma sevadi. Bundan u mutlaqo taltayb ketmaydi, kibrga berilmaydi. U juda yoqimtoy, oddiy, kamtar va sodda qiz. Shu oddiy va soddaligi, pismiq va mug'ombir emasligi unga pand beradi, bo'riga yem bo'lishiga oz qoladi.

Sharl Perro bu ertagi orqali kichikintoylarga quyidagilarni anglatmoqchi bo'ladi. Eng avvalo, barcha bolalarni xuddi Qizil Shapkacha kabi oddiy va quvnoq bo'lishga chaqiradi. Shu bilan birga, kattalarning har bir topshirig'ini so'zsiz

bajarishga da'vat etadi. Ikkinchidan, o'rtadagi sirni oshkor qilmaslikka, o'ziga pishiq-puxta bo'lishga chorlaydi.

Bo'ri ochko'z, pismiqlik va mug'ombir. Shu sababli, qizchani soddaligidan foydalanadi. U bir o'q bilan ikki quyanni urish qabilida ish tutadi. Bo'ri Qizil Shapkachadan safari haqidagi ma'lumotni osongina bilib olgach, endilikda qizchani o'ziga qo'shib uning buvisini ham yeyish payiga tushadi. Ammo Qizil Shapkachaning baxtiga o'tinchilar kelib qolishadi. Ularning yordami bilan Qizil Shapkacha va buvisi omon qoladilar.

Ertakni o'quvchi yoki tinglovchi har bir bola voqeani mana shunday ijobiy tugashini xush ko'radi. O'sha quvnoq, o'ktam Qizil Shapkachaning bo'riga yem bo'lishini aslo xohlamaydi. Ertakning umrboqiyli va jahongashtaligi ham ana shunda.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Chet el bolalar adabiyotidan kimlarning ijodi bilan yaqindan tanigansiz?
2. Sharl Perro qaysi yurtning ijodkori?
3. Sharl Perro o'zining qaysi asarlari bilan kitobxonlarga tanildi?
4. Sharl Perro o'z asarlarida nimani ilgari surdi?
5. Sharl Perroning qahramonlari qanday fazilatlar bilan ajralib turadi?
6. Sharl Perrodan bizgacha nechta ertak saqlanib qolgan?
7. "Etik kiygan mushuk" ertagidpa qanday g'oyalar ilgari surilgan?
8. Sharl Perro "Etik kiygan mushuk" ertagini nimaga asoslanib yozgan?
9. "Etik kiygan mushuk" ertagi qanday yakun topadi?
10. "Zolushka" ertagida Zolushkani kimlar yomon ko'radi?
11. Zolushka qanday qiz?
12. "Zolushka" ertagi qanday yakun topadi?

NEMIS BOLALAR ADABIYOTI.

AKA-UKA GRIMMLAR

Ertaklar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib otobobolarimizning turmush tarzi, vatanga muhabbati, jasorat va adolatlilik haqidagi ideal orzulari hayoliy va hayotiy uydirmalar tarzida hikoya qilinadi. Xalq tomonidan yaratilgan ko'plab ertaklarda bolalarning o'ziga xos hayoti chetlab o'tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko'p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlarini bilan chambarchas bog'lanishi, insonlarga axloqiy va ma'naviy yo'ldosh bo'lib kelishidir. Ertaklar sodda va tushunarli bo'lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. Ular orqali ham insonning ijtimoiy axloq normalari shakllanadi. Bu hol, ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklarda aks etgan.

Ertak atamasi qadimiy tarixga ega bo'lib, dunyoning barcha tillarida so'zlashuvchi xalqlar orasida turli xil shaklga ega bo'lgan. Ayniqsa, ko'plab ertaklar dunyo tillarining barchasiga tarjima qilingan va ularning qiziqarli ekanligi, hayotiyliigi ko'plab avlodlar tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Nemis ertakshunoslari aka-uka Grimmlar, V.Xauf va Andersenlarning ertaklari dunyo tillarining barchasiga tarjima qilingan va dunyo bolalarining sevimli qahramonlariga aylangan.

Ertakshunoslik qadimiy janrlardan hisoblanib, uning o'ziga xos tili va uslubi mavjuddir. Asosan, ertaklar kichik yoshdagi bolalar uchun mo'ljallanganligi sababli uning tili aniq, tushunarli va ta'sirchanlik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ertaklarning turli tumanligi, ulardagi obrazlar talqini barcha tillarda ham o'xshashligi tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan nazariy va amaliy ahamiyatni ifodalaydi. Nemis va o'zbek tillaridagi leksik grammatik hamda leksik stilistik vositalarni tarjima jarayonida ifodalash ertaklarni semantizatsiya masalasini aniq ko'rsatib beradi. Turli tizimga kiruvchi tillardagi o'xshash ertaklarning mavjudligi til va taffakkur birligi masalasi orqali ham tushuntirilishi

mumkin (M.E.Umarxo'jayevo)¹. Shundan xulosa qilish mumkinki, ertaklarning tarjima masalalari umumiy tilshunoslikning til va tafakkur, til va jamiyat kabi qator masalalariga bevosita aloqador masalalardan hisoblanadi. Mavzuning o'rganilishidan ko'zlangan amaliy maqsad shundan iboratki, unda ishlab chiqiladigan tavsiyalar ham, tarjimonlar ham nemis tili va boshqa xorijiy til o'qituvchilari uchun muhimdir.

Aka-uka (Yakob 1785 – 1863, Vilgelm 1786 – 1859) Grimmlar Margburg universitetida o'qishib yurgan chog'laridayoq o'rta asr nemis tarixi va madaniyati, huquq va mifologiyasi, xalq og'zaki ijodi hamda til va adabiyoti bilan shug'ullana boshladilar.

O'qish, o'z ustlarida qattiq ishlash aka-uka Grimmlar uchun baxt yo'li bo'ldi. Ular avval Gyottingen, keyinchalik esa Berlin universitetining professorlari bo'ldilar. Yakob nemis tili tarixi grammatikasini mifologiya bilan, Vilgelm esa o'rta asr nemis adabiyoti va xalq og'zaki ijodini chog'ishtirgan holda o'rgana boshladilar. Nemis xalq og'zaki ijodining gullab yashnashiga, olam kezishga bir ko'prikk yasadilar. Nihoyat, 1812-yilda aka-uka Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning birinchi jildi "Kinder und Familiemärchen" – "Bolalar va oilaviy ertaklar" yuzaga keldi. 1815-yilda ikkinchi jild, 1822-yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jild bosilib chiqdi. Bu kitoblar aka-uka Grimmlarning nomini dunyoga tanitdi. Aka-uka Grimmlar yaratgan ertaklarni g'oyaviy mavzusi jihatidan uch gruppaga ajratish mumkin:

1. Afsonaviy ertaklar: "Botir tikuvchi", "Qor qiz", "Oltin yuz", "Shumshuk qiz", "Sirli odamchalar", "Bir xurmacha shavla" va boshqalar.

2. Hayvonlar va jonivorlar haqidagi ertaklar: "Quyvon bilan tipratikan", "Bo'ri bilan tulki", "Bremen musiqachilari" va boshqalar."Yalqov Geys", "Gansning baxti" va boshqalar.

3. Hayotiy ertaklar: "Aqlli Elza", "Yetti botir", "Bo'ron kampir".

Aka-uka Grimmlar ertaklarining ko'pchiligi ertak aytuvchilardan tinglab, ba'zilarini esa dehqonlar bilan suhbatlashib yozib oladilar. Xalqdan olingan

¹ Umarxo'jayevo M.E. Umumiy tilshunoslik. – Andijon, 2010.

ertaklarning har biri ular tomonidan qayta ishlanib, badiiy tus olib yana xalqqa qaytariladi. Aka-uka Grimmlarning uch jildlik kitoblariga ikki yuzdan ortiqroq ertaklar jamlangan bo'lib, unda mualliflar ko'proq-afsonaviy, maishiy va hayvonlar haqidagi ertakda saxiylik, mehnatsevarlik, botirlik kabi fazilatlar bilan birga, qo'rqoqlar ustidan kulish, dangasalar va yolg'onchilikni qattiq qoralash birinchi o'rinda turadi. Shunisi ham quvonchliki, ko'pincha aka-uka Grimmlarning ertaklarining asosiy qahramonlari shoh va shahzodalar emas, balki kambag'al, beva-bechoralarning o'g'il-qizlari, cho'pon yoki soldat bo'ladi. Ular o'zlarining ibratomuz ishlari bilan ertak tinglovchida chuqur taassurot qoldiradi.

Aql bilan ish ko'rish, bilimdonlik *“Der goldene Gans”* – *“Tilla g'oz”*, *“Shishadagi arvoh”*, *“Drei Kameraden”* – *“Uch aka-uka”* ertaklarida yaxshi berilgan.

Aka-uka Grimmlarning dunyoga mashhur bo'lgan *“Aschenputtel”* – *“Zolushka”*, *“Schneewittchen”* – *“Qor qiz”* ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so'kish eshitadigan va eng past holda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo'lib, ertak davomida o'zlarining halol mehnatlari, yoqimli so'z va tabassumlari bilan baxtiyor bo'ladilar.

Aka-uka Grimmlarning *“Der Hase und der Igel”* – *“Quyov bilan tipratikan”*, *“Der Wolf und der Fuchs”* – *“Bo'ri bilan tulki”* asarlari masal janriga yaqin turishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

“Der faule Heiss” – *“Yalqov Geys”*, *“Das Glück von Hans”* – *“Gansning baxti”*, *“Der tapfere Schneider”* – *“Botir tikuvchi”*, *“Der junge Recke”* – *“Yosh pahlavon”*, *“Bremer Stadtmusikanten”* – *“Bremen musiqachilari”* kabi ertaklari o'zbek bolalarining ham sevimli asarlariga aylanib qolgan.

“Der junge Recke” – *“Yosh pahlavon”* ertagidagi botir obrazi kichik maktab yoshidagi bolalarda katta qiziqish uyg'otadi. U halol, pok inson. U rostgo'ylik, to'g'riso'zlik shaydosi. Shu sababga ko'ra u yo'lida uchragan har qanday to'siq va g'ovni shoshilmay, jasorat va mardlik bilan yengadi, maqsadiga erishadi.

“Der tapfere Schneider” – *“Botir tikuvchi”*ning syujeti ko'pchilikka yaxshi tanish. Qahramon nogahon bir nechta pashshani bir urishda nobud qilish bilan

o'ziga o'zi botir, dovyuraklik tamg'asi – shiorini yozib yelkasiga osib oladi. U o'z baxtini, taqdirini sinab ko'rish, peshonasida borini qo'lga kiritish maqsadida safarga o'tlanadi.

Botir tikuvchi tadbirkor, epchil-chaqqon. Yotib qolguncha otib qol qabilida dovyuraklik bilan ish ko'rish unga katta shuhrat keltiradi. Puxta-pishiqligi bilan g'orda behisob devlar ustidan g'olib chiqadi. Dev ko'tarib olgan daraxt choxlari ustida qush kabi o'tirishi, devning savollariga qo'rqmay, ustalik bilan javob berishi asrlar osha kitobxonni hayratga solib kelmoqda.

Botir tikuvchi uchun og'ir sinov o'rmondagi ikki pahlavon bilan "olishuv" bo'ldi. Podsho tomonidan ikki pahlavonni mag'lub qilish vazifasini olgan botir tikuvchi tavakkal qilib yo'lga tushadi. Ustilariga tosh tashlash bilan ular o'rtasida nifoq chiqaradi. Ikki jangchi bir-birini tosh bilan urib nobud qiladi.

O'rmondagi shoxdor mahluqni mag'lub qilgan ertaklardagi kabi tadbirkor yigit bilimdonlik, o'ylab ish ko'rish bilan shoxdor mahluq ustidan g'olib chiqadi.

Botir tikuvchining yumshoq so'zligi, muloyimlik bilan ish ko'rishi yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi. Ularda ham xuddi o'sha botir tikuvchi kabi yetuk insonlar bo'lishga, botir, pahlavon bo'lishga havas uyg'otadi.

Aka-uka Grimmlarning "*Zulmga zavor!*" ertagida ham an'anaviylikdan chekinilganini kuzatish mumkin.

Ertakda tasvirlanishicha, bir kambag'al dehqon yigit ota-onasidan yosh yetim qoladi. Kun kechirish uchun boyning mollarini boqishga majbur bo'ladi. Zolim boy yigitni qattiq ishlatadi, azob beradi. Bir kuni yaralangan oq qush Xans ismli o'sha yigitdan yordam so'raydi. Oqqush tuzalgach Xansga sandiq sovg'a qiladi. Sandiqdan tinmay tilla tangalar sochilarmish. Bundan xabardor bo'lgan boy sandiqni o'g'irlyadi. Xans yana oqqushga murojaat qiladi, qush unga Tischdeckdich – ochil dasturxon tuhfa etadi. Ochil dasturxonni podshoh tortib oladi. Keyingi safar oqqush ur to'qmoq sovg'a qiladi va Xans yovuz kuchlardan qasos oladi. Ertak Xansning g'alabasi bilan yakun topadi. Ertakda ochko'zlik, yovuzlik, haqsizlik qoralanadi; do'stlik, ezgulik, adolat ulug'lanadi. Asar kompozitsion jihatdan o'zbek xalq ertagi "Ur to'qmoq"ga juda yaqin turadi.

Demak, xalq og'zaki ijodi namunalariga xos yovuzlikka cheksiz nafrat, kelajakka ishonch va umid, hayotga muhabbat, yengil hamda quvnoq yumor bolalar ertaklarining yutug'ini ta'minlagan omillardan biridir.

Aka-uka Grimmlarning qaysi asarini olmag, hammasida eng avvalo, mehnatkashlik, mehnatga muhabbat g'oyasi ilgari suriladi. Ikkinchidan, har qanday holda ham, har qanday mushkul ish boshiga tushganda ham o'sha qahramon chora qidiradi, tadbirkorlik, ishbilarmonlik yo'lidan boradi va ofatdan qutiladi. Masalan, "Tulki bilan G'ozlar" ertagini olaylik. Tulki kabi hiyla va makr ishlatadigan jonivor bo'lmasa kerak. Aka-uka Grimmlar unga qarama-qarshi qilib g'ozlar obrazini yaratishadi.

G'ozlar har doim chorasiz – bo'sh, beg'am hayot kechiradilar. Aka-uka Grimmlar vaqti kelganda o'sha boqi beg'am g'ozlar ham sergak, tetik, tadbirkor, ishbilarmon bo'lib ketishlarini, hayotda o'zlarini himoya qila bilishlarini, olg'ir, muttaham tulkilarni ham dog'da qoldirishlarini mazkur asarda ishonarli tarzda tasvirlab berganlar.

Tulki o'tloqda yurgan g'ozlarni yemoqchi bo'ladi. Ular o'limlari oldidan bitta qo'shiq aytib, so'ngra tulkiga yem bo'lishlarini so'raydilar. Ammo uzundan-uzoq "g'a-g'a"lari tulkini zerikatiradi, uning tinka-madorini quritadi, axiyr g'oz-o'ljadan voz kechishga majbur bo'ladi. Quyida ushbu ertak matnini keltirishni o'rinli deb bildik.

Der Fuchs und die Gänse

TULKI BILAN G'OZLAR

Bir kuni bir Tulki o'tloqqa kelibdi. O'tloqda ajoyib, semiz-semiz g'ozlar sayr etib yurgan ekan. Tulki ularni ko'rib, juda sevinib ketibdi-da:

– Maza bo'ldi, hozir hammangni yeyman! – debdi.

G'ozlar esa:

– Tulkijon, bizlarni yema, rahm qil! – debd yalinishibdi.

– Rahm qilmish-a, bo'lmagan gap. Hammangni yeyman. – dedi yana Tulki.

Endi qanday qilib qutulsak ekan deb o'ylab qolishibdi, g'ozlar.

Shunda bittasi:

– Tulkijon, o‘lish oldidan bitta qo‘shiq aytishimizga ruxsat ber. Qo‘shiqni aytib bo‘lganimizdan keyin hammamizni yeysan. Hatto o‘zimiz qarshingda qator tizilishib turamiz, semizrog‘imizni tanlashing oson bo‘ladi, – debdi.

– Mayli, qo‘shiq aytinglar ayta qolinglar, – debdi Tulki.

Dastlab bitta g‘oz qo‘shiq aytibdi. Uning qo‘shig‘i mana bunaqa uzundan uzoq ekan: “G‘a-g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a-g‘a!”

Undan keyin ikkinchi g‘oz jo‘r bo‘libdi: “G‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a-g‘a!”

Undan keyin uchinchi g‘oz jo‘r bo‘libdi: “G‘a, g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a-g‘a!” – deb qo‘shiq boshlabdi.

Ulardan so‘ng to‘rtinchisi xonish qilibdi: “G‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a”.

To‘rtinchi g‘ozdan keyin beshinchi g‘oz ham: “G‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a”, deb qo‘shiq boshlabdi.

Oxiri hamma g‘ozlar birgalikda qichqirib: “g‘a-g‘a-g‘a-g‘a”lashishga tushibdilar: “G‘a, g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a...”

Qachonki g‘ozlar qo‘shig‘i tamom bo‘lsa, ertak ham tugaydi. Shundagina tulki g‘ozlarni yeydi.

Biroq aqlli g‘ozlar qo‘shiqni to‘xtatishni o‘ylashmabdi. Ular hozir ham: “g‘a-g‘a-g‘a, g‘a-g‘a-g‘a”, – deb qichqirishib turishgan emish.

Bir so‘z bilan aytganda, aka-uka Grimmlar bir umr kichkintoylarning sevimli ertakchilari bo‘lib qoldilar.

Ein Topf Brei

BIR XURMACHA SHAVLA

Bor ekan, yo‘q ekan, bir qizcha yashar ekan.

Qizcha bir kuni o‘rmonga maymunjon olib kelish uchun bordi va u yerda bir kampirni uchratdi.

– Salom, – dedi kampir qizchaga. – Menga rahm etib, maymunjonningni bersang-chi!

– Mana oling buvijon, – dedi qizcha.

Kampir maymunjonni yeb bo‘lib:

– Sen menga maymunjonni berding, men ham senga biron narsa sovg‘a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak:

– Bir, ikki, uch,

Xurmachada shavla pish.

Shunda u shirin, mazali shavla pishira boshlaydi! Shundan so‘ng aytasanki:

– Bir, ikki, uch,

Pishirishdan kech.

Shundan so‘ng xurmacha shavla pishirishdan to‘xtaydi.

– Rahmat buvijon, – dedi qizcha va xurmachani olib uyiga – onasining oldiga ketdi.

Onasi bu xurmachaga juda suyundi.

Mehnatsiz, ovarasiz, hammavaqt shirin va mazali shavla bo‘lsa-yu, tag‘in nega suyunmasin?

Bir vaqt qiz uydan qayoqqadir ketdi. Onasi bo‘lsa xurmachani o‘z oldiga qo‘yib:

– Bir, ikki, uch,

Xurmachada shavla pish, – dedi.

Xurmacha shavla pishira boshladi. Ko‘p shavla pishirdi. Onasi to‘yib-to‘yib yedi. Xurmacha esa shavlani hadeb pishira berdi.

– Bir, ikki, uch,

Pishirishdan kech, – deyish kerak edi. Lekin onasi bu so‘zni esidan chiqarib qo‘ygan edi. Xurmacha hamon shavla pishira berdi. Uy ham shavlaga to‘ldi, uy oldi ham shavla, hatto ko‘chalar ham shavlaga to‘ldi, u hamon to‘xtamay, shavla pishira berdi. Onasi juda qo‘rqdi va qizchasining oldiga yugurdi. Lekin yo‘lda issiq shavla daryo bo‘lib oqqani uchun o‘tish juda qiyin edi. Yaxshiyam qizchasi uzoqda

emas ekan. Qizcha ko'chadagi voqeadan xabardor bo'lib, darrov uyiga yugurdi.

Juda qiyinchilik bilan kelib, eshikning halqasidan ushlab ochdi va:

– Bir, ikki, uch,

Pishirishdan kech, – deb qichqirdi.

Shunda xurmacha shavla pishirishdan to'xtadi.

Ammo xurmacha shunday shavla pishirdiki, kimning qishloqdan shaharga borishiga to'g'ri kelgan bo'lsa, unga bu shavla shaharga yetguncha kifoya qilar edi.

Hech kim bundan shikoyatlanmadi. Chunki shavla juda shirin va mazali edi.

Aka-uka Grimmlarning ertaklariga bo'lgan qiziqish hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Jumladan quyidagi ertak namunalari asosida berilgan rasmlar ham fikrimizning tasdiqlashi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, aka-uka Grimmalar xalq og'zaki ijodi namunalari asosida yaratgan 200 dan ortiq ertaklar orqali insonlarni kamtarlikka, mehnatsevarlikka, xushxulq va xushodob kabi xislatlar egasi bo'lishga undaganlar.

Aka-uka Grimmlar nemis, shuningdek, jahon ertakchiligining rivojiga katta hissa qo'shgan ijodkorlardir. Ularning xalq orasida keng shuhrat qozongan ertaklari hozir ham kitobxonlarning sevimli ertaklaridan bo'lib kelmoqda. Bu ertaklar o'quvchilarni mehnat ahliga muhabbat, do'stlik, sadoqat, rostgo'ylik va to'g'rilik ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadi.

Umuman olganda, Aka-uka Grimmlar hozirgi chet el bolalar adabiyotining maydonga kelishida o'z asarlari bilan salmoqli o'rinni egallagan va hissa qo'shgan ijodkorlardir.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Aka-uka Grimmlarning nemis bolalar adabiyotiga qo'shgan eng buyuk xizmatlari nimada deb bilasiz?
2. Aka-uka Grimmlarning nemis adabiyoti va madaniyati rivojidadagi o'mi haqida nima deya olasiz?
3. Aka-uka Grimmlar qayerda tahsil olganlar?
4. Aka-uka Grimmlardan bizgacha nechta ertaklar yetib kelgan?

5. Aka-uka Grimmlar yaratgan ertaklarni g'oyaviy mavzusi jihatidan necha gruppaga ajratish mumkin?

6. Aka-uka Grimmlar yaratgan ertaklar asosida ishlangan multfilmlarnomini ayting.

7. Aka-uka Grimmlar yaratgan ertaklar asosida yaratilgan kinofilmlar nomini ayting.

8. Aka-uka Grimmlarning "Bolalar va oilaviy ertaklar" nomli ertaklarining birinchi jildi qachon chop etildi?

9. Aka-uka Grimmlar ertaklarni kimlardan yozib olganlar?

10. Aka-uka Grimmlar qayerda tahsil olishgan?

11. Aka-uka Grimmlarning uch jildlik kitoblariga nechta ertak jamlangan?

12. Aql bilan ish ko'rish, bilimdonlik, uddaburonlik mavzularida yozilgan ertaklaridan namunalar keltiring.

13. "Yalqov Geys, "Gansning baxti" "Botir tikuvchi" kabi ertaklar kimning qalamiga mansub?

14. "Bir xurmacha shavla" ertagida sehrigar kampir nima uchun qizchaga sehrli xumcha sovg'a qildi?

15. Xurmacha qanday sehrli so'zni aytganda shavla pishiradi?

16. Ona nima uchun qizidan xursand bo'ldi?

17. Nima uchun uy, ko'cha, butun shahar shavlaga to'ldi?

18. "Tulki bilan g'ozlar" ertagida tulki o'tloqda nimani ko'rdi?

19. G'ozlar tulkiga qanday shart qo'yishdi?

ALEKSANDR SERGEYEVICH PUSHKIN YARATGAN ERTAK-DOSTONLARDA ILGARI SURILGAN G'OYALAR

Tayanch so'zlar: tanbeh (vigovor), guverner, enaga, shoiming bolalik chog'lari, litseyda, Peterburgda, Janubda, Mihaylovskoye qishlog'ida, Moskvada, sargashtalik yillari, umrining oxirgi yillari, duel va shoiming o'limi, "Ajoyib bolalar", "Egriqo'l", "Shoh Sulton va uning azamat o'g'li Gvidon", "Qurumsoq kampir", "Baliqchi va oltin baliq haqida ertak", "Sehri ko'zgu", "O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak", "Shabarsha batrak", "Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak", "Arab munajjimi haqida ertak", "Arab munajjimi haqida afsona", "Oltin xo'roz haqida ertak".

Har bir xalqning donishmandligi va qalb nazokatini o'zida mujassamlantirgan shoiri bo'ladi. Rus adabiyotida inson ma'naviy olamining musavviri, shubhasiz, A.S.Pushkindir. U nurga intilib, doim ozodlik uchun kurashuvchi shoir, optimist bo'lib yetishdi. Rus xalqining yana bir buyuk shoiri Aleksandr Blok unga shunday ta'rif bergan edi: "Pushkinning nomi naqadar jarangdor", – deb ta'riflagan edi.

Buyuk tatar shoiri Abdulla To'qay XX asrning boshida yozgan asarlaridan birida A.S.Pushkinni she'riyat osmoning yorqin yulduzi deb atagan edi. Bu ta'rif chiroyli shoirona tashbeh bo'lsa-da, unda rus shoiri ijodining mohiyati, ular yaratgan she'riyatning qimmatini to'g'ri va haqqoniy aks etgan. Mana, bir yarim asrdirki, bu nom jahon she'riyatining eng yuksak, eng porloq yulduzi kabi she'rtalab qalblarga, go'zallik va ezgulik ishtiyoqida yongan yuraklarga saxiylik bilan nur taratib kelmoqda. Pushkin yaratgan asarlar – lirik she'rlar, dostonlar, ertaklar, dramatik asarlar, hikoyalar, qissalar, romanlarning hamasi vaqt sinovidan muvaffaqiyat bilan o'tdi. Chinakam san'at asari zamonlar o'tishi bilan qarimas, aksincha, har qaysi zamonda ilgari uncha ko'zga tashlanmagan yangi qirralari jilolanib yasharib borar ekan. Pushkinning qay bir asarini o'qimang, ular xuddi kechagina yozilgandek tuyuladi. Shuning uchun ham bugungi kunda bu asarlar har qanday sarhadlardan oshib o'tib, dunyoning hamma go'shalariga yetib bordi. Bugungi kunda Pushkin Yevropa va Osiyoda ham, Afrika va Avstraliyada ham,

Shimoliy va Janubiy Amerika qit'alarida ham kitobxonlarning eng sevimli yozuvchisi bo'lib qolgan. Bu buyuk so'z san'atkorining taqdiri yana bir haqiqatni tasdiqlaydi – daho shoirlar, ulug' adiblar hamisha bir xalqning farzandi, bir muhitning mevasi o'laroq maydonga keladiyu, keyinchalik hamma xalqlarning farzandiga aylanib ketadi. Bugun dunyodagi yuzlab xalqlar qatori o'zbek xalqi ham Pushkinni o'zlarining sevimli ijodkorlari sifatida sevadilar va asarlarini qayta-qayta o'qishdan charchamaydilar. Undan o'z milliy adiblari kabi faxrlanadilar, asarlaridan bahramand bo'ladilar. Nega shunday? Buning sababi shundaki, Pushkin o'z davrining eng ilg'or g'oyalarini yuksak mahorat bilan ifodalagan edi. U rus milliy shoiri bo'lgani holda umuminsoniy haqiqatlarni hayqirib kuylagan edi. Albatta, Pushkin buyuk shoir sifatida har qaysi o'ziga xos, bir-birini takrorlamaydigan poetik olamni yaratgan.

Ma'lumki, Rossiya 1812-yilda Ulug' Vatan urushini boshidan kechirdi – rus qo'shinlari buyuk sarkarda M.I.Kutuzov boshchiligida butun Yevropani titratgan Napoleon armiyasini tor-mor keltirdi va uni Rossiyadan quvib chiqardi. Darhaqiqat, bu buyuk g'alaba Rossiyadagi ilg'or kuchlarning vatanparvarlik tuyg'ularini oshirib-toshirdi, ularning qalbini o'z vatani, o'z xalqi uchun iftixor hislariga to'ldirdi. Ulug' Vatan urushi butun dunyo qarshisida Rossiyaning buyuk mamlakat ekanini, rus xalqining esa iste'dodi ham, qudrati ham bitmas-tuganmas buyuk xalq ekanini yana bir marta namoyish etdi. Ayni choqda, shu buyuk g'alabaning shu'lasini Rossiya hayotining ilgari ko'zdan nari, panada yotgan tomonlarini ham yoritib yubordi, jamiyatning juda keskin ijtimoiy ziddiyatlarini ochib tashladi. Ma'lum bo'ldiki, Napoleonnii yenggan, tarixning ijodkori bo'lgan xalq benihoya qiyin sharoitda zulmat qo'ynida, zulm iskanjasida, erksizlik va jaholat to'rlariga chulg'angan holda yashar ekan. Butun mamlakatda krepostnoy huquq hokim: bu huquqqa binoan dehqon pomeschikning mulki hisoblanadi. Pomeschik o'z dehqonini ishlatishi, qonini zulukdek so'rishi, ko'ngliga kelsa buyumdek sotib yuborishi, istagancha tahqirlashi mumkin. U dehqonni o'ldirib yuborgan taqdirda ham, hech kim qotil pomeschikning mushugini pisht deyolmaydi. Mamlakatning ilg'or fikrli, sof vijdonli odamlari bunday ahvolga

chidab turolmadilar. Mavjud ijtimoiy tartiblarni, krepostnoy huquqni, unga panoh bo'lib turgan monarxizm sistemasini tanqid qilish boshlandi, Rossiyani Yevropa mamlakatlariga qiyos qilish kuchaydi, adolatli, erkin, ma'rifatli jamiyat barpo etish uchun kuchli harakat boshlandi. Bu harakat tarixda dekabristlar harakati degan nom bilan shuhrat qozondi: 1825-yilning 14-dekabr kuni bir qancha ofitserlar Sankt-Peterburgda Senat maydoniga chiqib, podshoga qarshi isyon ko'tardilar. Isyon shafqatsiz suratda bostirildi. Uning ishtioqchilaridan besh kishi dorga osildi, yuzlab odamlar Sibirga surgun qilindi, turmalarga tashlandi. Isyon bostirildi, lekin podsho hukumati uning ruhini bostira olmadi. Senat maydonida ro'y-rost namoyon bo'lgan isyonkorlik ruhi, erkinlik istagi, ma'rifatga, ziyoga tashnalik, zulmatga, jaholatga nafrat, rus xalqini uning bo'yi bastiga, qudratiga, buyukligiga munosib tarzda ozod va baxtiyor ko'rish ishtioqi yashashda davom etdi. Xuddi shu ruh, shu g'oyaviy tamoyillar XIX asrdagi rus adabiyoti, musiqasi, rassomchiligi uchun qudratli qanot bo'ldi va ularning yuksak parvozini ta'minladi. Pushkin birinchilardan bo'lib, shu isyonkorlik ruhidan bahramand bo'ldi va birinchilardan bo'lib, erksevarlik g'oyalarini, zulmga qarshi otashin nafratlarini o'z asarlariga singdirib yubordi. Uning she'riyati tom ma'nodagi kurashchan she'riyat edi. U o'z asarlarida rus kishisiga muhabbatni kuyladi, oddiy insonning buyukligini tarannum etdi. Bu buyuk insonning ijodi odamlar qalbida ezgulikka ishtioqni barq urdirib, zulmat ichidagi nurdek porladi.

Bolalik chog'lari (1799 – 1811)

Rus xalqining ulug' shoiri Aleksandr Sergeevich Pushkin 1799-yil 6-iyunda Moskvada kambag'allashib qolgan dvoryan oilasida tug'ildi. Uning onasi Nadejda Osipovna buyuk Pyotrning arabi deb shuhrat qozongan, keyinchalik general darajasiga ko'tarilgan Ibrohim Gannibalning nevarasi edi. Otasi Sergey Lvovich kambag'allashib qolgan dvoryanlardan bo'lib, ma'rifatli, adabiyotni yaxshi ko'radigan odlam bo'lgan. Ya'ni shoiring otasi adabiyotga juda qiziqqan bo'lib, uning boy kutubxoasi ham bor edi. Aleksandrning amakisi Vasiliy Lvovich Pushkin bo'lsa o'zi she'rlar ham yozib turar, zamonasining taniqli shoiru adiblari

bilan yaqin muloqotda bo'lardi. Pushkinlar xonadoniga N.M.Karamzin, I.I.Dmitriyev, K.N.Vatyushovlar tez-tez kelib turganlar.

Pushkinning ota-onasi farzandini chet ellik tarbiyachi – guvernernga (guverner – murabbiy, tarbiyachi) topshirgan edi. Pushkinning guvernerdan olgani shu bo'ladiki, u yetti yoshga kirganida frantsuz tilida mukammal o'qiy va yoza oladigan bo'ladi. Biroq frantsuz tarbiyachilari Pushkin tarbiyasiga foydali ta'sir ko'rsata olmaganlar. Bolalik chog'larida Pushkinda buvisi Mariya Alekseyevna Gannibal chuqur taassurot qoldirdi. Mariya Alekseyevna nevarasini behad yaxshi ko'rgan, unga ko'p vaqtini bag'ishlagan. U yosh Pushkinni rus tilida o'qish va yozishga o'rgatdi, unga ajoyib xalq ertaklarini aytib berdi. Shuningdek, Rossiya-ning qadimgi turmushidan jonli hikoyalar aytib bergan. U nevarasiga, ayniqsa, podsho Pyotr I ning faoliyati haqida, bobokaloni Gannibal to'g'risida gapirishni yoqtirgan. Keyinchalik Pushkin rus tarixiga chuqur qiziqish bilan qaragan, hatto tarixiy mavzularda o'nlab asarlarni yaratgan. Pushkindagi tarixga qiziqishning dastlabki urug'larini uning qalbiga buvisi Mariya Alekseyevna ekan edi.

Rus krepostnoy dehqonlari, uy xizmatkorlari Pushkinning eng yaqin do'stlari edi. Pushkin enagasi Arina Rodionovnani hammadan ham ko'proq sevar edi. Pushkin buvisi va enagasidan eshitgan ertak va qo'shiqlarni umrbod esida saqlab qoldi. Ular Pushkinda ona tili va xalq poeziyasiga muhabbatni uyg'otdi.

Pushkinning o'zi kun bo'yi otasining kutubxonasida bo'lar, boshini ko'tarmay kitob o'qir edi. U o'n besh yoshga qadam qo'yganida rus va frantsuz tilidagi ko'p kitoblarni va badiiy asarlarni o'qib chiqdi, anchasini yod oladi.

Badiiy adabiyotni tinimsiz o'qishi, enagasidan va buvisidan eshitgan ertak va hikoyalari Pushkinda ijodga bo'lgan ischte'dodni barvaqt uyg'otdi. U har xil janrlarda qobiliyatini sinab ko'rdi: masallar, she'rlar, doston va komediyalar yozdi.

Litseyda (1811 – 1817)

1811-yilda Peterburg yaqinida Sarskoye Seloda o'rtta va oliy ma'lumot beradigan maxsus o'quv yurti – litsey ochildi. Pushkin 12 yoshga to'lganda amakisi Vasiliy Lvovich uni Moskvadan Peterburgga olib keladi. Yosh Aleksandr qabul imtihonlarini topshirib, mana shu litseyga kirdi.

Bu litsey podsho Aleksandring buyrug'i bilan nufuzli dvoryanlarning bolalari uchun ochilgan bo'lib, undan podshoning umidi katta edi. Ammo podshoning bu umidlari puchga chiqdi.

Pushkin va u bilan birga o'qishga kirgan o'ttizta o'smir litseyning birinchi talabalari edi. Ular tezda do'stlashib ketishadi.

Litsey yopiq o'quv yurti edi: tarbiyalanuvchilar litseyda ham o'qir, ham yashar edilar. Litsey o'quvchilari o'qituvchilar bergan bilim bilangina cheklanib qolmay, hayot va kishilar haqida yana ham ko'proq bilim olishni istar edilar. Ular, ayniqsa, adabiy hayot va siyosiy voqealar bilan juda qiziqardilar.

Pushkin o'z o'rtoqlariga hamma vaqt samimiy munosabatda bo'lar, ayniqsa, I.I.Pushchin, A.A.Delvig, V.K.Kyuxelbekerni sevar edi. Ular keyinchalik rus tarixida salmoqli iz qoldirishdi va umr davomida Pushkinga sadoqatlarini saqlab qolishdi. Delvig, Kyuxelbekerlar she'rlar yozar edilar. Bu she'rlar o'quvchilarning gazetalarida va rasmiy qo'l yozma jurnallarida chiqarilar edi.

Litsey talabalari ko'plab kitoblar o'qishar va o'qiganlari ustida qizg'in bahslar qilishardi. Pushkin o'qishda ham, bahslarda ham tengdoshlari orasida ajralib turadi.

Pushkinning litseyda o'qigan chog'lari 1812-yilgi Vatan urushining tarixiy voqealariga to'g'ri keldi. Bu voqea butun mamlakatni hayajonga soldi va ko'p kishilarda vatanparvarlik, milliy iftixor tuyg'ularini uyg'otdi.

Pushkin va uning o'rtoqlari litseydalik vaqtlaridayoq krepostnoy tuzumning nobopligi va adaolatsizligini tushunib olgan ilg'or kishilar bilan tanishadilar.

Ularning fikrlari, nutqlari va xatlari Pushkinning o'z hayotini xalqqa va uning ozodligi uchun kurashga bag'ishlash kerakligini anglashga yordam beradi.

Pushkin litseyda o'qib yurgan vaqtlaridayoq she'rlar yoza boshlaydi. Pushkinning shoirlik shuhrati litsey doirasidan chetga chiqadi. Uning matbuotda bosilgan ilk asari 1814-yildan "Вестник Европе" ("Yevropa axboroti") jurnalida "Shoir do'stimga" she'ri bo'lib, mazmuniga ko'ra u Kyuxelbekkerga bag'ishlangan edi. Pushkin yozgan ilk she'rlari qo'lma-qo'l bo'lib ketadi va u ko'pchilikning e'tiborini qozonadi. Hatto Jukovskiydek atoqli shoir Pushkin bilan tanishish uchun atayin litseyga keladi. Jukovskiy keyinroq shoir P.A.Vyazemskiyga yozgan maktubida litseyga borish tafsilotini to'la bayon qilib Pushkinni "adabiyotimizning umid yulduzi" deb ataydi. U yana: "Biz hammamiz birlashib, bu iste'dodning o'sishiga yordam bermog'imiz darkor. Kelgusida u hammamizni ortda qoldiradigan ulug' shoir bo'lib yetishadi", deydi.

Pushkinning boshqa she'rlari yuqorida ta'kidlab o'tganimiz she'ri e'lon qilingandan keyin bir yil keyin esa boshqa jumallarda ham muntazam ravishda bosila boshlaydi.

Pushkin haqida yozgan mualliflarning deyarli hammasi uning litseydagi hayotidan yana bir voqeani eslab o'tishadi. Bu – 1815-yilning yanvarida bo'lgan voqea. O'shanda talablarning yuqori kursga o'tishlari oldidan imtihon bo'lgan.

Pushkin 1815-yil yanvarida litseyda tantanali imtihon vaqtida mashhur shoir Derjavin huzurida yangi yozgan "Sarskoye Selo xotiralari" she'rini baland ovoz bilan o'qib beradi. "Mening ovozim, – deb yozadi Pushkinning o'zi bu paytni eslab, – o'spirinlarnikidek jaranglar, qalbm esa huzurbaxsh shodlik bilan to'lgan edi. Men she'rimni qanday o'qib tamomlaganimni xotirlay olmayman. O'qib bo'lib qayerga qochganimni eslay olmayman. Derjavin haddan tashqari quvonib, men bilan quchoqlashib ko'rishmoqchi bo'lib, meni yo'qlatibdi... Ammo meni qidirib topolmadilar".

Darhaqiqat, imtihonda ishtirorok etgan shoir Derjavin she'rdan g'oyat ta'sirlanib, ko'ziga yosh olib, Pushkinni quchmoqchi, peshonasidan o'pmoqchi bo'ladi. Biroq Pushkin ham hayajonda o'zini tutolmay, she'rini o'qib bo'lishi bilan, zaldan yugurib chiqib ketgan va hech kim topolmaydigan joyga yashirib olgan edi.

Pushkin litseyda 6 yil tahsil oldi, 1817-yilda uni tamomlab, chinakam hayot yo'liga kirdi. U shoir bo'lib yetishgan edi.

Peterburgda (1817 – 1820)

Pushkin litseyini bitirgandan so'ng, davlat chinovnigi qilib tayinlandi. Lekin yosh shoirni bu xizmat qiziqitmas edi. Uni poytaxtdagi madaniy hayot o'ziga tortdi. U ko'p mutolaa qildi, adabiy jamiyat va to'garaklarda qatnashdi, teatrlarga muntazam ravishda borib turdi va musiqani juda sevdi. Pushkin, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy voqealarni diqqat bilan kuzatib bordi.

Bu yillarda dvoryanlarning krepostnoy zulmga nafrat bilan qarovchi ilg'or qismlari yashirin jamiyatlar tuzib, bu jamiyatlarda podshoga va pomeshchiklarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga tayyorgarlik ko'rdilar.

Pushkin ularning harakatida bevosita ishtirok etmasa ham, ularning a'zolari bilan juda yaqindan aloqada bo'ldi. U inqilobchi dvoryanlarning otashin kuychisi bo'lib qoldi, qullik kishanlarini parchalab tashlashga qaratilgan, hurriyatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan “Erkinlik” qasidasi (1817), “Chadayevga”, “Ertaklar” (1818), “Qishloq” (1819) degan she'rlarini, podsho Aleksandr I, uning ministr va amaldorlariga qarshi hajviyalar yaratdi. Bu asarlar qo'l yozma holda faqat dvoryanlar o'rtasidagina emas, balki hurriyatalab ziyolilar, savodli dehqonlar va soldatlar o'rtasida ham keng tarqaldi.

Pushkinning bu vaqtlarda yozgan asarlari ichida litseydaligida boshlagan va 1820 yil ko'klamida tugatgan “Ruslan va Lyudmila” dostoni ayniqsa diqqatga sazovordir.

Ammo Pushkin xavf-xatar ostida qoladi. Uning she'rlari podsho qo'liga ham tushadi. Aleksandr I litsey direktori Engelgardt bilan uchrashganda, uning sobiq shogirdi Pushkinni tilga olib, u: “Pushkin kishini g'azablantiruvchi she'rlari bilan butun Rossiyani to'ldirib yubordi: yoshlar hammasi uning she'rlarini yod biladilar... Pushkinni Sibirga surgun qilish kerak”, – dedi.

Bu nohaq buyruqdan xabardor bo'lgan shoiming do'stlari Karamzin, Jukovskiy, Chadayev uni surgundan qutqarib qolish uchun harakat qilishadi. Bu

harakat tufayli shoirning qismati birmuncha yengillashadi. Uzoq va sovuq Sibirga yuborish o'rniga Pushkinni Rossiyaning janubiga surgun qildilar. Shoir 1820-yilning may oyida endigina 21 yoshni qarshi olgan vaqtida qarindoshlari va do'stlari bilan xayrlashib, Peterburgdan janub tomonga, Bessarabiya noibi general Inzov qo'l ostidadagi xizmatga surgunga ketdi.

Janubda (1820 – 1824)

Pushkin general Inzov idorasi o'mashgan Yekaterinoslav (hozirgi Dnepropetrovsk) shahriga kelishi bilanoq, Dneprda cho'milib, xastalanib qoldi.

Shu vaqtda 1812-yilgi urush qahramoni general Rayevskiyning oilasi Pushkinni ko'rgani keladi; Rayevskiyning o'g'li Pushkinning do'sti edi. Rayevskiylar oilasi Kavkaz va Qrimga ketayotgan edilar. Ular shoir bilan samimiy munosabatda bo'ladilar. Pushkinni davolatishni sabab qilib general Inzovdan ruxsat olishga va uni o'zlari bilan birga olib ketishga muvaffaq bo'ladilar. Pushkin Kavkazga borib, ikki oy davomida mineral suvda (Pyatigorskda) davolanadi, so'ngra Rayevskiylar bilan birga Qora dengiz bo'ylab sayohat qiladi.

Janubning tabiati shoirmi maftun etdi. Pushkin Kavkazdaligida tog' xalqlarining hayoti va urf-odatlarini bilan tanishadi; Rayevskiyning katta o'g'li bilan birga ingliz shoiri Bayronning bir qancha asarlarini ruschaga tarjima qildi. Ko'plab she'rlar yozdi. "Kavkaz asiri" dostonini yozishga kirishdi. Qrimda u bir qancha qadimgi afsonalarni yozib oldi. Qrimdan qaytishda yo'l-yo'lakay Boqchasaroyga qo'ndi. "Boqchasaroy fontani" dostonining mavzusi va g'oyasi shu yerda tug'ildi.

Pushkin 1820-yilning sentyabr oyida Kishinyovga bordi, chunki u sayohatda yurganida Inzovning idorasi Kishinyovga ko'chirilgan edi. Pushkin surgunda bo'lgan vaqtlarida ham Rossiyaning ilg'or kishilari bilan yaqin aloqa bog'lay oldi. Rossiyaning shimolida bo'lgani kabi, janubida ham samoderjaviye va krepostnoychilik tuzumiga qarshi kurashuvchi yashirin jamiyatlar tashkil etilgan edi. Pushkin Kishinyovda janubiy jamiyatning rahbari Pestel va boshqa dekabristlar bilan tanishdi. Ular o'z shoirlarini yaxshi ko'rishar va unga ishonar edilar.

Pushkin Kishinyov surgunida uch yilcha (1823-yilning iyul oyigacha) bo'ldi. Bu yillar Pushkin ijodining gullagan davri edi. Kishinyovda u bir qancha yirik asarlar va ajoyib she'rlar yozdi. "Kavkaz asini" dostonini tugatdi (doston 1822- yilda bosilib chiqdi). "Boqchasaroy fontani" ustida ishladi. 1823-yil mayda "Yevgeniy Onegin" romanini yoza boshladi. "Afsungar Oleg to'g'risida qo'shiq" balladasi, "Tutqun" she'rini ham shu yillar orasida yozdi.

Pushkin, ozroq muddatga bo'lsa ham, Peterburgga borib turishga ruxsat etilishini bir necha marta iltimos qildi, lekin podsho amaldorlari uning iltimosini rad qildilar. Shundan keyin shoir o'zining boshqa biron kattaroq shaharga ko'chirilishini so'radi. Bu ishda o'rtoqlari ham unga yordamlashdilar va 1823-yilning yozida Pushkin Odessaga, Janubiy o'lka general gubernatori graf Voronsovning qo'l ostiga yuborildi.

Bu vaqtda Pushkin hammaga mashhur shoir edi. Odessaning ilg'or kishilari, ayniqsa, yoshlar Pushkinni do'stona kutib oldilar.

Odessadagi dvoryan asilzodalar ichida Pushkinning anchagina dushmanlari ham bor edi. Ularning eng ashaddiysi graf Voronsov o'z atrofidagilarning xushomadlariga, ta'zim qilib turishlariga odatlangan takabbur amalparast edi. Xalqning shoirga bo'lgan muhabbati, kishilar tomonidan uning nomi sevib tilga olinishi Voronsovga hech yoqmasdi. U Pushkinni kamsitishga, obro'sizlantirishga harakat qilar, unga munosib bo'lmagan mayda ishlarni buyurar va hatto, uni ta'qib qilish uchun maxfiy odam qo'ygan edi.

Pushkin bu amalparastga bo'yin egmasdi, unga atab hajviya yozdi. Shundan keyin Voronsov Pushkin ustidan shikoyat qilib, Peterburgga xatlar yozdi va shoirmi Odessadan jo'natib yuborilishini talab qildi. Bir kuni Pushkinning o'z do'stalaridan biriga yozgan xati politsiya qo'lga tushadi, xatni ochib o'qiydilar, Bu xatda shoir o'zining dinga ishonmasligini yozgan ekan. Bu xat shoirdan tezroq o'ch olish uchun bahona bo'ladi. Natijada 1824-yil yozida podshoning amri bilan Pushkin Odessadan Pskov gubernyasiga, o'z ota-onasining joyi Mihaylovskoye qishlog'iga surgun qilindi.

Mihaylovskoye qishlog'ida (1824 – 1826)

Pushkin Mihaylovskoyeda ikki yil yashadi. Bu “zerikarli”, og‘ir yillarda shoirning eng yaqin kishisi uning enagasi Arina Rodionovna bo‘lib qoldi. “U mening birdan-bir do‘stim, faqat u bilangina zerikmayman”, deb yozgan edi Pushkin. Shoir enaganing ertaklarini, hikoyalarini mehr-muhabbat bilan tinglar va ravon, obrazli so‘zlarini eshitib, benihoya xursand bo‘lardi. Enaga Pushkinga “Dengiz ortida faqirona yashovchi chittak” haqida yoki “Suvga borayotgan qiz” haqidagi qadimgi rus xalq qo‘shiqlarini, ziqna pop, uning chaqqon xizmatkori, Sulton shoh va boshqalar haqidagi ertaklarini aytib berar edi.

Mihaylovskoyeda Pushkinning xalq og‘zaki ijodiyotiga bo‘lgan qiziqishi yanada kuchaydi. Pushkin gadoy, ko‘rlarning qo‘shiq, ertak va hikoyalarini tinglaydi va yozib oladi. U dehqonlarning so‘zlarini, maqollarini eshitadi. Buyuk shoir xalqdan o‘rganib, so‘z boyligini oshiradi. U oddiy kishilarning sodda hayotini o‘rganadi. Rus qishlog‘ining ajoyib manzarasini, uning qahraton qorli qishini, go‘zal bahorini, oltin kuzini ko‘rdi. Bu taassurotlarning hammasi shoir ijodida o‘z aksini topdi.

Pushkin xilvat Mihaylovskoye qishlog‘ida ko‘p va samarali ishladi.

Bu yerda u “Lo‘lilar” dostonini yozib tugatdi, yuzga yaqin lirik she‘rlar yaratdi. “Yevgeniy Onegin” she‘riy romani ustidagi ishini davom ettirdi. U 1824-yilning oxiridan to 1825-yilning oxirigacha “Boris Godunov” nomli fojiasini yozdi. Bu asarning bosh qahramoni xalq bo‘lib, shu jihatdan u jahon adabiyotida birinchi hisoblanadi. Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, buvisining yoshligida aytgan hikoyalari ta‘sirida shoirda tarixga bo‘lgan qiziqish katta edi. Shu munosabat bilan u “Boris Godunov” fojiasini yozadi. Pushkinning o‘zi eslashiga ko‘ra, u 1825-yilning noyabrida fojiaga nuqta qo‘ygach, uni yolg‘iz o‘zi ovoz chiqarib o‘qiydi-da, keyin qarsak chalib, “Yashavor, Pushkin!” deya hayqirgan ekan.

1825-yilda Pushkinning qardron do‘stlaridan Delvig bilan Pushkinning uni ko‘rishga Mihaylovskoyega kelishlari shoir hayotida eng quvonchli damlaridan biri bo‘ldi.

Xuddi shu yilning noyabrda podsho Aleksandr I ning o'lgani, 14-dekabrda ko'tarilgan dekabristlar qo'zg'olonining yangi podsho Nikolay I tomonidan shafqatsiz bostirilgani to'g'riisidagi xabarlar Mihaylovskoyegacha yetib keldi.

Jazolanganlar qismati shoimi qattiq qayg'uga soldi. "Osib o'ldirishga o'ldirdilar, lekin 120 do'stim, yoru birodarim va o'rtoqlarimning katorga qilinishi g'oyat dahshatli!" – deb yozgan edi Pushkin.

Tintuv vaqtida qamoqqa olingan dekabristlarning ko'pidan Pushkin she'rlari topilgan va dekabristlar ularni inqilobiy ishlarga Pushkin she'rlari ilhomlantirganligini aytganlar.

1826-yil sentabr oyi boshida Pskov gubernatori chinovniklaridan biri Pushkin oldiga kelib, shoirga yo'lga tayyorlanish kerakligini buyuradi. Chunki yangi podsho uni afv etib, Moskvaga chaqirtirgan edi. Shu bilan shoiming surgun davri tugaydi.

Leкин bu narsa shoirga ko'rsatilgan marhamat bo'lmay, balki podsho va uning jandarmlarining hiyla-nayrangdan iborat siyosati edi. Ular ulug' shoimi bundan keyin chekka bir joyda saqlab turish mumkin emasligini angladilar. Pushkin allaqachonlar xalqning sevimli shoiri bo'lib qolgan va uni butun Rossiya yaxshi tanir edi. Podsho uni saroy shoiriga aylantirish fikrida chaqirtirgan edi.

Moskvada (1826)

Yo'ldan charchab kelgan Pushkinni to'ppa-to'g'ri podsho huzuriga olib kirdilar. Shu kunlarda Moskvada bo'lgan podsho uning yakka o'zini qabul qildi. Nikolay dastavval Pushkindan shunday deb so'radi: "Agar sen Peterburgda bo'lsang, 14-dekabrda voqeada ishtirok etgan bo'larmiding?" Shoir o'ylab ham turmay, to'ppa-to'g'ri javob berdi: "Albatta, davlatpanoh! Mening hamma o'rtoqlarim qatnashgan isyonda men ham ishtirok etmay qolmas edim". Podsho o'zini eshitmaganga solib qo'ya qoladi. Podsho hali Pushkinni xayr-ehsonlar bilan qo'lga o'rgatib olishdan umidvor edi.

Podsho bu uchrashuvda Pushkinni o'z tarafiga tortish maqsadida munofiqlik bilan unga istagan yerda "ozod" yashashga ruxsat berdi. Nikolay I Pushkin bilan

so'zlashgan paytda o'zini uning himoyachisi, do'sti qilib ko'rsatishga harakat qildi. Ammo ko'p o'tmasdan u adashganini tushunadi. Buni shoimi ta'qibdan qochirmay, uning ustidan uzluksiz ma'lumotlar yozib turgan ayg'oqchilar ham tasdiqlashadi. "Pushkinning qalami va gap-so'zlari hech qachon hukumat foydasiga yo'naltirilmaydi" deb xulosa chiqarilgan shunday ma'lumotlarning birida, ammo shunda ham podsho "mehribonlik" bilan shoirga homiylik qilishni qo'ymaydi. Lekin bunaqa zo'raki homiylik Pushkinga foydadan ko'ra zarar keltirardi. Chunki podsho adabiyot masalalarida durustroq maslahat beradigan, ijodkorning o'ziga xos tabiatini tushunadigan darajada dono emas edi.

Moskva Pushkinni xursandchilik bilan kutib oldi. Moskvada shoiming ko'pgina samimiy do'stlari bo'lib, ular uning zo'r talantini juda sevar va qadrlar edilar. Lekin Pushkinning do'stlari bilan birga dushmanlari ham bor edi. Moskvadagi to'ralar va boylar unga yomon ko'z bilan qarar edilar.

Pushkin Moskvadagi hayotining birinchi oylaridayoq o'zining erkin emasligini seza boshladi. Jandarmlar ko'z-quloq bo'lib, shoimi hamma vaqt poylab yurar edilar. Uni bir necha martalab tergovga chaqirdilar. Pushkin jandarmlardan so'roqsiz Moskvadan tashqariga bir qadam ham chiqa olmas edi. Jandarm boshlig'i, podshoning shoir orqasidan qo'ygan nazoratchisi graf Benkendorf Pushkinning o'z asarlarini podshoning ruxsatisiz bosib chiqarishi u yoqda tursin, hatto o'rtoqlariga o'qib berishga ham yo'l qo'ymas edi.

Nikolay I va dvoryan asilzodalari Pushkinni "o'z" shoirlariga aylantirish mumkin emasligiga tezda ishonidilar. Ulug' shoir samoderjaviyega bo'ysunmadi, dekabristlar yengilgan bo'lsalar ham, Pushkin ularga avvalgiday sodiqligicha qolaverdi. Pushkin Mihaylovskoye qishlog'idan qaytgandan so'ng yozgan she'rilarida dekabristlar ishining g'alaba qozonishiga bo'lgan ishonchini dadillik bilan kuyladi.

Sargashtalik villari (1817 – 1830)

Pushkin surgundan ozod qilingandan keyingi bir necha yil shoiringning “sargashtalik yillari” deb ataladi. Haqiqatan ham hukumat doiralari bilan to‘qnashish, rasmiy jurnal tanqidchiligi bilan kelishmaslik, ularning shoir ijodining ahamiyatini tushunmasligi, dekabrist do‘stlaridan judolik – hammasi qo‘shilib, Pushkinda diqqinapaslik, zerikish, hayotidan norozilik hissini uyg‘otadi. Bu yillarni u bir joydan boshqa joyga ko‘chish bilan o‘tkazadi. U goh Moskvada, goh Mihaylovskoye, goh Peterburg, goh Malinovkada “Tver guberniyasidagi bir tanishining mulkida”, goh Ostafyevoda (Moskva atrofida) yashaydi.

Pushkin surgunda g‘azablanib yurgan dekabristlar va do‘stlarining taqdiri haqida doimo o‘ylar edi. Bu uning ijodida ham aks etdi. U “Arion” (1827) she‘rida: “O‘sha qo‘shiqlarni hali ham kuylayman”, deydi. “Sibirga maktub” (1827) she‘rini do‘stlariga yuborib, ularga bo‘lgan sevgisini bayon etdi. Pushkin hatto podsholikdan ruxsat so‘ramay, dekabristlar harakatida ishtirok etganliklari uchun soldat qilib Kavkazga urushhga yuborilgan (Rossiya bilan Turkiya o‘rtasida urush borar edi) ba‘zi do‘stlarini ko‘rish maqsadida to‘ppa-to‘g‘ri harakatdagi armiya safiga (Arzrumga) jo‘nab ketdi. Bu safari uchun Pushkin Benkendorf orqali podshodan tanbeh (vigovor) olgan edi.

Pushkin umrining oxirgi villari (1830 – 1837)

1830-yilning bahorida Pushkin Arzrumdan Moskvaga qaytib keldi. Shu yilning kuzida otasining yer-suvi joylashgan Boldino qishlog‘iga borib, uch oy turdi.

Shu uch oy ichida u eng ko‘p asar yaratdi. “Yevgeniy Onegin”ning VIII va IX boblarini, “Kolomnadagi uy” she‘riy qissasini, to‘rtta “Kichik fojialar”ini, “Belkin povestlari”, “Goryuxin qishlog‘i tarixi”, talay she‘rlar, adabiy-tanqidiy maqolalarini yozdi. Bu asarlarda Pushkin realizmi yanada chuqurlashdi.

Pushkin 1831-yilda Moskvaning go‘zal qizlaridan biri bo‘lgan N.N.Goncharovaga uylandi va to‘ydan keyin er-xotin Peterburgga ko‘chib ketishdi. “Men uylandim, baxtiyorma, – deb yozadi Pushkin do‘sti Pletnevga. –

birdan – bir istagim shuki, hayotimda hech narsa o‘zgarmasin – bundan yaxshirog‘iga erisholmayman”. Biroq bu gal ham Pushkin istaganday bo‘lmaydi. Peterburgda Pushkin va Natalya Goncharova podsho saroyiga yaqin guruhlar davrasiga jalb qilinadi. Bu davra esa faqat hashamatli ballar, tantanavor kechalar, ziyofatlar bilangina emas, har xil mayda ig‘volar, g‘iybatlar bilan ham band edi.

Tabiiyki, bunday bo‘g‘iq muhit havosidan nafas olish Pushkinga malol keladi. Biroq Pushkin o‘z ixtiyorini kiborlar muhitining oqimiga berib qo‘ymaydi. U yana tinimsiz mehnatga beriladi. Xuddi shu yillarda Pushkin bir qator ertaklar yartadi. “Shoh Sulton va uning azamat o‘g‘li Gvidon haqida ertak”, “Baliqchi va oltin baliq haqida ertak”, “O‘lik malika va yetti bahodir haqida ertak”, “Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak” kabilar shular jumlasidandir.

Pushkin yana chet ishlar Kollegiyasiga xizmatga olindi va kanselyariyada o‘tirish o‘rniga ulug‘ Pyotr tarixini yozish uchun arxivlarda ishlashga ruxsat etildi.

1833-yilda Pushkin podshoning ruxsati bilan Rossiya bo‘ylab to‘rt oy safarga jo‘naydi va Qozon, Orenturga, Uralsk kabi shaharlarda bo‘lib, arxiv materiallari bilan tanishib, Pugachyov harakati haqida ilmiy ish yozmoqchi bo‘ldi. Shu niyatini amalga oshirish maqsadida 1833-yilning yoz oylarida Pugachyov harakat qilgan joylarni, uni ko‘rgan-bilgan qariyalar bilan suhbatlashib, qo‘zg‘olon haqidagi ma‘lumotlarini boyitdi. U safardan qaytishida Boldino qishlog‘ida to‘xtab, kuzni shu yerda o‘tkazdi. “Pugachyov tarixi” kitobini, “Mis chavandoz” dostonini, “Qarg‘a xonim” hikoyasini va talay she‘rlarini yozdi.

Pushkinni dehqonlar qo‘zg‘oloni mavzusi ko‘pdan qiziqtirib kelar edi. “Dubrovskiy” asari ham shu mavzuda yozildi.

Pushkinning nasriy asarlari ichida “Dubrovskiy” asari alohida o‘rin tutadi. Dastavval, Pushkin Dubrovskiy haqida roman yozmoqchi bo‘lgan, biroq ish davomida bu niyatidan kechib, qissa yozish bilan cheklangan. Asar hajman kichkina bo‘lsa-da, mazmunan juda teran. Ma‘lumki, Dubrovskiy pomeschchik bo‘lsa-da, adolatsizlikka qarshi bosh ko‘targan isyonkor odamdir. To‘g‘ri, uning isyonkorligi bir oz torroq xarakterga ega, u birinchi navbatda, otasi uchun pomeschchik Troyekurovdan o‘ch olish maqsadida harakat qiladi, biroq shunday bo‘lsa-da, ayrim

o'rinlarda uning isyoni kengroq mazmun kasb etadi. Qissa psixologik jihatdan puxta dalillangan, o'tkir syujet asosiga qurilgan, ayni choqda, har qanday sun'iylikdan, zo'rma-zo'rakilikdan xoli. Eng muhimi shundaki, Pushkin butun qalbi bilan Dubrovskiyini alqaydi, uni mard, olijanob, adolatli odam tarzida ko'rsatadi. Adib o'z qahramoni Troyekurovning qizi Mashaga muhabbatini tasvirlashda ham birinchi navbatda, Dubrovskiydagi ritsarlik xislatlarini alohida ta'kidlaydi.

A.S.Pushkinning so'nggi asarlaridan biri "Kapitan qizi" qissasidir. Bu qissa 1836-yilning 19-oktyabr kuni yozib tugatilgan bo'lib, Pushkin prozasining eng yaxshi namunasi hisoblanadi. Bu qissa ham tarixiy asar – unda Yemelyan Pugachyov qo'zg'oloni bilan bog'liq voqealar aks etgan. Biroq yozuvchi Yemelyan Pugachyov obrazini asarining markaziga qo'ymaydi. Asarning bosh qahramonlari Orenburg qal'asining komendanti kapitan Mironov, uning rafiqasi Vasilina Yegorovna, ofitser yigit Pyotr Grinyev, uning sevgilisi – kapitan qizi Masha Mironovadir. Shuningdek, Pyotr Giriye vning xizmatkori Savelich ham qissada o'ziga xos o'rin tutadi. A.S.Pushkin asar personajlarning hammasini yorqin ranglarda, hayotiy bo'yoqlarda tasvirlaydi. Ayniqsa, qissada Pyotr Grinyevning og'ir hayotiy sinovlarda ulg'ayishi, mardona tabiatining shakllanishi yaxshi tasvirlangan – u bizning ko'z o'ngimizda bo'shgina tajribasiz yigitdan xavf-xatarlardan qo'rqmaydigan tadbirkor ofitserga aylanadi.

Pushkin Yemelyan Pugachyov obrazini ikkinchi darajali personaj sifatida ko'rsatsa-da, unga o'zining xayrixohligini yashirmaydi. Birinchi marta u bo'ronda adashgan Grinyevni to'g'ri yo'lga solib yuboradi va buning evaziga barinning qimmatbaho po'stini bilan taqdirlanadi. Keyinchalik esa u Pyotr Grinyevni va Masha Mironovani dordan xalos etib, o'zining olijanobligini ro'yirost namoyish etadi.

Pushkin 1835-yilning oxirida "Sovremennik" degan jurnalni nashr etishga ruxsat oldi. U hayot vaqtida chiqqan shu jurnalning to'rt sonida "Kapitan qizi", "Arzumga sayohat", "Xasis ritsar" asarlari va bir necha she'rlari ham bosildi.

Bu orada Pushkinning boshi ustidagi bulutlar quyuqlasha boradi. Podsho Nikolay I har xil yo'llar bilan shoirmi tahqirlashga urinadi, uni kamsitadigan ishlar

qiladi. Shu maqsadda u Pushkinga kamer-yunkerlik unvonini beradi. Bu unvon odatda yosh yigitlarga beriladigan unvon bo'lgani uchun, Pushkin buni kamsitishdek qabul qiladi. Shuning uchun shoir g'ururini qo'ldan bermay yozadi: "Men fuqaro bo'ligshim, hatto qul bo'lishim mumkin, biroq sira-sira malay va masharaboz bo'lmayman!". Bo'yin egishdan bosh tortish, malay bo'lishni istamaslik tufayli Pushkin bilan kiborlar munosabati borgan sari yomonlashadi.

Umrining oxirgi yillarida Pushkin uchun ijod qilish va yashash tobora og'irlashdi. Shoirning xotini Natalya Nikolayevna saroy bazmlarini sevar, kam o'qir, erining ijodi bilan qiziqmas edi. Pushkinning xotini uchun va ko'payib turgan oila a'zolari uchun bo'lgan harajati ham osha bordi. Shoirning daromadi esa oz edi. Buning ustiga Pushkinni yomon ko'ruvchi kiborlar jamiyati unga qarshi hujumni kuchaytirishni davom ettirdilar. Bu hujum usti yaltiroq, ichi qaltiroq gvardiya ofitseri Dantes chet eldan Rossiyaga kelgan vaqtda ayniqsa avj oldi. Uning shoirning xotiniga odamlar o'rtasida oshkora gap otib yurishi Pushkinning sha'niga isnod keltiradigan g'iybatlarga sabab bo'ldi. 1836-yilning noyabr oyida Pushkin imzosiz maktub oladi. Maktub Pushkinni haqorat qilgan, uning nomusini tahqirlovchi iboralarga to'liq edi. Pushkin bu maktubni golland elchisi Gekkeren yozgan deb o'ylaydi va uning tutinggan o'g'li Dantesni duelga chaqiradi. Shoir gap faqat Dantesdagina bo'lmay, balki podsho boshliq butun kiborlar jamiyatida ekanligini yaxshi tushunsa ham uni duelga chaqirishga majbur bo'ldi. Bundan tashqari, Dantes o'ta surbet odam bo'lib, Pushkinning xotiniga oshkora xushomad qilgan edi.

Duel va shoirning o'limi

1837-yil 8-fevral kuni (eski hisobda 27-yanvar)da Peterburg yaqinida, Chyornaya rechkada o'q tovushi eshitildi. Bu otilgan o'q Pushkinni halok qildi. Razil fransuz asilzodasi, Gollandiya elchisining asrandi o'g'li, ofitser libosidagi yollangan qotil Dantes ulug' shoirmi og'ir yarador qildi. Rus xalqiga yot va dushman bo'lgan Dantes Rossiyaga amal va boylik izlab kelgan edi. Dvoryan asilzodalari uning qonli qo'lini Pushkinga qarshi ko'tartirgan edilar. Dueldan ikki

kun keyin – 10-fevral kuni (eski hisobda 29-yanvar)da Pushkinning yuragi urushdan to'xtadi.

Podsho Nikolay I va uning hukumati duel bo'lishidan avvaldan xabardor edi, biroq uning olidini olib, buyuk shoirmi o'limdan saqlab qolish uchun hech narsa qilmaydi. Aksincha, Pushkini Dafn qilish marosimi umumxalq namoyishiga aylanib ketishidan qo'rqqan podsho buyuk shoirmi imi-jimida ko'mish haqida ko'rsatma berdi.

Sevikli xalq shoiri bilan xayrlashish uchun minglab kishilar keldilar. Ular o'z shoiri uchun motam tutgan oddiy rus kishilari edilar. Pushkinning tobuti ustida ho'ngrab yig'lagan oddiy bir cholni ko'rib undan: “Siz shoirming qarindoshimisiz?” – deb so'rganlarida u qaddini rostlab olib: “Men – rusman!” deb javob bergan edi. Faqat saroy kishilarigina shoirga motam tutmadilar.

Podshoga “Pushkinning vafotidan beri... uning uyiga 50 mingga yaqin kishi kelib ketdi”, deb ma'lumot yuborildi. Shunchalik ko'p xalqning Pushkin uyiga kelishi Nikolay I ni tahlikaga soldi. U Pushkinning jasadi solingan tobutni yashirin ravishda jandarmlar nazorati ostida Pskov guberniyasidagi Svyatiye Gori degan joyga olib ketishni buyurdi. Ulug' shoirmi 1837 yil 15-fevral kuni (eski hisobda 6-fevral) da Mihaylovskoye qishlog'i yonidagi qadimgi Svyatigorskiy monastrining devori yoniga ko'mdilar.

Jahon adabiyoti tarixidagi eng buyuk siymolardan birining hayoti ana shu tarzda fojiona tamom bo'ladi. Biroq podsho boshliq zamonaning qorakuchlari Pushkin nomini har qancha yo'qqa chiqarishga urinishmasin, buning uddasidan chiqq olmaydilar. Pushkin she'riyati osmonida quyoshdek balqishda davom etadi. Uning asarlari esa sekin-asta Rossiya sarhadlaridan o'tib, dunyoning eng olis joylarigacha yetib boradi va millionlab odamlarning qalbini zabt etadi. Beixtiyor shoirning o'limidan oldin yozgan so'nggi yirik she'ri “Haykal” esga tushadi. Unda shoir asarlari bilan o'ziga “qo'lda sozlab bo'lmaydigan haykal” yaratganini, hech qachon haykal poyiga olib keluvchi “xalqning ziyorat yo'lini maysa-giyoh band qilmasligini aytadi:

Butun Rossiyani chulg'ab olar ovozam,
Undagi har bir ulus meni yodlab turajak.
Mag'rur olov bolasi, fin ham, bukun beorom
Yurgan tungus, hatto dashtin bir qalmoq.

Shoirming bashorati to'g'ri chiqdi. Bugun u jamiki xalqlar uchun eng ardoqli shoir bo'lib qoldi.

Pushkin bevaqt vafot etdi: "Rus she'riyatining quyoshi" so'ndi, lekin uning o'lmas asarlari xalqlar qalbidagi mangu qoldi. Uning asarlari samoderjaviye va dvoryanlarning jabr-zulmiga qarshi nafrat o'tini yoqdi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, Pushkinga butun xalq motam tutdi. Peturburgda bir she'r qo'lma-qo'l yura boshladi. Lermontov "Shoirming o'limi" she'rida Pushkinning haqiqiy qotilini dadil va mardona ko'rsatib berdi. Bu she'r qo'l yozma holda Peterburg va butun mamlakatga yoyildi.

"Shoirming o'limi" deb atalgan bu she'rda og'ir judolik alami ham, bu fojiani tug'dirgan qora kuchlarga nafrat ham g'oyat zo'r ehtiros bilan ifodalangan edi. Albatta, o'sha kunlarda buyuk shoir kibarlar dunyosining qurboni bo'lganini, uni turli-tuman fisqu fasodlar halok qilganini, podsho esa bu fojining oldini olish o'rniga voqealarning borishini loqayd qalb bilan tomosha qilib turganini anchamuncha odam bilardi. Bilardiyu, lekin hech kim buni baralla ovoz bilan aytgani yo'q edi. She'rda Pushkinning o'limi haqidagi haqiqat ro'yirost aytilgandi. Unda mavjud qonunlar ortiga yashiringan, podsho taxtini panoq qilib olgan saroy ahli ochiqdan-ochiq shoirming jallodi, deb atalgan, bu qora kuchlar kelgusida javobgar bo'lishi, jazolanishi muqarrar ekani ta'kidlangan edi:

Siz taxt uchun ochko'z olomon
Hurriyat, dahoning, shonning jallodi.
Qonunlar siz uchun panoq – soyabon,
Sud ham, haqiqat ham jimjit turadi...
Lekin ey buzuqlik mahramlari, bor,
Bor hukmi ilohiy, u sizni kutar...

Pushkin asarlari jonajon xalqni hurmat qilish va sevishga o'rgatadi. Biz uning bolalar uchun yozgan va bolalar tomonidan sevib mutolaa qilinadigan asarlari xususida to'xtalish orqali ushbu fikrning to'g'ri ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilamiz.

A.S.Pushkin xalq og'zaki ijodini bolalikdan berilib o'rgandi. Buloqday qaynab-toshgan xalq og'zaki ijodi shoirming ilhomiga ilhom qo'shdi. Kelajakda mashhur shoir bo'lib, jahonga tanilishida boy manba bo'lib xizmat qildi. U, ayniqsa, o'zining ertak-dostonlari bilan yosh kitobxonlarning hurmat-olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda.

A.S.Pushkin o'zining "Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" (1831), "Baliqchi va oltin baliq haqida ertak" (1833), "O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak" (1833), "Oltin xo'roz haqida ertak" (1834) kabi ertak-dostonlari bilan jahon bolalar adabiyoti xazinasini yanada boyitdi.

Yuqorida biz ta'kidlab o'tgan asarlarning hammasi boy va rang-barang xalq og'zaki ijodi ta'sirida yuzaga kelgan. Bu asarlar zamirida faktik materiallar yotganligini ko'ramiz. Masalan, shoir "Ajoyib bolalar", "Egriqo'l" xalq ertaklari asosida "Shoh Sulton va uning azamat o'g'li knyaz Gvidon haqida ertak", "Qurumsoq kampir" xalq ertagi va rus xalq folklorining to'plovchilaridan biri V.Dal hikoya qilib bergan syujet asosida "Baliqchi va oltin baliq haqida ertak", "Sehrli ko'zgu" ertagi asosida "O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak", uzoq yillar xalqni ayovsiz ishlatib, unga rahm-shafqat nima ekanligini bilmay o'tgan va uning hatto pok xizmatlarini o'zida mujassamlantirgan "Shabarsha batrak" ertagi asosida "Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" yaratilganligini ko'ramiz. Bu ertaklarning hammasi shoirming ijodiy laboratoriyasida ishlanib, sayqallanib, yanada o'qimishli, ta'sirli qilib yaratilgan. Ayniqsa, oltin baliq va baliqchi chol haqidagi ertagi juda ommalashib ketgan.

A.S.Pushkin oddiy, mehnatkash xalqni yaxshi ko'radi, uni iloji boricha himoya qilishga, yon bosishga harakat qiladi. Shuning uchun ham uning ertak-dostonlarida xalqqa bo'lgan cheksiz hurmat tuyg'usi barq urib turadi.

Chunonchi, Dadon shohni oling (“Oltin xo‘roz haqida ertak”). U g‘irt ahmoq, na xalqni sevadi va na farzandlariga mehribon otalik qila oladi. Dadon o‘taketgan darajada maishatparast va kaltabin. U butun podsholigidan, xalqidan, farzandlaridan o‘zga yurtli makkor ayolni ustun qo‘yadi. Buni xalq kechirmaydi. Natijada shoh xalqning qahr-g‘azabiga duchor bo‘ladi. Oltin xo‘roz tepkisidan halok bo‘lgan shohga birovning rahmi ham kelmaydi, shohning o‘limi ularga shodlik va ozodlik baxsh etadi.

Pop (“Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak”) obrazini shoir o‘ziga xos tarzda aks ettirib beradi. Tekinxo‘r, ochko‘z, o‘zgalari hisobiga umr kechiradigan bir pastkash kimsa ekanligini keskin ochib tashlaydi. Unga qarama-qarshi qilib oddiy va halol, mehnatkash va bahodir yigit Balda obrazini ijod cho‘qqisiga ko‘taradi.

Ikki qahramonning bozordagi o‘zaro suhbatidanoq kitobxon kimning qanday inson ekanligini darhol sezadi:

“Bo‘lsin oshpaz, otboqar ham duradgor,
Ayt-chi bunday arzon malay qayda bor?”
Balda debdi: “Yaxshi malay bo‘layin,
Bergan obi-yovg‘oningga ko‘nayin.
Xizmatimga haq to‘laysan shu xilda:
Peshanangga uch chertaman bir yilda”,
Pop bo‘lsa-chi ancha o‘ylab qolipti,
Peshanasin qashib qo‘li tolipti.
Pop o‘ylarmish: bir gap bo‘lar – to‘lar haq,
Chertkilardan chertkilar ham qilar farq,
Balda qo‘ygan shartiga ko‘nib, debdi pop:
“Bu shart senga va menga ham ma‘qul xo‘p:
Endi mening hovlimda kun ko‘raver,
G‘ayrat bilan xizmat qilib yuraver”.

Ha, hayotda har bir narsaning, jumladan, tekinxo‘rlik, ochko‘zlikning ham poyoni, oxiri bor. Kaltabin pop chertkini yeb halok bo‘ladi.

Dastlab pop uni bir yil qattiq ishlatadi. Balda bergan va'dasiga binoan to'rt kishining ovqatini yeb, yetti kishining ishini qiladi:

“Erta turib hech bir ishni qo'yasmish,
Qo'sh qo'sharmish, talay yerni haydarmish.
Pech yoqarmish, bozor borib qaytarmish,
Pishirgani tuxumlari artarmish”.

Lekin va'dalashilgan vaqt yaqinlashgan sari pop undan qanday qutulish yo'lini qidira boshlaydi. Oxiri xotini bilan maslahatlashib, Baldani huzuriga chaqirib shunday deydi:

“Menga halol xizmat qilgan bo'lasan!
Quloq bergin: jinlar menga bir zamon
O'lgunimcha to'lar bo'lgandi o'lpon.
Uch yil bo'ldi to'lashmaydi hech bir haq,
Soz bo'lardi o'sha haqlar unsa naqd.
Atalangni ichib bo'lib jo'nasang,
To'latdirsang, bermaganga qo'ymasang”.

Balda uning gapi bilan jinlar huzuriga borib, ularning barcha shartlarini bajarib, aytilgan o'lponni popga keltirib beradi va va'dasiga binoan popni chertadi. Natijasi esa o'quvchiga ma'lum.

“Baliqchi va oltin baliq haqida ertak” dostonida shoir pok muhabbat mangu bo'lishini orzu qiladi. Boylik, mansab deb o'tgan kunni unutmaslikni istaydi. Bundan tashqari, kimki halol peshona teri to'kib boylik orttirmasa, birovlar hisobiga boyiydigan bo'lsa, u hech qachon yuqmasligini, birovnikimi, tamom birovnikiligicha qolib ketishini kampirning qismati bilan chog'ishtirib hikoya qiladi. Yer yuzi, butun olam hukmroni bo'lib olgan kampir cholni mensimaganligi uchun, ochko'z va badbaxtligi uchun yana eski hammom, eski tos bilan qolib ketaveradi. Buni shoir cholning so'zi bilan juda chiroyli ifodalaydi:

Qaytdi kampir yoniga axir,
Ko'rsa; tag'in o'sha yerto'la,

Bo'sag'ada o'tirar kampir;

Qarshisida teshik tog'ora.

Rostgo'y, haqiqatni yoqlovchi shoir "O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak", "Shoh Sulton va uning azamat o'g'li knyaz Gvidon haqida ertak" asarlarida haqiqat bir kun emas, bir kun o'z o'mini topadi, hamma baxtli, baxtiyor bo'ladi, degan fikmi ilgari suradi.

A.S.Pushkinning xalq og'zaki ijodiga asoslanib yozgan "Ruslan va Lyudmila" asari ham bolalar qalbiga ancha yaqin turadigan dostonlardan biri hisoblanadi. Rus ertaklari, qo'shiqlari, afsonalari bu g'aroyib asarga favqulodda go'zal mazmun bergan. Yuksak insonparvarlikni o'zida mujassamlashtirgan yorqin talant egasigina shunday asarni yarata olardi.

Mashhur rus romantik shoiri Jukovskiy "Ruslan va Lyudimila" dostoni nashr etilgach, Pushkinga "G'olib o'quvchimga mag'lub murabbiydan" deb yozilgan portretini sovg'a qiladi. Bu buyuk shoir dahosiga, qaysiki, ustozdan g'olib kelib va zamondan ilgarilab ketgan kurashchan insonga berilgan xolisona baho edi.

Mana shuning uchun Pushkinga Rossiyaning mangu, otashin shoiri bo'lib qolmoq baxti nasib etdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. A.S.Pushkinning tarbiyasi va o'qish-o'rganishga bo'lgan havasi to'g'risida so'zlab bering.
2. Shoir litseyda qanday hayot kechirdi?
3. U maktabdoshlari bilan qanday munosabatda bo'ldi?
4. Shoirning o'sha davrdagi bo'lgan qarashlarini so'zlab bering.
5. Nima uchun podsho Pushkinni surgun qildi?
6. U surgunda qanday hayot kechirdi va qanday asarlarini yozdi?
7. Shoir dekabristlarga qanday munosabatda bo'ldi?
8. Pushkin Mihaylovskoye qishlog'idagi surgun yillarida qanday hayot kechirdi?

9. U kimlarni va nimalarni yoqtirardi, kimlardan nafratlanardi?
10. Bu yillarda qaysi asarlarini yozdi?
11. Pushkinni Nikolay I nima maqsadda huzuriga chaqirtirganini, shoiming podshoga va kiborlar jamiyatiga munosabati haqida so‘zlab bering.
12. Pushkin Boldino qishlog‘ida qanday asarlar yozdi?
13. Pushkinni kimlar duelga chiqishga majbur qildi? Shoiming o‘limi va dafn marosimi haqida so‘zlab bering.
14. “Shoh Sulton va uning azamat o‘g‘li knyaz Gvidon haqida ertak” asarini o‘zbek tiliga kim tarjima qilgan?
15. Ushbu ertakda qanday g‘oya ilgari surilgan?
16. “Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak” asari qaysi rus xalq ertagi asosida yaratilgan va uni o‘zbek tiliga kim tarjima qilgan?
17. “Baliqchi va oltin baliq haqida ertak” asarining yaratilishiga sabab bo‘lagn ertak syujeti xususida gapirib bering.
18. “Oltin xo‘roz ertagi” o‘zbek tiliga kim tomonidan tarjima qilingan?
19. Ushbu ertak yaratilishiga sabab bo‘lagn asar muallifi va asarning nomi haqida nimaalarni bilasiz?
20. “O‘lik malika va yetti bahodir haqida ertak” asari jahon bolalar adabiyoti vakillaridan qaysi mualliflarning asarlari bilan mavzu, mazmun va g‘oyasi jihatidan o‘xshash?

NIKOLAY ALEKSEEVICH NEKRASOVNING BOLALARGA ATAB YARATGAN ASARLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Taniqli rus shoiri Nikolay Alekseevich Nekrasovning bolalik yillari Volga bo'ylarida-o'zi tug'ilib o'sgan joylarda o'tgan edi. Shoirning yoshlik tarbiyasida oqila onasining roli katta bo'lgan. Shu bois u keyinchalik "Ona" poemasini onasiga bag'ishlab yozgan edi. O'g'lining dehqon bolalari bilan yayrab yurishini xohlagan ona – Yelena Andreyevna bo'lajak shoirning xalqparvarlik ruhida tarbiyalanib o'sishiga munosib hissa qo'shgan edi.

Bugina emas, Nekrasovning enagasi ham dehqon hayoti va xalq og'zaki ijodi ruhi bilan sug'orilgan ajoyib ertaklar aytib berib, bo'lajak shoir xayolini qanoatlantirar edi. Shu-shu Nekrasov ertaklarni juda sevib qoldi. O'z Vatanning dala va o'rmonlariga, qor va sovuqlariga, bahorgi "yashil shovqiniga" muhabbat bog'ladi.

Nekrasov dehqon bolalari bilan hamisha hamnafas bo'lganligi uchun dovyurak, botir va jasoratli bola bo'lib o'sdi. Bo'lajak shoir 10 yoshga to'lganda uni Yaraslavl gimnaziyasiga o'qishga berishadi. O'qituvchilar bilimga havasmand, iste'dodli bolaga durustroq saboq bera olmadilar. Natijada u gimnaziyani tashlab, mustaqil o'qishga berilib ketadi. Otasi uni kelajakda o'zi kabi ofitser bo'lib yetishishini istar edi. Shuning uchun ham uni Peterburgdagi kadetlar korpusiga o'qishga yuboradi. Lekin ilm-fan cho'qqilarini egallashga intilgani tufayli Nekrasov Peterburg universitetiga o'qishga kiradi. Ammo otasi o'g'lining bu "o'zboshimcha"ligidan tajang bo'lib, moddiy yordam bermay qo'yadi. Biroq maqsad yo'lida sobitqadam Nekrasov moddiy mahrumliklar sharoitida ham yashash va olg'a harakat qilishga intiladi. Ana shu yillarda oddiy odamlar turmushi og'ir ekanligini sezadi va umrining oxrigacha ular haqida to'lib-toshib kuylaydi.

Nekrasov dehqonlar to'g'risida ayniqsa, ko'p she'rlar yozdi. Bu she'rlarni o'qir ekansan, go'yo dehqonlarning o'zlari og'ir mehnatlari va qayg'u-alamlari haqida so'zlab berayotganday tuyuladi. Nekrasov ularning hayotini shunchalik bilar, ularni o'ziga shunchalik yaqin tutardi. Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, juda boy va ayni zamonda, juda sodda tilda yozilgan edi. Bu tilni u

Yaraslavl gubernasidagi qishloqda o'tkazgan bolalik yillarida o'rgangan edi. U dehqonlar tilini juda yaxshi bilardi, bu uning she'rlarida ham shunday oddiy, tabiiy va ravon jaranglardi. Biz uning,

Mollar o'rmon tomon qadam tashladi,

Ona-javdar boshog tuta boshladi, –

deb yozganlarini o'qir ekanmiz, bu til haqiqiy jonli xalq tili ekanini ko'ramiz. Bu o'rinda dehqonning zoriqib kutgan boshog'larga bo'lgan sevgisini va hatto, mehrini aks ettiruvchi masalan, ikki so'z: onajavdar qanday yaxshi keltirilgan! Dehqon bu boshog'larni o'zining bir parcha yerida qunt bilan mehnat qilib o'stirgan-da!

Nekrasov poeziyasida bunday yorqin, ravon va sof xalq iboralari juda ko'p. U javdar boshog'lari haqida shunday deydi:

Boshog'lar to'lishgan payt,

Zar ustundan sipsilliq,

Boshlarida oltin toj.

Hozirgina yerdan sug'irib olingan lavlagi haqida esa:

Poymapoy qizil etik

Yotganday egatlarda, –

deydi. Bir to'p sho'x bulut bilan qurshab olingan bahor quyoshi haqida Nekrasov shunday deb yozadi:

Bahor chog'i, kichik nevaralar kabi,

Lola yuz quyosh bobo bilan o'ynar bulutlar.

Bu o'xshashlarning ba'zilarini u xalq topishmoqlari, maqollari va ertaklaridan olgan. Zabardast, bahodir, afsungar Ayoq hukmdorning ajoyib obrazini ham u ertaklardan topgan:

Daraxtdan daraxtga tashlaydi qadam,

Yaxlagan qo'llardan qarsillab o'tar.

Ham yorqin oftob tovlanar biram,

Pahmoq soqolida yarqirab ketar.

Nekrasov ayniqsa, samimiy, cho'ziq, xushohang, mayin rus xalq qo'shiqlarini juda yoqtiradi. Bu qo'shiqlarni rus xalqi ko'p asrlar davomida yaratgan. Nekrasov yoshlik chog'laridan boshlab xalqning bu qo'shiqlarini qanday kuylanishini tingladi va o'zi ham shunday go'zal qo'shiqlar yaratishni o'rgandi. "Soldat qo'shig'i", "Hovli qarolining qo'shig'i", "Notavon qishloq qo'shig'i", "Rus", "Yashil shovqun" va boshqa ko'pgina qo'shiqlar shunday tilda, shunday hijoda yozilganki, xuddi xalq o'zi yaratgan qo'shiqlar deysiz.

"Dehqon bolalar", "O'zi mitti-juda miqti", "Bolalar yig'isi" kabi she'rlarida bolalarning turli-tuman yumushlarni bajarib, tirikchilik qilganliklarini, ularning mehnatkash tabiati va og'ir qismatini chuqur xayrixohlik bilan ifodalaydi. Endigina olti bahorni qarshilagan bolaning kattalardek fikr yuritishi kishini hayratga soladi:

Nonxo'rlar etgulik, ishlovchi kam,

Faqat ikki erkak otam bilan man!

Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, mazmunan boy va ayni zamonda sodda tilda yozilgandir.

Nekrasov dam olish kunlari ko'pincha Kostroma, Yaraslavl, Novgorod o'rmonlariga borar, ov qilish bilan kunini o'tkazar edi. Kostroma o'rmonining Maliye Veji degan qishlog'ida yashovchi Mazay bobo uning eng yaqin do'stlaridan biri edi. Shoir Mazay bobodan ko'p ajoyib voqealarni maroq bilan eshitadi. Shular asosida "Mazay bobo va quyonlar" nomli she'rini yozadi.

"Daraxt kesish"da xalq boyligi-o'rmonlarni shafqatsizlik bilan kesib yuborilishini qalamga oladi. Birorta pomeschikka pul kerak bo'lib qolsa, o'rmonni sotib yuborishi, puldor boy esa o'rmonni tag-tugi bilan kesib yuborishi hech gap emas, u zumrad o'rmonlarning kamayib ketishidan shoir singari qayg'urmaydi. Shuning uchun Nekrasov:

Bir vaqtlar asriy o'rmonlar

Shovillagan katta maydonlar,

Endi o'sha bepayon bo'ston

Bo'm-bo'sh, jim-jit-go'yo qabriston! –

deb alam chekadi. “Temir yo‘l” nomli she‘rida Peterburg bilan Moskva o‘rtasidagi temir yo‘l qurilishida Rassiyaning turli shahar va qishloqlaridan haydab keltirilgan ishchi va dehqonlarning alimli hayoti Vanya degan bolaga hikoya qilib beriladi. Bu bilan Nekrasov yosh avlodning diqqat va e‘tiborini zamonning muhim ijtimoiy masalalariga – xalqning kuchi va qudratiga tortadi, uni chuqur tushunishga, o‘ylashga undaydi.

Shoir Volga daryosiga muhabbat bilan munosabatda bo‘ladi:

Ey, sen, xalqning to‘yg‘ izuvchisi,

Barakali, muqaddas daryo!

Shoir “Bo‘lajak Volga” she‘rida rus xalqining yorqin istiqboliga ishonch hislarini dilga jo etadi:

Otib qulik kishanlarini,

Charchash bilmas xalqim mardona.

Qirg‘ oqdagi qaqroq cho‘llarini,

Aylantirar bog‘u bo‘stonga.

Suv qudrati fan bilan ortar:

Shunda daryo sathida yotib,

Son-sanoqsiz va qator bo‘lib

Suzar bundan gigant kemalar.

Mangu yashar shu bardam mehnat

Mangu daryo ustida har vaqt...

Ulkan san‘atkoming ijodi poyoni yo‘q bir dengiz kabi tuyuladi kishiga. Unga bizning ham mehr va ixlosimiz cheksizdir.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Nikolay Alekseyevich Nekrasov hayoti va ijodi haqida ma‘lumot bering.
2. Nikolay Alekseyevich Nekrasov qachon va qayerda tavallud topgan?
3. Shoirning yoshlik tarbiyasida kimning roli katta bo‘lgan?
4. U “Ona” poemasini kimga bag‘ishlab yozgan?

5. Nekrasovga kim dehqon hayoti va xalq og'zaki ijodi ruhi bilan sug'orilgan ajoyib ertaklar aytib berib, bo'lajak shoir xayolini qanoatlantirar edi?

6. Bo'lajak shoirni necha yoshga to'lganda uni Yaraslavl gimnaziyasiga o'qishga berishadi?

7. Nima uchun u gimnaziyani tashlab, mustaqil o'qishga berilib ketadi?

8. Otasi uni kelajakda kim bo'lib yetishishini istar edi?

9. Otasi uni qayerga o'qishga yuboradi?

10. Otasi o'g'lining qaysi ishidan tajang bo'lib, moddiy yordam bermay qo'yadi?

11. Nekrasov ko'proq nimalarni juda yoqtirardi?

12. Shoir tomonidan yaratilgan qanday qo'shiqlarni bilasiz?

13. "Dehqon bolalari", "O'zi mitti-juda miqti", "Bolalar yig'isi" she'rlarida bolalarning qanday tabiati va qismatini chuqur xayrixohlik bilan ifodalaydi?

14. San'atkorning ijodini nimaga o'xshatish mumkin?

LEV NIKOLAYEVICH TOLSTOY TOMONIDAN YARATILGAN

“YANGI ALIFBO” ASARI HAQIDA

Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida L.N.Tolstoy katta rol o'ynaydi. Bolalar uchun asar yozishni har bir qalamkashning fuqoralik burchi deb bilgan pedagog-adib ijodda ko'p narsalarga erishdi.

Tolstoy 1859-yildan e'tiboran o'z qishlog'i Yasnaya Polyanada maktab ochib, muallimlik qilar ekan, o'quvchilar-u o'qituvchilar uchun darslik va qo'llanmalarning yo'qligini, borlari ham bugungi kun talablariga yaxshi javob bera olmasligini tajribadan o'tkazdi. Endigina savod chiqarish ishiga kirishgan bolalarga mos ertak, she'r, masal va hikoyalar darsliklarda o'z aksini topishi darkor, deb tushunadi va bu hayrli ishga qo'l uradi.

Darslik juda qiyinchilik, og'ir ijodiy mehnat bilan 1872-yilda “Alifbe” nomi bilan nashr etildi. Dehqon bolalariga mo'ljallangan bu kitob alifbedan tashqari, ruscha o'qish uchun to'rt kitob, slavyancha o'qish uchun to'rt kitob, arifmetika va muallim faoliyatidan tashkil topgan edi. Bu darslik ham bolalarga hech qanday yangilik bermadi. Ayniqsa, badiiy asar ko'p bo'lsa-da, kitobda davr, zamon ruhi deyarli yo'q edi. Shu sabablarga ko'ra pedagog-olim qattiq tanqidga uchradi. Zahmatkash adib tanqidlardan to'g'ri xulosa chiqaradi. Iloji boricha mehnat ahli bolalariga o'qimishli, ta'sirli, eng muhimi, ularning savodini chiqarishga mo'ljallangan “Yangi alifbe” va unga qo'shimcha qilib “Rus tili o'qish kitobi”ni 1875-yilda nashr ettiradi. Bu kitob uchun adib yuzdan ziyod hikoya, ertaklar yozadi. “Uch ayiq”, “Filippok”lar shular jumlasiga kiradi. Adabiy jamoatchilik va pedagoglar bu asarni zo'r mamnuniyat bilan qabul qiladilar. Bu kitob har tomonlama bolalarga mos tushadi. Tolstoy kitob haqida: “Mazkur “Alifbe” haqidagi orzularim ro'yobga chiqqanidan, uni rus bolalarining ikki avlodi o'qib, dastlabki poetik zavqni shu kitobdan olishlaridan faxrlanaman. Bu kitobga hammasidan ham ko'p mehnat va muhabbatimni jo qildim, u hayotimning muhim sahifasi bo'lishiga aminman” – deb yozgan edi. Bu darslik qayta-qayta bosildi. Hatto, 1921 -yilda ham so'nggi nashri chop etildi.

Tolstoyning har bir asari turmushning, bolalar hayotining bir tomonini ochib berishga qaratilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hayotni, bolalarni qattiq sevgan va unga mehr-oqibati juda katta bo'lgan adib kichikintoylarga qarata yozilgan har bir katta-kichik asar hayotiy bo'lishini istaydi va o'zining bu qaroriga butun ijodi davomida sodiq qoladi.

Tolstoyning bolalarga bag'ishlab yozgan barcha katta-kichik asarlarida oddiy inson obrazi ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Buning isboti tariqasida adibning bir qator asarlariga nazar tashlab o'tishga to'g'ri keladi. Bir bog'bon bolalari ishyoqmas, yalqov bo'lib o'sayotganliklaridan qattiq iztirob chekadi. U o'limi oldidan o'g'illarimni bir aldasam, zora ishlab o'zlarida mehnat ko'nikmasi hosil bo'lsa, degan o'y-xayol bilan: "Bolalar, men tok tagiga oltin ko'mib qo'ydim, uni mendan keyin qazib olinglar", degan g'oyani "Bog'bon va bolalar" hikoyasida juda qoyil qilib yozadi.

Ko'chat ekish, bog' qilish juda og'ir va mashaqqatli ish. Bu bog'bondan og'ir mehnat, sabr-toqat talab etadigan ish. Bog'bon o'zi uchun bog' qilmaydi, balki bola-chaqasi, el-yurt uchun, qolaversa kelajak avlod uchun ko'chat ekadi. Shu nuqtai nazardan adibning "Mo'ysafid olma ekdi" hikoyasi diqqatga loyiqdir.

"Keksa berilib ko'chat o'tqazar edi. Odamlar uning keksaligidan va qilayotgan ishidan kulib:

– Sizga olma ekish nega kerak bo'lib qoldi. Bu daraxt o'sib voyaga yetguncha bu dunyoda yashaysizmi yoki yo'qmi? – deyishadi.

– Men olmasini yemasam o'zgalar yeyishadi va menga rahmat deyishadi. Nima bo'lganda ham olmani ekkanim foyda – debdi".

Tolstoy och ko'z, faqat o'z manfaatini o'ylaydigan ba'zi odamlarni ko'pgina asarlarida tanqid qiladi, ularning ustidan ochiqdan-ochiq kuladi. "Odamga qancha yer kerak?" degan hikoyaning sarlavhasini o'qigan odam hayron bo'lib qoladi. Rostdan, odamga qancha yer kerak? Fomaga mulkdor yer beradi. "Bugun qancha o'lchasang, hammasi seniki", – deydi. Foma yugurib-yelib, odimlab kun bo'yi yer o'lchaydi. Axiri ochlik va charchaganidan yiqiladi-yu, o'sha joyda jon beradi. Adib

Foma cho'zilib yotgan yemi ko'rsatib, odamga ikki metr yer kerak bo'ladi, xolos, deydi.

Tolstoy asarlari orasida hayvonlar, jonivorlar, parrandalar haqida ham yozilganlari ko'p. Do'stlik, birodarlik, do'stga sadoqat, mehr-oqibat nafaqat odamlar o'rtasida, balki hayvonlar olamida ham mavjud ekanligini biz adibning "Arslon bilan it" hikoyasi misolida bilib olamiz.

Tolstoyning bolalarga bag'ishlab yozgan asarlari juda ko'p. Muhimi shundaki, bu asarlardan ham o'qituvchilar, ham ota-onalar bab-barobar foydalanishlari mumkin. Ular bir tomondan dars materiallarini boyitsa, ikkinchi tomondan ota-onalar va tarbiyachilarning bolalar bilan qiladigan tarbiyaviy suhbatlarida qo'l kelishi mumkin.

Tolstoyning "Bolalik", "Kavkaz asiri" kabi qissalari ham bolalar sevib o'qiydigan asarlar sirasiga kiradi.

L.N.Tolstoyning ibratli hikoya, ertak masallari hozirgi kunda ham o'zining badiiy hamda tarbiyaviy kuchini yo'qotgan emas. Uning bu mavzudagi asarlari qator darslik va majmualarga kirgan, alohida kitob holida chop etilgan.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. L.N.Tolstoy hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. L.N.Tolstoy qachon va qayerda tavallud topgan?
3. Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida L.N.Tolstoyning o'rmi qanday?
4. Pedagog-adib ijodda qanday natijalarga erishdi?
5. Tolstoy qvchon va qayerda maktab ochib, muallimlik qildi?
6. "Alifbe" nomli darsligi qachon nashr etildi?
7. "Yangi alifbe" va unga qo'shimcha qilib "Rus tili o'qish kitobi"ni qachon nashr ettiradi?
8. Tolstoyning bolalarga bag'ishlab yozgan barcha katta-kichik asarlarida qanday obraz ko'zga yaqqol tashlanib turadi?

KORNEY IVANOVICH CHUKOVSKIY ERTAK-DOSTONLARIDA ILGARI SURILGAN G'UYALAR

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri-Korney Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan so'z ustasi edi. U o'z asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni-rahmdillik va insoniylik, do'stlik va birodorlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targ'ib etadi. K.Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni o'zi uchun katta baxt deb biladi.

Kichkintoylar va ularning adabiyotini umr bo'yi ardoqlagan Korney Chukovskiy 1882-yilda Peterburg shahrida dunyoga keldi. Tez orada Chukovskiy oilasi Odessaga ko'chadi. Bu Yerdada ona ming mashaqqat bilan o'g'lini gimnaziya joylaydi. Bu baxt uzoqqa cho'zilmaydi. "Oshxona xizmatchisining o'g'li" bo'lganligi uchun K.Chukovskiy gimnaziyadan haydaladi.

Korney oilaga ko'maklashish, tirikchilik o'tkazish maqsadida turli yumushlarni bajarishga majbur bo'ladi. Shunga qaramay, u bo'sh vaqtlarida mustaqil o'qishga, Pushkin, Nekrasov, Chexov asarlarini mutolaa qilishga harakat qiladi.

Chukovskiyning dastlabki "San'at nima?" maqolisi 1901-yilda "Odesskiye novosti" gazetasida bosilib chiqqan. 1903-yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu Yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh to'lamay qo'yadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik o'tkazishga majbur bo'ladi.

1905-yilda K.Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda "Signal" degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti bilan mashg'ul bo'ladi va bu haqda ko'plab maqolalar yozadi. 1907-yilda "Bolalar tili" asari maydonga keladi.

K.Chukovskiy dastlab A.M.Gorkiy hikoya qilib bergan syujet asosida bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, badiiy baquvvat "Timsoh" ertagini yozdi. 1918-yilda esa "Archa" nomli to'plami bosilib chiqdi. O'sha yili

“Jahon adabiyoti” nashriyotiga ishga kirdi. 1919-yildan N.A.Nekrasov asarlarining to‘la to‘plamini nashr ettirdi. Shu yillarda uning mashhur “Moydodir”, “Suvarakxon” ertaklari, “Kichik bolalar” kitobi bosilib chiqdi.

“Pashsha-xarxasha”, “Barmaley”, “Telefon”, “Fyodora o‘tkazgan alam”, “O‘g‘irlangan quyosh”, “Doktor Aybolit” asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-dostonlarida ezgulikning yovuzlik ustidan g‘alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo‘rtib turadi. Masalan, shoirming “Moydodir” asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to‘g‘ri so‘z bo‘lish va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlariga ega. Lekin bir aybi bor, faqat kir-chir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o‘girib qochib ketishadi. Bola voqega tushunmay, xafa bo‘lib turganida joniga yuz-qo‘l yuvgich oro kiradi.

Yosh kitobxon hayvon, jonivor va hashoratlar haqidagi voqea-sarguzashtlarni sevib o‘qiydi. Korney Chukovskiyning “Suvarakxon” asari ham kichikintoylarning sevimli asarlaridan hisoblanadi. Asarda shoir hayvon, hashorat va yirtqichlarning tuzilishlari, fe‘l-atvorlari, dovyuraklik va qo‘rqoqliklari to‘g‘risida bahs yuritadi:

*Sho‘rlik, baxtsiz hayvonlar,
Bo‘kirib, dodlab yig‘lar!
Har bir uyada g‘oru qiyada –
Ochko‘z yovga tiz cho‘kar.*

Ana shunday vaziyat tug‘ilib turgan bir paytda paydo bo‘lib qolgan chumchuqning tadbirkorligi, ishbilarmonligi, chaqqonligi qo‘l keladi, u suvarakni tiriklayin yutib yuboradi. Shu zaylda chumchuq o‘rmon-u quruqlikda yashaydigan qushlar, jonivorlar, hayvon va yirtqichlarni ozodlikka, erkka, baxtli va totli hayotga olib chiqadi. Bu voqea esa bolalarning estetik didlarini oshiradi, hayvonat olamiga nisbatan bo‘lgan qiziqishlarini shakllantirishda, ona-Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbatlarini kamol toptirishda yetakchi omil hisoblanadi.

Shoirming “Pashsha-xarxasha”, “Telefon”, “Fyodora o‘tkazgan alam”, “O‘g‘irlangan quyosh”, “Filinsa kitob o‘qir”, “Kirpilar kuladi” singari asarlari ham bolalar uchun maroqlidir. “Doktor Aybolit” asari bir umr bolalarga shodlik, quvonch bag‘ishlab kelmoqda. Aybolitning oqko‘ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do‘stligi ibratomuz chizib berilgan.

Hayotda nimalar bo‘lmaydi deysiz? Hayot ajoyib-g‘aroyib voqealarga boy. K.Chukovskiy ana o‘shanday voqealar ba‘zi befahm, farosatsiz bolalar bilan ham sodir bo‘lib qolishi mumkin deydi. Mura o‘y-o‘ylamaydigan, fahm-farosat bilan ish ko‘rmaydigan qizcha. U bilan juda kulgili voqea yuz berdi. Buni shoir “Muraga “Ajoyib-g‘aroyib daraxt”ertagini o‘qib berishganida, u nima qildi?” she‘rida o‘ylamay, aql ishlatmay tuflisini bog‘ maydoniga ekib, ostini yumshatib, suv quyib kulgili ish qilganligini tanqid qiladi:

*Mura yechib tuflisin,
Boqqa ko‘mib, der sekin:
– O‘s, o‘saqol, tuflicham,
Bo‘y cho‘zaqol, tuflicham!
Endi jajji tuflicham
O‘z qo‘limdan suv ichar.
Niholcham bo‘lar daraxt,
Ulkan, g‘aroyib daraxt!
Pishib, bosonokalar
Daraxt sari yo‘l olar,
Qip-qizil sopojkalar:
– Yutib oling! – deb qolar.*

Shoirming “Mechkay” asarida ham ana shunday kulgili, ta‘sirli mavzu yotganligini ko‘ramiz. K.Chukovskiy ta‘kidlab o‘tganidek, ba‘zi bolalar yaxshi o‘qish, ozoda bo‘lish, yuvinib-taranib yurish o‘rniga ko‘proq ovqat eyish niyatida yuradilar. Haddan ziyod ko‘p ovqat iste‘mol qilish odamni kam o‘y qilib qo‘yishini, yaxshi, ibratomuz ishlami amalga oshirishda unga pand berishi

mumkinligini tushunmaydigan bolalar onda-sonda bo'lsa-da, uchrab turishini "Mechkay" da boplab tanqid qiladi:

*Teshik kulcha juda soz
O'ttiz bog' lamin, shovvoz,
Bir-bir yutay deb echgan
To'rt xumcha sutni ichgan.
So'ng urib qirq to'rt quymoq*

*Singlim xo'p ozgan, biroq
Ko'plarni hayron etgan,
Eshikka sig'may ketgan.
Sig'sa ham jila olmas,
Na qilsin bila olmas.*

Korney Chukovskiy sevimli shoir, talantli adib, shuningdek, yirik adabiyotshunos olim bo'libgina qolmay, bilimdon tarjimon ham edi. Uning "Ikkidan beshgacha" nomli mashhur tadqiqotida kichik yoshdagi bolalar xarakter xususiyatlari, nutqi va ruhiyati xususida qiziqarli hayotiy ma'lumotlar beriladi.

Ulkan so'z san'atkori Korney Chukovskiy bolalar qalbini to'lqinlantiradigan, hayajonga soladigan kitoblar muallifi sifatida hurmatga sazovar. E'zozli muallifning umri, bosib o'tgan hayot yo'li ham xuddi kitoblari singari e'zozlanadi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Korney Chukovskiy qachon va qayerda tavallud topgan?
2. Korney Chukovskiy yoshligida qanday yumushlar bilan shug'ullangan?
3. U kimlarning asarlarini mutolaa qilishga harakat qiladi?
4. Uning birinchi maqolasining nomini nima va u qachon va qaysi gazetada bosilib chiqqan?
5. 1903-yilda u Angliyaga nima maqsadda boradi?
6. Nima uchun Angliyadagi faoliyati uzoqqa bormaydi?
7. U qayerga ishga kiradi?
8. Shoiring qanday asarlarini bilasiz?

SAMUIL MARSHAK SHE'RIY ERTAKLARI TAHLILI

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotida Samuil Yakovlevich Marshakning roli katta. U rus bolalar adabiyotida kichkintoylar uchun katta she'riyat yaratib bergan ulkan san'atkor, taniqli tarjimon, etuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

S.Ya.Marshak 1887-yilda Voronej shahrida tish texnigi oilasida tug'ildi. Bo'lajak san'atkorlik talanti juda erta uyg'ondi. "To'rt-besh yoshlarimda, – deb eslaydi shoir o'zi haqida, – she'rlar yoza boshladim. O'n bir yoshlarimda, bir qancha poemalar yaratdim. Goratsiyning "Odamlar"ini tarjima qildim".

S.Ya.Marshak 1897-yilda Ostrogoj gimnaziyasiga o'qishga kiradi. Lekin bu yerda ko'p o'qimay, Peterburgga boradi, badiiy gimnaziyaga o'qishga kiradi. Bu yerda bo'lajak shoir o'z zamonasining yetuk san'atkorlari bilan yaqindan tanishadi. Marshakning ijodiy faoliyati shu yerda chechak otadi. 1906-yildan boshlab felyetonlari, she'r hamda tarjimalari bilan matbuotga chiqa boshlaydi.

S.Ya.Marshak 1912-yilda Angliyaga jo'naydi. London universitetining san'at fakultetiga o'qishga kiradi. Ta'til kunlari u mamlakatning diqqatga sazovar joylarini yayov kezib tomosha qiladi: baliqchilar bilan dengizda sayr qiladi, qishloq maktablarida bo'ladi. Ingliz xalq qo'shiqlarini, ertaklarini sevib tinglaydi. Bu yerda Marshak V.Bleyk, Rabindranat Tagor va boshqalarning she'r va poemalarini ingliz tilidan tarjima qiladi.

1914-yilda Rossiyaga qaytib kelgan Marshakning hayoti bolalar olami bilan chambarchas bog'lanib ketadi. U 1915 – 1922-yillarda bolalar uylarida tarbiyachi, o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Bu esa Marshakning bolalar shoiri bo'lib kamol topishida katta rol o'ynaydi.

S.Ya.Marshak 20-yillarda o'zining she'r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. "Qayerda ovqatlanding, ey chumchuq?", "Ahmoq sichqoncha haqida ertak", "Kecha va bugun", "Sirk" va boshqa shu kabi mashhur asarlari o'sha yillarda maydonga kelgan edi.

1939 – Marshakning "Petya nimadan qo'r qar yedi?", "Korablcha" singari mashhur she'rlari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida shoir ijodining asosiy qismini urush bosqinchilariga qarshi kurash mavzui tashkil etdi. Ayniqsa, 1943-yilda yaratilgan “O‘n ikki oy” nomli ertak-dramasi tez oradi millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo‘lib ketdi.

S.Ya.Marshak 1964-yilning 4-iyunida Moskva shahrida vafot etdi. “Har qanday bolalar adabiyotida ikki yosh mavjud bo‘ladi, u olamga bolalar nigohi bilan qaraydi, ammo uni kattalardek idrok qiladi, aql-tajribasiga suyanib ish ko‘radi”, – degan shoir bir umr bolalarni sevdi, ular uchun g‘oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratish uchun tinmay ijodiy ish olib bordi.

S.Ya.Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she‘rlaridan biri “Ahmoq sichqoncha haqida ertak”dir. Bu ertakda shoir bolalar hayoti va xarakteriga mos bo‘lgan qiziqarli syujet topa olgan. Kimki o‘ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o‘ylamay ko‘r-ko‘rona ish tutsa, o‘zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko‘p narsa yutqazadi, o‘z baxtini qo‘ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g‘oyaviy mazmunini tashkil etadi.

Ha, onalar tunlarni bedor o‘tkazadilar. Negaki ularning butun o‘y-xayollari kichkintoylarida. Ular hayotda tinch, osoyishta, bekam-ko‘st yashashsa bu onalar uchun bayram. Ona sichqonning allasida-qo‘hig‘ida harakat bor, jon bor.

Tunda sichqon inidan

Alla aytar: – Jon qo‘zim,

Jim yot, bolam, kuyuk non

Va sham beray yulduzim.

Ona sichqonning o‘yi-xayoli bitta: farzandi yig‘lamasa, osoyishta uxlasa bo‘ldi.

S.Ya.Marshak olamda ba‘zan bo‘lsa-da, uchrab turadigan noshkur, o‘ziga ortiqcha oro beradigan, ota-onalarning pand-nasihatlariga amal qilmaydigan, ularga gap qaytaradigan bolalar ham yo‘q emasligini o‘sha sichqonning bolasi misolida aytib o‘tishga erishadi:

Ovozing ip-ingichka.

Chiyillamay sen menga

Topib ber bir enaga.

– Odobsizlik, aqlsizlikni qarang! Axir dunyoda ona tovushi, allasi kabi yumshoq, mayin ovoz bormikan? Yo‘q va bo‘lmaydi ham.

She‘rmi o‘qir ekansiz ona sichqonning xatti-harakati, yelib-yugurishi, bolasining tinchligini o‘ylashi xuddi odamlar kabi ekanligini bilib olish qiyin emas. Biroq bola aqlsiz, bola noshukr, bola o‘zboshimcha. Ona nihoyatda sipo, onaning gap-so‘zlari barchaga ma‘qul:

*Ona sichqon tez borib,
Der o‘rdakka yolvorib,
– O‘rdak xola uyga yur,
Bolamni tervatib tur.
Alla aytib, der o‘rdak:
– G‘a-g‘a-g‘a, tinch yot go‘dak
Yomg‘ir tinsa bog‘chadan
Topib beray loyxo‘rak.
Ammo ahmoq sichqoncha
Uyqusirab zinqarcha,
Aytar: – Yoqmadi sozing,
Baqiroq ekan ovozing,*

Shu zaylda ona sichqon turli hayvonlarga, jonivorlarga murojat qiladi. Hech kim bolaning ko‘nglini olishga, uni yupatishga, ovutishga qurbi, kuchi, ovozi yetmaydi.

Ona sichqon chorasiz qoladi, pichoq borib suyakka qadaladi, bunday bolaning boridan yo‘g‘i afzal, degan qarorga kelgach, o‘zi bila turib, mushukka murojaat qiladi:

*Ona sichqon tez borib,
Der mushukka yolvorib:
– Mushuk xola uyga yur,
Bolamni tervatib tur!
Mushuk kelib bir palla,
Xirillab aytar alla:*

– *Miyov-miyov! Yulduzim,*
Krovatga yot qo'zim.
Shunda ahmoq sichqoncha
Uyqusirab zinqarcha,
Deydi: – Yoqimli sozing,
Muncha shirin ovozing!

Kichkintoylarning otaxon shoiri S.Ya.Marshak bu asarda turli hayvon va jonivorlar misolida ularning yashash sharoitlari, tovushlari, qolaversa, yemak ovqatlari bilan ham yosh kitobxonlarni oshno qiladi.

S.Ya.Marshak “Yong’in”, “Pochta”, “Musobaqalar doskasi” asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo’shdi.

S.Ya.Marshak o’zi yaratgan juda ko’p qahramonlarni shaxsan o’zi tanigan, bilgan yoki eshitgan bo’ladi, ba’zan esa gazeta materiallari asosida yaratadi. Binobarin, bu qahramonlarning, albatta, hayotiy prototipi mavjud. Jumladan, student V.Buratskiy (“Noma’lum qahramon haqida qissa”), Igor Chkalov (“Qahramonning o’g’li”); Katya Budanova (“Katya Budanova”), Seryoja Smirnov (“Sizning kitobingizni qanday nashr qiladilar”) va boshqalar shunday qahramonlar sirasiga kiradi. Shoir “Noma’lum qahramon haqida qissa” dostonida oddiygina hayotiy bir voqeani aks ettirish bilan 30-yillar rus bolalar dostonchiligida ijobiy qahramon obrazini yaratish yo’llarini ko’rsatib berdi.

S.Ya.Marshak Rossiyada hayot kechirayotgan har bir kishi bir-biriga mehribon, jonkuyar, shuningdek, vaqti kelganda mardlik, jasorat ko’rsatishga tayyor ekanligini, ayni paytda oddiy, kamtarin, o’zlarining qo’lga kiritgan ulkan muvaffaqiyatlari, erishgan jasoratlari bilan kerilmasliklarini, manmanlikka berilmasliklarini, oddiy hayotiy detal – o’t ichida qolgan bir qizchanning hayotini saqlab qolgan bola misolida tasvir etadi. Bola mana, ko’rib qo’yinglar, men jasorat ko’rsatdim, deya ko’kragiga urib maqtanish o’rniga tezgina odamlar orasiga kirib, ko’zdan g’oyib bo’ladi. Bu qahramonni keyinchalik barcha qidiradi. Lekin topa olmaydi.

Hozir ham o'quvchilar o'rtasida maktab mebellarini asrab-avaylab tutmaydiganlari topilib turadi. Bunday bolalarga shoir o'zining "Stol kelgan qayerdan?" degan she'rida maktab mebellari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan-qancha vaqtlari, mehnatlari sarf etilganligini tushuntirib bersa, "Bir yil nima?" asarida esa juda qimmatli vaqtini behuda o'tkazib, maktabda yaxshi o'qimay, o'qituvchi-ustozlarning pand-nasihatlariga amal qilmay, o'z vaqtida darslarni tayyorlamay, natijada sinfdan-sinfga o'ta olmay xijolat bo'lib yuradigan qoloqlarga qarata:

*Dalalarda saranjom ish,
Zavodda ham plan qoyil,
Maktabda yo'q, Qoloqlar hech,
Bil, bir sinfda o'qish-bir yil! –*

deydi shoir.

Marshak bizning bolalar adabiyotimizning asoschisi va bilimdoni, – deb yozgan edi mashhur rus yozuvchisi A.M.Gorkiy. Bunday yuksak maqtovgga S.Ya.Marshak halol mehnati, kichintoylarni astoydil sevishi, ardoqlashi sababli erishdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Samuil Yakovlevich Marshak hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Samuil Yakovlevich Marshak qachon va qayerda tavallud topgan?
3. Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida Samuil Yakovlevich Marshakning o'mi qanday?
4. Shoir nech yoshdan she'rlar yoza boshlaganini eslaydi?
5. U necha yoshida dostonlarni yaratdi va tarjima qildi?
6. Qachon Ostrogoj gimnaziyasiga o'qishga kiradi?
7. U o'qishini qaysi gimnaziyada davom ettiradi?
8. Qayerda bo'lajak shoir o'z zamonasining yetuk san'atkorlari bilan yaqindan tanishadi?

9. Nechanchi yildan boshlab felyetonlari, she'r hamda tarjimalari bilan matbuotga chiqa boshlaydi?

10. S.Ya.Marshak nechanchi yilda Angliyaga jo'neydi?

11. London universitetining qaysi fakultetiga o'qishga kiradi?

12. Nechanchi yilda Rossiyaga qaytib kelgan?

13. U fandan lavozimlarda faoliyat olib borgan?

14. Shoiming qanday asarlarini bilasiz?

XOTIMA

“Ma’naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkazish masalasi biz uchun umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo‘lib, bu ezgu maqsad yo‘lida amalga oshirilayotgan ishlarimizni izchil va qat’iylik bilan davom ettirish bugungi siyosatimizning diqqat markazida turganini yana bir marta uqitirib o‘tmoqchiman”, – degan O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning fikri bugungi kunda katta ahamiyat kasb etmoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Yoki yurtboshimiz Sh.M.Mirziyev tomonidan ilgari surilgan quyidagi fikrlari ham bugungi kunda ta’lim jarayoniga jiddiy e’tibor qaratilayotganligini ko‘rsatadi: “Ilm-ma’rifat va kitobxonlik madaniyatiga bo‘lgan katta qiziqish va e’tibor xalqlarimizni o‘zaro yaqinlashtiradigan bebaho qadriyatdir”¹.

Bo‘lajak o‘qituvchilariga “Boshlang‘ich ta’limda bolalar adabiyoti” fani orqali bolalar adabiyotining shakllanishi, uning ijodkorlari asarlarining yosh kitobxon o‘quvchi tarbiyasiga ta’siri haqida nazariy bilim berish hamda bolalar folklori, o‘zbek va jahon (rus) bolalar adabiyoti haqida umumiy ma’lumot berish, talabalarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish va kitobxonlikka undash, savodxonligini oshirish, takomillashtirish yuzasidan malaka hosil qilishdir.

Fanning vazifasi – o‘zbek bolalar adabiyoti namunalarini tanishtirib, ularda ilgari surilgan g‘oyalar, qarashlar va bolalar ijodkorliklari yuzasidan talabalarga nazariy bilimlar berish va amaliyotda qo‘llashga o‘rgatish, o‘zbek va jahon (rus) bolalar adabiyotining rivojlanish davrlarini tahlil qilish, jahon (rus) va o‘zbek bolalar adabiyoti namoyandalarining ijodini, bolalar folklori namunalarini o‘rganish, maktabgacha, maktab va katta maktab yoshidagi bolalar kitobxonligining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.

Talabalar fanni o‘zlashtirish jarayonida quyidagilarni:

- “Boshlang‘ich ta’limda bolalar adabiyoti” fanining predmeti va vazifalari;
- jahon bolalar adabiyotining tavsifi;

¹ Mirziyev Sh.M. Millatni tiklanishdan – millatni ixtislashtirish g‘oyasi. – Toshkent: Uzbekiston, 2020. – B. 325.

- folklorning o‘ziga xos xususiyatlari;
- bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari;
- bolalar adabiyoti namoyandalarining hayoti va ijodi *haqida bilimga ega bo‘lishkerak.*

Mazkur kursni o‘rganish jarayonida talaba quyidagi:

- bolalar adabiyoti fanining maqsad va vazifalarini farqlay olish;
- maktabgacha, maktab, o‘rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligining o‘ziga xos xususiyatlarini farqlay olish;

– bolalar folklori haqida hikoya qilish;

– o‘zbek va jahon bolalar adabiyoti durdonalari haqida hikoya qilish

ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak;

– “Boshlang‘ich ta‘limda bolalar adabiyoti” fanining maqsad hamda vazifalarini bayon qila olish;

– turli yoshdagi bolalar kitobxonligi haqida ma‘lumot bera olish;

– bolalar folklori namunalari haqida ma‘lumot bera olish;

– jahon va o‘zbek bolalar adabiyoti namunalari haqida o‘ziga xos tomonlarini tushuntira bilish *malakalariga ega bo‘lishi kerak.*

2017-yil 12-yanvar kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot ilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida”gi farmoyishlari ijrosini ta‘minlash, bugungi kunda yoshlarni kitobga bo‘lgan ijobiy munosabatlarini yanada ortishi sabab bo‘lmoqda.

Adabiyot chegara bilmaydi. Bir millat kuychisi boshqa bir millatning ham sevimli ijodkori hisoblanishi shubhasiz. Shuning uchun ham adabiyotni faqat adabiyotchilar, ixlosmandlargina emas, har bir millat o‘qiydi. Xalq o‘qiydi, dunyo o‘qiydi. Adabiyotda millat qiyofasi o‘z aksini topadi va u millatni jahonga tanitadi, ko‘z-ko‘z qiladi.

Hozirgi kunda jahonni anglash, dunyo xalqlari tarixi, madaniyati, adabiyoti va san‘atidan bahramand bo‘lish zaruriy bir ehtiyojga aylanib qolayotganligini inobatga olib ushbu darslik tayyorlandi.

“BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA BOLALAR ADABIYOTI” FANI BO‘YICHA GLOSSARIY

Avtobiografik asar – (yun. autos – o‘zimiz, bios – hayot, grafo – yozaman) – muallifning o‘z hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asar muallifi o‘z hayotini qaytadan yashab ko‘radi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. A.a.aksar hollarda mualliflarning ijodiy yetuklik pallalarida, umrlari nihoyasida yoziladi. (mas. Oybekning “Bolalik” qissasi.) U memuar, kundalik va sayohatnomalarga o‘xshab ketsa-da, ulardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, A. a. avtobiografik xarakterdagi asarlar hamda turli munosabatlar bilan yoziladigan tarjimayi hollardan tafovutlanadi.

Adabiyot – (ar. adab – go‘zal xulq) – keng ma‘noda, inson tafakkurining mahsuli o‘laroq dunyoga kelgan, o‘qish uchun mo‘ljallab yozilgan asarlar jami. Tor ma‘noda – so‘z san‘ati, badiiy adabiyot.

Adabiyotshunoslik – (ar. – adab, fors. tanish, o‘rganish) – badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarni o‘rganuvchi fan. A.ning obyekti bo‘lmish badiiy adabiyotga taalluqli ilmiy muammolar ko‘lami-predmeti juda keng. Zamonaviy A. fani uchta asosiy sohadan tashkil topadi: *adabiyot tarixi*, *adabiyot nazariyasi* va *adabiy tanqid*. Uning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohalari ham mavjud.

Allegoriya – (yun. allos – o‘zgacha, agoreuo – gapiraman) – 1) mavhum tushuncha yoki hodisani konkret narsa orqali ifodalashga asoslangan ko‘chim turi. Masalan, tulki – ayyorlikni ifodalaydi.

Alliteratsiya – (lot. al – yonida, litera – harf) – she‘riy nutqda (nasrda nisbatan kam) bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan ifodaviylikni kuchaytiruvchi vosita, takroming fonetik sathdagi xususiy ko‘rinishi. Masalan, sochilgan sochingdek sochilsa siring (Cho‘lpon).

Annotatsiya – (lot. annotation – izoh, sharh) – asar mazmunining qisqacha bayoni. Noshirlik amaliyotida kitoblarning ichki muqovasida, ilmiy maqolalarning

sarlavhasidan keyin beriladi. A. asarning o'ziga xos pasporti bo'lib, u bilan umumiy tarzda tanishtiradi.

Antologiya – (yun. guldasta) – biror milliy adabiyot, davr, adabiy yo'nalishga mansubligi jihatidan tanlangan ijodkorlar asarlaridan namunalarni jamllovchi to'plam.

Aforizm – (yun. ta'rif, ixcham ifoda) – muallifi ma'lum bo'lgan, ixcham shaklda va ta'sirli ifoda etilgan umumlashma fikr.

Badiiy tahlil – (ar. tekshirish, hal qilish) – adabiy asarning mazmun mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudliginiturli aspektlarda o'rganib, o'ziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intelektual faoliyat.

Badiiy to'qima – (ruscha kalka – xud. vim.) – yozuvchining ijodiy tasavvur va taxayyuli mahsuli, voqelikda real asosi yoki to'liq o'xshashi mavjud bo'lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqealar yaratishda namoyon bo'luvchi bad. Ijodning muhim komponenti.

Band – she'ring ritmik ritmik – intonatsion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo'lagi.

Gimn – (yun. madhiya) – qadimgi yunon adabiyotida ilohlarni ulug'lash, maqtash uchun kuylangan qo'shiq. Masalan, yunonlar Appolenni madh etgan. Keyinchalik tarixiy voqealar, qahramonlar madhetiluvchi tantanovar qo'shiqlar ham gimn deb yuritilgan.

Mazmunan dasturiy xarakterdagi she'r asosidagi tantanovar qo'shiq, muayyan ijtimoiy harakat, uyushma, davlat va shu kabilarning atributlaridan biri, madhiyasi.

Detektiv adabiyot – (yun. izquvar) – sarguzasht adabiyotining bir tarmog'i, sujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog'liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi.

Didaktik adabiyot – (yun. o'rgatuvchi, ta'limiy) – muayyan ta'limiy, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilgan adabiy asarlarning umumiy nomi. Masalan sa'diyning “Guliston” va “Bo'ston”, Kaykovusning “Qobusnoma” asari.

Improvizatsiya – (lot. kutilmagan, birdan) – badiiy ijodning alohida bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda asar bevosita ijro jarayonida yaratiladi.

Interpretatsiya – (lot. tushuntirmoq) – talqin; adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish.

Insenirovka – (lot. sahna) – aslida sahnaga mo‘ljallab yozilmagan asarlarni (ko‘proq, epic asarlarni) sahnalashtirish uchun qayta ishlash. I. sahnalashtirilishi mo‘ljallangan asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini qayta yaratishni taqozo etadi.

Intonatsiya – (lot. – kuchli talaffuz etaman) – jonli nutqning ifodaviyligini ta‘minlovchi asosiy omil, tipning fonetik vositalari (tovush toni, talaffuz tempi, tembr, pauzalar, melodika, mantiqiy va so‘z urg‘ulari) majmui. U estetik emotsional ta‘sir o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega.

Remarka – (fr. – izoh) – dramatik asarlarda muallif tomonidan sahna voqeasining boshlanishi oldidan beriluvchi yoki uning kechishi davomida qavs ichida berib boriluvchi izohlar. Remarka parda yoki ko‘rinish oldidan berilgan hollarda vopqea kechayotgan joy, vaqt, ishtirok etuvchilar va sh.k.lar haqidagi zarur ma‘lumotlardan iborat bo‘ladi.

Epigraf – (yun. – bitik. sarlavha) – asarning boshlanishida sarlavhadan keyinroq yoki uning bo‘lim (bob.fasl)lari boshida keltiriluvchi qisqa, odatda, e‘tiborli manbalardan (xalq ijodi, mashhur kishilarning purhikmat so‘zlari va sh.k.) olingan ko‘chirma, sitataning bir ko‘rinishi.

**“BOSHLANG’ICH TA’LIMDA BOLALAR ADABIYOTI” FANI
BO’YICHA TEST TOPSHIRIQLARI**

1. O‘zbek bolalar adabiyoti qaysi davrda fan sifatida shakllangan?

- A) XX;
- B) XIX;
- C) XVIII;
- D) XVII.

2. Bolalar adabiyoti qaysi fanlar bilan bog‘liq?

- A) Chet tili, kimyo;
- B) Tarix, fizika;
- C) Psixologiya, pedagogika;
- D) Pedagogika, rasm.

3. Bolalar adabiyoti kitobxonlarnig yosh xususiyatlariga ko‘ra necha turga bo‘linadi?

- A) 1;
- B) 2;
- C) 3;
- D) 4.

4. Bolalar adabiyoti folklor bilan bog‘lanadimi?

- A) Bog‘lanmaydi;
- B) Bog‘lanadi;
- C) Qisman bog‘lanadi;
- D) Aloqasi yo‘q.

5. Bolalar adabiyotining kattalar adabiyotidan farqi nimada?

- A) Asarlarning badiiy to‘qimaga boy va qiziqarli bo‘lishida;
- B) Fantastikaning boyligida;
- C) Asarlarning xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq bo‘lishida;
- D) Asarlarning oddiy va ixcham bo‘lishida.

6. Navoiy qaysi asarida iqtidorli o‘qituvchilarni, olimlarni maqtaydi?

- A) “Farhod va Shirin”;
- B) “Layli va Majnun”;
- C) “Mahbub-ul-qulub”;
- D) “Hayrat-ul Abror”.

7. Gulxaniy ijodida qaysi badiiy uslub yetakchilik qiladi?

- A) Lirik;
- B) Satirik;
- C) Romantik;
- D) Majoz.

8. “Zarbulmasal”ning muallifi kim?

- A) Turdi;
- B) Gulxaniy;
- C) Zavqiy;
- D) Hamza.

9. Avloniy qayerda tug‘ilgan?

- A) Andijonda;
- B) Namanganda;
- C) Chimkentda;
- D) Toshkentda.

10. Avloniy qanday nomda gazeta chop etgan?

- A) “Jur’at”;
- B) “Alanga”;
- C) “Ko‘klam”;
- C) “Yoshlik”.

11. Avloniy qaysi janrlarda ijod qilgan?

- A) Hikoya, qissa;
- B) Tragediya, ashula;
- C) Roman, komediya;
- D) She'riy, drama.

12. Avloniy qaysi asarida axloqiy-didaktik g'oyalarni talqin qiladi?

- A) "It va gado";
- B) "Yaxshilik yerda qolmas";
- C) "Turkiy guliston yohud axloq";
- D) "Ittifoq".

13. Hamza 1-sinf o'quvchilari uchun qanday nomda darslik yozgan?

- A) "O'qish kitobi";
- B) "Yegil adabiyot";
- C) "Maktab";
- D) "Ilm ista".

14. "Olim bo'lsak dunyoda, kelar har ish bunyoda" misralari kimning qalamiga mansub?

- A) Alisher Navoiy;
- B) Hamza;
- C) Maxmur;
- D) Charxiy.

15. Hamzaning qaysi asarida noto'g'ri tarbiya olgan bola hajv qilinadi?

- A) "Bolaning yomon bo'lmog'iga sababchi bo'lgan onaning jazosi";
- B) "To'g'ri so'z bola";
- C) "Toshbaqa bilan Chayon";
- D) "Kitob".

16. Hamzaning qaysi asarida do'stlikka xiyonatni qarshi qo'yiladi?

- A) "Kitob";
- B) "Toshbaqa bilan Chayon";
- C) "Maktab";
- D) "Loshmon fojiasi".

17. G'.G'ulom qaysi she'rini birinchi asarim deb aytaydi?

- A) "Ko'kan";
- B) "Shum bola";
- C) "Go'zallik nimada";
- D) "Qish".

18. G'.G'ulomning "Sen yetim emassan" she'ri qachon yozilgan?

- A) 1950;
- B) 1923;
- C) 1928;
- D) 1941.

19. "Toshkentnoma" dostoni kimning qalamiga mansub?

- A) Shayxzoda;
- B) Tolib Yo'ldosh;
- C) O'tkir Rashid;
- D) Uyg'un.

20. G'.G'ulomning qaysi asarida kampir o'g'ri bilan suhbatlashadi?

- A) "Ola-buzoq";
- B) "Ahmad yomon bola emas-ku, ammo";
- C) "Nortojining kurak tishi";
- D) "Mening o'g'rigina bolam.

21. G'.G'ulom II jahon urushi davrida qaysi asari bilan yanada mashhur bo'ladi?

- A) "Oltin medal";
- B) "Yasha deymen, o'g'lim";
- C) "Sen yetim emassan";
- D) "Maktub.

22. G'.G'ulomning qaysi asarida aka-singil Muxtor, Munisxon obrazlari berilgan?

- A) "O'ylashni o'rganamiz";
- B) "Ola buzoq";
- C) "O'rdak va Turg'un";
- D) "Bari seniki".

23. H.Olimjon qaysi shaharda ped-akademiyada o'qigan?

- A) Andijon;
- B) Samarqand;
- C) Toshkent;
- D) Buxoro.

24. Z.Diyor ijodiga mansub she'rni toping.

- A) "Ola buzoq";
- B) "Yodgor";
- C) "O'ch";
- D) "Serquyosh o'ika".

25. H.Olimjonning "Oygul bilan Baxtiyor" asari qaysi janrga mansub?

- A) Tuyuq;
- B) G'azal;
- C) Qissa;
- D) Ertak, doston.

26. Z.Diyorning qaysi she'rida qutbni zabt qilish haqida so'z boradi?

- A) "Kel, uchaylik shimolga";
- B) "G'unchalar";
- C) "Do'stlik";
- D) "Yoshlik".

27. Z.Diyorning qaysi dostonida kasb-hunar e'zozlanadi?

- A) Mashinist;
- B) Kazbek;
- C) Gunafsha;
- D) Yangi ertak.

28. Z.Diyorning qaysi asari vatan mavzusida yozilgan?

- A) "Kapalak";
- B) "G'unchalar";
- C) "Burgut";
- D) "Serquyosh o'lka".

29. Qaysi shoir ijodida tabiat mavzusi yetakchi o'rin tutadi?

- A) Uyg'un;
- B) Tuyg'un;
- C) Sayyor;
- D) Oybek.

30. Orifjon va uning ukalari qaysi asar qahramonlari sanaladi?

- A) "Yodgor";
- B) "Besh bolali yigitcha";
- C) "Shum bola";
- D) "Lola".

31. “Dum” she’rida bolalardagi qanday illat tanqid qilinadi?

- A) Maqtanchoqlik;
- B) Urishqoqlik;
- C) Odobsizlik;
- D) Fanlarni o’zlashtirmaslik.

32. “Solijon” dostonining muallifini belgilang.

- A) G’.G’ulom;
- B) Oybek;
- C) G’ayratiy;
- D) Q.Muhammadiy.

33. Axloqiy-didaktik dostonni toping.

- A) “Toshkentnoma”;
- B) “Oygul bilan Baxtiyor”;
- C) “O’ch”;
- D) “Qutadg’u bilig.

34. Gaitlarni qoralagan asar nomini aniqlang.

- A) “O’suv”;
- B) “Ko’rik”;
- C) “Sen yetim emassan”;
- D) “Tilla qo’ng’iz”.

35. O’z maktabi uchun darslik yozgan adib?

- A) Hamza;
- B) G’.G’ulom;
- C) Oybek;
- D) Uyg’un.

36. I.Muslimning “Oyxon va rayhon” asarining bosh g‘oyasi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang.

- A) Axloq-odob;
- B) O‘qish;
- C) Dam olish;
- D) Mehnat.

37. Kichik yoshdagi bolalar adabiyotining taniqli vakili kim?

- A) G‘ayratiy;
- B) M.Murodov;
- C) Oybek;
- D) Z.Diyor.

38. X.To‘xtaboevning “Besh bolali yigitcha” romani voqealari qayerlarda kechadi?

- A) Andijonda;
- B) Toshkent va Qo‘qonda;
- C) Quvada;
- D) Qo‘qon va Marg‘ilonda.

39. Hoshimjon nima yordamida o‘z maqsadiga erishmoqchi bo‘ladi?

- A) Sehrli qalpoqcha;
- B) O‘qish;
- C) Mehnat;
- D) Traktor.

40. “Temirlar o‘yini” she‘rida o‘tin yorish, temir to‘plash orqali qanday g‘oya ilgari suriladi?

- A) Kasb-hunar;
- B) O‘qish;
- C) Vatanparvarlik;
- D) Temir to‘plash.

41. “Lochin qanotlari” romanining g‘oyasini aniqlang.

- A) Urushga nafrat;
- B) Muhabbat;
- C) Sevgi;
- D) Bobolar.

42. Ma’rifatparvarlik adabiyotining bosh g‘oyasi nimada?

- A) Dam olish;
- B) Sayohat;
- C) Odobli bola bo‘lish;
- D) Ilm olish.

43. “Sariq devni minib” (X.To‘xtaboyev) romanining yetakchi motivi?

- A) Yer chopish;
- B) O‘qish;
- C) G‘o‘zani o‘toq qilish;
- D) Texnikaga muhabbat.

44. T.Adashboyev ijodiga xos yetakchi xususiyat nimada aks etgan?

- A) Satira;
- B) Yumor;
- C) Maishat;
- D) Odob-axloq.

45. G‘.G‘ulomning urushni qaralagan asari?

- A) “Sen yetim emassan”;
- B) “Ko‘rik”;
- C) “Tirilgan murda”;
- D) “Tilla qo‘ng‘iz”.

46. Bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari.

- A) Tarbiyaga yo'naltirish;
- B) O'qishni targ'ib qilish;
- C) Mehnatni targ'ib qilish;
- D) Sog'lomlikni targ'ib qilish.

47. Bolalar adabiyotining yetakchi mavzularidan biri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A) Ta'lim olish;
- B) Axloq-odob;
- C) Mehnat;
- D) Muhabbat.

48. "Shum bola" qissasining tasvir uslubini aniqlang.

- A) Sarguzasht;
- B) Tanqid;
- C) Romantik;
- D) Realistik.

49. Hamza ijodining yetakchi motivini aniqlang.

- A) Vatanparvarlik;
- B) Urushga nafrat;
- C) Ishq-muhabbat;
- D) Ma'rifatparvarlik.

50. A.Avloniy ijodining yetakchi motivini aniqlang.

- A) Axloq-odob;
- B) Mehnatsevarlik;
- C) O'qish;
- D) Ishchanlik.

51. Q.Muhammadiy kimning tavsiyasi bilan Islom shoirga kotiblik qiladi?

- A) Oybek;
- B) G'.G'ulom;
- C) M.Shayxzoda;
- D) H.Olimjon.

52. O'z ijodini felyetonchilikdan boshlagan adib kim?

- A) P.Mo'min;
- B) X.To'xtaboyev;
- C) Hamza;
- D) G'.G'ulom.

53. Urush davri bolalar adabiyotining yetakchi motivini aniqlang.

- A) Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat;
- B) Mehnatga muhabbat, ma'rifatparvarlik;
- C) Vatanga muhabbat, ilm olish;
- D) Ilm olish, dushmanga nafrat.

54. Bolalar adabiyoti taraqqiyotining yetakchi omillarini aniqlang.

- A) Mumtoz adabiyot, folklor;
- B) Mumtoz adabiyot, hozirgi adabiyot;
- C) Rus adabiyoti, ona tili;
- D) Jahon adabiyoti, tarix.

55. Sh.Sa'dulla ijodiga xos yetakchi xususiyatlarini toping.

- A) Ixchamlilik;
- B) Yuzakilik;
- C) Ko'pso'zlik;
- D) Sxematizm.

56. Hayotjon Sh.Sa'dullaning qaysi asarining qahramoni?

- A) "Anqov";
- B) "Ivirsiq";
- C) "Kachal polvon";
- D) "Komandirning boshdan kechirganlari".

57. Tabiatga munosabat kimning ijodida muhim o'rin tutadi?

- A) Q.Muhammadiy;
- B) S.Barnoyev;
- C) O'.Rashid;
- D) A.Tolib.

58. H.Nazir qayerda tug'ilgan?

- A) Chimkent;
- B) O'sh;
- C) Marg'ilon;
- D) Toshkent.

59. "Bir tup g'o'za" hikoyasining muallifi kim?

- A) Q.Hikmat;
- B) T.Yo'ldosh;
- C) H.Nazir;
- D) Habibiy.

60. "Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa" asari qaysi janrga mansub?

- A) Qissa;
- B) Roman;
- C) Hikoya;
- D) Drama.

61. H.Nazirning qaysi asarida kasb-hunarni egallash targ'ib etiladi?

- A) "Yonar daryo";
- B) "Bir tup g' o' za";
- C) "Shoira";
- D) "Kenjatoy".

62. "Salimjon-nimjon" she'rining xarakter xususiyati.

- A) Yumoristik;
- B) Lirik;
- C) Dramatik;
- D) Publistik.

63. P.Mo'min ijodining yetakchi mavzusini aniqlang.

- A) Axloq-odob;
- B) Ma'rifatparvarlik;
- C) Vatanparvarlik;
- D) Muhabbat.

64. P.Mo'minning qaysi qo'shig'ida chevar ona eslanadi?

- A) "Ko'ylagim";
- B) "Pilla-tilla";
- C) "Sayohat-rohat";
- D) "Achom-achom, buvijon".

65. Q.Hikmat qayerda tug'ilgan?

- A) Angren;
- B) To'y tepa;
- C) Chirchiq;
- D) Toshkent.

66. “Qasoskorning oltin boshi” romanining qahramonlari ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A) Namoz, Yo‘lchi;
- B) Nasiba, Gulnor;
- C) Ra‘no, Anvar;
- D) Nasiba, Namoz.

67. “Besh bolali yigitcha” romanida tasvirlangan voqealar qayerlarda bo‘lib o‘tadi?

- A) Toshkent va Farg‘ona vodiysida;
- B) Yangiyo‘lda;
- C) Samarqandda;
- D) Qo‘qon va Toshkentda.

68. G‘.G‘ulomning qaysi asarida irkit qiz tanqid qilinadi?

- A) “Nortojining kurak tishi”;
- B) “Shum bola”;
- C) “Yodgor”;
- D) “Ko‘kan”.

69. G‘.G‘ulomning qaysi asarida ovutish motivi yetakchilik qiladi?

- A) “Ola buzoq”;
- B) “Sog‘inish”;
- C) “Sen yetim emassan”;
- D) “Netay”.

70. “Buni toping, qizlarim” she‘rida nimaga da‘vat qilinadi?

- A) Mehnatsevarlikka;
- B) Vatanparvarlikka;
- C) Topqirlikka;
- D) Ishq-muhabbatga.

71. Bolalar adabiyoti bilan kattalar adabiyotining o'xshashligi nimada?

- A) Yozilishida;
- B) Uslubida;
- C) O'qilishida;
- D) Hajmida.

72. "Sariq devni minib" romanining birinchi qismi qanday nomlanadi?

- A) "Keling tanishaylik";
- B) "Sehrli qalpoqcha";
- C) "Xudoning yelkasiga igna sanchdim";
- D) "Ur to'qmoq".

73. G'.G'ulomning qaysi asar mavzusi R.Fayziyning "Hazrati inson" romani mavzusiga yaqin turadi?

- A) "Sog'inish";
- B) "Yasha, deyman o'g'l";
- C) "Sen yetim emassan";
- D) "Tankist".

74. Folklor an'analari ta'sirida yaratilgan asar?

- A) "Vaqt";
- B) "Kenjatoy";
- C) "Shum bola";
- D) "Lochin qanotlari".

75. Milli y uyg'onish davri bolalar adabiyotining bosh g'oyasi.

- A) Ma'rifatparvarlik;
- B) Kasb-hunar;
- C) Ishq-muhabbat;
- D) Mehnatsevarlik.

76. Bolalar adabiyotida adreslilik sababi.

- A) Faqat bolalar uchun yaratilishi;
- B) Kitobxonlarning yosh xususiyatlari;
- C) Ixchamligi;
- D) Tarbiyaviy mohiyati.

77. Bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari.

- A) Hajmning ixchamligi, adresliliigi;
- B) Personajlarning kamligi, tilining soddaligi;
- C) Syujetning qiziqarliligi, tilning soddaligi;
- D) Konfliktning yo'qligi.

78. Kasbi biologiya o'qituvchisi bo'lgan shoir

- A) S.Barnoyev
- B) T.Adashboyev
- C) Q.Muhammadiy
- D) R.Tolib

79. "Qishloqdagi jiyanlarim" to'plamining muallifi?

- A) X.To'xtaboyev;
- B) P.Mo'min;
- C) I.Muslim;
- D) H.Nazir.

80. "Dum" asarida kimlar tanqid qilinadi?

- A) Dehqonlar;
- B) O'zlashtirmovchi o'quvchilar;
- C) Irkit bolalar;
- D) Dushmanlar.

81. O' yin-qo'shiqlar qaysi adabiy turga mansub?

- A) Epos;
- B) Bolalar folklori;
- C) Drama;
- D) Adabiy tanqid.

82. "Shum bola" qissasining janrini aniqlang.

- A) Sarguzasht;
- B) Siyosiy lirika;
- C) Didaktika;
- D) Satira.

83. "Sariq devni minib" romanining qahramoni Hoshimjon o'z maqsadiga erishishda nima uchun qiyinchiliklarga uchraydi?

- A) Ilmsizligi uchun;
- B) Manmanligi uchun;
- C) Pastkashligi uchun;
- D) Qo'rqoqligi uchun.

84. Urushda qatnashgan janchi-shoirlar.

- A) G'.G'ulom, Oybek;
- B) S.Barnoyev, Mirtemir;
- C) A.Rahmat, S.Jo'ra;
- D) Zulfiya, To'lqin.

85. "Sariq devni minib" romanining qahramoni sehrli qalpoqcha yordamida qanday kasblarda ishlaydi?

- A) Agronom, injener;
- B) Doktor, pillakor;
- C) Paxtakor, hisobchi;
- D) Mexanizator, suvchi.

86. T.Adashboyev o'zini qaysi xalqlar farzandi deb biladi?

- A) O'zbek, rus;
- B) Qirg'iz, o'zbek;
- C) Qozoq, qirg'iz;
- D) Turkman, o'zbek.

87. Ijodida axloq-odob yetakchi o'rin tutadigan shoir.

- A) Muqimiy;
- B) Lutfiy;
- C) P.Mo'min;
- D) G'ayratiy.

88. X.To'xtaboyevning tarjimai holi aks etgan asarini toping.

- A) "Qasoskoming oltin boshi";
- B) "Jonginam, shartingni ayt";
- C) "Besh bolali yigitcha";
- D) "Sariq devni minib".

89. "O'quvchiga esdalik" she'rining muallifi kim?

- A) G'.G'ulom;
- B) Z.Diyor;
- C) G'ayratiy;
- D) Q.Muhammadiy.

90. H.Nazirning birinchi kitobi qanday nomlanadi?

- A) "Qishloqdagi jiyanlarim";
- B) "Bir tup g'o'za";
- C) "Kenjatoy";
- D) "Yonar daryo".

91. “Eshak nega hangraydi?” she’riy ertagining g’oyasi ko’rsatilgan qatorni toping.

- A) Farosatsizlikni tanqid qilish;
- B) Kasb-hunar egallashga chaqiriq;
- C) Mehnatsevarlikni ulug’lash;
- D) Chorvachilik kasbini ulug’lash.

92. “Chol bilan bo’ri” ertagida chol bo’ridan qanday qutuladi?

- A) Ovchilar yordamida;
- B) Yalinib yolvoradi;
- C) Do’q-po’pisa qiladi;
- D) Tulkinging hiylasi yordamida.

93. “Sen yetim emassan” she’rida ota-onasiz yetim qolgan go’daklar qanday so’zlar vositasida ovutiladi?

- A) Jonim qizim, o’g’ilginam;
- B) Jondan aziz jigarporam;
- C) Ko’zim usti minnating boshimga durra;
- D) Tinchlan, bolajon.

94. “Mening o’g’rigina bolam” hikoyasida kampir o’g’riga qanday munosabatda bo’ladi?

- A) Kuladi;
- B) Yig’laydi;
- C) Urishadi;
- D) Marhamat ko’rsatadi.

95. “Qiroat kitobi” qaysi ijodkor qalamiga mansub?

- A) Hamza;
- B) A.Avloniy;
- C) Ibrat;
- D) S.Ayniy.

96. Hamza yaratgan darsliklar keltirilgan qatorni belgilang.

- A) "O'qish kitobi", "Yengil adabiyot", "Qiroat kitobi";
- B) "Qiroat kitobi", "Ikkinchi muallim";
- C) "Alifbe", "Turkiy guliston";
- D) "Yengil adabiyot", "Birinchi muallim".

97. A.Avloniy yaratgan darsliklar keltirilgan qatorni belgilang.

- A) "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim";
- B) "O'qish kitobi", "Bolalar uchun kitob";
- C) "Bolalar uchun kitob", "Alifbe";
- D) "Yengil adabiyot", "Qiroat kitobi".

98. "Zumrad va Qimmat" ertagida ilgari surilgan yetakchi g'oya ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A) Mehnatga muhabbat, dushmanga nafrat;
- B) Ota-ona muhabbat;
- C) Yalqovlikni qoralash;
- D) Insonlik sha'nini ulug'lash, mehnatga muhabbat.

99. Q.Muhammadiy ijodiga ta'sir qilgan omillar ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A) Yozma adabiyot;
- B) Navoiy ijodi;
- C) G'.G'ulom ijodi;
- D) Folklor va o'qituvchilik kasbi.

100. Aka-uka Grimlar ertaklari 1-qismining nechanchi yil qanday nom bilan bosilib chiqdi.

- A) 1912, Bolalar va oila;
- B) 1915, Botir tikuvchi;
- C) 1910, Qiz;
- D) 1920, Yetti botir.

101. Qaysi yozuvchi M.Gorkiy hikoya qilib bergan syujet asosida ertak yozgan?

- A) K.I.Chukovskiy;
- B) Sharl Perro;
- C) Xans K.Andersen;
- D) N.A.Nekrasov.

102. Tolstoyning “Ikki o‘rtoq” hikoyasidan qanday xulosa chiqariladi?

- A) Do‘stlashish odobi;
- B) Do‘st tanlash;
- C) Do‘stga sadoqatli bo‘lish;
- D) O‘z jonini asrash.

103. Qaysi yozuvchi o‘z asarida o‘rmonlarni shafqatsizlik bilan kesib yuborishni qalamga olgan?

- A) L.Tolstoy;
- B) N.A.Nekrasov;
- C) Sharl Perro;
- D) Jonatan Svift.

104. Dadon shoh obrazi Pushkinning qaysi asarida berilgan?

- A) “Shoh Saltan haqida ertak”;
- B) “Ruslan va Lyudmila”;
- C) Oltin xo‘roz haqida ertak”;
- D) “O‘lik malika va yetti bahodir”.

105. “Baliqchi va baliq haqida ertak” dostonida Pushkin nimani orzu qiladi?

- A) Mangu tiriklikka erishishni;
- B) Dehqonlar soliqlardan ozod qilinishini;
- C) Tabiatni asrab qolishni;
- D) Pok muhabbat mangu bo‘lishini.

106. “Pushkinning nomi naqadar jarangdor!” – deb ta’riflagan rus shoirining nomini toping

- A) A.Blok;
- B) A.Nekrasov;
- C) S.Marshak;
- D) L.Tolstoy.

107. “Ona” dostonining muallifi kim?

- A) A.Blok;
- B) A.Nekrasov;
- C) S.Marshak;
- D) L.Tolstoy.

108. Nekrasov o‘rmon hokimi, qushlarning, yirtqich hayvonlarning yaqin do‘sti qilib tasvirlagan obrazni belgilang

- A) Uch baqaloq;
- B) Mazay bobo;
- C) Tannoz malika;
- D) Gulliver.

109. “Dehqon bolalari”, “O‘zi mitti-juda miqti” she‘rlarida bolalarning turli-tuman yumushlarni bajarib, tirikchilik qilganliklarini, ularning mehnatkash tabiatini xayrixohlik bilan ifodalagan ijodkorni toping.

- A) A.Nekrasov;
- B) A.Blok;
- C) S.Marshak;
- D) L.Tolstoy.

110. “Alifbe” darsligining muallifi toping.

- A) K.Chukovskiy;
- B) A.Pushkin;
- C) Mayakovskiy;
- D) L.Tolstoy.

111. “Shoh Saltan va uning azamat o‘g‘li knyaz Gvidon haqida ertak” qaysi xalq ertagi ta’sirida yaratilgan?

- A) “Sehrli ko‘zgu”;
- B) “Quvnoq bolalar haqida”;
- C) “Qurumsq kampir” ertagi;
- D) “Shoh Saltan haqida ertak.

112. A.Pushkin “O‘lik malika va yetti bahodir haqida ertak”ni qaysi ertak asosida yozgan?

- A) “Sehrli ko‘zgu”;
- B) “Qurumsq kampir” ertagi;
- C) “Shoh Saltan haqida ertak”;
- D) “Ajoyib bolalar ertagi”.

113. Aqllilik, bilimdonlik, topag‘onlik kabi fazilatlar ulug‘langan ertakni belgilang.

- A) “Etik kiygan mushuk”;
- B) “Zolushka”;
- C) “Qorqiz”;
- D) “Qizil shapkacha”.

114. Tegirmonchining kenja o'g'li Karabas qaysi ertak qahramoni sanaladi?

- A) "Qizil shapkacha";
- B) "Zolushka";
- C) "Etik kiygan mushuk";
- D) "Qorqiz".

115. "Kim bo'lsam ekan?", "Nima yaxshi-yu, nima yomon" she'rlari muallifi kim?

- A) V.V.Mayakovskiy;
- B) Sh.Perro;
- C) Andersen;
- D) Aka-uka Grimmlar.

116. Tolstoyning xalq og'zaki ijodi asosida yaratilgan asarlarini toping.

- A) "Sakrash", "Kavkaz asiri";
- B) "Ikki o'rtoq", "Akula";
- C) "Chol bilan nabira", "Sigir";
- D) "Uch ayiq", "Shat va Don".

117. "Dehqon bolalari", "Temir yo'l", "General Toptigin" she'rlari muallifi kim?

- A) Sh.Perro;
- B) N.A.Nekrasov;
- C) Andersen;
- D) Aka-uka Grimmlar.

118. Ertaklari zamirida insoniylik, to'g'rilik va halollik yotadigan adib nomi qaysi javobda?

- A) A.Pushkin;
- B) Xans Kristian Andersen;
- C) Mayakovskiy;
- D) K.Chukovskiy.

119. Shari Perroning nechta ertagi saqlanib qolingan?

- A) 11 ta;
- B) 8 ta;
- C) 22 ta;
- D) 7 ta.

120. Kavkaz asiri qissasining muallifi kim?

- A) A.Tolstoy;
- B) A.Pushkin;
- C) A.Rahmat;
- D) L.Mahmudov.

121. Doktor Aybolit asarining muallifini toping

- A) K.Chukovskiy;
- B) A.Pushkin;
- C) S.Marshak;
- D) A.Tolstoy.

122. Tom Soyerning yangi sarguzashtlari qaysi shahar ziyorati bilan tamomlanadi?

- A) Missuri vodiysi;
- B) London;
- C) Misr ehromlari, Qohira;
- D) Quddus Islom masjidi.

123. “Zolushka”, “Qo‘r qiz” ertaklarining muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni ko‘rsating.

- A) X.Andersen;
- B) A.Pushkin;
- C) Aka-uka Grimmlar;
- D) Sh.Perro.

124. A.S.Pushkinga “G‘olib o‘qituvchimga mag‘lub murabbiydan” deb yozilgan partiretni kim sovg‘a qilgan?

- A) Nekrasov;
- B) Lermontov;
- C) Jukovskiy;
- D) Chukovskiy.

125. “Qizil shapkacha” ertagining muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni toping.

- A) Aka-uka Grimmlar;
- B) G.Andersen;
- C) Sh.Perro;
- D) Mixalkov.

126. K.Chukovskiy kichik yoshdagi bolalarning fe‘l-atvori nutqi va ruxiyati xususida qaysi asarida ma‘lumot beradi?

- A) Pashsha-xarxasha;
- B) Telefon;
- C) Mechkay;
- D) Ikkidan beshgacha.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARRO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан бардавом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 508 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. III жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 400 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. IV жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 456 б.
5. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. – Тошкент: Адолат, 2017. – 112 б.
7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2001. – B. 6.
8. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 40 b.
9. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa konserni, 1997.
10. Ахмадбоева М., Иброҳимова С. Ўзбек адабиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 376 б.
11. Арзамцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. – Москва: Академия, 2000.
12. Adashboyev T., Abdurahmon A. O'zbek bolalar antologiyasi. I jild. She'riyat. – Toshkent: O'qituvchi, 2009. – 288 b.
13. Абдурахмонов Ғ., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 352 б.

14. Андерсен Г.Х. Кор одам. Эртақлар. Тошкент: Камалак, 1991. – 336 б.
15. Абдурахмонов Х., Ахмедова Қ. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 288 б.
16. Арзамацева И.Н. Детская литература [Текст]: учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.Н.Арзамацева, С.А.Николаичева. М.: 2011. – 576 с.
17. Арзамацева И.Н. Детская литература [Текст]: учебник / 2-е изд., стереотип / И.Н.Арзамацева, С.А.Николаичева. – М.: 2008. – 320 с.
18. Арзамацева И.Н. Детская литература [Текст]: учеб. пособие для студентов средних специальных учебных заведений, 3-е изд. перераб. и доп. / И.Н.Арзамацева, С.А.Николаичева. – М.: 2005. – 576 с.
19. Арзамацева И.Н. “Век ребенка” и русская литература 1900 – 1930-х годов [Текст]: учебник / И.Н.Арзамацева, – М.: 2003. – 453 с.
20. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
21. Воуназаров F. Jahon adabiyoti. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Musiqa, 2006. – 160 b.
22. Баракаев Р., Ашуров Б. Турсунбой Адашбоев феноменига бир назар. – Тошкент: Академнашр, 2017. – 160 б.
23. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. – Toshkent: Fan, 2004.
24. Брук С.И. Население мира. – Москва: Издательство “Наука”, 1986. – С. 100 – 101.
25. Детская литература [Текст]: учебник для студентов средних профессиональных учебных заведений / под редакцией Е.О.Путиловой. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр “Академия”, 2010. – 383 с.
26. Детская литература. Выразительное чтение: практикум [Текст]: учебное пособие для студентов средних профессиональных учебных

заведений / под редакцией Т.В.Рыжковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 271 с.

27. Детская литература [Текст]: учебник / под ред. Е.Е.Зубаревой. – М.: Высш. шк., 2004. – 551 с.

28. Детский сборник: Статьи по детской литературе и антропологии детства [Текст]: учеб. пособие / сост. Е.Кулешов, И.Антипова. – М., 2003. – 448 с.

29. Детское чтение на рубеже веков: Проблемы, исследования, прогнозы. Ч. 1: Чтение детей и подростков в меняющейся социокультурной ситуации. Детское чтение и новые технологии [Текст]: сб. науч. трудов, / сост. Е.Голубева, В.Чудинова, Л.Михайлова. – М., РГДБ, 2001. – 105 с. Детский сборник: Статьи по детской литературе и антропологии детства [Текст]: учеб. пособие / сост. Е.Кулешов, И.Антипова. – М., 2003. – 448 с.

30. Детское чтение на рубеже веков: Проблемы, исследования, прогнозы. Ч. 1: Чтение детей и подростков в меняющейся социокультурной ситуации. Детское чтение и новые технологии [Текст]: сб. науч. трудов, / сост. Е.Голубева, В.Чудинова, Л.Михайлова. – М., РГДБ, 2001. – 105 с.

31. Диёр З. Кел учайлик Шимолга: Шеърлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 160 б.

32. Entsiklopedik lug'at. N – H. – T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 1990. – B. 188.

33. Entsiklopedik lug'at. A – N. – T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 1990. – 289-bet.

34. Гриценко З.А. Детская литература. Методика приобщения к чтению [Текст]: учеб. пособие, 2-е изд., испр. / З.А.Гриценко. – М.: Издательский центр "Академия", 2007. – 50 с.

35. Гриценко З.А. «Положи твое сердце у чтения...»: пособие для родителей по организации чтения дошкольникам [Текст]: учеб. пособие, 2-е изд. / З.А.Гриценко. – М.: Просвещение, 2004. – 79 с.

36. Гриценко З.А. Первые книги ребенка. Практические советы педагога (Ребенок XXI века от рождения до школы) [Текст]: учеб. пособие / З.А.Гриценко. – М.: Школьная Пресса, 2005. – 32 с. – Ч. 1: Метод, рекоменд. для воспитателей, работающих с детьми 4 – 6 лет. – М., 2001; Ч. 2: Метод, рекоменд. для воспитателей, работающих с детьми седьмого года жизни. – М., 2003.

37. Гриценко З.А. “Ты детям сказку Расскажи...”: методика приобщения детей к чтению [Текст]: учеб. пособие / З.А.Гриценко. – М.: Линка-Пресс, 2003. – 176 с.

38. Гурович Л.М., Ребенок и книга: Пособие для воспитателей детского сада [Текст]: учеб. пособие / Л.М.Гурович, Л.Б.Береговая, В.И.Логинова, В.И.Пирадова. – СПб., 2000. – 512 с.

39. Ҳикмат Қ. Олмос менинг юрагим. Шеърлар, эртаклар, поэмалар. – Тошкент: Ёш гаврдия, 1973. – 184 б.

40. Иноятов У.И., Муслимов Н.А., Усмонбоева М., Иноғомова Д. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. Методик қўлланма. – Тошкент, 2012. – 193 б.

41. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: Darslik-majmua. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 368 b.

42. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: Darslik. – T.: O'qituvchi, 2002.

43. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: Darslik. – T.: O'qituvchi, 2011.

44. Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 400 b.

45. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik. – Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. – 216 b.

46. Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 242 б.

47. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.

48. Жаҳонгирова Ф. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 122 б.
49. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик-мажмуа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 256 б.
50. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л., 1960.
51. Кайковус Унсурлмаолий. Қобиснома. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 168 б.
52. Капица, Ф.С. Русский детский фольклор [Текст]: Учебное пособие для студентов и преподавателей-филологов / Ф.С.Капица, Т.М.Колянич. – М., 2002. – 320 с.
53. Костюхина М.С. Детская литература о проблемах детства: Метод, пособие [Текст]: учеб. пособие / М.С.Костюхина. – СПб.: Детство-пресс, 2003. – 192 с.
54. Матжон С. Китоб ўқишни биласизми? – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 144 б.
55. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари. – Тошкент: Фан, 1993. – 246 б.
56. Мусажонов Ф. Буш келма, Аликулов. – Тошкент: Юлдузча, 1988. – 256 б.
57. Мо'мин Р. Во'ладиган болалар. She'rlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – 96 б.
58. Matchonov S., Sariyev Sh. Adabiyot. – Toshkent: Sharq, 2012. – 300 б.
59. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent, 2008.
60. Matjonov S., Qurboniyozov M. Bolalar adabiyoti. Ijodiy-uslubiy izlanishlar. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDP, 209. – 135 б.
61. Nusratova H. Bolajonlik saodati (Safar Barnoyev ijodi asosida). – Toshkent: Muharrir, 2011. – 270 б.
62. Obidjon A. Kulgili tushlar. Qissa va hikoyalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 200 б.

63. Овчинникова Л.В. Русская литературная сказка XX в.: История, классификация, поэтика [Текст]: учебник / Л.В.Овчинникова. – М., 2001. – 232 с.
64. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University – 2012.
65. Писатели нашего детства. 100 имен Биографический словарь: В 3 ч. Работа с родителями в детской библиотеке [Текст]: методико-библиографические рекомендации – РГДБ – М: Либерия, 1998 – 2000. – 367 с.
66. Курбонов А. “Хамса” сарлавхалари бадияти. – Тошкент: Мерюс, 2016. – 188 б.
67. Русская литература для детей [Текст]: учеб. пособие для студентов средних специальных учебных заведений / под ред. Т.Д.Полозовой. – М., 1997 г. – 512 с.
68. Саъдулла Ш. Менинг азиз болаларим (Қиссалар). – Тошкент: Ёш гвардия, 1974. – 344 б.
69. Суюмов А. Болалар адабиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 272 б.
70. Safarov O, Varakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. – Buxoro: Durdona, 2019, 420 b.
71. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.: Musiqa, 2010.
72. To'xtaboyev X. Qasoskorning oltin boshi. Roman. – Toshkent: Sharq, 2004. – 400 b.
73. Ibrohimova Z. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. Toshkent, 2005. – B. 17.
74. To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari. – Toshkent: Bayoz, 2019. – 256 b.
75. To'xtaboyev X. Quyvonlar saltanati (Sarguzasht roman). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 204 b.
76. To'xtaboyev X. Jannati odamlar: Ertak-roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – 272 b.
77. Тимофеева И.Н. Что и как читать вашему ребенку от года до десяти: энциклопедия для родителей по руководству детским чтением [Текст]: учебник / И.Н.Тимофеева. – СПб.: РНБ, 2000. – 511 с.

78. Зарубежная литература для детей и юношества [Текст]: учебник в 2 ч. / под ред. Н.К.Мешеряковой, И.С.Чернявской. – М., 1989. – 270 с.

79. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1 – 2-jild. – T.: O‘qituvchi, 2006.

80. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар маҳзани. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 448 б.

ELEKTRON TA'LIM RESURLARI:

1. www.tdpu.uz

2. www.pedagog.uz

3. www.Ziyonet.uz

4. www.edu.uz

5. www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O‘z.MK)

6. www.rtm.uz

7. www.ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

8. PIRLS 2021 Assessment Framework. Ina V.S.Mulls, Michael O.Martin. International Association for of Educational Achivement (IEA). College. 2019. www.timssandpirls.bc.edu.

MUNDARIJA:

Kirish	3
1-mavzu: Bolalar adabiyoti faniga kirish	7
2-mavzu: Bolalar folklori	20
3-mavzu: Alisher Navoiy va Gulxaniy ijodi	75
4-mavzu: O'zbek bolalar adabiyoti (umumiy tahlil)	103
Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi	123
5-mavzu: Sulton Jo'ra va Zafar Diyorning ijodiy faoliyati	140
6-mavzu: G'afur G'ulom va Quddus Muhammadiy ijodi	161
Shukur Sa'dulla va Hakim Nazir ijodi	181
7-mavzu: Po'lat Mo'min va Qudrat Hikmat ijodi	197
Xudoyberdi To'xtaboyev va Farhod Musajon ijodi	211
8-mavzu: Miraziz A'zam va Tursunboy Adashboyev ijodi	227
Mirkarim Osim va Nosir Fozilov ijodi	242
9-mavzu: Safar Barnoyev va Anvar Obidjon ijodi	253
Hamza Imonberdiyev asarlarining mavzu doirasi	273
Abdurahmon Akbarning qofiyali nasr (saj') shakli turkumidagi she'rlarning o'ziga xosligi	283
Qambar Ota	293
Kavsar Turdiyeva	295
Dilshod Rajab va Abdusaid Ko'chimovlar ijodi	308
Bolalar prozasining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	328
Muhammad Ali	333
10-mavzu: Chet el bolalar adabiyoti	341
Fransiya bolalar adabiyoti va uning shakllanish tamoyillari. Sharl Perro	343
Nemis bolalar adabiyoti. Aka-uka Grimmlar	346

Aleksandr Sergeyevich Pushkin yaratgan ertak-dostonlarda ilgari surilgan g'oyalar	355
Nikolay Alekseyevich Nekrasovning bolalarga atab yaratgan asarlarning o'ziga xos xususiya	378
Lev Nikolayevich Tolstoy tomonidan yaratilgan "Yangi alifbo" asari haqida	383
Korney Ivanovich Chukovskiy ertak-dostonlarida ilgari surilgan g'oyalar	386
Samuil Yakovlevich Marshak she'riy ertaklari tahlili	390
Xotima	396
"Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti" fani bo'yicha glossariy	398
"Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti" fani bo'yicha test topshiriqlari	401
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	427

Ilmiy nashr

HAMIDOVA MUHAYYOXON OBIDOVNA

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA BOLALAR ADABIYOTI

Darslik

Muharrir: Alisher JO‘RAYEV
Texnik muharrir: Nikita TIXONOV
Musahhib: Madina MAMAJONOVA

Terishga berildi 12.09.2022-yil.
Bosishga ruxsat etildi 12.10.2022-yil.
Bichimi 60x90 ¹/₁₆. Hajmi 27,25 bosma taboq.
Times New Roman gamiturasi. Ofset usulida bosildi.
Adadi 250 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.



«USMON NOSTR MEDIA» nashriyoti.
Namangan shahri, Navoiy ko‘chasi, 36.
Nashriyot tasdiqnoma raqami: 1743
2020-yil 30-sentabrda berilgan.
Tel.: +998-93-050-28-72.

“UAS” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Namangan shahri, Navoiy ko‘chasi, 72-uy.



ISBN 978-9943-7063-1-6



9 789943 706316